

ABDULLAH OCALAN
MANÎFESTOYA CIVAKA DEMOKRATÎK

PIRTÛKA DUYEMÎN

ŞARISTANIYA KAPÎTALÎST

-Serdema Qralên Tazî û Xwedayên Bêmaske-

Weşanên Akademîya Zanistên Civakî ya
Abdullah OÇALAN

Abdullah Öcalan

MANÎFESTOYA CIVAKA DEMOKRATÎK

Pirtûka Duyemîn
ŞARISTANIYA KAPÎTALÎST
-Serdema Qralên Tazî û Xwedayên Bê Maske

Weşanên Mezopotamyayê

MANÎFESTOYA CIVAKA DEMOKRATÎK

Pirtûka Duyemîn
ŞARISTANIYA KAPÎTALÎST
-Serdema Qralên Tazî û Xwedayên Bê Maske –

Weşanên Mezopotamyayê

Dema Çapê:

ISBN:

Herausberger:
Mezopotamien Verlag und Vertriebs GmbH
Gladbacher Str. 407 B
41460 Neuss/Deutschland
Tel: +49 213 14069093
Fax: + 49 213 14029562
www.pirtuk.com

NAVEROK

- 1- DESTPÊK.....
- 2- SEDEMÊN DERKETINA KAPÎTALÎZMÊ
-DIZÊ MALÊ-
 - a- Rasyonîzm
 - b- Ekonomîzm...
 - c- Desthilatdariya Siyasî û Têkiliya wê bi Huqûqê re
 - d- Mekanê Kapîtalîzmê
 - e- Şaristaniyên Civakî-Dîrokî û Kapîtalîzm...

- 3- KAPÎTALÎZM NE EKONOMÎ DESTHILATDARÎ YE
- a- Kapîtalîzm ne ekonomî desthilatdarî ye...
 - b- Agahiyên nîşan didin ku kapîtalîzm ekonomî nîne..
 - c- Kapîtalîzm di nava rastiya civakî û şaristaniyê de li ku û çî demê cih digire?
 - d- Dema kapîtalîzm derket rewşa Ewrûpayê...
- 4- LEVÎATHANÊ MODERN: DEWLETA NETEWE....
- Xwedayê daketiye rûyê erdê-
 - a- Pêşketina netewe, diyardeya netewe...
 - b- Binavkirina dewletê...
 - c- Îdeolojiya Şaristaniya Kapîtalîst (Modernîte) û dînîkirina wê.
 - d-Ji bo bîranîna qirkirina Cihûyan..
 - Çîroka Qebîleya Îbraniyan-
 - 1- Cihû û Şaristanî
 - 2- Îdeolojiya Cihûyan
 - 3- Milletperestiya Cihûyan
 - e- Di kapîtalîst modernîteyê de desthilatdarî...
 - f- Modernîteya Kapîtalîst û Dewlet-Netewe..
- 5- ZEMANÊ MODERNÎTEYA KAPÎTALÎST...
- a- Kapîtalîzma Bazirgan a Yekdestdar...
 - b- Serdema Îndestriyalîzmê û Şoreşa Pişesaziyê..
 - c- Serdema Fîransê-Fermandar Pere
- 6- ENCAM...
- GELO ŞARISTANIYA DEWLETDAR DIKARE BI ŞARISTANIYA DEMOKRATÎK RE LI HEV BIKE?

Pirtûka Duyemîn
 ŞARISTANIYA KAPÎTALÎST
 -Serdema Qralên Tazî û Xwedayên Bê Maske-

1- DESTPÊK

Ez wexta hewl didim xwe li dijî sîstema kapîtalîzmê biparêzim yek ji karên pêşî divê ez bikim ew e ku divê ez xwe ji format û qalibên wê yên zêhnî rizgar bikim. Çawa ku di Îslamiyê de mirov dest bi her karekî dike 'Bismillah' dibêje, kapîtalîzm bi xwe jî muqedesatên wê yên bi heman rengî hene. Madem em dixwazin ji wê rizgar bibin, divê berê pêşî em dua wê ya niyetê qebûl nekin û red bikin. Di serê muqedesatên wê de jî 'rêbaza zanistî' tê. Ya em qala wê dikin exlaqê azadiyê û etîka wê nîne ku di parzûnkê jiyana civakî re derbasbûye û mirov bê wê nikare bimîne. Berevajî, ew çanda maddî û manewî ye ku rê li ber rizîn û belavbûnê vedike zêhniyeta jiyana koledar a herî pêşketî ye.

Ez wexta hewl bidim ku xwe ji vê xilas bikim, bêguman wê argumanê min ji MIN zêdetir tiştêkî din nebe. Descartes bi felsefeya xwe ya bîyî ku haya wî jê hebe pê ji kapîtalîzmê re xizmet kir, ji her tiştî guman dikir, lê yê tenê guman nedikir ew bi xwe mabû. Gelo diviyabû ji xwe jî gumanê bike? Pirsê hînê girîng ew bû ku çawa ketibû wê rewşê? Em dizanin ku di dîrokê de çend qonaxên dişibin rewşa wî hene.

Avakirina xwedê ya rahibên Sumeran, gumanên mezin ên pêxember Brahîm der barê xwedê de, mînakê herî dawî jî serhatiya Hz. Muhammed a der barê xwedê de û septîsîzma (gumankarî) Îonya ji wan mînakane divê mirov bîne bîra xwe. Di van qonaxên dîrokî de zêhniyeta berê yên her kes ketiye navê û

divê bêne redkirin, xwedî wan xisletane civakê hûrûkûr dikarin biguherin û şikil bidinê. Bi kêmanî paradîgmayên bingehîn in. Zêhniyeteke bi kok ku mirov dikare jêre avahiya îdeolojîk jî ribêje, li hemberî şêwazê jiyaneke nû zîl dide, dikeve kêmasiyan û gumana wê ji ber vê yekê ye. Ji bo jiyaneke nû jî qalibên zêhniyetê gelekî zor in, û gavavêtinên bi kok hewce dikin. Çi gavavêtineke pêxemberwarî be, çi qonaxeke filozofî be, çi jî keşfeke zanistî be, ya rastî hemû jî li bersiva heman pêdiviyê digerin. Qalibên zêhniyeta nû ku bêyî wan nabe, ji bo jiyana nû wê çawa bêne danîn? Gumankariya xeternak xisleta vê qonaxa navberê ye.

Di sedsala 16. de li mekanê ku ji mezinbûneke mayînde ya kapîtalîzmê re dergûşî kir ango hema hema li Hollandaya îro, li jiyana b alkêş ên mîna Descartes, Spînoza û Erasmûs şopên bi vî rengî yên qonaxên dîrokî hene. Dîroka jiyana min li salên 1950î destpê dike. Di van salan de kapîtalîzm di pêngava xwe ya global de derketiye asta herî bilind. Li mekanê min jî bermahiyên qalibên zêhnî yên reh û rîşên xwe diçin serdema neolîtîkê hene û em li erdên xam ên Kevana Bi Bereket ên li sîstema çiyayên Toros-Zagrosê li jorê Mezopotamyayê dimînin. Li qûntara van çiyayan şoreşa gund û cotkariyê çêbû, û şaristanî derket. Ji van qadên bin gehîn neolîtîk derbas bû û bi heybet qurbanî hatin dayîn. Li nêzî Ûrfayê 12 hezar sal berê mînakên vê yekê kulta perestgehê ya bi kevirên mezin ên tîk dor lê hatiye girtin e.

Wexta ez dibêjim 'notirvanên sîstema kapîtalîst bi awayekî sîstematîk ji şêweyê Zeus Prometheus li zinarên Kafkasan girêda gelekî xirabtir ez li girava Îmraliyê mehkûm kirim' li ser min ferz dike ku ez bi xwe dijberiya sîstemê ji hev derxînim, ji bo vê jî divê ez rastiyan dîrokî bînim bîra xwe û ez wan ji nû ve ji hev dernexînim, naxwe wê hay me ji maneyê nebe. Eger ez herim û werim bela xwe li Tirkiyê bidim wê ti cudahiya xwe ji conegayê Spanî yê êrîşî sor dike nemîne. Bêguman li vir rola Tirkiyê pê radibe ketiye asta matedarokî. Ji ber ku ev rol danê. Jê dixwazin ku wê rolê timî baş û kêrhatî bi cih bîne. Lê ya divê ez jî bikim ew e ku divê ez wê lîstika hov a qralan û xwediyên wê yên rastî tevî rastiya jiyana wan hemû bi nav bikim.

Ji bo em nekevin şaşiyek e ku pîrriya civakê pê dixape, divê em bi awayekî girîng mînaka Karl Marks li ber çavan bigirin. Marks yek ji wan kesên li rêza pêş e ku dixwest kapîtalîzmê ji hev derxîne û ji wê xilas bibe ku ji wê hiç guman nayê kirin. Lê bi giştî tê qebûlkirin ku guhertinên mezin ên civakî yên ji wî îlham girtine, tê zanîn ku nikarîbûne ji kapîtalîzmê bibihur in. Di vê mane û çarçoveyê de ez ê nebim Marksîstekî ehmeq û murîd.

Wexta ku ez nasnameya xwe bi nav bikim, parametreyên bingehîn ên ez ê bi wan tevbigerim hêjayî fêhmkirinê ne. Ew çi ne? Jiyana mirov hînbûyî û bermahiyên zêhniyeta neolîtîkê û derbasbûna neolîtîkê, kulta dewletê û hiyarerşiyên desthilatdariyê yên xwe dispêrin şaristaniya bajêr û herî dawî jî rastiyan lîstika kapîtalîzmê ku di ti dema dîrokê de bi wê meznahiyê nehatiye dîtin.

Divê mirov behsa qatên hînê jêr jî bike: xisletên mirov ji nifş û cinsên wî cihê dike. Ji bo jiyana çî hêsan dikin û çî dixin rîskê.

Ez wexta van hevokan datînim, haya min ji cihê min ê di nava sînorên rewşa yên kapîtalîzmê de heye. Ez nikarim înkâr û mandel bikim ku ez xwe dispêrim wê dijîm an jî dibim Prometheus. Ez bi hêza xwe û maneya têde, her saeta diponijim, ez hînê hay ji wê yekê dibim.

Eger em bi mînakên tene zanîn rabin, em ê bibêjin; li ber deriyê desthilatdariya Sasanî Manî, li ber deriyên desthilatdariya Îslamîst Îmam Husên, Hellacê Mensûr, li aliyekî Suhreverdî û li aliyê din rêûresma Îsa bi sedan ezîz û ezîz e, her weha qurbanên desthilatdariyê yên rêûresma Bûda ji hovîtiya wê reviyên, yên di nava agirê engîzîsyona dêrê re derbasbûn û hovîtiyên kapîtalîzmê yên di asta qirkirinê de, tespîten nivîskî ne ku mînakên zêde beloq û darî çav in. Xisletên hevpar ên van mînakên sereke ew in ku ji bo hayjêbûna jiyana bi îsrar bûn. Nedixwestin di nava wan û jiyana de perde hebe. Bi tenê gunehê wan jî ev bû.

Eger dualîteya jiyana û mirinê di cihê de neyê asêkirin, ji sedî sed civakî ne. Ya rastî, ne mirineke weke tê gotin û li ber me tê danîn heye, ne jî jiyaneke timî reklama wê tê kirin tîkiliya xwe bi jiyana re heye. Rastiya me ya jiyana ku kirine mîna sîmulasyonê (divê weke teqlîda mekanîk a jiyana were fêhmkirin) divê em fêhm bikin. Hema hinekî jî rêz û hurmeta mirov ji jiyana re hebe, hewce dike mirov ji wê çembera bi lanet a her li dora xwe dizîvire û xwe dubare dike, xwe rizgar bike. Ez gihiştim şêst saliya xwe. Min hînê jî meraqên xwe yên beriya dibistana seretayî nebihurandine. Ez hînê jî li sînorê wan im. Ez nikarim di nava sînorên meşrûiyeta kapîtalîzmê de mezin bibim. Mîna ku di nava wan sînoran de ji bilî jiyaneke sextekar û bejinbohstî pêve jiyaneke din nîne. Yan jî bi tevahî sîmulasyon, sextekarî, bejinbohstî,

xapandin, bêwijdantî, krêtî û cahiltî ye. Lê divê mirov jiyane di ser her nêrxê re payeberz bigire. Ya esas divê mirov wezîfeya wê fêhm bike. Mirov fêhm bike dikare bijî. Mirov dijî ji bo fêhm bike. Ez yeqîn nakim ku şîroveyeke din a kozmosê hebe. Herçiqaş zehmet be ku maneya mutleq di warê pêkhatinê de nêzî bê îmkaniyê be jî ez li ser a xwe me ku ya jiyane dimeşîne rastî bi xwe ye. Ti hêz bi qasî hêza maneyê bi hêz nîne yan jî li hemberî maneyê ji xwenîşandanên sexte û pêve tişteki din nînin.

Ez dîsa divê li xwe vegerim. Ev qaşo parametreyên jiyane yên min hewl da wan diyar bikim hem nikarîbûn bersivê bidin meraqên min ê jiyane, hem jî sedemên bingehîn bûn ku ji bo ez bikevim şik û gumanên hûrûkûr. Ez ne tenê gumanê dikim, dilê min jî ji wan dixele.

Kengî parastina maneya jiyane biqede yan jî bê manetî weke maneyê were pêşkêşkirin, bûyerên bi kansêr wê pêşî li wan neyê girtin. Sedemê vê yekê jî ji sedî sed civakî ye. Kansêr nexweşiyêke civakî ye ku ev rastiyeke ji rêzê ya antropolojîyê ye. Kengî maddeya kor an jî bê manetiyê zêde dor li şaneyê girtin êdî kansêrbûyîn destpê dike.

Yên li min dipirsin hin pirsên wan hene. Ji bo ez bersivê bidim wan divê ez hin xûsûsan diyar û destnîşan bikim. Ji ber hurmeta min a ji wan re divê ez vê bikim. Wexta min dest bi nivîsandina van hevokan dikir, heyeta rêveber a herî jor a Komara Tirkiyê û heyeta herî jor a sîstema kapîtalîzmê rêveberiya DYE'yê digotin 'Em DYE, hukûmetên Tirkî û Iraqê PKKê dijminê hevpar îlan dikin.' Li gorî ezmûn û tecrûbeyên xwe diviyabû min ev 'îlankirina PKKê weke dijminê hevpar' di çarçoveya maneyê cih û dema xwe de hûrûkûr fêhm bikira. Bi vê ravekirinê dixwazim vê bibêjim: şeweyê jiyana kapîtalîst li gorî min nîne. Ez nikarim nebêjim ku hin caran dilê xwe nabijînimê. Lê der barê şeweyê wê jiyane de bi temamiî haya min ji min heye ku şensê min ê serketinê tineye. Haya min ji min heye ku ez nikarim bibim ew 'zir mêrekî' berê hatiye qebûlkirin. Mirov dikare bibêje; li gorî sîstemê rewşa ez tede me, rewşeke welê ye, dikarin pê bikenin. Lê ez sîstemê xeternak, xwînrij, zordest û mêtinkar dibînim. Di hebûna van diyardeyan de jiyane bi temamiî krêt e, dilê mirov dixelîne û di jiyana min a fîlozofîk de ev parametreyên min ên dijber an jî paradîgma ye. Ez ê xwe qet mezin nîşan nedim. Lê weke mirovekî mafê xweparastinê, hem weke nîşaneyê bingehîn a hebûna jiyane ye, hem jî li hemberî kesên îdfaya wan a jiyana civakî heye, wezîfeya min a bingehîn a exlaqî ye. Ez welatîbûna desthilatdarî sînore wê destnîşan dikin manedar nabînim, lê eger em ê behsa welatîbûneke divê mirov ciddî bibîne bike, weke hewcedariya exlaqê ez behsa wî dikim ez ê li hemberî wê jî xwe wezîfedar bibînim. Pirsgirêk jiyîn an jî ne jiyîn nîne, ya girîng divê mirov bizanibe rast bijî; her çiqas em nikaribin rast bijî jî ya girîngtir ew e ku em ji gera li wê negerin, rêwiyên rêya wê bin. Di dîrokê de bi qasî ku hîç nebûye, di sîstema kapîtalîst de gotin û çalakî ji hev qut in, û ji vê jî wêdetir îxanet û bêbextiyêke mezin heye. Mîna ku gotin timî çalakiyê çewt bikin hene. Çalakî bi qasî ku hîç nebûye di bendîtiya sîstema hegemonîk de mîna amûrekî mekanîk kirine xwediyê rol û ristê.

Eger mirov xwezaya kapîtalîzma ku ketiye qonaxa împaratoriya global, ji hev dernexîne, form û bernamêyên der barê jiyana azad de yên mirov li ser wan difikirin, dikarin ji rê derxînin û ev yek ji gelek mînakên dîrokî tene fêhmkirin. Her gotina bê gotin, her çalakiya bê kirin, ango her teorî û pratîk li saha raqibê xwe nikare rolekê bide xwe. Herî kêr çarsed sal in, modernîteya kapîtalîst bi rêûresmekê ketiye rewşeke hegemonîk û li dijî kirin û têngînen wê yên ji dînekî herî fanatîk bûye kultek, mirov bi helwestên pêxemberî, ewliyayî û Bûdîstîk ranebe, wê her mîna ehmeqekî aşê sîstemê digerîne bimîne. Gelekî behsa dijberiya kapîtalîzmê hat kirin. Di vê qonaxê de divê van kesana bi hosteyî li xwe mikur bîn ku pîrraniya wan bi tenê bi ehmeqî aşê kapîtalîzmê gerandine.

Ez kapîtalîzma xwe gihandiye serê globalîzmê hîç bi hêz nabînim. Belkî jî di qonaxa xwe ya herî qels de ye. Ya rastî, lawaz e, û her tim mumkîne bişkê. Ya nayê kirin ew e ku bi hostayî civak li hemberî wê nayê parastin. Ne tenê ez ê bişîbînim, lê fena rastiyeke jî em dikarin hegemonya kapîtalîst weke kansêrbûna civakê bi nav bikin û em nikarin wê weke çaresnûsên din şîrove bikin. Divê mirov kapîtalîzmê weke sîstema hegemonîk a herî qels bibîne. Ya hewce dike ew e ku kesayetek bi tenê bimîne jî divê civakbûn rast û bi hostayî were jiyîn. Di dîrokê de ya her tim hat kirin ew bû ku 'zîlamê bi hêz' yan jî 'li dijî hegemon bi karanîna sîlehên wî' bû. Hem wekheviya têngîştinê û hem jî wekheviya çalakiyê di encamê de yê mîna xwe çêdike. Ya diqewime jî ev e. Li dijî Romayê gelek Roma derketine. Em hîne biçin kevin, sîteya orjînal Êrûk hîne jî 'Iraqên Nû' çêdike. Guhertin gelekî kêr e, lê dubare gelekî zêde ye.

Girîng e ku mirov hegemonyayê zêde mezin neke. Civakê ti carî desthilatdarî, mêtinkarî û zordestî bi dil û rizaya xwe qebûl nekirine û bawer nekirine ku bêyî wan nabe. Divê mirov xwe ji têngîştinên bi vî rengî

xilas bike: tégînên weke ‘civaka nipînu’ û ‘şêweyên civakan’ yên li pey hev tèn naşibin hev, tégînên pûç in. Civak weke şêweyekî hebûna cinsê mirov çêdibin, lê weke hev pêş dikevin. Eger eşq bi awayekî çavkorî be, mirov dixê rewşên rezîlane û dikare mirov bixîne rewşên herî cahilane. Ev yek hem di eşqa ji bo desthilatdariyê de û hem jî di eşqa ji bo têkiliya cinsî de jî wisa ye. Lê eger mane li eşqê barkirî be, di asta ‘Nîrwana’ de ye. Fenafillahî ye; mirov di nava rastiye de dihele; Ena El-Heq e; civaka azad û adil xwe dike hukumran ango rewşa bi temamî demokrasîyê ye.

Hemin rast e ku min xwe teslîmî civaka gund nekiriye. Ya şaş ew bû ku min modernîteya kapîtalîst weke rohnîyê fêhm dikir. Wexta mirov dereng ji hev derxîne, civaka gund be jî, hînê demokratîk nebûbe jî, tew jixwe ji qonaxên ên bingehîn mîna dewlet-netewe û îndustriyê dûr be jî veqetîneke radîkal şaşî bû. Yek ji serçaviyên kûr a xemên min ev e. Bavê min ku ez kêr navê wî hil didim, bi qasî ku haya wî bi awayekî rast ji enerjîya min a jîyanê bûbû, wexta rastiyeke dilêşane li rûyê min digot, weke diya min mirovekî arifane bû. Weke zaneyekî digot. Peyva wî ya ‘ez bimrim tu yê dilopeke rondik nerjîne’ hînê di bîra min de ye. Ji bawermendên dînya kevin bû. Ji dînya kedê bû û weke cewher mirovekî demokrat bû. Ez hînê jî hûrûkûr diponijim û lêdikolim, ka xwedatiya kapîtalîst çawa evçend bi lanet û xapandin bala min dikişand ser xwe.

Karl Marks zêdetir bi helwesteke pozîtîvîst nêzî kapîtalîzm dibû û dixwest wisa ji hev derxîne. Ew jî nîvrê ma. Negihîstê destê xwe bide dewlet û desthilatdariyê. Min ti carî nikarîbû hûrûkûr bi vê helwestê dakevim. Ez diyardeya mêtinkariyê fêhm dikim. Lê timî wer ji min dihat ku ew encam e. Ji encamê jî mirov destpê bike, helwesteke gelekî kêr e, û ji alî polîtîk ve jî rewşa bêparastîniyê îfade dike. Ya rastî li ber serê wî şoreşeke mîna pêvajoya salên 1848’an diqewimî. Bi qasî meşa bûrjûvaziye ber bi desthilatdariyê ve, hilweşîn û veguherîna senyoran jî baş analîz dikir. Têra xwe eleqedariya wî bi ekonomî-polîtîk, felsefe û sosyalîzmê re heye. Lê diyardeya desthilatdariyê ya xwe ji nû ve organîze kiriye û mîna axtepotekê xwe li piraniya civakê û kedkarê xizan gerandiye bihêlin ew fêhm bike, nikarîbû pêşî bigire ku di encamê de sîstematîka wî bi xwe jî nebe destîkê wê. Haya wî jê tine bû ku modela teorîk-prafîk pêşniyar dike, hegemonya kapîtalîzmê têra xwe xurt dike. Mînaka herî dawî jî pratîka Çînê ye ku çawa bûye çavkaniya herî xurt a palpiştiya kapîtalîzma hegemon a DYE’ yê dike. Ev rewş jî têkiliya xwe bi vê hayjixwenebûnê heye.

Eger hegemonya kapîtalîst evçend bi hêz e, yek ji sedemên wê yê bingehîn ew e ku rê li ber koletîya mirov bi dilê xwe bikin vekiriye. Ma îro karkereke bi tenê heye ku heqdesteke zêde nexwaze? Bi rastî jî rewş mirov gelekî xemgîn dike. Ez wexta li ser têkoşîna li dijî kapîtalîzmê diponijim, timî têkiliya pîrek û zîlam tê hişê min. Eger zîlam li gorî atmosfera tede ne, jiyanê normal pêşkêş kiribe, zehmet e, mirov wê jinê bixê pozîsyona ku li dijî zîlam têbikoşe, ha di vê çarçoveyê de eger karker jî heqdestekî baş bistîne, zehmet e, mirov karibe wî bixê pozîsyona têkoşîne li dijî efendiyê wî yê kapîtalîst ê heqdesteke baş dayê. Karkerê ku di berdêla heqdesteke gelekî kêr de li ber efendiyê xwe yê kapîtalîst xwe qulupanî dike bihêlin azadbûna wî, wê li dijî pîrraniyên civakê jî xulamtiya sîstematîka efendiyê xwe bike. Jixwe di demekê de ku artêşa bê karan ref bi ref zêde dibe, karkerekî rewşa xwe misoger kiribe bi qasî karmendekî dewletê belkî jî ji wî wêdetir rewşa xwe ewle û misoger dihesibîne. Jixwe burokratê dewletê çiqas dibe proleter, di nav refên proleteran de jî ewqasî burokratbûyîn çêdibe. Çawa ku li jor bûrjûvazade û feodalzade li jor têkel dibin, şiklekî mîna wan li jêr jî di nava karker û karmendan de pêk tê.

Civaka bajêr a ez weke miqnatîzê ji civaka gund kişandim, bi rewşa hatiye analîzkirin ji bo min mekanê bingehîn ê pîrsgirêkê ye. Gunehkarê sereke yê ji rizîna civakê di nava xwe de û veqetîna ji wê, bajar e, û civakbûna rê li ber vekirî ye. Ya rastî, civaka bajar a şaristaniya dewletdar a çînî ye. Civaka klan a herî destpêkê jî bi qasî şaristaniya bajêr li hemberî jîyanê cahil nîne. Berevajî, eger civaka bajêr a şaristaniyê di qonaxa kapîtalîzmê de bi temamî bûbe kujerekî hawîrdorê, herhal ev xuyaye ji cehaleta sîstematîk a bunyeya wê ye.

Eqlê ji mejiyê hisî ve qut bûye û têkiliya cinsî ya ji zû ve maneya xwe wendakirî, nîşaneyên bingîn in ku kansorejenîya kapîtalîzmê berçav dikin. Ji bo desthilatdariyê piştî bi nukleera xeternak ve girê dide, ji bo karkeriya erzan rê li ber şênîyên di cîhanê de hilneyên vekirin, ev bi tevahî têkiliya xwe bi cewherê sîstemê re hene, nexasim jî bi şêweyê desthilatdariya wê. Şerên cîhanê, şerên mêtîngeriye û şerên desthilatdariyê yên bi tevahî bandorê li civakê bikin, ji bilî îflasa sîstemê xwedî maneyeke din nînin.

Lîberalîzm û ferdiyeparêzî gelek caran weke çarçoveya bingehîn a îdeolojiya kapîtalîzmê tê gotin. Lê ez dikarim îdîa bikim ku ti sîstem bi qasî hegemonya îdeolojîk a kapîtalîzmê nebû xwedî wê hêzê ji bo ferd êsîr bigire. Dikare were gotin, zimanê tu bi kar tînî weke naverok hîne ji meşrûiyeta sîstemê dîr nîne, tu jî berhemê sîstemê ye. Lê mekanê ez têde me, di pozîsyoneke welê de ye, hêjayî dijberiya sîstemê ye. Hûrûkûr haya min jê heye ku di şexsê min de antî-kapîtalîstekî baş tê dadgehkirin û dadgeh dike. Gelekî normal e ku ev dadgehkirin qat bi qat ji huqûqê dibihure. Di aşê hegemonya kapîtalîst de bi qasî çarsed salane bê hejmar çandên gelan hatin hêran, helandin û tinekirin. Mekanê ez lê mezin bûm mîna goristanke kevin a çandan e. Eger mirov bikole wê ji her deverêkê çandekê serî bide. Kurdên ku hîn bi temamî xwe negihandine têgînekê û divê ez jî weke mensûbekî ji wan werim qebûl kirin, li tevahiya vê goristana çandan a bêdeng, mîna şahidan in. Kurdên di dîrokê de hema bêjin navê wan li binê pîrrianiya vedîtînen pêşî hene, niha goristanên wan bi wendabûnê re rûbirû ne ku ev yek cihê êş û xemê ye. Hovîtiya îro li Iraqê bi awayekî din tolhildana çandan e.

Divê mirov çanda Rojhilata Navîn li hemberî kapîtalîzmê biparêze. Hemin mirov oryantalîzma Rojava nebihure, ev wezîfeyê welê nîne ku karibe têde bi serkeve. Ji nû ve Îslamî jî ji serî heta binî ji oryantalîzmeke pûç e. Piştî ku mirov bi şîroveyên rastgir û çepgir Îslamî û Oryantalîzmê bibihure wê pîrsa bê hişê mirov ev be, ma wekî din li dawiyê çî ma. Jixwe divê ez jî parêznameya xwe ji vê nuqteyê û pêve bikim. Naxwe ez ê jî nikaribim xwe rizgar bikim û bibim berdevkekî vê sîstema ji zû ve bûye mîna verşiyê. Ew nabe parêzname, wê bibe dugînsînkirin û dubarekirineke papaxanwarî.

Mekanê serketinê yê kapîtalîzmê peravên Bakur-Rojavayê Ewrûpayê û girava Ingilistanê bû. Kapîtalîzm meşa xwe ya serketinê çarsed sale di asta sîstema dinyayê de dimeşîne. Mekanê lê dihilku me navenda çandên qedîm Rojhilata Navîn e. Ya rastî, kapîtalîzm bi xwe ewladê dawî yê bê xêr û înkarker ê vê çandê ye. Şerê di navbera wan de ji weke tê zanîn kûrtir e. Şerê niha diqewime yê amatoran e. Mîna kopyayên Skender û Daîfûsê Sêyemîn dilîzin. G. W. Bush çiqas Skender e, Ehmedînejad jî ewqasî Darîûs e.

Nakokiya diyalektîk gelekî kûr e, û bi pîr şeweyan diqewime. Nakokî bi tenê di navbera klîkên serwer de nayê ziman. Dijberiya civakê li beramberî desthilatdariyê jî bi awayekî berfireh li ser kar e.

Ya di şexsê min de tê ziman an jî hewl didim bînim ziman bi tevahî şeweyên li dijî desthilatdariyê ne. Yek ji van şeweyan ew e ku kara kapîtalîzm vedize û dibe. Ji bo mirov li dijî vê be, têrê nake ku mirov sosyalîst be. Jixwe ev bi serê xwe serketinê misoger nake. Eger mirov heta bi tevahî formên jiyana azad û berxwedanan di zikhev de bi devkî û bi çalakiyan bi stîla orkestrasyonekê neke, mirov yan jî 'Laneta Agadeyê' yan jî 'Lawik Ji Bo Nîppûrê' wêdetir nikare biçe.

Serhatiyên min, dost û hevrêyên min weke trajediyê giran bi nav dikin. Lê ez dixwazim ew piştrast bin ku ev trajedî nebûya, me yê jiyana azad nas nekiribûya. Di demekê de ku ti tişt pênc quruşan nake, ma me yê çawa li rûyê hev binêriya! Ez ewladek im ku nikarim li ser miriya bavê xwe rondikan jî bibarînim, ma mirov dikare behsa kîjan anora jiyane bikira? Şaş fêhm nekin. Di sala wê mirinê de min sefera pêşî ya Kurdistanê bi îdeala nasnameyê azad ji qûntara Çiyayê Agiriyê dabû destpêkirinê. Min bihîst ku Kurdên Serhedê hîne jî gaveke wê meşê jî bi pîroztiyê bi bîr tînin. Lê dîsa jî rastiya me bi awayekî xedar li cihê xwe ye. Ji meşa azadiyê ya bi temamî sîhûpênc salan wêdetir ez dikarim bibêjim meşa mîna maratone xwe nikare bi van hevokan bi mane bike. Ev maratona ku her kesê têde cih girtiye, her mekanê wê û her nefesa wê ya di buhayê destanekê de wê çawa bi encam bibe?

Eger min bi artêşên xwe yê Skenderwarî serketin li pey serketinê bi dest bixista jî wê ev yekê ji sedî sed nebûya serketina azadiyê. Jixwe serketinên eskerî, ne serketinê, koletiyê tînin. Kengî bi artêşan xwe, dost û hevrêyên xwe biparêze qîmetek xwe heye. Naxwe, ez parastina xwe li dijî serketina desthilatdariyê herî kêr bi qasî parastina xwe li hemberî desthilatdariyê hewce dibînim. Eger hebûya jî min ê parastina xwe li hemberî serketinê artêşên xwe weke cîhada herî mezin qebûl bikira.

Di rastî û realîteya me de jiyana li erdê maye, di bin lingan de ye. Maneya xwe bi temamî pûç bûye. Em di nav rewşeke welê de ne, xwe xapandin û derewên xeternak, krêtiya ketiye her qul û deverê, zimanên bi qasî kundan jî nikarin bixwînin. Eger ez bi tena serê xwe neh salan dikarim li odeyekê bimînim, ev yek hinekî têkiliya xwe bi der ve re heye ku ji vê bi tenêbûnê gelekî xirabtir e. Ez parêznameya xwe bi giştî li dijî çemê sereke pêvajoya şaristaniyê amade dikim û ez ê hûrûkûr li ser hegemonkariya kapîtalîst rawestim. Gelek îşaret û nîşane hene ku em bi wan dibînin dawîya sîstemê tê. Zanyarên rastî jî di warê van

nîşane û îşaretan de hemfikir in. Pirs jî ew e ku mirovatiyê ji vê kaosê bi kîjan gavên têkûz karibe ber bi civakeke azad, demokratîk û wekhev biçê.

Bi awayekî sîstema kapîtalîst jî li ser hîmî bingehîn hewl dide xwe ji destê xwe xilas bike, ji lewra mirov dikare fêhm bike ku çima em bala xwe didin avakirina civakbûnê. Sosyalîzmên me yên dused salan jî di nava kapîtalê de asîmîle bûn, ji lewra nabe ku aqûbeta me jî bibe ya weke wan şervanên bi îdealên mezin ên mirovatiyê rabûn. Nabe ku em di nava refên lanet li wan kirî de cih bigirin. Ji vê jî wêdetir, nabe ku em Sokrates, Bûda û Zerdeşt weke gotinên xwe yên dawî gotine û bê dengbûne bihesibînin. Eger ji nû ve em wan bi ruh nekin wê wextê me ji felsefeya azadiyê ti tişt fêhm nekiriye. Wekî din mirovatiyeke dinale heye, heta mirov êşên wê nekewîne, xwezayêke tê talankirin heye, heta mirov vê talanê ranawestîne, eşqeke bêbextî lê hatiye kirin heye, heta mirov bersiva wê nede, ma mirov dikare behsa kîjan jiyane bike? Eger ez qala zanistbûna parêznameya xwe bikim, gotina pêşî ya ez bikim pirseke wisa ye; kîjan zanist? Eger weke hîmê bingehîn zanist 'xwe naskirin' be, berevajiyê tê zanîn, pozîtîvîzma sîstemê weke îdeolojiya fermî qebûl kiriye, ji bo mirov xwe nas neke xwedî rol e. Ew qonaxên metafîzîk û dîn ku gelekî rexne dike, belkî jî ew ji pozîtîvîzmê gelekî nêzî zanistê ne. Bêguman di serî de zanistên insanî. Jixwe wexta mirov hûrûkûr baş bala xwe bide zanistên xwezayê jî mirovê bibîne bi analîzên dawî ew jî di kategoriya zanista insanî de têne qebûl kirin. Belkî jî pozîtîvîzm dîn û metafîzîka herî seresere ye. Mirovatî di ti qonaxa dîrokî de evqasî bi awayekî hov ji xelekên xwe yên zincîrwarî nebûbû. Dîsa evçend nehatibû asêkirin û girêdan. Li ser civak û xwezayê desthilatdarî evçend nehatibû danîn. Ev bi tevahî bi tenê bi dîn û metafîzîka pozîtîvîst hatin bi cihanîn.

Mirov heta xwe nas neke, dest bi çi hewldaneke zanistî bike, wê bi felsefe û dînekî dogmatîk bi encam bibe. Bi gotina 'xwe naskirinê' mebesta min fikra mirov dixê navenda xwe nîne. Ez dixwazim bibêjim ku mirov dikare kozmos û kaosê bi tenê bi çavdêriya hundirîn û bi hisên xwe yên ceribandînen hûrûkûr red nakin dikarin fêhm bikin. Wexta cihê wê bê, ez ê nîşan bidim ku zanista xwe dispêre cihêkirina objektîvîyê çawa koletiyê rewşa dike. Ez ê îspat bikim ku objektîvîzm xwe çawa mezin dike û ev yek bi piçûkbûnê re çawa yek e. Ez ê bi heman awayî raber bikim ku objektîvîzma zanistî, alîgiriya hegemonya û kapîtalîzma herî rezîl e. Li gorî felsefeya me, têderxistina ji maneya di çavê hespekî de heta jihevderixistina maneya di dengê çivîkekê de jiyane yekpare his dike. Felsefeya me ewçend mane barkirî ye, bi rêz û hurmeta ji zanyarê pîr re dest pê dike, hewl dide ji lêgerîna di çavê keçeke ciwan a mîna xezaleke bizdonekî de bersivê bibîne. Jixwe têgihîştineke seksualîteyê ya ji qirkirinê xirabtir heye. Sedemên vê cehaleta mezin a ku di encamê de zarok çêdibe, di sîstemên hegemonîk û mirov de hûrdikole. Ango zanistêke welê dike bingehê xwe ku hewl dide bi tevahî xelekên beridandina jiyane di xwe de ji hev derxîne û çareser bike.

Kapîtalîzmê zanist pêşde nebir, bi kar anî. Bikaranîna zanistê ji aliyê exlaqî ve bi tenê rê li ber rewşên xirab venake, di heman demê de gelek Hîroşîmayan çêdike. Jiyanêke manedar diqedîne. Jiyanê medyatîk û sîmulasyon, gelo serketina zanistê ye? Yan jî mane wendakirina jiyane ye? Ez li vir qala keşfên teknolojîk û zanistî nakim. Ez li vir hewl didim rave bikim ku weke dîne zanistê pozîtîvîzm zanist nîne. Pozîtîvîzm heta ji hukumraniya zanistî xwe xilas neke, di serî de dewlet-netewe xilasbûna ji ti hukumraniya desthilatdariyê mumkîn nîne. Di serdema me de pozîtîvîzm dîne rastî yê pûtperestiyê ye. Weke encam, nexweşiyêke gumankirinê ya Descarteswarî timî zêhnê min keritand. Ez ketim rewşekê ku nerx û buhayêke jê bawer bikim û nas bikim, nema. Ji ber ku li aliyekî min çanda berê bi awayekî trajîk wenda dikir, li aliyê din jî li hemberî min modernîzma kapîtalîst weke dêwekî –Leviathan- bilind dibû û tirsê kes nikare xwe bigihîne hebû. Min bi zor û zehmetî ji xwe bawer dikir. Ya rastî, min hewl dida li ser piyan bimînim. Hemin ev rewşeke seyr û xerîb be. Civak di rewşên bi vî rengî de dizanin rêyekê bibînin ber dilê endamê xwe bigirin. Ya hînê seyr jî ew bû ku min bawer nedikir ku civakeke min jî heye. Di van şert û mercan de min baweriya xwe ya bi malbat û gund wenda kir. Heta bi zanîngehê xwendina min, şoreşgeriya min, dîndariya min a berê hemû ji bo dost û dewrûber bibînin şeklî û xwe nîşandan bû. Ez nîhîlistekî tûj nebûm. Min tiştêk ji dil fêhm nedikir ku ez pîr bi kok jî pêdiviyên wê bi cih bînim. Ya hînê seyrtir jî di serî de mamosteyên min, dewrûbera min ez zîrek û bawermend didîtin. Ez bi xwe weke nîvdînekî bûm, ya rastî ez ji xwe piştrast nebûm ku gelo nîv jî hebû. Lê wexta ez vedigerim li pey xwe dinêrim, ez dibînim ku ev dema dîrûdirêj ewqas bêkêr jî nebuhurî ye. Veqetîna û pêve negirêdan, beza ber bi rastiyê ji bo vekirina rûpelekî spî, maneyeke mîna paqijkirina zemîn jî bi xwe re tînin.

Şexsiyeta min bi vê xisleta xwe karîbû baştir avahiya sîstema hegemonîk nas bike. Ez gihiştibûm wê hêzê ku dîrokê jî şîrove bikim. Li şûna ku ez ji rewşa kaotîk bitirsim min karîbû maneyê lê bar bikim û di derketina ji wê de rêyeke îdeal vekir. Piştî ku min dît, baweriyên dogmatîk, li ser xeteke pan û dûz gavavêtin, mutleqiyetên zanistî û hukmên hişk çavkaniya xwe heman zêhniyetin, hinekî bêhna min hat ber min. Piştî ku min bi hêsayî di şêweyê tevgera xwezayê ya li cem mirov de xweş dît, bend û sukirê li pêşiya têgihiştina min teqiya. Ew tirs û gumana di bin hîmê xerîbketina min a ji xwe de her ku li dawiyê dima, qabîliyetêke bi hêz û têgihiştineke bilind a şîroveyê di her şert û mercê insanî de bi zêdeyî rê dida cesaret û serwextbûnê.

Kapasîteya min hebû ku ez bêyî lêkolîn û lêgerînên hûrûkûr, û bêyî ku xwe bispêrim demên konjektorel kapîtalîzmê bi xwe weke rejîma krîzê bi nav bikim. Kapîtalîzm qonaxa şaristaniya bingehê xwe dewlet, çîn û bajar e, ev qonaxa dawî ya eqlê mirov gihiştîyê nîne, berevajî ev qonax a bi dawî hatina eqlê berê ye, û bi tevahî dewlemendiya xwe derketina eqlê azadiyê ye. Di vê çarçove û maneyê de mirov dikare serdema modernîteya kapîtalîst weke serdemeke bi hêvî şîrove bike.

2- SEDEMÊN DERKETINA KAPÎTALÎZMÊ -DIZÊ MALÊ-

Eger mirov kapîtalîzmê weke dînekî di heqê wî de zêde tê axaftin û çalakî tene kirin şîrove bike, dibe ku ji bo em lê serwext bibin bi kêr bê. Mekanê kapîtalîzmê serketina xwe lê bi dest xist Ewrûpaye. Zêhniyeta Ewrûpayê tevî ku der barê kapîtalîzmê de gelek gotinan dibêje û çalakiyan dike, weke di gelek dînan de hatiye dîtin, rastiya hebûna kapîtalîzmê mîstîze kiriye. Xirîstîyan, sosyalîst û anarşîst jî di navê de yên weke dijber jî xuya dikin li ser heman xetê çûne. Eql û fikra navenda wê Ewrûpa ekolek e. Ji sedsala 16'an ve weke sîstema dinyayê pêvajoya hegemonyayê destpêkirine. Li gorî ponijîna min a şexsî, ev ekoleke wisa ye ku ji avakirina sîstemên xweda yên rahibên sumeran qat bi qat bi hostayî karîbûn mîstîfikasyona rastiya civakê pêş bixînin. Di sîstema fikir û eqlê Rojavayê Ewrûpayê de 'rêbaza zanistî' xwedî roleke bingehîn e.

Mirov jî di navê de, ez behsa zanista hayjêbûna ji xwezayê nakim. Zanist weke xizna hevpar a mirovatiyê bi qasî ku mirov neke malê ti kes, kom, sazî û neteweyî anonîm e. Mirov ê eger ille behsa pîrozbûneke xwedayî bike, di vê çarçoveyê de mirov vê payeyê bide zanistê wê helwesteke nêzî rastiye be. Lê belê 'rêbaza zanistî' di termonolojiya Ewrûpayê de xwedî cihekî cuda ye. Ew, prototîpa dîktatorê hemdem e. Ya rastî, ew tov e, dikeve malzarokê. Rêbaz weke peyv tê maneya usûl, rê û terîqetê. Di destpêkê de her çend erênî be, û bi kêra qabîliyeta fêhmîkirinê bê jî demeke dirêj wexta mirov pêve girêdayî bimîne bi temamî rê li ber dîktatoriyeke zêhnî vedike. Li ser navê zanistê israra di rêbazê de dikare mirov bibe dîktatoriya herî bi tehlûk e. Jixwe netewe-dewletdariya Elman a parêzvaniyeke hişk a rêbaza zanistî dikir, çû faşîzmê û ev jî şîroveya me piştrast dike.

Hemin Rojavayê Ewrûpayê şoreşeke zêhniyetê kiriye. Lê mirov nikare vê, weke rêvekirinekê ji bo navendparêziya Ewrûpayê şîrove bike. Jixwe bi tevahî pêşengên vê şoreşê pêşketinên xwe yên zêhnî ji derveyî Ewrûpayê girtine. Sosyolojiya Max Weber di têkilîdanîna rasyonelîzma Ewrûpayê bi pêşketina kapîtalîzmê re roleke girîng dilîze. Berhema wî ya bi navê 'Kapîtalîzm û Exlaqê Protestan' mîna bixwaze derî li vê tezê veke. Tevî ku di pêkhatina kapîtalîzmê de rola rasyonelîteyê yek ji sedemên diyarkere jî bi tena serê xwe mirov bi rasyonelîte û huqûqê vê diyardeyê nikare rave bike.

Di sosyolojiya Karl Marks de weke sîstem serketina kapîtalîzmê bi berhemdariya wê ya ekonomîk ve tê ravekirin. Ji ber ku ji tevahiya şêweyên hilberînê bêtir hildiberîne, nerxa zêde çêdike û werdigerîne sermaye û karê, bi vê qabîliyeta xwe rê li serketinê vekirîye. Kêm cih dide dîrok, polîtîka, îdeolojî, huqûq, cografya, çand û şaristaniyê. Mirov dikare vê, weke kêmasiyên wî yên bingehîn ên nixxandinê destnîşan bike. Pîrr bi hêsayî bûye ekoleke weke reduksiyona ekonomîk were dîtin. Bêguman mirov nikare qîmeta analîzên sosyo-ekonomîk ji nedîtî ve bê. Lê cihên wan di nava sedemên din de ji ber ku baş nehatine zelalkirin, tevî îdealên zanistî hemûyan tehlûkeya bikeve dogmatîzmê kêrnabe. Bi pîrranî ji ber van kêmasiyan her tim tehlûke û rîsk hene.

Gelek fikir hene ku ne kêrnabe in, pêşketina kapîtalîzmê bi desthilatdariyê û bi îfadeya wê ya huqûqî ya hîne zêdetir xuya dike, bi dewleta modern ve girê didin. Di nav yekparebûna civakî de kok û rîşên hiyarerşiyên

desthilatdariyê gelekî kevin diçin. Rola wan a di rêvebirin û meşandina jiyana maddî de yek ji sedemên bingeşîn in. Lê zor bi xwe nikare rê veke li derketina jiyana maddî, ekonomî û weke serê wan kapîtalîzmê. Rolên sererastkirin, pêşdebirin û astengkirinê her tim di zikhev de bûn.

Serketina kapîtalîzmê li Bakur-Rojavayê Ewrûpayê girîngiya faktora cografî û mekanê wê li pêş çavan radixîne. Pîrî caran tê gotin Amsterdamê jêre dergûşî kiriye. Weke faktorên din cografîya jî ji bo ravekirinê bi sînor e. Bêyî ku mirov zêde mezin bike her tiştî li gorî qîmeta wî deyne wê rastiya wî jî bi qîmeta wî diyar bibe.

Daxuyaniyên xwe dispêrin faktorên çandî û şaristaniyê hêza wan a şroveyê nayê guftûgokirin. Kapîtalîzm di qonaxên şaristaniyê de li qonaxa wê ya rizînê rast tê. Teza min a ez giraniya xwe didimê ev e. Çemê mezin ê şaristaniyê li devera dikeve okyanûsê dawîya vê sîstemê ye. Ji bo vê jî bi awayekî simbolîk mirov dikare peravên Amsterdamê û Okyanûsa Atlasê destnîşan bike. Bêguman sîstem ji okyanûsê bihuriye, bi dewleta netewe ya DYE'yê bi hegemonyayêke nû karîbûye xwe bigihîne serê globalîzmê. Ji ber ku jiyana zêdetir ketiye rengê ferazî û medyatîk, civaka zêde dixwe û xwe nîşan dide bûye serwer, li şûna ku ekonomî bersiva pêdiviyana bide har dike, desthilatdarî bi tevahî ketiye heta demarên zîro yê civakê, ji ber ku îdeologên sîstemê bi xwe behsa bê dîrokbûnê dikin, ev giş eşkere kaos û rizîna sîstemê îfade dikin.

Mirov bê dîrok, bê zeman nikare rastiye bifikire. Pêşketin, beridandin, pîrrecureti û cudati bi dîrokê dibe. Gotina bê serûbinî ji bo şeweyekî tê gotin. Ti şewe û awa xwedî payeya bê serûbinî nîne. Di şewegirtina civakan de têngînên mîna bê serûbinî, heta bi qiyametê, pêxemberê dawî, qanûnên naguherin, ji serî heta dawiyê û pêşketina bê dawî zêdetir bi dogmatîkbûna bawerî û fikrê re eleqedar e, di vê de hewldanên ji bo desthilatdariyeke mayînde û derdorên xwedî paye ji bo berjewendiyên xwe dewamî bikin, rol listine. Di vê de bi propagandayê jixwepişrastî û mayîndekirina berjewendiyana esas e. Lîberalîzma ku navenda îdeolojîk a kapîtalîzmê ye, îdeaya wê ya bibe gotina dawî ya bê serûbinîbûnê dubareya heman listikê ya modernîstîk e.

Wexta mirov kapîtalîzmê bi nav bike, divê weke nayê guhertin, mîna hatiye afirandin û weke çalakî û fikreke xwedî yek navend destnîşan neke. Ya rastî, di civakê de potansiyela berhemê zêde çiqasî pîr bibe, komên di telş û terkan de kurtêlên civakê dikeritînin û ji vê çalakiya wan re mirov dikare bibêje kapîtalîzm. Hejmara van kesan ti carî ji sedî yek û dudiyê civakê derbas nake. Hêza xwe ji firsendkarî û rêxistinîya xwe digirin. Ji ber ku li ser mekan xwe baş bi rêxistin dikin, di nava neqebên civakê de ku telşê wê hîn mezin dibin pêdiviyana dixin kontrolê, di meseleya arz û daxwazê de bi buhayan dilîzin û bi vî awayî serketina xwe bi dest dixin. Eger hêzên fermî yê civakê wan nexin kontrolê, berevajî wê ji îhtîkara (spekulasyon) wan bibin deyndar û di berdêlê de timî xwe bi îltizaman xwedî bikin, ev komên piçûk ku di her civakê de hene wê weke efendiyên nû yê civakê rewa bibin. Di tevahiya dîroka şaristaniyê de, nexasim di tevahî civakên Rojhilata Navîn de komên bi vî rengî yê marjînal ên faîzûr û îhtîkarê her hebûn. Ji ber nefreta civakê newêrîbûn ji telş û terkan derkevin. Rêveberên herî zordest ên civakê nikarîbûn van koman rewa bikin. Ne tenê kêr û piçûk hatine dîtin, di heman demê de weke hêza herî bi tehlûke û hêza dejenere hatine nixandîn. Her weha ji aliyê exlaqî ve weke tovê xirabiyê hatine hesibandîn.

Di dîroka mirovatiyê de bi qasî çarsed salên navend Rojavayê Ewrûpayê şer, talan, komkuji, mêtinkarî û xirakirina xwezayê ti carî evqas nehatiye dîtin û ev yek tîkiliya xwe bi sîstema hegemonîk re heye. Hemin tîkoşîn mezin ên dijber jî dîsa heman cografîyayê şahidiya wan kir. Bi tevahî weke xisareke mirovatiyê nabe ku bê dîtin. Ya ez dixwazim bikim ew e ku destketiyên mirovatiyê yê Rojava bi nêrxên pozîtîf ên qedîm ên Rojhilat re sentez bikim û ji pêngaveke manedar re qevdeke tîrêjên rohnîyê bidim.

A- Rasyonelîzm

Kapîtalîzm di derketina xwe de roleke sereke dide rasyonelîzmê. Em di vê qonaxê de dibin şahidê kategoriyek bi navê şewazê fikrê yê Rojava. Rasyonelîzm mîna vedîtineke civaka Rojava be tê nîşandan. Li gorî vê feraziya Rojava civakên di tevahiya dîrokê de ji aqil mehrûm mane. Tê gotin aqlê xwe bi kar anîne û zanist afirandine; wexta îspat bûye ku zanist jî hêz e, êdî hegemonîktîya sîstemê jî bivê nevwê pêk hatiye. Jixwe roja îro bi sedema ku bi hegemonyayêke çavkaniya xwe aqil e, dor li me hatiye girtin, cîddiyeta vê îdîayê jî nîşan dide. Lê ji bo em aqlê vê sîstema xwe bi polîtîka xeternak a nukleerê li ser

piyan digire bi nav bikin, divê em berê pêşî aqil bi xwe û weke cinsekî biyolojîk xisletên mirov ji cinsên din cihêwaz dike bi nav bikin.

Mirov dikare ji du milan ve nêzî pirsê bibe: weke cinsekî biyolojîk û pêşketina civakî. Divê mirov bi awayekî herdu şêwe hevdu temam bikin û wan bigihîne hevdu bi nav bike.

- 1- Weke cinsekî biyolojîk mumkîne behsa zêhnê mirov were kirin. Ji bo mirov karibe bi hostafî li babetê temaşe bike divê mirov di sîstema zindiyên de bi pîvanên makro û mîkro bipirse aqil di çarçoveyê gerdûnê de xwedî çî maneyê ye. Fikrên di çarçoveya perçikên jêr atoman de têne hûnandin pirrcuretiyê, cudatiyê û tevî van ji bo ravekirina pêşketinê divê nevê mirov pêwîste behsa aqil bike. Matora sereke ya tevahiya pêşketinê di gerdûnê de li mekanekî piçûk ê bi qasî atomê û dîsa bi lezên ku mirov nikaribe bifikire bi tevgerên pirrcure yê pêlan û perçikan vediguherin hev û bi vî awayî rê li pêşketinê vedibe. Ne tenê di alemên fizîkî de, di alemên biyolojîk de jî pêşketin weke pirrcuretiyê di vê çarçoveyê de diqewimin. Haya me ji me hebe ku em di nava sînorên metafizîkê de digerin.

Em bi heman rengî dikarin gerdûna makro jî bigirin dest. Gerdûn bi xwe bi kategoriyên mîna zindî-nezindî, bi dawî-bê dawî, cuda-wekhev, madde-enerjî, dahvdan-kişandin hebûnê hebûna ye. Ango yekpare ye. Jêr atom û jor gerdûn dualîteya diyalektîk a bingeîn a heman yekpareyê ye. Zeman bi yekîtiya kûrahî û berfirehiya mekan diqewime yan jî xwe dide fêhmkirin û nîşan dide. Pirs çima gerdûn heye têgihîştina metafizîkê tîne hişê mirov, lê mirov nikare bibêje pirseke tewş e, an jî li cih nîne. Em ji bîr nekin ku yê pirsê dike mirov e, ew jî civakî ye. Fenomenolojî ji hiskirinê me wêdetir ji hebûnan zêde bawer nake. Em çiqasî his dikin û heta em difikirin em ewqasî jî hene. Brevajî, materyalîzm bi xwe hebûnek e, bi his û fikrê xuya dibe. Haya min ji vê dualîteyê heye ku çiqasî mirov sor dike û bi girîngî destnîşan dikim ku divê mirov wê ji hev derxîne û bibihurîne. Wer xuyaye ku mirov bi van dualîteyan nikare gerdûnê fêhm bike. Cihêkirina fikir û bedenê felsefeyê herî zêde jiyanê înkâr dike û heta ji rê derketineke dînî ye. Pirsgirêkeke welê ya gerdûnê tîne ye.

Em di rêxistinkirina zindiyê herî pêşneketî de jî hêmanekî seyr ê mejî dibînin. Weke xisleta pêşî ya em dibînin ew e ku ev mejî xwe di nav kêliyan de xwe dabeş dike û bi vî awayî meyla xwe ya bê dawîbûnê nîşan dide. Ti zindiyê pêşî xwe çêkiriye tîne nebûye. Berxwedana ev zindiyê xwe bi xwe çêkiriye, herî dawî weke cinsê mirov rê li potansiyela mejî vekiriye. Potansiyela pêşketinê ya zindiyê ya di şaneyekê de çawa bû ku xwe kir pirrcure û rê li mejiyekî zindî yê cinsê mirov vekir? Dibe ku bi tenê ji bo şaneya zindî, ji bo gerdûnê herî mîkro xwe zêdekirin, bi hawîrdorê xwe xwedîkirin û xweparastin esas e. Perçikên jêr atoman bi awayekî tîne nebin zêde dibin, pirsgirêkên xwe yê zêdebûnê û xwe xwedîkirinê dibe ku bi tenê bi vî şêweyê gerdûnê mîkro pêk tînin. Sînorên wan ên xwe dispêrinê, sînorê ewlekarî, xwe xwedîkirin û bê serûbinî pirrbûn e. Em bi kêmanî be jî dikarin bersiva pirsê xwe ya der barê mejiyê gerdûnê de li vir bibînin. Em vê gerdûnê li derveyî xwe nebînin. Gerdûnê em behsa wan dikin li hawîrdora me tîjî ne, û dor li me girtine. Dibe ku gera me ya li ewlekarî, xwedîkirin û pirrbûnê bi van gerdûnê mîkro ev dinya me ya yekbûyî îfade dike. Belkî gerdûna makro jî bi heman awayî heye û xwe çêdike. Eger em zorê bidin zeman û mekan, em dikarin di nava sînorên bê serûbinî de bibêjin di helwesta mejiyekî ewle û mezinbûnê de biryardar e. Heye ku gerdûna makro jî xwe di mejiyê mirov de nîşan dide.

Haya min ji min heye ku ez zêde mijarê dihûnim. Lê em nikarin potansiyela mejî ya mirov mîna ji ezmên bi zembîlê hatiye xwarê şîrove bikin. Em çiqasî dikarin bi hebûn û beridandinê mejiyekî neberbiçav bifikirin? Ma mirov mejî tenê ji bo mirov bifikire çiqas rast e? Mirin bi xwe jî ji bo jiyan anog hebûn were fêhmkirin weke pêdivî pê heye tê qebûlkirin. Em têderdixin ku mirin nebûya, haya me wê ji jiyanê nebûya. Bêyî guherînê jiyanê bê dawî, ya rastî ne jiyîn e. Ji ber ku di rewşekê de hay ji tiştekî nebe, di wê rewşê de ti tiştek nîne. Di vê rewşê de jî ya ras tî mirin ji bo jiyanê weke pêdiviyê bive neyê xuya dike. Baş e, mirin a divê weke nîmetekî were dîtin, çima wê mîna dawîya jiyanê bê em jê ditirsîn? Li şûna ku em jê bitirsîn, mirov hewl bide ew derfetê dide jiyanê fêhm bike, ji wir jî biçe encamê û li gorî vê yekê tevî gerdûnê bibe, zêdetir li cih e. Mirov çawa nikare ji destê mirinê xilas bibe, mirov nikare ji destê jiyanê jî xilas bibe. Ya rastî, bi

van dualîteyan em dikarin sirra gerdûnê ji hev derxînin û ev weke armanca yekane li pêşiya me xuya dike.

Baş e, piştî ku ev dualîte ji hev hat derxistin, mirov wexta xwe bigihîne jiyanê hosteyane ya diqewime û bi cih tê çiyê? Ev pirs ji bo min hem tewş e, hem jî gelekî hewce ye. Kengî mirov bigihîje sirra gerdûnê wê wextê mirov dikare behsa serketina dawî ya jiyanê bike. Çi cenneta di Pirtûkên Pîroz de, çi jî di Bûdîzmê de xwe gihandina Nîrwana, yan jî di tesewifê de rewşa tam a wecdê mirov dikare weke pîrozkirina jiyanê û rewşa timî roşanê şîrove bike.

Hin fikirdarên Rojavayî, gotine; jiyanêke bi sînora li dinya me bi temamî xweber e, û kengî sîstema rojê biqede wê dinya me jî di nava kozmogoniyekê de wenda bibe. Ev jî dişibe tesewireke mîna ya ceahnemê. Hin hêman jî hene ku hûnandina mijarê xwe dispêre vî şeweyî. Lê îdeaya jihevderxistina jiyanê hûnandineke herî bê ber e. Em ne tam bi gerdûnê dizanin, ne jî em maneya jiyanê bi hostatî dizanin. Ji bo hûnandina dabaşan bi vî awayî sedem têra xwe bi hêz nînin. Dinya me bi xwe jî jiyanêke têra xwe rewşa wê ya hebûnê tinebe rê nadiyê, lê her zindiyê dema xwe bê bi qasî potansiyela wî ya atmosfera jiyanê jêre çêdike ku mîna zindî û adil be.

Pirr girînge ku mirov çîroka çêbûnê ya cinsê mirov neke ez-navend û neke ji rêzê, naxwe wê ev yekê ji gera gerdûnê ya seyr re bibe bê hurmetî. Metafizîka herî xirab pozîtîvîzm e ku mirov ji tevahiya gerdûnê şuştîye û hewl daye behsa wî bike. Ez yeqîn dikim ku em kengî pozîtîvîzma materyalîzma herî çor e, têkiliya wê bi kapîtalîzmê re destnîşan bikin, em ê hînê manedar û ewqasî jî bi rêz nêzî jiyanê bibin.

Weke encam; wer xuyaye, weke cinsekî biyolojîk mirov di gerdûnê de herî zêde xwedî şens e ku haya xwe jê hebe. Mirov haya xwe ji vî potansiyelê hebe tiştek e, bi cih anîn jî pirr qonaxên cihê ne. Di fikra Rojhilat de gotina ‘çi hebe di mirov de ye’ mîna haya xwe ji vî rastiyê heye. Divê ez dubare bînim ziman ku fikra ber bi navend-mirov ve çûye, zindî-nezindî bi tevahî xwezayên din di xizmeta mirov de dibîne ku ev têgihîştina zemînê felsefa têgihîştina desthilatdariya total û otorîteriya hiyarerşîk e, diyare mirov digihîne aqlekî herî zêde ji hûnandina jiyanê dîr e. Ya rastî, ev berhema vî aqlî ye. Hin aqlên berevajî xuya dikin jî hene. Hin felsefeyên ekolojîk ên mirov bi tevahî bela serê xwezayê dibînin jî di encamê de ji têgihîştinên me qala wan kir dîr nînin.

Felsefeya mirov weke belayeke serê xwezayê dibîne têkiliya xwe bi jiyanê re qels bûye û bê ber e. Eger qîmetê nede beridandineke heta gihîştîye mirov, wê wextê yan tayê xwe yê bi jiyanê re zirav bûye li ber qetîne ye, yan jî bi sîstemên li ser hîmê mêtinkariyeke zêde hatine hûnandin têkildar e. Beridandineke gihîştîye sînore mirov, pirsên gelekî ciddî yên exlaqî datîne pêşiya me. Em berî derbasî vî mijarê bibin, divê em têkiliya aqil bi civakê re rave bikin.

- 2- Cinsê mirov potansiyela xwe ya mejî çendîn bike civakî, xwediyê wê qabîliyetê ye ku nîşan bide. Ya girîngtir, çêbûna mirov a biyolojîk civakbûnê ferz dike. Civakbûneke di ti zindiyên de nayê dîtîn, mirov jêre neçar hatiye hiştin. Zarokeke mirov piştî panzdeh salan dikare ji zaroktiyê derkeve ku ev pêvajoyê jî bêtî civakbûnê nayê bihurandin. Zarok pirr qels ji diya xwe dibe. Çêlikên heywanên din di nava çend rojan de dikarin xwe tedarik bikin. Civakbûna mirov gelekî tevîhev e, û hewcedariya xwe bi hûrûkûr fêhmîkirinê heye. Cinsê mirov ê civakbûna xwe wenda bike, yan wê weke cinsekî nêzî meymûnê ji nû ve bi beride ku ev beridandineke berevajî ye, û mumkîne; yan jî wê tine bibe. Bi tevahî zindî hem weke cins, hem jî weke bi tevahî cinsan hewcedariya xwe bi bihevrebûneke xweser dibînin. Civak xweseriyeke cinsê mirov e, û ji bihevrebûnê wêdetir xwediyê xisleteke hebûnê ye.

Weke têgînekê civak mîna xwezaya duyemîn tê bi navkirin ku ev helwesteke têra xwe hûrûkûr e. Kengî potansiyela mejî dikeve pêvajoya çalak civakbûnê destpê dike. Ji bo kom û civatê timî hewcedarî bi fikrê heye. Pêşketina civakî ya esas pêşketina fikrê ye. Bi wê derfet û îmkanê hebûnê dibîne. Civakbûnê çiqasî mezin dibe, ewlekarî, zêdebûn û xwe xwedîkirin jî pêş dikeve. Ez dixwazim hînê bi awayekî eşkere bibêjim; ewlekarî, zêdebûn û xwe xwedîkirin li cem bi tevahî zindîyan bi şiklekî aqil e. Bi awayekî herî çor, hînbûna bi ajoyên hundirî ne. Tevgerên hînbûnê yên tevgerên zindî ne. Eger em ji bo giştî bibêjin; bi tevahî pêşketina gerdûnê mejî û hînbûnê tîne hişê mirov. Civak weke xwezaya duyemîn, bi şiklekî qonaxa jor a xwezaya yekemîn an jî rûyê wê yê xuya dike.

Ez yeqîn dikim ku em heta weke xwezaya duyemîn civakê ji hev dernexînin, wê di pêkhatina çalakî û fikrên li ser xwezaya duyemîn de tehlûkeyê hebin ku ji rê derkevin. Madem mirov berhemê xwezaya duyemîn e, wê wextê divê pêşî mirov hewl bide wê xwezayê fêhm bike ku li insên serwext bibe. Ji lewra ez îqna nebûme ku objektîvtiya zanista xweser bi xwezaya yekemîn re mijûl dibe, bêyî xwezaya duyemîn karibe bi cih were anîn. Ev timî bi min weke ji rê derketinê ye. Ez difikirim ku fizîk, kîmya û heta biyolojiya xwezaya duyemîn, nabe ku ji zanista xweserî mirov serbixwe bin. Haya min ji min heye ku ez li peravên qanûnên dîni digirim. Lê di vir de pirsê bingehîn a divê bersiva wê bê dayîn heye ku ew jî ev e; bi tevahî qanûnên xweserî xwezaya yekemîn bi navbeynkariya xwezaya duyemîn bi mirov têne ziman, gelo di rewşeke welê de çi maneya cihêkirina obje-sûbje heye? Mirov çiqasî dikare yê zane û tê zanîn ji hev bike? Pirsê hînê dijwar jî ev e; mirov zane û ya tê zanîn weke obje-sûbje bike dualîte, gelo ev nabe ji rêderxistineke bingehîn? Li gorî min mirov xwezaya yekemîn û duyemîn weke obje û sûbje deyne, rêveçûnên xweser ên çewt ên mirov û bi tevahî pêvajoyên êşê bi civakan dikişînin hîmê wan tê danîn. Ev sîstema mentiq an jî hînbûna fikrê bi sîstema kapîtalîzmê tevahî civakê dixê bin esaret û mêtîngeriye. Ya hîne xirabtir, mentiqê heman zordestî û mêtîngeriye li ser tevahî hêmanên xwezaya duyemîn belav dike û xwe ji vê dûr nagire.

Civakbûyîn ku ji bo rewşa trajîk a cinsê mirov weke çareseriyekê ket dewrê, di gelek qonaxên diyar de gav ber bi pêş ve avêtin û di vê yekê de hem di bunyeya civakê de û hem jî li ser hawîrdora xwezayî bû pîrsgirêk. Em niha dikarin bibêjin ku em ê paşê di serî de pîrsgirêkên aboriyê û sedemên din ên sereke bi nav bikin û niha em ê bûyerên di asta zêhniyetê de şîrove bikin.

Pîr girîng e ku mirov tespît bike, hêza zêhnî ya bi beridandina biyolojîk digihîje mejiyê mirov, bi beridandina civakî jî hem çalak û hem jî jê cihê dibe. Min berê jî diyarkiribû ku civakbûn bi xwe rewşeke zêhnî ya ji xew şiyar dibe û timî dixebite mumkîn dike. Wexta zêhn timî bixebite bi awayekî xwezayî weke encameke beridandinê mejî jî pêş dikeve. Herçiqas demeke dirêj bigire jî jiyana civakî ya çalak, ji bo pêşketina zêhnî, sedema bingehîn e. Ravekirinên der barê dehayên şexsî de zêde mirov nikare pê bawer bibe. Di bin her rewşa mejî de xweseriyên civakî hene. Em ji agahiyên xwe yê antropolojîk dizanin ku beşekî mezin ê jiyana civakî ya mirov bi nêçîrê û berhevkirina pincaran bihuriye û bi cinsên nêz xwe re bi zimanê sembolan têkilî daniye. Di vê qonaxê de em nikarin behsa pîrsgirêkeke ciddî ya civakî bikin. Bi awayekî xwezayî beridandin hukmê xwe dike û bi wezneyê dimeşîne. Asta mejiyê wê hisî ye. Ya rastî, karakterê hisî ya mejî serdest e. Xisleta bingehîn a mejiyê hisî jî ew e ku bi refleksan dixebite. Xwestek an jî ajoyên hundirîn jî mejiyê hisî ye. Lê ev cureyê herî kevin ê mejiyê û mirov dikare heta zindiyê pêşî yê yekşane biçê. Bi awayekî dixebite ku li hemberî hişyarkirinê ji nişkê ve refleks nîşan dide. Mîna ku bi awayekî otomatîk bixebite tevdiqere. Bi vî şewazî, pêdiviya bi ewlebûnê bi awayekî herî kêrhatî bi cih tîne. Em vî şewazî li cem nebatan jî dikarin bibînin. Li cem mirov digihîje şeweyê herî pêşketî. Mejiyekî bi pênc hisan û koordînasyona di nava wan de bi qasî li cem mirov li cem ti zindiyên din pêş neketiye. Bêguman hisa dîtin, deng û tahmê li cem gelek zindiyên ji ya mirov pêşketîtir e. Lê di warê pênc hisên komple û koordîneyî de mirov li pêş e.

Xisleta herî girîng a mejiyê hisî têkiliya wî ya bi jiyana re ye. Fonksiyona wî ya bingehîn parastina jiyana re ye. Di warê parastina jiyana re gelekî pêş ketiye. Vî aliyê wî divê hîç piçûk neyê dîtin. Hema bêjin hîç şaşiyê nake. Ez vê yekê bi maneya yekser bersivdana wî de dibêjim. Mehrûm mayîna ji vî mejiyê di jiyana re de têra xwe rê li tehlûkeyan vedike. Nerxdan û rêza ji jiyana re bi asta pêşketina mejiyê hisî ve têkildar e. Tewazun û wezna di xwezayê de li ber çav digire. Mirov jêre dikare bibêje; mejiyê jiyana xwezayî mumkîn dike. Em dinya xwe ya hisan bi temamî deyndarê cureyê vî mejiyê ne.

Li cem cinsê mirov pêşketina komple ya mejiyê hisî, şensê têkilîdanîna di navbera hisan de zêde dike. Di serî de hisên dîtin, deng û tahmê di nava xwe de hev his dikin û tevgerên mejî datînin. Komên mirovan demeke dirêj bi zimanê îşaretan li hev kirin, piştî ku şertên fîzyolojîk ên axaftinê pêşketin xwe gîhandin zimanê 'sembolan'. Zimanê sembolan hîmê xwe li ser peyvyan e. Bi van peyvyan fikra neberçav pêş dikeve. Li şûna îşaretan bi têgînan lihevkerin, di dîroka mirovatîyê de

şorşeke mezin e. Êdî ya divê bike ew e ku li obje û bûyerên bersiva pêdiviyên wî dide nav li wan bike. Navlêkirin qonaxeke mezin e. Têkiliyên di navbera navên curbicur de bi xwe re çêbûna têngnan pêş dixîne. Çi xisletên objeyên bi nav tene temsîlkerin, çî jî fonksiyonên di nava wan de rê li ber lêker û daçekan vedikin. Bi hevokdanîne re şoreşa ziman bi ser ketiye.

Ev şeweyekî nû yê fikrê ye. Di zêhnê de bi cihkirina peyvan, bêyî obje û bûyeran der barê wan de hizirandinê mumkîn dike. Em li destpêka pêkhatina mejiyê dikare bûyeran bihûne yan jî teorî bike. Ev pêşketineke mezin e. Ez eger ne şaş bim, aliyê çepê yê mejî beşê loba pêş bi vî cinsê mejî pispor dibe. Ev beşa bi qasî aliyê xwe yê kêrhatî, dikare rê li ber rewşên bi tehlûke jî veke. Yek ji xisleta wî ew e ku ji hisan qut dixebite. Mirov dikare vî mejiyê weke FIKRA ANALÎTÎK an jî mejiyê bûyeran dihûne jî bi nav bike. Mejiyê analîtîk an jî aqil avantajê xwe ya herî mezin ew e ku bêyî xwe biwestîne, kengî bixwaze dikare di heqê tevahiya gerdûnê de bifikire. Qabîliyeteke wisa ye ku bê sînor dikare xeyalan bike. Mejiyê analîtîk bi awayekî pirr seyr dikare dinya form û qaliban biafirîne. Qabîliyeta wî ya pîlan, dafik û bêbextiyê pêş ketiye. Dikare xwezayê teqlîd bike û her cure vedîtîne peyda bike. Ji ber ku bi pîlan dikare dafikê deyne û bi her cure bêbextiyê bigihîje xwesteka xwe, li derve û hundirê civakê çavkaniya her cure pirsgerêkên bingehîn e.

Pêşketina mejiyê analîtîk û hisî di nav hev de xwesertî û fazîleteke mirov e. Lê ya girîngtir ew e ku wê bi çî armancê were bi karanîn. Hîne di qonaxên pêşî de haya civakê ji vî dualîteyê çêbûye. Bersiva civakê ji vî re weke prensîba bingehîn a rêxistinîyê EXLAQ e. Eger exlaqê civakê tinebe serî bi mejiyê analîtîk re nayê derxistin. Mînak kesekî bi ber hisa hêrsbûnê bikeve, hinekî mejiyê analîtîk bixebitîne her zindî û koma mirovan a li dije dikare tine bike. Li hemberî vî tehlûkeyê civakê exlaq weke prensîbeke bivê nevê qebûl kiriye û xwestiye serî bi vî mejiyê re derkeve. Her komê xwestiye endamên xwe pirr bi exlaq mezin bike û ev yek weke wezîfeya sereke erê kirine. Di exlaq de dualîteya ‘qencî û xirabî’ têkiliya xwe bi fonksiyona vî mejiyê analîtîk heye. Eger mejiyê analîtîk kêrhatî bixebite ji aliyê exlaqê qenc ve tê xelatkerin û na eger bi zîrar bixebite weke exlaqê xirab tê mehkûmkirin. Ya rastî, xirabî divê di ti exlaqê de tinebe, were tepisandin û cezakerin heta exlaqê qenciyê bibe yê sereke.

Lê belê ev çareya civakê ji sedî sed nabe bendek pêşî li vî tehlûkeyê bigire. Di telş û terkên civakê de her tim kesên xasûk, dahfikan datînin û li pey bêbextiyê diçin wê hebin. Jixwe di vî de çandeker pirr kevin a rol dilîze heye: NÊÇÎRVANÎ. Prensîba çanda nêçîrvaniyê li dijî zindiyên din dahfîk danîn û bêbextî ye. Ev çand rîş û rehên xwe di alema heywan û nebatan de jî heye. Ev reh û rîş di heman demê de reh û rîşên biyolojîk ên mejiyê analîtîk in; ev çanda nêçîrvaniyê ku li cem civaka mirov cuda ye, bi pêşketina mejiyê analîtîk re dibe yek, sentez dike û di bunyeya civakî û hawîrdora ekolojîk de pirr zû dibe tebeqeyek û digihîje hiyarerşiyek an jî hêzekê. Felaketê bi vî awayî destpê kiriye. Dualîteya cennet-cehennemê bi hiyarerşiya civakî ya mejiyê analîtîk bi hev re dimeşin. Di civaka hiyarerşîk de komikeke ‘zilamên bi hêz’ li ser civakê konê xwe vedigirin û rê li texeyula jiyana cennetwarî vedikin, ji bo civaka li jêr jî rêya cehennemê tê vekirin ku giranî, sedem û derketina wê civak fêhm nake.

Li hemberî zilamê bi hêz qurbana pêşî jin e. Ji ber têkiliya xwe ya bi jiyane re mejiyê jinê yê hisî hîne pêşketî ye. Bi kedeker bi êşê strayî weke diya zarokan berpirsiyara sereke ya jiyane ye. Bi qasî ku haya wê ji jiyane heye dizane wê çawa dewam bike. Pel û pincaran berhev dike. Ev berhevkarîya wê hem encameke mejiyê wê yê hisî ye, hem jî ji ber ku ji xwezayê hîn bûye. Daneheva civakî demêke dirêj li dora jin-dayikê pêk hatiye û em ji agahiyên antropolojîyê jî dizanin ku jin-dayikê bi şiklekî ji dewlemendî û nerxan re rola navendê bi cih anîye. Mirov dikare texmîn bike ku dayika nerxên zêde ye. Ji lewra mirov dikare fêhm bike ku zilamê bi hêz ê bi rola nêçîrvaniyê radibe çima çav berdaye vî daneheva civakî ya jin-dayikê. Diyarê ku wexta serdest bibe wê gelek avantajan bi dest bixe. Gelek tişt hene ku dilê xwe dibijîne wan û çavbirçiyê wan e. Rewşa jinê ya weke objeyê cinsî, bavtiya zarokan û hin tiştên din rê dide zilamê bi hêz ji bo li ser danehevên maddî û çanda manewî bi xwedî gotin be. Hêza bi nêçîrvaniyê digihîjê, firsend û keysê dide wî hiyarerşiya civakî çêke û serdest bibe. Em di van bûyer û diyardayan de cara pêşî dikarin bibînin ku mejiyê analîtîk di bunyeya civakê de bi armanceke xirab û bi awayekî sistematîk hatiye bi karanîn.

Ji çanda dayika pîroz derbasbûna çanda bavan, dihêle ku mejiyê bûyeran dihûne zirxê pîroztiyê jî li xwe bike. Mirov dikare texmîn bike ku sîstema bavikan bi vî awayî şax û rehên xwe ber erdê daye û xwe girtiye. Em derketina bi heybet a zêhniyeta bavikan li tejaneya Dicle-Firatê bi belgeyên dîrokî jî îspat dikin. Li derdora salên 5500-4000î B.Z. li Mezopotamya Jêr derketiye û li tevahiya Mezopotamyayê belav bûye û em dibînin ku weke çandeke sereke rol lîstiyê. Berî ku em behsa vê çandê bikin, em Berî Zayînê li Mezopotamya Jêr li keviyên deştan û li qûntarên çiyayî civakeke dayikan a xwe dispêre bereketa berhemana dibînin ku di tevahiya qonaxên mezolîtîk û neolîtîk de xwedî roleke sereke ye, û em vê yekê nexasim ji agahiyên arkeolojîk fêhm dikin. Em di çanda nivîskî de jî li gelek îşaretên di vî warî de rast tên. Hêmanên ziman û dîn ên xwe dispêrin dayikê gelekî pêşketine.

Pirsgirêka civakî cara pêşî bi awayekî ciddî di nava komên bavikan de yên li dora zilamê bi hêz civiyabûn derket holê. Ev destpêka koletiya jinê ye, û bi zarokan jî destpê dike zemînê koletiya mêr hatiye amade kirin. Koleyên jin û mêr di serî de çiqas bibin xwediyê tecrubeya danehev a nerx û berhemê zêde, ewçend jî êdî têne kontrolkirin û serdestiya li ser wan zêde dibe. Desthilatdarî û otorîte her diçe girîng dibe. Weke beşekî xwedî îmtiyaz zilamê bi hêz + pîremêrê bi ezmûn + hevkarîya şaman kulmozeke desthilatdariyê ava dike ku kes nikare xwe li ber bigire. Di nava vê kulmozê de mejiyê bûyeran dihûne, ji bo serdestiya zêhnî bi awayekî awarte vegotina mîtolojiyan pêş dixîne. Ev dinya mîtolojîk a em wê ji dîroka civaka Sumeran nas dikin, mêr dike mîna xwedê û wî weke yê erd û ezman afirandiye mezin dike. Xwedawendiya jinê û pîrozbûna wê heta bêjî piçûk tê xistin û weke xwediyê hêza mutleq a serwer mêr bi her kesî didin qebûlkirin û bi tevneke mezin a mîtolojî destanan têkiliya yê hukim dike û ya hukim lê tê kirin, yê diafirîne û ya tê afirandin, tê çêkirin. Ev dinya mîtolojîk a bi pirraniya civakê didin qebûlkirin, weke vegotineke bingehîn bi nerx dibe û dibe dînî. Em êdî bi vî şêwazê zêhniyetê yê di warê hûnandin û sazîbûnê de sînor nas nake rûbirû ne.

Ev pergala têkiliyên hiyarerşîk a derketiye holê, nîzama otorîter a sazî, zordestî û mêtîngeriya pêşî ye. Ev nîzama, bi mejiyê mîtolojîk ê rehên xwe diçe sîstema baviktîyê û qalibên zêhniyeta çavkaniya xwe sîstema baviktîyê ne, bi temamî tê rewakirin. Di qonaxên curbecur de em vê pêşketinê li cem gelek komên mirovan dibînin. Her çiqas di warê şêwe, kêma û zêdebûnê de wekhev nebin jî. Mejiyê zordestî û mêtîngeriya ferz dike nabe ku hisî be. Heta ku negihîje asta analîtîk û bi dafik û xasûkiyên ji çanda nêçîrvaniyê tîn nebe yek, nabe zêhniyeteke rê li ber pirsgirêkên civakî vedike. Ev zêhniyet ji bo fonksiyona xwe ya bingehîn veşêre neçare efsaneyên sexte diafirîne.

Hemin mirov dikare bibêje, mejiyê bûyeran dihûne û mejiyê hisî di nav hev de xwedî rêuresmên gelekî erênî ne, û sazîbûna xwe afirandine. Eger mirov bi tevahî cîhana zêhniyetê weke ya desthilatdariyên hiyarerşîk bibîne rast nîne. Ji ber vê yekê ye ku bi qasî şerên eşkere, em şerên fikrê û qalibên zêhniyetê yên yaman, di van pêvajoyan de gelekî dibînin. Gelek bûyer û diyardeyên em ji wan re şerê îdeolojîk dibêjin, gelek şêweyên dînî, felsefî, etîk û hunerî yê derdikevin pêşîya me, em bi vî awayî dikarin dakevin reh û rîşên wan. Şerên em pirrî caran li cem dînan û di mîtolojiyan de dibînin, di cewherê xwe de têkoşînên politîk û aborî ne. Şerên desthilatdariyên siyasî û ekonomîk heta zêhniyeta kapîtalîst timî xwe di kirasê dînî û mîtolojîk de nîşan didan. Dewlet avahiyên hiyarerşîyê yên bi sazî û mayînde bûne temsîl dike. Temsîla ferdî ya avahiyên desthilatdariyê ya veguherî sazîbûnê, têkiliya xwe bi civaka çînî ya bi bajarvaniyê pêş ketiye heye ku em di dîrokê de jêre şaristanî dibêjin.

Çîneyetî û bajar zêdetir bi sîstema kapîtalîst re dibin têgîn. Lê hînê girîngtir ew e ku mirov reh û rîşên wan rave bike. Çi têkiliya civakî dibe bila bibe, eger derketin an jî koka wê neyê ravekirin têrûtîjî nayê bi navkirin. Pêkhatina bajar hînê bi temamî ji hev nehatiye derxistin. Bi kêmanî bi qasî derketina kapîtalîzmê girîng e, û divê were ravekirin. Ez bi xwe yeqîn dikim ku mirov ji bajar re bibêje pêş proto-kapîtalîst wê ne şaş be. Çawa ku bazar meydanek e ku kapîtalîzm xwe li ser xwedî dike, pê bi gewde dibe û têkiliyan datîne, mirov dikare bajar jî weke mekanê bazarê yê pêşketî û mayînde bi nav bike. Têkiliya xwe bi mijara me re ew e ku mekanê pêşketî yê mejiyê bûyeran dihûne xwe dispêre hebûna bazarê. Bajar bi xwe, ji ber bazarê, hewcedariyê bi mejiyekî

analîtîk û neberbiçav dibîne û zêdetir jî saziyek e ku dibe amûrê çêbûna civakbûneke mezin. Cihêkî welê yê tîkiliyan e ku dinya mîtolojî û dînî ya hînê zêdetir bi aqil rabûn, bi zanistî tevgeriyên û ewqasî jî berevajî kirin, pêre rê li ber pêşketina felsefeyê vekirin û di encamê de bûyerên dîrokî bi lez kirin. Zêdetir bi mejiyê analîtîk kar û xebatê dike.

Cîhana tîgînan a neberçav, kengî xwe di hunerê de nîşan da, bajar hînê bi heybet û balkêştir bû. Bajarê bi vî rengî, cîhana şiklên li naverastê ji bo her cure bêbextî û dahfikê lotikan didin û tîkiliyên spekulatîf ên sînornenas û ji mejiyê hisî hatiye şuştin, ber zêhniyeta civakê dide. Di nav bajarê de aqil pêş dikeve, lê xisletên wî çi ne? Zêdetir rohnîyê yan jî tariyê çêdike? Hînê pirsên bi vî rengî bersivên rast bi temamî nedîtine. Guloka tîkiliyên sereke yên civaka bajarê çêkirine; şer û mêtinkarî, desthilatdarî û çîneyî ye. Di nava xwe de bi giranî rê li beşekî civakê yê bi pey çîmî dikevin vedike û li dijî hawîrdorê jî bi temamî avahiyeke qirkirinê ye. Komên ji derveyî bajarê, herçiqas îfadeyên wan ên dînî û mîtolojîk tîkiliya xwe bi mejiyê analîtîk re hebin jî zêdetir bi roleke pozîtîf radibin. Di serî de xwedayên wan, cîhana wan a baweriyê dinya wan a bi hisên samîmî barkirî nîşan dide. Dost, dilovan, dilovîn û bi mehder in. Êşan kêr, zehmetiyên hêsan dikin. Formên dînî û mîtolojîk çiqas bûn bajarî, xwedayên wan jî neberçavbûn, diceribandin û ceza dikirin, û xwe xistin postekî diviyabû her kesî lavahiya wan bikira. Êşê bi mirovan didin kişandin û zêdetir ji hukimkirinê hez dikin. Ya rastî, malê ketiye bazarê di nav destan de digere ya hatiye serê wî nîşan dide. Xwedayên bajar û bazarê di nav hev de ne.

Kengî tîkiliyên komên mirovan ên klanê yên bi rêya xizmtiyê bi hiyarerşiya desthilatdariya jor ve girêdayî, tîkiliyên malbat, eşîr û qebîleyê parçebûn, çîneyî pêşket. Komên jor dibin dewletdar, komên jêr jî dibin komên tîne rêvebirin. Ev pêvajoyê jî bê rehm e, û dike ku mirov li hemberî xwe xerîb û biyanî be. Bi paşketina mejiyê hisî ve tîkiliya xwe heye. Çîna bindest bi qasî ku bi komên çîna rêveber ve girê dide, serweriya wan a zêhniyetê jî rewşa dikin û bi vî awayî piçûkketina xwe erê dikin. Ev rewşê keliya herî bi lanet a bindestan e. Bi zordarî mêtinkariya li ser xwe erê dike û ev jî nîşan dide ku ji her du mejiyan jî êdî bi temamî mehrûm e. Bêparmana ji zêhniyetê di nava civakê de rewşa herî neyênî û deklase îfade dike. Li serê herî jor çiqasî mejiyekî bûyeran ji bo bendekirinê dihûne û bi awayekî neberçav dike qurban hebe, li herî jêr û binî jî bêaqilî, parsektî û koletî heye.

Eger em dîrokê ji aliyê zêhniyetê ve dabeşî deman bikin, em dikarin weha bêjin; serdemên pêşî B.Z. di salên 5000 û P.Z. salên 500 bi giranî ji qonaxên mîtolojî û dînî pêk tên, serdema navîn a teolojîk salên 500 û 1500 P.Z. ji sentêza dîn û felsefeyê pêk tê, û serdema hemdem a ji salên 1500 P.Z. û heta roja îro cihêbûna felsefe û zanistê îfade dike.

Bi dogmabûyîna mîtolojiyê re dîn pêk tê. Mirov bi temamî nikare mîtolojiyê re dîn bibêje. Ji bo dîn şeweyên bawerî û perestîna yên naguherin hewce dikin. Bi tevahî hûnandî ye. Bingeha dînî bawerkirina ji bûyerên hûnandî ye. Aliyê wê yê bi tenê erênî ew e ku di gavavêtina fikra neberçav de telşên mezin di nava civakê de vedike, zorê dide fikra felsefî û zanistî, û bêhemdê xwe ji wan re zemîn amade dike. Fikra zanistî û felsefeyê bi fikra dînî re di nava pêwendiyê diyalektîkî de pêş dikevin. Şopên kûr ên dînî li wan hene.

Felsefe herçiqas çavkaniya xwe mejî be jî bi giranî bûyeran dihûne û bi çavdêriyê objektîv re timî tîkildar e. Bi tevahî tîkiliya xwe ya bi mejiyê hisî re qut nake. Şeweyê fikra mucered û neberçav, şeweyê fikra herî payebilind e. Kêrhatina wî ya ji bo zanistê, ji ya dînî pêşdetir e. Ya rastî, zanistî zêde cudahiya xwe ji felsefeyê nîne. Mirov dikare zanistê weke felsefeya bingehê xwe yê ceribandî xurt şîrove bike. Herdu xwezayan bi çavdêrî û ceribandî hewl dide manedar bike. Ya rast jî ev e. Lê pîrsa dîn a 'çîma' bersiva wê nîne û ev kêmasiyek wê ya girîng e. Mirov bersiva xweza 'çawaye' bide, ev nabe bersiveke tîrûtîjî ya ji bo jiyanê. Gerdûneke gelekî mezin heye, nabe ku mirov wê weke bê armanc, çîma heye û bê sedem hebûna wê bibîne. Ev yek li gorî daxwazê nîne. Zanista nikaribe ji bo jiyanê bersiva pîrsa 'çîma' bide, bivê nevwê wê di encamê de bibe amûrê kolekirinê ji bo desthilatdariyê. Ez weke tezeke xurt pêşkêş dikim ku zanistî ji ber tîkiliya xwe ya bi zêhniyeta kapîtalîst re ji felsefe û dînî cihê bûye.

Ez vê teza xwe weha dikarin piştrast bikim: Dîn û felsefe, û heta mîtolojî bîr û nasnameya civakê, hêza parastîna ya zêhnê wê ne. Gelekî berevajî bikin û bikin dijberê xwe jî ev yek rastiyeke

sosyolojîk e. Civakeke têkiliya wê ya bi bîr û dîroka wê re hatibe qutkirin, wê zanista wê bi vî rengî di xizmeta desthilatdariya rojane de be ku ew jî kapîtalîzm e. Di kapîtalîzmê de mîtolojî, dîn û felsefe ketine rewşekê hema bêje pênc pere nakin. Çima? Bersiv eşkere ye. Bi hezar salan, felsefe, dîn û destanan rê nedan kapîtalîzma di telş û terkên civakê de ketibû kemînê. Kesên faîzwxir û spekulatorên bi buhayê alavan lîstin û kareke neheq bi destxistin şermezar kirin û ew ne rewşa di civakê de îlan kirin. Di fikra civakê de heta dîn, felsefe û efsaneyan cihê xwe parastin û mejiyê hisî giraniya xwe dewam kir, mumkîn nîne kapîtalîzm bibe sereke. Ti desthilatdarî di vê rewşa zêhniyetê de ango di rewşa exlaqî de nikare kapîtalîzmê rewşa bike. Nîzama sosyo-ekonomîk a xwe dispêrê nikare biparêze.

Sosyolog Max Weber, mezhebê Xirîstiyantiyê Protestantiyê weke mezhebê ji kapîtalîzmê re zemînê zêhnî amade kirî û weke cîhana zêhnî ya rê daye kapîtalîzmê bi nav dike. Ev şîroveya ku para xwe ya rastiye gelek e, divê mirov wê ji du aliyan ve rexne bike.

a- Protestanî bi xwe dînekî qels e. Nêzîkî zanista bi şeweyê kapîtalîzmê ye. Ya girîngtir, serdema dîninên millî dide destpêkirin. Bi awayekî, qonaxa pêş milletparêziyê ye. Milletparêzî jî îdeolojiya xas a kapîtalîzmê ye. Eger mirov di vê çarçoveyê de li şerên mezin ên dînan binêre wê hînê roleke temamker bi cih bîne.

Kapîtalîstan li devera dîn qels e, yan jî li cografya nû (Hollanda, Ingilistan, DYE) gavavêtîye Protestantiyê cara pêşî derfet û îmkanê serektinê dîtine. Li van welatan, di heman demê de her cure mezhebên ji rêderketî bi cih bûne. Ez li vir ortodoksiya dîn naporêzim. Ya ez dixwazim bibêjim ew e ku exlaqê Protestantiyê exlaqê herî qels ê Xirîstiyantiyê ye, ji lewra bi hêsayî rê daye kapîtalîzmê. Ez di vê nuqtayê de ji Weber cihê dibim. Ya ew erênî dibîne, ez jî weke neyînî şîrove dikim.

b- Weke paradoksê xuya bike jî di dawiya meşa dirêj a dîrokî ya zêhniyeta dînî û qonaxa wê ya herî qels de bi giştî zêhniyeta kapîtalîst rewşa bûye. Ez zanistê ji sedî sed weke berhemekî pêşketina kapîtalîzmê nabînim. Ya qewimî ye, ew e ku li qonaxa pêşketinê ya bê şens rast hatiye. Ew jî ew e ku şoreşa zanistî û şoreşa ekonomîk a kapîtalîst li Rojavayê Ewrûpayê hema hema di heman sedsalê de pêk hatine. Avakerên zêhniyeta kapîtalîzmê, ev hevdemiya herdu bûyeran, weke kapîtalîzmê zanist derxistiye holê nîşan dane û bi vî awayî dereweke mezin danîne şûna rastiyeke. Bêguman kesên di warê zanistê de kêrhatî û civaka kapîtalîzm di navê de bi lez pêş diket, di zikhev de bûn. Lê ev xusûs ji sedî sed rê nade wê tolojiya ku dibêje; zanyaran kapîtalîzm derxistine holê. Nakokiya zanyaran bi fikra dînî re hebû. Lê pîrraniya wan jî di wê astê de bûn ku li xwe danedianîn guh bidin zêhniyeta kapîtalîzmê. Ya divê mirov bibêje ew e ku kapîtalîzmê çawa ji mal, ji spekulasyona peran kar-sermaye bi destxistiye, ji tevahiya şeweyên fikrê sûd wergirtiye. Bi tevahî formên fikrê li weznê xistiye û yên bi kêra wê hatine bi şeweyê dibistanên dînî yan jî felsefeyê hilanîne, bi navê lîberalîzm û pozîtîvîzmê ji nû ve xistiye piyaseyê. Ya mirov herî xemgîn jî dike ew e ku mîna cawekî nû bi kareke zêde difiroşe ango dikare bike zêhniyeta serdest, hostatiya bide qebûlkirin nîşan dide yan jî di xasûkiyê de bi ser ketiye.

Mirov zêhniyeta kapîtalîzmê dikare bi gelek awayan bi nav bike. Berê pêşî mirov dikare ji bo wê bibêje; qetqetokî û bi serhevkirî ye, dikeve her reng û qalibî, tehlûkeya wê ya xapandinê zêde ye, ji dogmayên herî hişk ên dînî dogmatîktir e, ji felsefeyên herî mucered hînê beredayî ye, spekulatîf e, ji pûtperestiyê jî wêdetir pûtperestiya pozîtîvîzm û lîberalîzmê dike. Bi pozîtîvîzmê zanist xesandiyê û bi vî awayî li dijî cîhana bawerî û exlaqê rakiriye, bi lîberalîzmê jî ferdparêziya canê civakê derxistiye wergerandiyê xwedayetiya dewletparêz a netewe ku çûye heta qirkirinê. Ti zêhniyeta dînî bi qasî zêhniyeta kapîtalîzmê rê li şer, zordestî û eşkenceyê venekir. Ti ferdê civakê bi qasî zêhnê ferdê civaka kapîtalîzmê têde bi ser ketiye bê berpîrsiyarî, nefsokî, zalim, qir dike, asîmîlasyonîst û dîktator nîne.

Weke sîstema yekdest a li ser cîhana mal û peran hatiye avakirin kapîtalîzm, wexta zêhniyeta xwe ya finansê ava dike, civaka mirov bi qasî ti nemrût û firewnî neaniye hişê xwe bi qalibên zêhniyetê ve girê dide û li hemberî pûtên herî rezîl mirovatiya global dibe sucûdê û mirov wê wextê tenê dikare behsa têkçûna zêhnî û rizînê bike.

Gelekî girîng e ku mirov zêhniyeta kapîtalîzmê hinekî din ji nêz ve hûrbikole. Berê pêşî divê ez bibêjim ku yekalî binavkirin û ravekirinên kapîtalîzmê encama xebatên zêhniyetên bi giranî di bin bandora sîstemê de ne. Şîroveyên bi vî rengî li cem anarşîst û Marksîstên herî zêde îdîa dikin civaknasên zanistî ne, û herî zêde antî-kapîtalîst in, têne dîtin.

Marks bi xwe jî binesaziya ekonomîk ji bo tevahiya formên huqûqî, siyasî û îdeolojîk weke çavkaniya ravekirinê bi cih kiriye, belkî jî yek ji sedemên bingehîn ê sosyalîzma di rêya wê de şerên mezin hatin kirin û bi ser neket, ev e. Divê em vê xusûsê baş bizanibin ku ti koma mirovan demeke dirêj forma zêhniyetê nas neke, neceribîne, wê nikaribe şewazê jiyana maddî ango jiyana ekonomîk ava û sîstematîze bike. Analîzên li ser sîstemê yên pêşketina zêhniyetê di tariyê de dihêlin, ew bi xwe jî ji hegemonya sîstemê re xizmetê dikin. Herçiqaş dijber rawestî jî wê nikaribin xwe ji xizmetkariya wê xilas bikin. Sîstemên serdest beriya her tiştî vê serdestiya xwe bi sazîkirina zêhniyet û siyasê misoger dikin. Jiyana maddî jî bi tenê di vî çarçoveyê de tê sererastkirin. Îdeaya Marks a dibêje; 'Ez diyalektîka Hegel rast dikim' berevajiyê tê zanîn ew ne rast dike, pirr ecêb ew dixape. Êdî baş hatiye fêhmîkirin, weke asta herî jor a metafîzîkê îdealîzma Hegel di pêlika diçe dewleta netewe ya Elman de yek ji gavên pêşîn e. Hîne beriya wî avakerê îdeolojiya Prostestaniyê Luther û E. Kant ê li dijî objektîvîzma hişk sêbjektîzmê, hinekî jî exlaq li ber çav digire, tên. Ya rastî, Karl Marks jî weke paradoksî xuya bike jî ev xeta proleter, bi navê sîstema antî-kapîtalîst dewam kiriye. Di encamê de îdeolojiya Elman ango zêhniyeta wê bi şewazê faşîzm û pêşengiyên mîna Hîtler bi encam bûye.

Di pirsgerêka zêhniyetê de yê li vî tehlûkeyê herî baş hayil bûye filozofê Elman Nietzsche ye. Şewazê xebatê yê Nietzsche li ser zêhniyetê dijberiyê rastî ya modernîteya kapîtalîst e. Kêmasiyê mezin e ku felsefeya siyaseta wê nehatiye kirin û bi cih nehatiye anîn. Bi derengî filozofên Frensî Deleuze, Guattari, M. Foucault û hwd. û hewldanên Gramsci yê Îtalî gelekî kêr in, û ji aliyê siyasî ve bi sazî nebûne. Jixwe ya bi sosyalîzma reel bi serketî, bi navê çepgiriyê herî kêr sedûpêncî salî bi modernîzma kapîtalîst re hevkarîyê objektîv hat kirin. Ezmûneyên Sowjeta Rûsyayê û Çînê vî hukmê me bi awayekî balkêş piştrast dikin. Ez hêvîdarim ku di dabaşên pêwendîdar de li ser vî mijarê bi awayekî berfireh rawestim. Ji anarşîstan, nexwasim ji yên pêşî yên kevin di serî de Proudhon, Bakunîn û Kropotkîn rexneyên wan ên li ser derketina kapîtalîzmê di gelek waran de mirov rohnê dikin. Aliyê siyasî û îdeolojîk hîne baştir didîtin. Lê ji ber ku nikaribûn fikirên xwe bi felsefe û sazî bikin û dîsa ji ber ku haya wan ji exlaq û dîrokê tinebû, li gorî analîzên dawî; ji bo di destê kapîtalîzmê de nebin metayeke îdeolojîk nikaribûn xwe rizgar bikin. Her weha divê ez bibêjim ku xebateke zêhnî bi siyaseteke hostewarî, exlaq, dîrok û pratîkê re nebe yek, çare nîne ku wê ji aliyê dijberên xwe ve were bi karanîn, yan wê were tinekirin yan jî were asîmîlekirin û bi vî awayî were bê tesîrkirin. Cihê xemê ye ku ya hatiye serê antî-kapîtalîstan weke di dîrokê de gelek mînakên wan hatine dîtin di serî de Xirîstiyantî, Bûdîzm, Zerdeştî û Manîî hatiye serê heman rêwiyên vî rê û heman çarenûs parve kirine. Ez hema divê di cihê cih de bibêjim ku ez îdîa nakim van doktrînan badilhewa çûne û mirov nikare ji çarenûsê xilas bibe. Eger wisa bûya, jixwe hewce bi nivîsandina van hevokan nedikir, ne jî maneya exlaqê azadiyê hebû. Ya ez dikim rexne ye.

Eger di roja me ya îro de, ya rastî di nava yekparebûna dîrokê de qonaxa dawî ya şarîstaniyê kapîtalîzm bi şeweyê xwe yê hat binavkirin û li hemberî spartekên wê yên dîrokî bixwaze xwe bigihîne sîstemeke alternatîf a serketî, divê mirov bi pêşengiya xebatên yekpare yên zêhniyetê, felsefeya siyasê, sazîbûna siyasê û di jiyana maddî de çalakîyên wê bi eşq û şewq di zikhev de bifikire.

Di hegemonkariya sîstema kapîtalîst de tevî ku cihê zora eskerî û siyasî gelekî girîng e jî ya esas civakê bi çanda îndustriyalîzmê teslîm digire û heta mirov dikare bibêje ditevizîne. Eger gotin li cih be, mirov dikare destnîşan bike ku zêhniyetên komên di bin bandora sîstemê de ji meymûnên nêzî cinsê mirov paşdetirin û bi hêsayî sîstem dikare wan bireqîsîne. Nîzamê li baxçeyê heywanan, ya rastî mînakekî baş e ku ji bo mirov fêhm bike, civak bi awayê baxçeyê

heywanan li gorî xwe sererast kirine. Gelek filozof destnîşan dikin û dibîlînin ku sîstemê çawa civak kiriye rewşa baxçeyê heywan weke hêmanên temaşekirinê. Di serî de bi sê 'S' yan, îndustriya seksê, paşê û di zikhev de îndustriya çand-huner û sporê bi kampanyayeke berfireh a reklama medyatîk, timî mejiyê analîtîk û hisî bombe dike, bi temamî bê kêr dike û kengî civakê tîne asta lê temaşekirinê fetha wê ya zêhniyetê temam dibe, dîseride.

Ev civak ji teslîmgirtinê jî xirabtir, civakeke welê ye ku sîstem çawa bixwaze welê rêve dibe û îdare dike. Ya rastî, ezmûna faşîzmê ya di warê civaka temaşekirinê de têkneçû. Serekên wan têkçûn. Lê di şerê sar de û piştî şerê sar, şîrketên finansê yên global û dewletên netewe li ser tevahiya komên mirovan serwer kirin. Ya qewimî, di serî de ji demên Sumer, Misr, Hind, Çîn û Romayê ji fetha dema sîstemên împaratoriyan bi hêz li ser civakan qat bi qat bi hêztir pêk hat. Piştî qonaxên mêtîngerî û emperyalîzmê, qonaxa împaratoriya kapîtalîzmê qonaxa asta herî jor a hegemonya wê ye, û herçiqas bi awayekî berçav gelek nîşaneyên kaotîk û rizînê bêne dîtin jî sîstem gelekî bi civakê dilîze ango wer dike ku hegemonya zêhnî têra xwe tevlihev dike ku mirov nikaribin ji navê derkevin û bi vî awayî dixwaze vê rewşê telafî bike. Di gihîştina vê qonaxê de weke îndustrî pêşkêşkirina seksê rola xwe diyarker e. Mirov xistine rewşekê ku serketinê di hêza seksualîteyê de dibînin. Lê têkiliya cinsî di jiyana tevahiya zindiyên de weke fonksiyoneke hayjixwebûnê û bêserûbinîkirina wê de roleke mirov jê hîn bibe bi cih tîne. Ji zindiyên yek şaneyî bigirin heta cinsê mirov fonksiyona seksualîteyê mirov dikare bi vî awayî rave bike. Ji lewra manedar û heta pîroz e. Komên mirovan jî di tevahiya dîrokê de şeweyekî bi vî rengî yê şîroveyê esas girtine. Bi tevahî lêkolînên antropolojîk jî vê şîroveyê piştrast dikin. Eger têkiliyek an jî têkiliyên divê nebin meta ango îndustrî hebin, pêwîste li ser wan têkiliyên cinsî bîn. Ji ber ku têkiliya cinsî têkiliya xwe bi pîrozbûna jiyandê, bi bilindî û meznahiya wê, û domdariya wê re heye. Têkiliyên cinsî divê zêdetir ji rê neyên derxistin, ji ber ku berpirsiyariya xwe heye ku jiyandê din nexwe tehlûkeyê.

Bikaranîna seksualîteyê, mirov dikare bibêje yek ji amûrên hegemonîk ê bîngêhîne sîstemê ye. Ne tenê kiriye meta û wergerandiye îndustriyeye mezin; di civakê de xwedatiya fallûs a Hindî hem rizandiye hem jî çilqat jê bihurandiye û dînekî mêran ê cinsparêz û serwer pêk aniyê. Nexasim her mêr vî dîne nû weke nîşaneyekê di serî de wêje li serê quncika hunerê datînin û bi temamî dikin fena amûrekî narkotîkê. Li ber vî dîne seksualîteyê narkotîkên kîmyewî jî nabin tiştek û heta mirov dikare bibêje hîç in. Bi tevahî ferdên civakê bi reklamên medyatîk, ne tenê bi reklamên ji rêzê, bi kampanyayan kirine kesên di warê seksualîteyê de jî rê derketî. Ciwan, pîr û heta zarok ferq nake; her kes tê bi karanîn. Jixwe jin kirine weke amûrekî herî pêşketî yê seksualîteyê. Ew bi zêhniyeteke wer mehkûm kirine ku bi qasî serê derziyê beşekî wê bi awayekî cinsî xîtab neke, mîna pênc qurîş qîmeta wê nîne, difikire. Malbata pîroz kirine dergaheke seksualîteyê. Ji dayika pîroz û xwedawendiyê 'pîrejîneke' bê kêr li dawiyê maye. Rewşeke gelekî xemgîn û xembar e. Bi rêya sîstî ya avîştîninê jin bi temamî kirine amûrekî seksualîteyê û ev yek gihandine asta herî jor.

Di rewşeke berevajî de jî li gorî sîstemê hebûna xwe gihandiyê astekê ku mirov nikare xwe lê ragire. Anîna pîr zarokan di cewherê xwe de rêûresmeke civaka bavikan e, lê bi teknîkên bijîşkî jinên tebeqeya jêrîn kirine mîna makîneya zarokanînê. Bi vî awayî, karekî zehmet gihandina zarokan jî dixin pêşîra xizanan û bi vê rê hewcedariya bi karkerên ciwan jî tê tedarikkirin, û li aliyê din jî malbateke riziyayî tê afirandin. Ango bi kevîrekî çend kêlan bi hev re dişkînin. Mêr û jinên tebeqeya jor bi zarokên sîstî, kurê hewiyê û xwedîkirina heywanan têgîna li zarok dirizînin qaşo pê kêmasiyek xwe tedarik dikin û bi vî awayî hewl didin heta dawiyê seksî bimînin, û bi awayekî ji xwe biçin dîne nû yê seksualîteyê rîtualîze dikin. Encam; şênîyên zêde yên bêmane ku mirovatî nikare ji binî rabe, bê kariyeye di dîrokê de hîç nehatiye dîtin û pêşîrtengiya hawîrdorê, kiriye ku mirov nikarebe vî barî rake. Mirovatîyê bi vê pîrsgirê çawa serî derxîne? Ez difikirim ku di 'Sosyolojiya Azadiyê' de hûrûkûr li ser vê mijarê rawestim.

Wexta çand dibe îndustrî, ango bi gotîneke din, wexta bi berfirehî bibe metayeke hilberandinê dibe duyemîn amûrê bi bandor ê koledariyê. Di çarçove û maneyeke teng de mirov dikare

çandê weke cihana civakan a zêhniyetê bi nav bike. Sê mijarên xwe yê bingehîn hene, û ew jî ev in: fikirkirin, ecibandin û exlaq. Di nava sedsalan de desthilatdariya ekonomîk û siyasî di nava sîstemê de dor li hêmanên çandê girtine û kirî ne. Di tevahiya dîrokê de ji bo xwe rewê bikin hêmanên çandê bi xwe ve girêdane û fêhmkirine ku bi vê nabe. Erkdarên aborî û desthilatdariyê pîr zû haya xwe ji vê xusûsê çêbûye û tedbîrên di vî warî de ti carî dereng nexistine. Asîmîlekirina çandê ji aliyê desthilatdariyan ve heta bi damezrandina demên hiyarerşiyê ve diçe. Amûrên wan ên bingehîn ên rêveberiyê ne. Eger hegemonya çandî nebe, nikarin yekdestiya aborî û desthilatdariyê rêve bibin. Sîstemên xwe bi mêtinkarî û darê zorê rêve dibin, tenê bi talanên demkurt dikarin xwe li ser piyan bigirin, wexta tiştêkî talan bikin nemîne jî xwe bi xwe bi hev dikevin an jî hildiweşin û belav dibin, diçin.

Di şaristaniya kapîtalîst de rola çandê gelekî girîng e. Weke tevahiya zêhniyeta qadên civakî çand berê hat asîmîlekirin ango li gorî desthilatdariya siyasî û aborî hat hûnandin û paşê li tevahiya komên dinyayê ango netewe, gel, dewlet-netewe, civakên sivîl û şirketan hat belavkirin û xistin îndustriyeye mezin. Wêje, zanist, felsefe, qadên din ên hunerê û qadên sereke yê weke dîrok, dîn û huqûqê objektîvîzekirin û bi vî awayî kirin meta. Pirtûk, film, rojname, TV, internet, radyo û amûrên wekî wan fena metayên vê îndustriyê kêrhatî ne. Di vê navberê de tevî ku metayên çandî rê li ber hatineke mezin a aborî vedikin, lê fonksiyona xwe ya herî hilweşîner di êsîrgirtina zêhniyetê de bi awayekî di dîrokê de hîç nehatiye dîtin bi cih tînin, ango mirovan ji dewaran jî wêdetir dikin çînek, neteweyek, eşîrek û her cure cemaet û maneya xwe wendakirî, bi kurtî GIRSEyek mîna meymûnê nefsokî, bêserûber û çeloxwarî diafirîne. Mîmarên wan ên sereke dewletên netewe ye, şirketên global û yekdestên medyayê ne. Ji bilî hatina peran û çûna wan, ti tiştêkî civakê wan eleqedar nake. Derdorên herî xizan kirine jî xistine rewşekê ku nikarin bifikirin û tenê xeyal dikin rojekê gelek peran bi dest bixin û li gorî kêfa xwe bijîn.

Bala xwe bidinê, xizankirina mirovan weke diyardeyeke çandî tê bi karanîn. Di wan serdemên navîn de jî ku em wan naecibînin, xizanî weke sedema isyanê tê qebûlkirin, lê di bin hegemonya çandî ya fermî de bi destxistina heqdestekî bûye armanc û hedef, ev jî serketina çandî ya sîstemê nîşan dide.

Îndustriya çandî û îndustriya seksualîteyê bi hev re dibin serwer ango mirovan bi riza dilê wan êsîr digirin û heta vê yekê weke azadiya li herî asta bilind bi nav dikin. Ji sedî sed diyare ku ev stûneke bi hêz e ku rêveberî ji bo rewabûnê xwe dispêrê. Qonaxa împaratoriya kapîtalîzmê tenê bi îndustriya çandê mumkîn e. Ji lewra têkoşîna li dijî hegemonya çandî têkoşîneke dijwar a zêhnî ferz dike. Li dijî şerê vê sîstemê yê asîmîlekirin, fetihkirin û bi rêya îndustriya çandî dimeşîne, heta têkoşîn ji aliyê naverok û form ve neyê bi rêxistinkirin, şensê ti têkoşîna demokrasî, azadî û wekhevîyê tine ye. Ez ê pirsgerêkên di vî warî de jî hewl bidim di Sosyolojiya Azadiyê de bi berfirehî guftûgo bikim.

Di civakan de spor ji destpêkê ve ji bo tevîkirina mirovan weke lîstikeke amadekariyê bi kêr hatiye. Ji bo mirovan bi awayekî serketî tevî jiyanê bikin lîstikên sporê amade dikin. Mîna ku bi van lîstikan mirovan hînî rola wan a civakê dikin. Nexasim em dibînin ku împaratoriya Romayê di qonaxa rizînê de, hînê nû sporê weke îndustrî bi kar tîne. Gladîatorî bi xwe saziyêke bi vî rengî ye.

Kapîtalîzmê ji destpêkê ve spor jî bi desthilatdariyê re kir yek û ew ji cewherê wê yê amatoriye şuşt (profesyonelî) û îndustrîbûna wê ferz kir. Yek ji wan qadane kirine meta û bi rola tevîzandina mirovan radibe. Li şûna ku mirovan bi moraleke bilind û li ser hîmê bedenêkî tîkûz tevî bike, hevrikiyêke dîname ya ji bo bi destxistina peran sor dike û civakê jî dixê rewşa temaşekerên bê kêr. Çanda arenayê ango avêtina mirovan a ber şêran û qetlên gladîatoran weke ruhekî di tevahiya qadên sporê de hatiye bi cihkirin. Rekor û çepik di vî warî de du nîşaneyên berçav in. Li şûna dîn û felsefeya kesekî hebe, hebûna tîmekî wî-wê ya sporê hînê girîngtir bûye. Piştgirî û alîgiriye tîmên sporê mîna nexweştî û şewbekê ye. Bi vî awayî jî bo rêveberan dibe amûrekî baş ê rêvebirinê. Mînak rola fûtbol jî bo rêveberan bi cih tîne, kîjan dîn an jî felsefe dikare dikare bi cih bîne?

Kurtebirr mirov dikare bibêje; sê 'S' kirin îndustrî û bi vî awayî di hunerê rêveberiyê de xwe gihandin asta herî jor û bilind. Bêyî sê 'S'yan, ne rêveberiya sermaye global, ne jî desthilatdariya dewleta netewe bi cih tê. Ez dubare dibêjim; em li vir bi serê xwe seksualîte, çand û sporê xirab û rexne nakin. Em van qadên her tim di pêkhatina civakê de hewce dikin, bi karanîna wan weke îndustrî û dejenerekirina wan rexne dikin.

Cîhana ferazî ya di bin hegemonya zêhniyeta kapîtalîzmê de ji aliyê organên medaya yê bingehîn ve tê meşandin, dîsa amûrekî girîng ê zêhnî ye. Bi awayekî ferazî rahiştina jiyane nîşan dide ku mejiyê analîtîk li serê herî jor e. Wexta şer jî bi awayekî ferazî were nîşandan, heye ku ew bi serê xwe tenê karibe exlaq hilweşîne. Ji berê de ji jiyana beden û mejiyê mirov nediceriband jêre digotin jiyana sexte ye. Navê ferazî lê kirine, bi vî jiyana jî sextetiyê xilas nabe. Em li vir teknîk û zanista rê û derfet daye jiyana feraziyê gunehbar nakin. Em li vir careke din li karanîneke xirab rast tînin û dibînin zêhnê ferd ditevizîne. Teknolojiya serberdayî sîleha herî bi tehlûke ye. Serdestiya kapîtalîzmê li teknîkê û hewcedariya bi rêvebirina mîlyaran, sedema bingehîn e ku sînoren jiyana ferazî berfireh dike. Jiyana êdî nayê jiyîn. Timî dibe ferazî. Mîna ku mirov şipiya bimire û mirî bimîne. **Simulakr** îfadeya herî berçav a jiyana ferazî ye. Mirov her tîkîlî, bûyer û berhemî sîmule bike pê nabe xwedî zanîn. Mirov ehmeq dike. Bi teqlîdkirina bi tevahî berhemên şaristaniyê pêsketin çênabe; hegemonya çanda teqlîdê tê çêkirin. Di cewherê jiyane de cihêtiya heyî xwe naspêre dubarebûnê. Dîrok bi xwe jî xwe dubare nake. Teqlîdê dijberê pêsketinê ye. Jiyana ferazî jî xwe dispêre teqlîdeke bê sînor. Her kes hev teqlîd dike û bi vî awayî wan dişibînin hev. Bi vî awayî keriyên pez diafirînin. Serdema finansê jiyana ferazî nebe nikare li ser piyan bimîne. Lê bi ehmeqiyêke bê sînor dikare bimeşe, ew jî bi sextetî û jiyana feraziye dibe.

Yek ji wezîfeya bingehîn a jiyana azad ew e ku divê mirov li ber vî jiyana ferazî rabe. Ji bo em jiyana azad bi nav bikin, bi rêxistin bikin û civakan li ser piyan bihêlin, wezîfeyêke bivê neyê divê em bi cih bînin. Pirsên herî zêde divê sosyolojiya azadiyê bersiva wan bide di vî qadê de ne.

Em serketina sîstemê ya di vî qadê de dikarin ji çend aliyan ve şîrove bikin.

Yekemîn, girêdana kêrhatî ya dîn û exlaq bi civakê re sist dike, bi huqûqê laîk re dixwe dereceya duyemîn û bi xwe ve girê dide. Dîn û exlaq bi qasî ku ji sîstemê re xizmetê bikin destûra wan tê dayîn. Huqûq û laîktî di cewherê xwe de ji bo kontrola civakê bikeve bin desthilatdariya kapîtalîzmê du amûrên girîng in. Ji civaka berê hem beşê arîstokratîk, hem jî serfên wê digire nava sermaye û hêza xebatê, û ji bo rezervên xwe çêke bi sîleha huqûq û laîktiyê tasfiye dike. Bi tevahî ji holê ranake. Ji ber ku ew amûr in, ji alî şaristaniyê ve gelekî tîne bi karanîna, weke gotina dawiyê ya şaristaniyê hewcedariya wê bi wan gelekî heye. Lê bi şertê ku nebin hevparê desthilatdariya wê ya siyasî û ekonomîk, û li pêşiya wê nebin asteng. Di dîn de reform û dewleta huqûqê, bi vî fonksiyonê radibin û dibin nîşaneyên bingehîn ê modernîteya kapîtalîzmê. Kengî civak û ekonomî dikevin rewşa kapîtalîzmê weke du amûrên bingehîn rolên sereke dilîzin. Di heman demê de pîrsgirêkên sîstemê yê zêhniyetê çareser dikin.

Duyemîn, 'rêbaza zanistî' ye. Cihêkirina obje û sêbjeyê kilîta hegemonya zêhniyetê ye. Bi qasî xuya dike, rêbaza zanistî bêyî prensîba objektîvîzmê nabe, lê ya rastî ji bo serdestiya sêbjeyîzmê qonaxêke pêş e, hewcedarî pê heye. Ji bo mirov karibe rêve bibe divê mirov sêbjeyî ango kirdar be. Di vî rewşê de bi awayekî xwezayî yê tîne rêvebirin jî para wan objektîvî dikeve. Tiştê dibe obje yanî dibe eşya, ango weke eşya serdestî lê tê kirin û rêvebirin. Eşya weke xweza obje ye, ji lewra mafê kirdar çêdibe rêve bibe. Ango ev îfadeyêke rêvebirina eşya ji alî kirdar e. Mîna amentû ya zanistê be. Cihêkirina obje-sêbjeyê reh û rîşên xwe diçin heta dema Eflatûn. Cîhana 'îdea'yan a Eflatûn ku xwe bi dualîteyên basît nîşan didin, bingehê bi tevahî cihêbûnên bi heman rengî ye. Jixwe em bingehê mîtolojîk ê van dualîteyan bi awayekî harîqûlade li cem civakên Sumer û Misrê dibînin. Hiyarerşiya jor bi awayekî xwedayî tê mezinkirin û bilindkirin, yê li jêr jî dikin benî û bend. Ev rewşa dîrokî reh û rîşên dabaşê ne. Îfadeya zêhnî ya dualîteyên mîna afirîner û yê tê afirandin, rêveber û yê tê rêvebirin, xweda û

bend, kelam û eşya, îdeayên mukemmel û nîşandanên wan yên basît hêdfî hêdfî pêş dikevin û xwe digihînin cihêkirina obje û súbje. Cihêkirina beden û ruh jî di vê çarçoveyê de ye. Maneya siyasî ya vê yekê înkara demokrasîyê ye, û rêvekirina li olîgarşî û monarşîyê ye. Divê mirov baş fêhm bike ku bi kapîtalîzmê zêhnê analîtîk dikeve kirasê herî hîlekar û bêbextiyê. Borsa ji bo vê yekê rastiyeke balkêş e; qadeke welê ye ku mejiyê bûyeran dihûne (mejiyê spekulatîf) zêde jê karê dike. Di nava sîstemê de mejiyê bûyeran dihûne û spekulatîf dibin mîna cêwîyan. Di qada eskerî û polîtîk de jî her wisa ye. Şer li ser xasûkî û hîlekariyê hatiye avakirin. Asta herî jor a çanda nêçîrvaniyê ye. Mejiyê bûyeran dihûne, di qada borsa, polîtîka û eskerî de bi qasî ku li ti de vera din nebe, bûye amûrekî manîpulasyon û komployê. Bi qasî serê derziyê cih nade wijdan û hisan. Li qadekê dikare bi nukleerî û bombeyên din mirov bi hovîtiyeke mezin biqelin, li aliyê din jî li qadeke din bêyî ku dilopeke xwêdanê birjînin dikarin mîlyaran bi dest bixin. Mirov dikare bi hêsayî bibêje, kapîtalîzm bi tevahî zêhniyeta xwe di borsa, polîtîka û şer de nîşan dide. Kapîtalîzm ji bo karê bike ti nerx û hisa mirovatiyê nîne ku bînpê neke.

Mejiyê di jîyanê de bivê nevé hewceye hebe mejiyê hisî ye. Wexta mirov ji vî mejî ve qut bû, wê maneya jîyanê jî hêdfî hêdfî biçe. Felaketên ekolojîk tehlûkeya li ser jîyanê mîna nûçeyên qiyametê bidin diqewimin. Berpîrsê vê felaketê mejiyê analîtîk e. Ev mejiyê bûyeran dihûne xwe bi ziman, desthilatdarî, bajar, dewlet, zanist û hunerê xwedî kir û di dawiyê de bû Levîathanê global ango bû împaratoriya dinyayê ya sermaya global. Ji bo rawestandina vî cinawirî hewcedarî bi hewldanên berfireh ên mejiyê hisî heye. Ji bo mirov wî bê zirar bike divê mirov zordestiya wê ya li ser jîyana azad paşve bişkîne. Hê دنیا me neketiye rewşekê ku jîyan lê nebe, divê mirov wê bixîne rewşekê ku nikaribe bijî û bimîne. Wezîfeya bingehîn a sosyolojiya azadiyê ew e ku xwe bi awayekî serketî bigihîne teoriya vê çalakîyê û wê rast ava bike ku ev yek bi qasî man û nemanê girîng e.

B- Ekonomîzm

Fikrên ku di vê komê de cih digirin, derketina kapîtalîzmê weke encameke xwezayî ya pêşketina ekonomiyê dibînin. Nexasim Marksîzm ji vî alî ve weke şiklekî enkonomîzmê hatiye dîtin. Mîna ku hewldane kapîtalîzmê mîna modeleke ekonomîk fêhm bikin. Ji ber vê yekê, fena ku ekonomî-polîtîka danîbin serê quncika civaknasîyê jêre cih veqetandine. Di avabûna dewleta modern de hin biryarên der barê jîyana ekonomîk de dane weke zanistê hatine disîplînekirin.

Ji ber ku kapîtal, ango sermaya karê dike li bazarê buhayên alavan îstîsmar dike, di çêbûna vê fikrê de roleke girîng digire. Mîna ku ji dîrok, civak, desthilatdarî û bi tevahiya pêşketina şaristaniyê pêşketineke kapîtalîst mumkîn dibe. Meyleke bi vî rengî xuya dike. Bi awayekî paradoksî kesên herî zêde antî-kapîtalîst xwe dihesibînin, bi awayekî kapîtalîzm hîç heq nake wê li cihekî welê didin rûniştandin qaşo bi vî awayî li dijî kapîtalîzmê şer dikin.

Mirov dikare aborînas û siyasatvanên bi eslê xwe ji Ingilistanê fêhm bike. Ji ber ku li vî welatî kapîtalîzm bi ser ketiye, mirov li bendê ye ku ew eknomiya nû bikin model. K. Marks li ser vî modelî ponijiye û weke rexneyeke li ekonomî û siyasatvanên Ingilîz hewldanên wî gelekî girîng in, û têra xwe rewşê rave dike. Bê şensî ew e ku berhema Marks nivco ma û Marksîstên piştî wî jî hatin ew bi temamî karîkaturîze kirin. Yek ji kêmasiya wî ya bingehîn ku mirov dikare diyar bike, ew e ku têkiliya kapîtalîzmê bi desthilatdarî û dewletê re bi rêkûpêk analîz nekir û ji hev dernexist. Hewl daye rola îdeolojiyê diyar bike. Der barê zêhniyeta kapîtalîzmê de cih bi cih ravekirinên wî têra xwe xurt in.

Lê ew bi nêrîna pozîtîvîzmê ya li bûyeran xapiya. Di dema Rohnîbûnê de îdeolojiya berdilê her kesî pozîtîvîzmê ji zû ve mohra xwe li atmosfera entelektuelan xistiye û wî jî bi nêrîna vê îdeolojiyê ya li bûyeran analîz kirine. Bawer kiriye û guman nake ku weke zanista fizîkî mirov dikare zanista civakê jî bike. Ev helwesta wî, hiştiye ku xebata wî ya bi navê Kapîtal a gelekî hêja ye, berhemdar nebe û kiriye ku mîna pirtûkeke dînî were şrovekirin. Jixwe ya murîd jî bikin diyar e. Şroveyên Lenîn ên der barê emperyalîzm, kapîtalîzma yekdest û dewlet-şoresê de hewldanên ku ji felsefeya dema Ronahiye

nebihurîne. Dîsa tevî ku gelek fikrên kêrhatî pêşkêş kirine jî ji ber nebûna kapasîteya wî ya modernîteya kapîtalîst bibihure, ev yek di serneketina ezmûna Sowyetê de jî dibe yek ji sedemên sereke. Şîroveyên anarşîstan der barê kapîtalîzmê de jî bi giranî ekonomîk in. Mîna ku kapîtalîzmê bi ekonomîkbûnê mehkûm bikin, bawer kirine ku wê hilweşe. Têgihîştinên bi pozîtîvîzmê seqetbûyî; çîye ne çîye qanûnên zanîstê hene. Ekonomî jî zanîstek e. Ji lewra qanûnên wê jî hene. Li gorî qanûnên wê, kapîtalîzm sîstemeke welê ye, krîzê dernexîne nikare bijî û dewam bike. Eger wisa be, wê wextê divê mirov van qanûnan bi lez bi kêrhatî bike. Encam, kapîtalîzmê hilweşe û li şûnê komînîzmê ava bibe! Li ser hîmê van fikran civak rast nayê bi navkirin. Civak bi giştî li derveyî îdeolojiyên dema Rohnîbûnê xwedî sîstemekê û hata kaosekê ye. Ekonomî jî di navê de, bi tevahî avahiyên sazî û zêhniyetê yên civakê bi xisletên xwe ji zanîstên weke pozîtîf têne bi navkirin cihê ne, û rewşa wê ya çalakîyan bi pirranî xwedî xisletên kaosê ye ku ev yek jî helwestên gelekî cihê yên çalakîyan û çareserîyan hewce dike. Di çarçoveya rohnîya van rexneyan de em dikarin pêwendiyên di navbera ekonomî û kapîtalê ango nîzama sermayeyê de bidin fêhmîkirin. Belkî paradoks xuya bike, lê ya pêşî divê em bikin ew e ku em kapîtalîzmê ekonomî nehesibînin. Eger em kapîtalîzmê weke rejîmeke siyasî analîz bikin, ev dikare me hinekî li kara wê ya di naveroka wê de cih digire serwext bike. Girîng e ku em li vir nekevin reduksiyona dewlet û desthilatdariyê. Ango em ê ji ekonomîzmê ber bi desthilatdariyê ve bi ber bê nekevin. Eger civaknas Max Weber li şûna nîrxandina xwe ya bi navê 'Exlaqê Protestan û Kapîtalîzmê' yekser kapîtalîzmê weke terîqekê şîrove bikira, wê şensê wî yê ravekirinê zêdetir bûya. Fernand Braudel dixwaze derketina kapîtalîzmê bi hewldana wê ya li bazarê buhayan kontrol dike, rave bike. Marks jî di navê de ev şîrove bi tevahî girîng in, lê kêmasiya wan a bingeîn ew e ku timî xwe mecbûr his kirine mijarê ji awirê ekonomiyê rave bikin.

Li gorî min, kapîtalîzmê ji destpêkê ve xwe weke eskerî, siyasî û çandî bi rêxistin kiriye, ji rêûresmeke kevin a rêxistinî tê ku bi xasûkî di serî de danehevên maddî nêrxên civakî desteser kirine, ha vê rêxistinîyê ji sedsala 16'an û pêve li Rojavayê Ewrûpayê weke civakeke serdest şikil girtiye û bi gewde bûye. Zilamê bi hêz ê pêşî tevî koma xwe ya tolaz nêrxên civakî yên li dora jin-dayikê desteser kirin û em dikarin kapîtalîzmê weke xeleka modern a vê rêûresmê bi nav bikin. Li Ingilistan û Hollandayê, berê jî li dewlet bajarên serkêş ên Îtalyayê Cenova, Floransa û Venedîkê, komên kapîtalîst ên pêşî bi dewletê re di zikhev de weke terîqetekê jiyana wan a taybet hebû, bi tiştên nû dikirin bi hostayî pere ji piyasê dimêtin, li bazarên li her devera dinyayê belav bûbûn bi buhayê alavan dilîstin û bi vî awayî nerxeke mezin desteser dikirin û wexta hewce dikir bê fikar serî li darê zorê didan ango kapîtalîzm çalakîya wan komên xwediyê mejîyê analîtîk e. Li hin deveran mirov ji van kesan re dikare xanedan, arîstokrat û bûrjûva jî bibêje. Ji dîzek û heramiyên serdema navîn û destpêkê cudahiya wan a bi tenê û girîng ew e ku bi giranî li bajarên rûdiniştin, bi otorîteya dewletê re ketibûn zikhev û wexta hewce bikira bi awayekî sernuxumandî û di dereceya duyemîn de serî li darê zorê didan. Li gorî xuya dike, rêzîk û pîvanên ekonomiyê hene. Ew jî li gorî van rêzîkan bi mejî û pereyê xwe yê pêşî karê dikin. Eger dîroka kapîtalê baş hûrûkûr were kolan wê were dîtin ku nêrxê vê helwestê bi temamî bi qasî çîrokekê heye.

Di şerên mêtîngehan de wexta danehevên pêşî ti rêzîk û pîvanên ekonomiyê tine bûn. Li Portekîz, Spanya, Hollanda, Franse û hîne berê jî li koloniyên bajarên Venedîk û Cenovayê rasterast bi temamî bi darê danehevên kapîtal ên pêşî bi dest hatibûn xistin. Hem li bazarên welatên nêz, hem jî li qadên mêtîngerîyê tespîtîkirina van rastîyan zehmet nîne. Ji Çil Heramiyan paşê efendî çêbûne. Begzade çêbûne. Mirov ji çil heramiyên modern re efendiyên bûrjûva bibêje wê ji modeyê wêdetir ti giraniya xwe tinebe. Disîplînen bi navê aborînasiyê fonksiyonên wan ên bingeîn ew in ku ser cewherê meseleyê bigirin. Kîjan teorî di van mijaran de pêşkêşîyê baş bike weke berhema sereke etuta wê tê kirin û xelatê didinê. Ti zanîstê bi qasî zanîsta diyardeya ekonomiyê bi rastîyan nêlîstîye û rastî berevajî nekirine. Aqlê bûyeran dihûne, berevajîkirina wî ya herî mezin di qada polîtîk-ekonomiya kapîtalîst de derdikeve pêşîya me. Modernîteya kapîtalîst sîstema bi tenê ye ku xwedî lukse bi temamî li ser vê zanîsta qelpezaniyê mezin bibe. Ekonomî yan jî bi destxistina objeyên jiyana maddî, yek ji pîrsgirêka bingeîn a zindîtiyê ye. Ji bo pêkhatina beridandinê ekonomî amûrek e. Sîstema zindî, bi metabolîzmayê bi objeyên li gorî hezma xwe ji derve peyda dike hebûna xwe dewam dike. Rêzîkeke gerdûnî ye; bi cihêbûnê beridandin jiyane domdar dike. Ji bo bi awayekî pîr zêde pêşî li pîrbûna cînekî bigire û cînsên din jî ji dagirkeriyê biparêze ango ji bo pêşî li tinebûna wan bigire, timî weznek an jî rewşek li ber çav girtiye. Ji bo mişk pîr zêde nebin û

nebatan tine nekin bi mar pêşî li wan digire, ji bo bizin, mîh û hewyanên mîna wan giha û nebatan talan nekin bi heywanên dirinde pêşî girtiye û weznek daniye û rê daye hebûna cinsên wan. Gelo xweza çima bi vî awayî diberide? Mirov li gorî encamê dikare bersiva vê pirsê bide. Li gorî min, sedema bingehîn a vê yekê ew e; sîstema zindiyên bi vî awayî xwe domdar dike. Gelo mirov ji vê re dikare bibêje hovîtiya xwezayê yan jî dadperiya wê? Ev guftûgoyeke cuda ye. Dîsa gelo ev yek encama mejiyekî pêşketî ye, yan jî têkiliya xwe bi paşve mayîn re heye? Xusûsa tê pirsîn, gelo mirov vê mijarê bixe çarçoveya metafizîkê yan na jî li gorî min pirseke manedar e, û divê mirov van pirsan weke yên der barê gerdûnê de bibîne û bi mejiyekî analîtîk li ser rawest e. Mirov dikare têkiliya wê bi xwehebûnê (existentialism) deyne.

Bersiva mirov bide van pirsan ew e ku beridandin hostatiyê timî li ber çav digire. Bi awayekî din, rêveçûna gerdûnê û zeman de hostatiyek, gera li seridandinê, kemaliyetê heye yan jî wer xuya dike. Naxwe em ê berdidandina heta mirov û pêşketina mirov weke civakeke teng çawa rave bikin? Eger bi tevahî şêr an jî dewar hebûna wê naverast dagir bikirana û belkî jî jiyana ji asta kevezên destpêkê wêdetir neçûya. Berdidandina bi heybet a heta mirov rê li pêkhatineke mîna wijdan û exlaqê jî vekiriyê. Maneya vê çi ye? Dilovanî û dadperwerî! Mirov vê rêzîkê jî weha dikare îfade bike: 'Eger fikir yekbûya, gur û mîhê bi hev re bijiyana.' Di vir de jî rêzîka gerdûnîbûnê veşartiyê. Gelo biratiya gur û mîhê mumkîne? Tevgera mirov nîşan daye ku ev yek mumkîne. Ango mirov bifikire û bixwaze ku mirov nebe gurê mirov, ev bi xwe hedefek e ku ji bo mirov bibe mirov. Jixwe demekê pêşiyên gur û mîhê yek bûn. Piştî jî hev cihêbûn. Herdu jî çima bi kêmanî ji bo biratiyê nebin yek û nekevin ser vê rê? Ev qet nebe weke teorî mumkîne û em li gelek mînakên di vî warê de rast tên.

Ez van xusûsan ji ber vê dibêjim: kapîtalîzm ji bo derketina xwe kêr mîyanê hovane yên em di beridandinê de dibînin ji xwe re weke mînak nîşan dide, lê bi mînakên me dan eşkereye ku vê îdfaya wê tewş e. Em dikarin bersiveke hîne balkêş bidin û weha bibêjin: ji kevezên destpêkê ber bi kevezên bejî ve, ji wan jî ber bi darên bi heybet, ji vir jî sîstema bi mîlyonan zindiyên gihaxwir (heywanên hev naxwin) heye, em ê van mînan negirin, çima em ê çend mînakên ku weke kansêra beridandinê bin, mînak bibînin? Ez divê weke pêşekê bibêjim ku di qanûnên beridandinê xwezayî de cihê jî teoriyên derketina kapîtalîzmê re tine ye. Timî artêşa bê karan zêde dike û bi vê yekê dixwaze heqdesta kêr di rojevê de bigire. Cihê vê prensîba wê jî di nav qanûnên xwezayî yên beridandinê de tine ye.

Tespîteke biyolojîk e ku cinsê mirov, li ser hîmê civakbûnê hebûna xwe dewam dike û tevahiya qonaxên beridandinê di nava xwe de digire û tevdigere. Eger em bêyî ku xwe tevli dîne zanista pozîtîvîzmê bikin, em dikarin şîrove bikin ku divê em bizanibin yek ji berevajîkirina mezin a rastiyê ev e. Ez li vir dixwazim bibêjim; xisletên cinsê mirov çi hêza wî ya exlaqê kare hilbijêre çi jî xisleta wî ya dadgeriyê (îmkanê terciha azad) di Sosyolojiya Azadiyê de guftûgo bikim. Di vê navberê de min xulase PÊŞKETINA AHENGDAR anî ziman ku çêbûna civakê bi beridandina xwezayî re li hev in. Dîsa ez ê hewl bidim îspat bikim ku bi mezinbûna bajaran re desthilatdarî û dewletên bi hiyarerşî û çîneyetiyê mîna kulmozan mezin dibin bi jiyana şaristaniyê çawa xwe 'zêde weke şêran' dibînin yan jî divê em berevajiyê wê çima di kategoriya 'zêde weke dewaran' de bi cih bikin.

Beriya her tiştî divê ez bibêjim ku bûyerên bi vî rengî kêr be jî reh û rîşên xwe di berdidandinê de hene, lê em dikarin van bûyeran di beridandina mirov de weke nexweşiyekê, ji rêderketinekê, mirovxweşiyekê yan jî bermahiyeke çor şîrove bikin. Her weha divê em baş fêhm bikin ku şêwazê ahenga xwezayî yê beridandinê ev nîne. Bi giştî di şaristaniyê de bi taybetî jî di qonaxa kapîtalîzmê de bi karanîna xisleteke bermahî ji bo sîstema civakî anga pêkanîna xwezaya duyemîn nabe, bi vê ve girêdayî pirr eşkere û bi tenê destnîşankirina vê rastiyê (ev wezîfeyekê li pêşiya akademîsyenan e) têrê nake, divê mirov weke prensîba jiyaneke bi bingeh şîrove bike. Naxwe ji serî ve em ê şîroveyên xwe yên civakî seqet bikin.

Fernand Braudel wexta derketina kapîtalîzmê şîrove dike, vê yekê dispêre hebûna derfet û îmkanên danaberhev û hêza çavdêriyê. Her weha ji aliyê dîrokî, civakî, desthilatdarî, çand-şaristanî û mekanî yekpare di zikhev de digire dest, şîrove dike û bi vî awayî pirsgirêka rêbazê jî zelal dike. Li hemerî helwestên pozîtîvîst bi îhtiyat e. K. Marks di bin bandora zêde ya Rohnîbûnê de zanista pozîtîvîst dike bingehê xwe û ji bo ekonomiyê bike zanistek têra xwe bi îddîa ye. Ji ber ku civaknasî hîne bi çarpîkan diçe para xwe di vê rewşê de heye. Di zanistê de misogerî û li ser xetekê qewimîna bûyeran ji zû ve weke 'amantû' yekê di mejiyan de cih girtibû, bist bûbû. Romantîzmê wexta hewl da vê xetê hilweşîne, berevajî ji ber ku di warê îradî de ji rê derket, pirsgirêkên zêhnî hîne girantir kir. Helwesta Nietzsche ya bi giranî bi

mejiyê hisî, guherbar (relativizm) û li dora xwe dizîvirê zêde nehat pêşxistin. Di vê hengameya zêhnî de lîberalîzm hema bêjin lotika dide û meydan jêre maye. Kapîtalîzm zanista fizîkî ango kîmya, biyolojî û matematîk jî di navê de bi pozîtîvîzmê re dike felsefe bi gotineke hînê rast dike dîn û di heman çarçoveyê de rastiya civakî bi lîberalîzmê dike felsefe û dîn. Li ser vî hîmî di şerê îdeolojîk de bi ser dikeve û bi sedsala 19'an re globalbûna sistemê êdî hema zelal dibe. Jixwe di şerê aboriyê de hînê berê bi ser ketiye. Em van rexne û şîroveyan xwe hinekî din bi firehî bînin ziman wê baştir bibe.

Komên mirovan di nava zêhnê xwe de timî li objeyên maddî yên pêdiviya wan pê hene geriyane û xwestin baştir bikin; weke xwarin, bi cih bûn, zêdebûn û parastin timî fikarên wan ên bingeîn bûn. Berê çî didîtin û peyda dikirin qîma xwe pê dianîn. Li keviyên daristanan, golan û bi cihbûna şikeftan ji bo xwe parastinê bû û dayika dizê jî ji ber van pêdiviyayan qedrê wê li pêş tê girtin. Her diçe nêçîrvanî jî dikeve dewrê. Hem xweparastin û hem jî xwe xwedîkirina bi goşt çanda nêçîrvaniyê xurt dike. Lê belê ji destpêka civakbûnê ve di navbera pincar berhevkirina jinê û bi giranî nêçîrvaniya zilam de tengezariyek, qonaxên çandî yên cihê tene dîtin. Li herdu aliyan jî bûyerên yekalî ango pêşketin û paşketin hene; yek ji wan her diçe dibe 'mêrê weke şêran', ya din jî gav bi gav dikeve nav çanda 'jina weke dewaran'. Têgihîştinên cihê yên li ekonomiyê cara pêşî bi vî rengî hîmê xwe datînin. Di serdema neolîtîkê de çanda jinê derdikeve asta herî jor. Piştî dema dawî ya qeşayî ango ji 15 hezar sal B.Z. ve, nexasim li qûntara çiyayên Toros-Zagrosan gelek cureyan nebat û heywanan, dihêle ku mirov bi hûnandina jiyaneke mîna cennetê rabin. Ji wê demê heta roja me ya îro çemê mezin ê civakbûnê diherike bi dîroka nivîskî û şaristaniyê hînê cihêwaz bû û mohra xwe li globalbûnê xist. Rewşa kom û malikên zimanan jî berhemên vê demê ne.

Di vê dîroka dirêj a mirovatiyê de xusûsa bi tenê ya mirov dikare li ser kapîtalîzmê bibêje ew e ku mêrê çanda nêçîrvaniyê her ku çûye hegemonîk bûye. Bi qasî ku tê tespîtkirin çanda neolîtîk a di salên 10 hezarî B.Z. de mayînde bûye, bi giranî çanda jin-dayikê ye. Di pêvajoya berhevkirina nebatan de ji şikeftê derdikeve li kêleka wê li bin holikan bi cih dibe, tovên nebatan datîne û bi vî awayî rê li şoreşa gund û cotkariyê vedike. Li gorî erdkolanên arkeolojîk ên di roja me ya îro de ev çanda em behsa wê dikin li tevahiya Mezopotamya Jor, nexasim li hundirê qûntara çiyayên Toros-Zagrosê li Bradostiyân, Garzan, Amanos, li herêmên hundir ên qûntara çiyayên Torosa Navîn, Newala Çorî, Çayonu û Çemê Hallanê tê dîtin. Berhemê zêde hindik be jî êdî didin serhev û hiltînin.

Ekonomiyê ne weke tîgîn, lê weke cewher mirov dikare cara pêşî di vê daneheva berhemên de bibîne. Weke tê zanîn, gotina eko-nomos Yewnanî ye û maneya wê; qanûna xaneyê ye. Kengî malbatên li dora dayikê çêbûne bi erdê re mijûl dibin û zêde nebe jî hin qût û zad hiltînin û dixin kewaran, mirov dikare êdî behsa ekonomiyê bike. Lê ev danehev û hilanîna qût û zad ji bo bazirganiyê nîne, ji bo malbatê ye. Jixwe ekonomiya rast û insanî jî ev e. Ji ber ku mirov danehevên xwe diyarî hev dikin, kes çavê xwe ber qût û zadê hev nade. Bi vî awayî danehev ji bo mirovan nabe sedema tehlûkeyê. Prensîba 'mal timaiyê tîne' herhal ji vê demê maye. Çanda xelat û diyariyê şeweyekî girîng ê ekonomiyê ye. Bi ahenga pêşketina mirov re jî têra xwe li hev dike.

Çanda qurbankirinê jî mirov dikare ji vê demê bide destpêkirinê. Hatina aborî ya mirovan her diçe zêde dibe. Ji ber vê yekê, weke hurmeta wan a ji nasnameya wan re şeweyê qurbankirinê ji tîgîna xwedayan re çêdibe. Bi vî awayî mirov dikare meselê fêhm bike û bibîne. Ji ber ku bereket malavahî û spasdariyê hewce dike. Têkiliyê xwe ya xurt bi şoreşa cotkariyê re heye. Li gorî şeweyê koma mirovan ê beridîne, xwestine xwe bi nasname bikin, xwe mezin bikin, xwestine dua bikin, îbadet bikin û bi pêşketina cîhana zêhnî hebûnên xwe pêşkêş kirine. Berhemên arkeolojîk vê fikrê bi awayekî balkêş piştrast dikin. Hînê bi awayekî berçav tîgîna dayika xwedawend û dayika pîroz jî weke belgeyan li pêşberî me radiwest in. Pirrbûna figurên jinan jî vê rastiya têra xwe piştrast dikin.

Lê tehlûkeya tirs jê heye wê paşê bê. Berhemê zêde yê bi pêşketina zêhnî û ezmûneyê dikeve ser hev bi diyarî û xelatdayîne naqede, lê mêrê nêçîrvan ê li bend keys û firsendê ye, tevî karê xwe bazirganiya vî berhemê zêde jî dixê hişê xwe û li çanda xwe zêde dike. Li herêmên cuda berhemên cuda zêde dibe û ev yek bazirganiyê dixê dewrê. Berhemê pêdiviyên beramberî hev ên aliyan tedarik dike, ev jî bi xwe re pişeyê yan jî cara duyemîn dabaşkirina kar a civakî weke bazirganî û bazirgan derdixîne holê. Herçiqas bi fikaran barkirî be jî rewa dibe. Ji ber ku malên tene veguhestin dabaşkirina kar hêsan dike. Ew jî bi xwe re hilberîneke hînê bi bereket mumkîn dike. Kengî li aliyekî zad û tevn, li aliyê din jî kanên madenê zêde dibin bazirganî jî manedar dibe.

Dîrok ji salên 4000 B.Z. de nîşan dide ku bazirganî bi awayekî berfireh heye. Li Mezopotamya Jêr dewleta bajêr a pêşî li dora sîteya Ûrûkê di salên 4000-3000 B.Z. de bi pêşketina şaristaniyê re ji Elam a li Başûr-Rojavayê Îranê û li Mezopotamya Jor li herêmên Elezîz û Meletiya îro koloniyêke bazirganî tê dîtin. Bi vî awayî cara pêşî deriyên mêtîngîriyê vedibin. Hînê berê jî di salên 5000-4000 B.Z. de çanda beriya Ûrûkê serwer a El Ubeydê koloniyên dibînin. Ev çand berî dewletbûnê çanda bavikane tê tespîtîkirin. Bazirganî û kolonî di zikhev de ne. Di berdêla dizîk û berhemên tevnê de bi giranî alavên maden û kereste têne veguhestin. Bi bazirganî re bazar jî şiklê xwe digire. Navendên berê yên qurban û diyarî dayîne hêdî hêdî vediguherin bazarê. Berhemên herêmên cuda bazirganê wê demê li gorî xwe buhayê wan diyar dîke û belkî mirov dikare wî weke kapîtalîstê destpêkê bi nav bike. Ji ber ku bi destnîşankirina buhayê alavan ew wer dibe xwediyê malekî ku heta wê rojê ti kes têde bi ser neketiye. Em hînê di nava mijarê de ne, ji lewra divê ez bibêjim, dîsa cara pêşî bi guhertina mal û tevgera bazirganiyê rê li pêvajoya metabûnê vebûye. Ji ekonomiya diyarîkirinê ber bi guhertina nêrxê hînê gav nehatiye avêtin. Ji ber ku ji bo civakê ya esas nerxa bi karanîna mal û alavan e. Nerxa bi karanîna xisleteke mal e ku ji bo pêdiviyê tedarîk bike. Ji bo mirovan jî nerxa bîngêhîn ev e. Têgîna 'nêrxê guhertinê' têra xwe bi guftûgo ye. Ji lewra pirr girîng e ku mirov wê rast bi nav bike. Li gorî min, Marks jî di navê de gelek kesan ked xistine bîngêhê nêrxê guhertinê ku ev cihê nîqaşê ye. Mirov kedê çî berçav û çî jî neberçav rave bike, timî nêrxê guhertinê aliyekî xwe yê spekulatîf heye. Ferazî em bibêjin; bazirganê pêşî yê Ûrûkî li koloniyaya xwe ya li peravên Firatê xwest dizîkan bi kevirên madenê biguhere. Gelo kî wê nêrxê guhertinê diyar bike? Em dikarin bibêjin; pêşî wê hewcedariya herdu aliyan, ya duyemîn jî wê însiyatîfa bazirgan. Eger xwesteka hewcedariyê zêde be, bazirgan çawa bixwaze wê li gorî dilê xwe nêrxê diyar bike. Bi hêsayî dikare li şûna yekê duduyan, li şûna yekê çaran diyar bike. Tiştêkî wî ji vê bigire nîne. Ji wijdanê wî, ya rastî ji hêza wî wêdetir ti tiştêk nîne wî bigire. Baş e, wê wextê rola kedê li ku ma? Ez li vir bi tevahî faktora kedê li derve nahêlim. Lê ez îdîa dikim ku ya diyarker ew nîne. Di dîrokê de di tevahiya malguhertinan de mirov dikare vê xusûsê bibîne. Car caran di reqabeta azad a kirîn û firotinê de mirov dikarin di asta wekhevîyê de nêzî keda dane bidin û bistînin. Lê ev zêdetir danûstendineke zêdetir di asta teorîk a ked-nêrxê de ye. Di pratîkê de ya diyarker spekulasyon e. Di hin rewşan de zêde mal dikeve ser hev. Wê wextê jî nêrxê û qîmeta wî dikeve binê sîfê. Îcar ji bo îmhakirina mal wekî din hewce bi kedekê heye. Em di vê rewşê de nikarin bibêjin nêrxê kedê nîne, lê derdikeve holê ku ked xwedî roleke diyarker nîne. Dîsa yê xwediyê şensa afirandina tinebûn û zêdebûnê ye, hêza bazirganî bi xwe ye. Jixwe mal bi malan tê hilberandin. Di tevahiya dîrokê de bi keda danehev a hezaran kedkarên bê nav malan tê hilberandin. Baş e, wê kîjan mekanîzmayê berdêla heqê van kedkarên qeşagirtî bide? Em wexta pişesazan û heta bi tevahî çalakiyên civakî yên hewcedarî bi wan heye li van zêde bikin, keda zindî jêre tê gotin çiqasî mumkîne bibe xwedî buhayekê angû nabe ku heqdestekî xwe hebe.

Seqetî an jî sextekariya ekonomî-polîtîka Ingilîzan xwe di vir de eşkere dibe. Çawa ku tê zanîn, kapîtalîzmê weke sîstem serketina xwe ya pêşî li girava Ingilîstanê û Hollandayê bi dest xist. Ji bo kapîtalîzmê rewşa bibe, hewcedarî bi teoriyekê şert e. Nexasim jî hewcedarî bi teoriyekê heye ku kara wê ya spekulatîf veşêre. Çawa ku dînen bazirganiyê yên Ûrûkê hewcedarî wan bi vegotinên mîtolojîk hebûn, pêşkêşkirina versiyoneke wan a nû jî bi zanyarên qaşo ekonomîk-polîtîk û di cewherê xwe de jî bi mûcîdên dîni yên nû yên kapîtalîzmê ket. Ya hat avakirin ne ekonomîk-polîtîk bû, dînekî nû bû. Mîna her dîni bû xwedî pirtûkên pîroz û mezhebûn curbecur şaxên xwe jê berdand. Ekonomîk-polîtîk berhemeke sextekar û talanê ya mejiyê bûyeran di hûne ye ku ji talana Çil Heramiyan a kapîtalîzmê gelekî wêdetir spekulatîf e, angû bi cudahiya di navbera herêman de lîstina bi buhayên alavan e. Di vê mijarê de teoriya ked-nêrxê bi temamî amûrekî nêçîrê ye. Ez bi rastî meraq dikim ku çawa hatiye hilbijartin. Ez yeqîn dikim ku sedema wê ya sereke ew e ku pê serî li kedaran bigerînin. Yekî mîna K. Marks jî mîna kesekî em dide nêçîrê ketiye nava meseleyê û nikarîbûye xwe ji vê rewşê bigire. Ez wexta vê rexneyê dikim, ez êşeke mezin dikişînim. Lê weke erkeke rêz û hurmeta me ya ji bo zanîstê, bi kêmanî divê em gumanên xwe eşkere bikin.

Eger em hinekî din berfireh li ser van xusûsan rawestin em dikarin weha bibêjin:

Di dîrokê de em gavavêtina mezin a duyemîn a bazirganî di şexsê koloniyên Asûran de li salên 2000î B.Z. dibînin. Dikare bê gotin, ti despotîzmê (ez ê di beşên paşê de tîkiliya desthilatdariyê bi kapîtalîzmê re guftûgo bikim) bi qasî ya Asûr xwe ne spartîye bazirganî û koloniyên bazirganiyê û şaristanî neafirandiye.

Di asta global de (globalbûna wê demê) cara pêşî yê kolonî û bazirganî di salên 2000-600 B.Z. de pêkanîn Asûr bûn. Herçiqas di heman demê de bazirganên Fenîkiyan piştî xwe dan şaristaniya Misrê bazirganî û kolonî bi hostayî pêşdebirin jî dîsa di dereceya duyemîn de man. Li cem Ingilistanê mîna Hollanda û Portekîzê, herduyan jî di dîrokê de bi zordariyên çavsorane bi bazirganiyê mîna Çiyayê Qafê nêrx desteserkirin. Eger dîroka dewlemendiya Asûr û Fenîke ya bi bazirganî û zordariyê di zikhev de pêşket were lêkolînkirin, belkî mirov şopên kolonyalistên Ewrûpî yê mîna Spanya, Portekîz, Hollanda, Ingilistan, Fransa, Belçîka û hwd. di van mînakên de bibîne. Bi pesn û serbilindî tînin ziman ku çawa bi serê mirovan kelhe û dîwarên bircan lêkirine. Ev çand û exlaqê jiyane ya li ser hîmê desteserkirinê ava kirin hînê jî dest ji pêşîra Lubnan û Iraqê bernade û herdu welat hînê jî her mijarên şerên dilêşane ne. Komara Romayê bê sêdem Kartaca ango koloniya bazirganiyê ya Fenîke bi erdê re nekir yek û nekir zevî. Dîsa Medan di salên 612an B.Z. de Nînova bi erdê re kirin yek û wêran kirin.

Divê mirov balê bikişîne ser şaristaniyên bazirganiyan. Di dîrokê de yek ji sedema bingehîn a damezrandina dewletan û şeran girîngiya koloniyan û bazirganiyê ye, ango parastina berjewendiyên e. Baş tê zanîn ku şerên li Rojhilata Navîn di cewherê xwe de ji bo bazirganiya petrolê ye. Cihê xemê ye ku şerê pêşî yê bazirganiyê lê destpêkîrin şerê dawî jî hînê bi dijwarî û bê rehm dewam dike. Ev şer li Iraqê ye ku navê Iraqê jî Êrûkê tê. Mirov dikare hînê gelek mînak bide, lê hewce nake.

Di vê demê de ku gav ber bi kapîtalîzmê ve têne avêtin û navenda şaristaniyê konê xwe li Ewrûpayê vedigire, dîsa em dibînin serê bazirganî dikişîne. Şaristaniyan bazirgan û bazirganiyê ya navend Rojhilata Navîn di serdema navîn de bi Îslamê jî nû ve gav diavêje. Xetîce bi xwe û karkerê wê yê paşê pirre zewicî Muhammed li ser hîmê hevrikiyê xwe li selefkar û bazirganên bi koka xwe Cihû û Suryaniyên bi koka xwe Asûrî radikişînin û li ser hîmê zorê bingehê şaristaniya bazirganiya xwe dispêre Mekke û Medîneyê datînin. Din perdeya Îslamê de bajarên qedîm ên Rojhilata Navîn li dora bazirganiyê jî nû ve şên dibin. Bi têkçûna Bîzans û Sasaniyan re, di serî de Heleb, Bexda, Qahîre û Şam dibin xwedî toreke mezin a bajar û bazaran. Ji Çînê heta Okyonûsa Atlasê û heta hundirên Endonezya û Efrîkayê tevn û tora bazirganiyê global dibe. Piyaseyê berfireh a dirav û metayan çêdibe. Pereyekî mezin di destê Cihû, Ermenî û Suryaniyan de dikeve serhev.

Ewrûpa bi temamî xwe dispêre vê mîrateyê. Dîrok şahid e ku çanda bazirganiyê ya li Rojhilata Navîn bi destê bazirganên misilman gaveke din avêt ji sedsala 13'an û pêve bi pêşengiya bajarên Îtalyayê Cenova û Floransê gav avêt Ewrûpayê. Pere û bazirganî sedema bingehîn a dewlemendiya van bazaran e. Ji bazirganiya di navbera Ewrûpa û Rojhilata Navîn re heta sedsala 16'an pêşengî kirin. Di dîrokê de belkî jî cara pêşî kapîtalîzm hem weke tîgîn û hem jî weke pratîk serketinên xwe yê piçûk bi dest dixwe. Di van serketinên piçûk de korsantiya li Derya Spî û yekdestiya buhaya alavan a di navbera du aliyên rojava-rojhilatê Derya Spî de roleke sereke dilîzin. Dîsa di bin siya darê zorê de spekulasyon bi wan re dimeşe. Prototîpeke vê qonaxê li serdema Athena-Roma ya klasîk di salên 500 B.Z. û salên 500 P.Z. de çêbû. Di vê serdemê de bi ser neketina kapîtalê jî ber hebûna giraniya cotkariyê û di şerên dîni de tîgîn wan bû. Li dewlet bajarên Îtalyayê ezmûneya serketî ya kapîtalîzmê di salên 1300-1600î de pîr dereng nebû li Bakur-Rojava û Bakurê Ewrûpayê belav bû. Jixwe Spanya berê hatibû fetihkirin. Ji sedsala 16'an û pêve çîroka dirêj a bazirganî, cara pêşî sînoren bajarên bihurî û ew jî bo serektineke li gelemperiya welêt tengav kir.

Li gelemperiya dinyayê bazarek çêbûye. Efrîka û Emerîka xistine mêtîngeriye. Împaratoriya Osmanî li derve hiştine, di ser Okyonûsa Atlas û Efrîka Başûr re ghiştine Hindistan û Çînê. Li Ewrûpayê gelekî bajêr çêdibin. Cara pêşîye bajar jî cotkariyê serdestir dibin. Qraliyetên feodal dibin dewletên monarşîk. Împaratoriya Îslamê ya dawî împaratoriya Osmanî li pey hev derbên tîgînê dixwe. Ronensans di sedsala 14'an de li Îtalyayê destpêkîribû û li tevahiya Ewrûpayê belav bû. Di dîn de tevgera Reformasyonê li bakurê welatên Ewrûpayê bi serketiye. Şerên jî bo dîn cara pêşî êdî serdema xwe bi dawî dikin. Ya hînê girîngtir bi tevahî nêrxên çandî û şaristaniyên Çîn, Hind û heta Efrîka û Emerîkayê li benderên Ewrûpayê hatine rijandin. Li aliyekî dewleta modern û li aliyê din jî netewe derdikevin.

Kapîtalîzm wexta ber bi serketina xwe ve dimeşe, çand, dîrok, daneheveke bazirganiyê ya ev çend mezin, şaristanî, erka siyasî û dinyayeke yekpare ya bazarê daye piştî xwe. Ji bo ekonomiya kapîtalîst ev şertên pêş çênebin û xwe nespêre wan ma dikare gav biavêje? Ji karî û nekarî wêdetir, ma mirov dikare kapîtalê bi xwe bifikire?

Dîrokê çawa li Mezopotamya Jêr bi sîteya Ûrûkê bi bajarvanî, çîneyatî û dewletdariyê gava pêşî avêt, û bi bajarî û bazirganiya li Fenîke û Iyonyayê jî gava mezin a duyemîn avêt, vê carê jî gava xwe ya mezin a sêyemîn di nava şertên navbihurî de li mekanê cografîk ê îdeal bûbû yê Îtalya, Hollanda û Ingilistanê li ser hîmê serketineke mezin û mayînde bi bajarî û bazirganiyê mezin gav avêt ekonomiya kapaîtalist a li gelemperiya dinyayê weke dijberê bazarê û di ser wê re li gelemperiyayê dinyayê berfireh bibû. Ev yek hînê jî bi pêşengiya DYE dewam dike.

Fernand Braudel bi israr wexta dibêje; ekonomiya kapaîtalist li dijî bazarê ye û şeweyekî ekonomiyê ye ku di qada bazirganiya mezin de xwe dispêre buhayên yekdest ên spekulatîf, ji K. Marks di warê rastiya ekonomiyê de zêdetir nêzî rastiye ye.

Em şewe an jî cureyekî tevgera ekonomîk dibînin ku di neynika dîrokê de bûye desthilatdar, di nava xwe de heta tu bibêjî bazar mezin kiriye, ji bajarê êdî serdestiyê li derve li gundan dike, di nava civakeke girêdana xwe ya bi dîn û exlaq ketiye dereceya duyemîn, metayên ketine serhev bi talaneke îdeolojîk û finasgenî desteser dike. Hemin şeweyê desteserkirina bi vî rengî li gorî berê gelekî bi hostayî tê kirin. Li bazarê di çarçoveya xwestin û pêşkêşkirinê de buha diyar dibe û ev buha di ser peran re tê nîşandan. Li şûna selefkarî û serrefkariyên pêşî, banke, sened, perê kaxizî, kredî, muhasebe û şîrket têra xwe pêşketine û ev hemû di serdema modern de mijarên bingeîn ên îlmîhala ekonomiyê ne. Li vir a kêma maye vegotîneke zanistî ye. Ev jî ji aliyê siyasetvan-ekonomîstên welatê sereke yê kapaîtîzme Ingilistanê û weke paradoks xuya bike jî dijberên wan di serî de K. Marks û sosyalîstan hewl daye bi cih bînin.

Pergala talanê ya bi navê ekonomiya kapaîtalist kengî civakên dinyayê yên nû û berê û cografyayên wan bi tevahî kir mêtîngeh û ji nû ve kir kole, bi tevahî hêzên wan ên erkê (yek ji şeweyê desteserkirina dewletan deyndarkirina wan) bi xwe ve girê da, şerên herî hov ên dîrokê meşand, li ser bunyeya civakê bi her tiştê wê list û hegemonya xwe da erêkirin, bi ya min ên weke K. Marks û yên li pey wî hatin û heta êkolên nêzî wan ku ew li dijî civaka berê şoreşger îlan kiribûn, zanistê ava nakin. Pirtûka Das Kapîtal yek ji wan pirtûkane ku li dijî kapaîtale bi kêmanî hatiye nivîsandin û lewra jî pirtûkeke welê ye ku gelekî derfet dide ji bo mirov wê şaş şîrove bikin. Ez li vir Marks gunehbar nakim. Ez tenê dibêjim; pirtûka wî ji aliyê dîrok, dewlet, şoreş û demokrasiyê ve kêma e, û pêş nehatiye xistin. Rewşenbîrên Ewrûpayê ku weke karakter xwe gelekî 'zanyarî' dihesibînin, ji qastîka nebe jî bi awayekî sûbjektîv, ji ber pozîsyona xwe ya objektîv, bi lêkolîn û lêgerînên xwe yên li ser Das Kapîtalê, tevî antî-kapaîtîstiya xwe, li ser navê 'kedkaran' nikarîbûn îdeolojî û zanistê bikin. Lîberalîzm jî pirr baş bi vê kêmasiya wan hesiya û ji ber ku derketina kapaîtîzme weke bûyereke şoreşê îlan kirin, ev yek gelekî baş bi kar anî û îstîsmar kir. Jixwe piştê pêşî sosyal-demokratên Elman, paşê sîstema sosyalîst a pêkhatî (Rûsya û Çîn jî di navê de) û herî dawiyê jî sîstemên rizgariya neteweyî asîmîle kir (bi hêza îdeolojiya modernîst, dewleta netewe û îndustriyalîzme) û bi vî awayî di şerê çînî de ku ji bo şerê çînî gelekî têkoşîn hat meşandin, bi ser ket. Li hemberî lîberalîzme hersê êkol jî pirr eşkere têkçûne û gelekî mixabin di vê mijarê de hînê jî kes eşkere rexne li xwe nagire.

Gotinek heye dibêjin: zanist dûr nêz wê ya xwe bi cih bîne. Eger ev metnên rewşenbîran, bi rastî di serî de çîna karker ji bo şerê kapaîtîzme li dijî dîrok û civakê vekiriye metnên zanistî bibûna, wê li hemberî sîstema dijber têkneçûna. Ya hînê xirabtir jî wê mîrateyê evqasî badilhewa nehatibûya xwarin. Ez niha bi tenê bibêjim, ez ê vê guftûgoyê di Sosyolojiya Azadiyê de bi awayekî berfireh bikim û ez ê li vir rastiyan weke 'ekonomiya kapaîtalist' baştir bi nav bikim û hewl bidim fonksiya wan ji hev derxim. Der barê daneheva sermayeyê de hin gotin hene gelek tene bi karanîna weke berhemê zêde, nerxa zêde, nerxa kedê, heqdest, kar, buha, yekdestî, bazar, pere û wekî din. Ez hewce nabînim li ser vê ferhenga ekonomîk rawestim. Li ser van mijaran bê hejmar lêkolîn hatine kirin. Ez ê li gorî helwesta xwe ya exlaqî û civakî wan di nava hêsantiya wan de bihêlim û ez ê bi mijarên sereke yên divê bêne ravekirin mijûl bibim, lê bi qasî hewce kir jî ez ê destê xwe bidim wan û bi wan re bilebikim.

Kapaîtîzme mirovatiyêke parçeparçe kiriye heye. Bi tevahî daneheva mirovatiyê ya dîrokî bi rê û rêbazên bêrehm û xasûkî asîmîle kir û di dawiyê de bi qirkirin û xeternakiya nukleerî bi dinyayê ket. Di çarçoveya ekonomîk de çêkirina têngînên weke kar û heqdestê û di çarçoveya civakî de jî têngînên bûrjûva û proleter ji bo ravekirina vê sîstema bi dinya me ketiye, şeweyekî pozîtîv ê zanistkirina wê ye, û ev gavên pêşî ne tene

avêtin. Mîna ku proleter bi serê xwe nerxa kedê diafirîne, paşê jî sermayedarê bi awayekî mîna xwediyê wî ye, berdêla pere û amûrên xwe yê din ji vê nerxê weke kar distîne. Yê bi vê tespîtê radibin wê weke hukmekî zanistî datînin holê û ev helwest bingehê ekonomîzmê ye. Herhal têgihîştina reduksiyonîst a ekonomîk ev e. Fikreke bi vî awayî ji ravekirina nerxê ya ji erkên siyasî, civakî û dîrokî qut bi serê xwe pirsgirêk e. Eger em karker û sermayedar weke xwedê mezin bikin jî nerx û qîmet bi vê têgihîştinê çênabe. Xisletên civakî-dîrokî yê nerxên ekonomîk gelekî zelal in. Jixwe bi sedema ku mirov zêdeyîyan diyarî hev dikin û wan pîroz dibînin, destpêkê guhertina nerxan jî şerm dibînin. Hînê jî ti cotkar nabêje; 'ez vî zadî çêdikim' hînê jî cotkar dibêjin; 'Em bi malê pêşiyên xwe debara xwe dikin'. Jixwe gotina hin cotkaran a weke 'Mala Xwedê ava em bi dayîna wî debara xwe dikin' pîr eşkere nîşan dide ku ew ji çavkaniyê çî fêhm dike û ew bi vê gotinê xwe ji qaşo 'zanistê' manedartir îfade dike.

Dayikek, proleterekî neh mehan di malzaroka xwe de hildigire û bi hezar zehmetî wî tîne dinyayê, baş e, em ê berdêla keda vê dayikê çawa bi nav bikin? Amûrên hilberînê yê bi wan hezaran salan danehevek çêbûye û sermayedaran virde wirde ji wan dizîne, em ê çawa xwedîtî û para wan diyar bikin? Em ji bîr nekin ku ti malê li bazarê tê firotin nerxa wî ya firotinê ya rastî nîne. Vedîtina teknîkî ya karxaneyekê berhema afirîner a bi hezaran kaşifî ye. Em ê nerxê van çawa diyar bikin û bidin kê? Eger mirov para van a civakî jî nedîtî ve neyê, ma mumkîne mirov bi exlaq bifikire? Ma mirov van nerxên civakî û dîrokî di nava du kesan de par ve bike çiqas bi têgihîştina li dadê re li hev dike? Jixwe van herdu kesan jî malbat û derdorên wan heye. Îcar malbat û civaka van herdu kesan parastîye, ma hîç heqê xwe li ser wan nîne? Em hînê jî dikarin pirsên no zêde bikin. Lê evqas bi xwe jî têrê dike ku nîşan bide dualîteya kar-heqdestê çiqas pirsgirêk e.

Em vê carê xwediyên karê û heqdestê weke bûrjûva-proleter tîkiliya wan deynin. Çiqas rast e ku mirov di qonaxa derketinê ya van herdu çînan de wan weke du çînen şoreşger bi nav bike û îdîa bike ku li hemberî civaka berê ev herdu çînan rê li civaka nû vedikin? Di dîrokê de ti berdêla vê hevgerîtinê nîne. Paşê li ser nakokiya bingehîn tîne beramberî hevdu, lê tîra xwe mînak nînin ku şerekî welê bi esas di navbera wan de nîşan bidin. Ew mînakên kê jî jixwe şerên rêûresma berê ne. Ya berçav û diyar di nava jiyânê de ew e ku çawa kole mîna bedenê Firewn e, karker jî ji bo bûrjûva di heman pozîsyonê de ye. Di dîrokê de ti çalakiyê serketî ya koleyan li dijî efendiyan wan tinene. Spartakus bi xwe jî ku gelekî di vî warî de navê wî tê hildan, li gorî tehlîla dawî, em fêhm dikin ku ew jî asiyeke hesreta wî ya efendîtiyê heye. Em dizanin ku ji bilî vê ti bernameya wî tinebû.

Divê em ji bîr nekin ku tîkiliyên hezar salan ên kole-efendiyan mîrateya xwe wan tîkiliyên patron-karkeran wergirtin. Ev tîkilî bi hezar girêkan girêdayî ye, û çend mînak ne tîde kes li ber patronan ranebûye û yê serî rakirine jî mirov nikare wan serketî bihesibîne. Jixwe em dizanin, çend serîrakerînan karkeran jî pirranî ji ber nîvgundîkirin û bêkartiye pîk hatine. Serîrakerin bi bandorên giştî yê civakî ve tîkildar in. Ya di tîkiliyên karker-patron de xwe nîşan dide jî ev bandor in. Ya girîngtir jî tîkoşîna heq a karker ne li dijî patron e (me gotibû bi pirsgirêk e), li dijî proleterkirinê tîkoşîna karker û bêkariyê ye. Helwesteke manedar e, û tîkoşîneke civakî ya etîk e ku mirov proleterkirin, karkerkirin û bêkarkerîninê qebûl neke. Em weke kesên bindest divê ti carî koletî, serfî û karkertiye mezin û bilind nekin. Eger bi rastî tîştêkî divê em mezin û bilind bikin hebe ew jî ew e ku mirov nebe kole, nebe serf û nebe karker. Meyla muştêreke a tevahiya opotunîstan ew e ku efendiyan nas dikin, bi nav dikin, paşê jî teklîfa tîkoşîna li xizmetkaran dikin. Ev zêhnîyet in ku tevahiya tîkoşîna ked û heq a dîrokê pûç kirine. Bi kurtî, bi van têgînên pêşî yê 'zanistê' ne mirov dikare sosyolojiyê manedar bike, ne jî mirov dikare tîkoşîneke serketî ya civakî pêşde bibe! Em wexta behsa van xusûsan dikin, em ked, nerx, çînan û karê înkaran nakin, em zêdetir şeweyê wan ê di avakirina zanistê de rast nabînin. Ez dixwazim bibêjim ku sosyolojiyê çewt hatiye avakirin.

Di jiyana ekonomîk a civakê de kapîtalîzm li qatên herî jor bi cih tê. Di destpêkê de bazirganê mezin bi buhayên yekdestî sermayeyê dide serhev. Sermaye jî li gorî terîfa xwe nerxên pereyî ku timî xwe mezin dike. Nexasim bazarê jî hev dîr û di nava wan de cudahiyeke mezin a buhayê heye bala sermayedaran

dikişîne. Sermayedar bi pey danehevên mezin dikevin. Rêya duyemîn a ji bo mezinbûnê jî ew e ku weke finansê deynan didin dewletê û di berdêla wê de faîz û îltîzaman digirin. Dîsa di demên şer û xelayê de û di karanîna kanên madenê de têra xwe dixwe. Ji bilî bazirganiyê eger kara xwe têde bibîne di cotkarî, îndustrî û xebata çûnûhatinê de cih digire. Bi şoreşa îndustriyê re qadên bingehîn ên karê êdî sektora pîşesaziyê ne. Di herdu deman de jî bi xwestin û pêşkêşkirinê dilîze û bi vî awayî hewl dide hem hilberînê û hem jî bi karanîna diyar dike. Çîqaşî karibe diyarker be, ewçend jî dikare rêjeya kara xwe zêde bike. Di dema destpêkê û stewîna kapîtalîzmê de bazirganiya mezin û pîşesazî qadên wê yên karê ne, lê di roja me ya îro de sektora finansê giraniya xwe heye. Amûrên sereke yên finansê pere, senet, banke û kredî ekonomiya kapîtalîst bi lez dike û qonaxên wê yên karê kin dike, bi vî awayî wê zêde û berfireh dike. Ji ber vê yekê di rêjeyên karê de balonên mezin ên spekulatîf çêdikin. Bi vî awayî pêvajoyên krîzê dibin parçeyekî vê ekonomiyê ku nikare bê wan bimeşe.

Bê karan zêde dikin û bi vî awayî heqdestan kêr dikin, li welatên ku karker lê bi heqdesteke kêr dixebitin sermayeyê radizînin û ev jî ji wan rêbazan in ku karê zêde dikin. Weke encam em dikarin bibêjin; ev şeweyê ekonomiyê çavkaniya xwe nêçîrvaniya berê û çanda bazirganiyê ye. Bi hêza xwe ya dikare bi buhayan bilîze şens û keysa pêşketinê dibîne, bi sistkirina dîn û exlaq xwe ji kontrola civakê xilas dike, desthilatdariyê bi deynan bi xwe ve girê dide û bi yekdestiya li ser bazarê pêş dikeve. Li gorî tehlîla dawî ev şeweyê ekonomiyê talan e. Bi armanca karê dest avêtiye îndustriyê, li gorî rêjeyên karê nêzî hilberîn û bi karanîna bûye. Ji ber vê yekê, barên gelekî giran ên nayên hilgirtin li bunya civakî û hawîrdora xwezayî kiriye û bi vî awayî rê li krîzan vekirîye û ji roja derketina wê hilweşîn û rizîn hevrê wê ne. Bêguman bi tevahî ekonomî ew nîne. Ne bazirganî, cotkarî, pîşesazî, ne jî çûnûhatina mal, bazar û teknîk vedîtinên kapîtalîzmê nînin, berevajî ev sazîyên bingehîn ên ekonomiya civakî li îstîsmar û talaneke giran a kapîtalîzmê qewimîne. Bi dîrok û şaristaniyê diyar dibe û bi polîtîkayê di zikhev de ye.

Bi vî awayî, min hewl da nîşan bidim ku ekonomîzm ekoleke fikrê û têgihîştinek e, bi navkirina ekonomiya kapîtalîst gelekî berevajî kiriye. Di çarçoveya van rexneyan de min hewl da wê rast bi nav bikim û li ser hîmê tîkiliyên civak û dîrokê, siyasat, çand û şaristaniyê di zikhev de şîrove bikim, ez yeqîn dikim ku bi vî awayî hindik be jî min mijar hinekî rohnî kir.

C- Têkiliya Wê Bi Huqûq û Desthilatdariya Siyasî

Bi tevahî lêkolîn jî piştrast dikin ku kapîtalîzm hîne kakile, şitle li meştele desthilatdariya siyasî û huqûqê çêdibe. Kapîtalîzm ji her desthilatdarî û huqûqa wê sîd wergirtiye û wexta bi kêra wê hatiye bi awayekî muhafezekar ew parastîye, lê wexta berjewendiyê wê zirar dîtine bi her rêbaza kompolarî –tevlîbûna çalakiyên şoreşgerane jî di navê de- ketiye nav tevgerê. Carnan bi çavkorî jî tevî lîstika şoreşgertiyê bûye. Ji darbekariya faşîst heta darbekariya sexte ya kominîzmê –nexasim di demên pêşîntengî û kaosê de- şerên desthilatdariyê pêk aniyê. Di dîrokê de şerên mezin û berfireh ên împaratorî, emperyalîzm û mêtîngeriye meşandiye.

Ti şeweyê ekonomiyê bi qasî kapîtalîzmê hewcedariya xwe bi zirxê desthilatdariyê nabîne û divê em bi girîngî destnîşan bikin ku kapîtalîzm bê desthilatdarî nikare pêk bê. ‘Zanyarên’ ekonomî-polîtîk weke xisleta bingehîn a kapîtalîzmê îdîa dikin ku di dîrokê de cara pêşî li derveyî desthilatdariyê bi rêbaza ekonomîk bi dilxwaziya bi hev re a ked-sermayeyê berhemê zêde-nerx û kar çêbûye. Hem jî wê weke feraziyeke sereke dibêjin. Li vir em bi gotinek e ku bi qasî teoriya kedê hatiye berevajîkirin rûbirû ne. Ji hin deveran bi şeweyekî aştîyane sermaye hatiye peydakirin; dîsa di encama tîkiliyên aştîyane de gundî, serf û pîşesazên ji amûrên hilberînê qut dibin û tene cem hev û mîna zewaceke şoreşgerane û bextewer kiribin weke nerxên kêrhatî sentezekê çêdikin û bi şeweyê ekonomiyê nû derdikevin ser dîrokê. Yanî kurtûkurmancî çîrok welê tê nivîsandin. Çi çepgir û çî jî rastgir ekonomî-siyasetvanên mezin di metnên li biryargehan de amade dikin weke ‘amentûyekê’ qîmet didin vê îdîayê. Ev îdîa nebe ekonomî-polîtîk jî nabe. Eger tu li vî reqabeta li bazarê jî zêde bike te pirtûkeke temam a ekonomî-polîtîk di çarçoveya prensîbên bingehîn de nivîsandî ye.

Ez dibêjim hewce nake ku ez bi xwe tişteki îdea bikim. Fernand Braudel weke sosyolog û dîroknaseki di lêkolîna xwe ya bi navê Şaristaniya Maddî de (ku berhemêke şahane ya sê cild a keda sîh salane) bi helwestên xwe yê muqayesekirin û lêkolînê vê yekê derew derdixîne. Braudel di vê berhema xwe cilda yekê de îdea dike ku kapîtalîzm li dijî bazarê ye. Duyemîn, kapîtalîzm heta qirikê di nava hêz û desthilatdariyê de ye. Sêyemîn, ji destpêkê ve berî û piştî îndustiriyê her yekdest bû. Çaremîn, kapîtalîst ne bi reqabeta ji hundir û ji jêr ve, lê ji derve û ji jor ve bi yekdestiyê –bi talanê- hatiye ferzkirin. Fikra sereke ya pirtûkê ev e. Herçend aliyê pirtûkê yê kêm û ez tevli nabimê hebin jî bi giştî ji alî naverok û cewherê ve şîroveyeke civak-dîroknasî ya hêja ye. Bi hindikayî be jî ji bo sererastkirina texrîbat û berevajîkirinên ekonomî-siyasetvanên Ingilîz, sosyalîstên Fransî, dîroknas û filozofên Elman destpêkeke baş e.

Li vir sistemeke ekonomîk a karker û kapîtalîst a hêz û daneheveya xwe ya kedê kiriye yek û di nava atmosfereke reqabetê ya serbest û dilxwazî de nîne. Çîrok û çîvanok jî evqasî ji rastiyan dûr neketine. Kom û yek bi yek hêmanên em dikarin weke çin kapîtalîst bihesibînin û dîsa hêzên xwediyê ekonomiyê saniyeyekê jî bêyî parastina desthilatdariyê nikarin li ser piyan bisekinin û desthilatdarî di destê wan de namîne. Dîsa bê dorgirtina berfireh a desthilatdariyê li ti bazara bajêr kirin û firotina mal bi reqabeteke serbest û li ser hêza kar bazar nabe. Ya girîngtir, ev yek jî heta ku serf, gundî û pîşesazê li bajêr bi awayekî bêrehm û bêdalet ji erd û dezgehên wan neyên kirin, ev atmosfera em behsa wê dikin, bi cih nayê. Li Ewrûpayê ji sedsala 14'an heta 19'an kedkarên erd û dezgehan ên mîna bi diya xwe ve girêdayî bi kar û xebata xwe ve girêdayî bûn, kengî wan ji cih û debara wan kirin, serî rakirin û bi serhildanan rabûn. Bi hezaran mirov hatin darvekirin, bi mîlyonan mirov di şerên navxweyî de hatin kuştin, di hepisxane û nexweşxaneyan de hatine rizandin. Van jî têrê nekiriye, di şerê netewe û mezheban de naverast bûye derya xwîne. Şerên mêtîngeriye û şerên emperyalîst li vê encama kambax bobelatên nû zêde kirine. Ev bi tevahî bandorên bi darê zorê di derketina kapîtalîzmê de tîkiliya xwe bi karakterê wê yê talanker ê yekdest re heye ku ferz dike. Em vê tîkiliyê bi hêsanî û eşkere dibînin. Ma kîjan retorîka ekonomîk-polîtîk dikare vê rastiye berepaş û berevajî bike?

Em ji bo rastiye hîne eşkere bibînin divê em ji nêz ve çav li şerên di sedsala 16'an de bigerînin ku van şeran kapîtalîst birin serketinê. Hêman şer û desthilatdariyên sereke yê sedsalê; binemala Habsbûrgê ya milê împaratoriya Spanyayê, li Fransayê qralên ji binemala Valois, li Ingilistanê xanedanên Stuart ên Anglo Sakson ku ketin şûna qralên bi koka xwe Norman û ya herî balkêş jî Prenstiya Orange ya Hollandayê bû ku ev prenstiya hîne varikbû û nav lê nehatibû kirin wê rêzeke reaksiyon bida destpêkirin.

Împarator û qralên Elmanî yê bi koka xwe Habsbûrgî, piştî ku misilman ji Spanyayê di salên 1500î de hatin qewitandin bi hêz bûn û ber bi împaratoriye ve meşîyan xwe weke xwediyê mîrasa Romayê dibînin. Di sala 1453'an de ketina destê Osmanîyan a Konstanatînopolsê û di şerê bi Osmanîyan re serkêşiya Habsbûrgiyê Avusturyayî weke sedema vê îdiayê tê bi karanîn. Silaleya qralê Fransewî Valoîs jî bi pey împaratoriye ketiye. Xwe weke xwediyê rastî yê mîrateya Romayê dibîne. Qraliya Ingilistanê û Mîregtiya Orang a Hollandayê ji bo ji aliyê van herdu împaratoriyan ve neyên daqurtandin şerekî mîna yê pro-rizgariya neteweyî dimeşînin. Qraliya Swêd, Mîregtiya Prûsyayê û heta Mîregtiya Moskovayê ya ber bi Çartiyê ve çû, li pey hev wê bi heman dengê xwe bilind bikin. Qraliya Ingilistanê û Mîregtiya Orangê di serê sedsala 16'an de bi tehlûkeyeke rastî re rûbirû ne ango heye ku ji aliyê Qraliya Franse û Spanyayê ve werin daqurtandin. Eger ev çalakî bi serketana, di serî de Ingilistan û Hollandayê pêşketina kapîtalîst a bajarên Bakur-Rojavayê Ewrûpayê bi îhtîmaleke mezin biketa rewşa bajarên Îtalyayê Venedîk, Cenova û Floranseyê.

Ev bajarên Îtalyayê yê ji aliyê kapîtalîzmê ve xurt bûbûn, bi sedema ku ji aliyê siyasî ve bê hêz bûn nikarîbûn serketina kapîtalîzmê li tevahiya Îtalyayê pêk bînin. Bi gotineke hîne rast mirov dikare bibêje ku li ser dewlemendiya Îtalyayê şerên mêtîngeriye û serweriyê yê împaratorî û qraliyetên Spanya, Franse û Avûsturyayê kir ku bajarên Îtalyayê stû bitewînin. Ji lewra hem yekîtiya Îtalyayê dereng ketiye, hem jî ezmûna Îtalyayê ya kapîtalîzma nîvco maye û li tevahiya welat belav nebûye. Demborî be jî di vir de zor bi roleke diyarker rabûye. Çawa ku her hêmana kapîtalîstî dike, kapîtalîstên bajarên Îtalyayê jî di berdêla

ji serweriya siyasî bigerin wan bi finansa siyasî ve bi xwe girê didin û xwe ji politîkaya 'bide û bistîne' paşve nadin. Ji berk u dîne nû yê kapîtalîzmê li dora pere > pere (PP) şikil digire.

Qraltiya Ingilistanê û Mîregtiya Orangê têk neçûn. Hêmanên kapîtalîstî hem kredî dabûn dewletê, hem jî bi dewletê re pîşesaziya keştiyan a çûnûhatinê çêkiribûn, ji lewra jî Qraltiya Ingilistanê û Mîregtiya Orangê têk neçûn. Sedemên me destnîşankirî di vê de rola sereke lîstin. Li ser hêza di erdê re nesekinîn, zêdetir giraniya xwe dan hêza di deryayê de û vê yekê rêya serketinê li wan vekir. Di vê pêvajoyê de du bûyerên girîng ên stratejîk qewimîne:

- 1- Qraltiya Ingilistanê û eyaletên Hollandayê bi şêwazê kapîtalîst giraniya xwe dan modela dewleta ji nû ve xwe bi rêxistin dîke û çalak dibe. Dewletên bi vî rengî dibin mînakên pêşî yê bi rêkûpêk bacê berhev dikin, butçeyê maqûl parve dikin, bi burokrasiyeke rasyonel û profesyonel radibin. Bi hêza xwe ya deryayî ya serketî hêzên deryayî yê Spanya û Franseyê têk birin. Serweriya wan a li Okyanûsa li Atlasê û paşê jî li Derya Spî çarenûsa şerên mêtîngeriye diyar kir. Ketina Franse û Spanyayê jî bi vî awayî dest pê dîke. Serketina Franse û Spanyayê ya di vir de, bi sedema deyndarbûne serketina wan werdigere serketina Pîrûsê. Li gorî şiroveyeke giştî ya tê qebûl kirin, guhertinên nû yê di desthilatdariya Ingilistan û Hollandayê de çarenûsa ekonomiya kapîtalîst diyar kiriye. Em careke din dibînin ku di werçerxeke krîtîk de zora siyasî dikare li ser şeweyê ekonomîk bi roleke diyarker rabe. Ya bajarên Îtalyayê têde nikarin bi serkevin, bajarên London û Amsterdamê têde bi ser dikevin.
- 2- Bûyereke berevajî erka siyasî ya Hollanda û Ingilistanê, di vê sedsalê de li cem dewletên împaratoriya Avusturya, Franse û Spanyayê diqewime. Ev hersê dewletan jî dixwestin modeleke mîna Romayê ava bikin. Di nava wan de hem xizmtiyeke xurt hebû, hem jî nakokiyên mezin ehbûn. Qraltiya Ingilistanê pîr zû ji vê xwesteka xwe xilas bû. Li şûna împaratoriya Ewrûpayê çavê xwe berda împaratoriya dînyayê. Di çarçoveya serketina sîstema kapîtalîst de rejîmên dewletên Spanya, Franse û Avusturya herçiqas jî bo bibin monarşiyên modern gelek reforman bikin jî ya rastî jî aliyê cewherî ve amûrên siyasî ne ku li gorî civakên berê şikil girtine. Di wê rewşê de nebûn ku sîstemeke bacê ya modern, burokrasî û artêşeke profesyonel damezrîn. Butçeya wan bê wezin bû. Timî deyn dikrin. Aloziyên ji ber kapîtalîzmê nikaribûn çareser bikin. Bihêlin kapîtalîst alîkariya wan bikin, ji ber deyn û îltîzaman bi wan re di nava nakokiyên mezin de bûn. Navendbûna bi arîstokrasiya feodal re bi pêngava qraltiya monarşîk re nakokî gelek zêde bûn. Ji ber nakokiya di navbera bajar û gund de tevahiya civakê serî rakiribû. Serhildanan bi tenê jî dikaribû van monarşiyên bênefes bihêle. Ji ber ku Hollanda û Ingilistanê di binî re destek dida muxalifan, rê li ber gelek şoreşan vedikirin. Bêguman carnan armanc û encam cihê dibûn. Çawa ku di Şoreşa Mezin a Franseyê de bû.

Li Îtalyayê heman hêzên ku serketina civakî û siyasî ya ekonomiya kapîtalîst asteng kirin, monarşiyên Franse, Spanya û Avusturya; li hemberî modelên dewletên ji aliyê kapîtalîstên bajêr ên Ingilistan û Hollandayê dihatin destekkirin nikaribûn xwe ji têkçûnê xilas bikin. Em careke din eşkere dibînin ku têkiliyên di navbera sîstemên zorê û şeweyên ekonomiyê de rê li ber encamên stratejîk vedikin. Ji bo serwextbûna li têkiliyên di navbera zor, desthilatdarî û ekonomiyê de Ewrûpaya sedsala 16. weke laboratuarekê kêrhatî ye. Fena ku tevahî dîroka şaristaniyê ji gora xwe rabûbe û qala çîroka xwe bike. Mîna ku wisa bibêje: tu bi qasî ku sedsala 16. ya Ewrûpayê fêhm bikî, tu yê min jî fêhm bikî!

Eger mirov têkiliya di navbera zor û ekonomiyê de bi kurtî bi bûyerên dîrokî-civakî bîne ziman wê mijarê hîne baş were fêhm kirin.

- a- Di serdemên civakê yê beriya şaristaniyê de bi zora cara pêşî jî aliyê 'zilamê xurt' ve hat bi rêxistin kirin ne tenê heywan pê ketin dafik û xefikê, keda hisî ya jinê ku mirov dikare weke nûra çavan jî bi nav bike û daneheva malbat û klanê ye, heman rêxistinîyê çav berdayê, destavêtê û xist dafikê. Cara pêşîye zor evçend ciddî tê bi rêxistin kirin. Bi vê zorê, jin, zarokên wê û xizmên wê yê din; bi tevahî danehevên wan ên maddî û manewî hatin desteser kirin; ev talana pêşî ya mal û aboriyê bû. Li ser vî hîmî, proto-rahîb şaman, şêxê xwedî tecrûbe û ezmûn destê xwe didin

rêxistiniya zorê ya zilamê xurt û bi vî awayî di dîrokê de rêveberiya pîroz a hiyarerşîk a bavikanî cara pêşî pêkhat û em qonaxên vê bi heman rengî di tevahiya pêvajoyên dîrokê de dibînin. Eşkerê ye ku ev hiyarerşî di jiyana ekonomîk û civakî de heta qonaxa çînîbûn, bajarbûn û dewletbûnê bi roleke diyarker rabû.

- b- Şêweyê aboriyê yê bi pêvajoya şaristaniya bi pêkhatina çîn-bajar-dewletê dest pê kir û ev kulmoza hêzê ya em dikarin weke rahîb-qral-fermandar muşexes bikin jêre dewlet tê gotin. Ekserî-siyaset-dîn weke sazî di zikhev de desthilatdariyê pêk tîne. Yek ji xisleta bingeşîn a vê sîstema hêzê ew e ku aboriya xwe bi şêweyê kominîzma dewletê bi rêxistin kiriye. Min hînê nedîtibû Max Weber bi kar aniyê, min jî ji vî şêwazê aboriyê re 'sosyalîzma firewn' digot. Aboriya dayikîyê di nava aboriya eşîrî-feodal û bavikîyê de bi awayekî bermahî hebûna xwe dewam dike. Di sosyalîzma firewnan de mirov weke koleyên ji rêzê têne xebitandin. Mafekî wan heye ew jî taseke şorbe ye. Li dora perestgeh, qesr û avahiyan hînê jî bi hezaran kûzikên tasên şorbê peyda dibin û ev a em behsê dikin piştrast dike.

Zor a bi şêweyê dewletê, li her qada digihîjê di warê aboriyê de çî bibîne li cem xwe heq dibîne ku talan bike. Talan şiklekî berdêla zorê tê dîtin. Zor tiştêkî xwedayî û pîroz e. Çî bike heq e, û helal e. Nemaze navend Rojhilata Naverast şaristaniyên Hind û Çînê avahiya jor a siyasî yan jî kast, li cem xwe heq dibînin ku avahiya jêr bi her awayî di warê aboriyê de bigirin dest û rêve bibin. Ji ber ku bazar û reqabet hînê çênebûne têgîneke bê maneya karûbarê aboriyê îfade bike çênebûye. Herçiqa bazirganî hebe jî ev çalakî yek ji fonksiyona sereke ya navbera dewletan e. Bazirganî hînê taybetî nebûye. Yekdestiya dewletê di heman demê de yekdestiya bazirganiyê ye. Bajarên bazarê pîr kêm caran li herêmên tampon ên dewletan car caran çêdibin. Ew jî di demeke kin de werdigerin dewletên bajêr. Ji ber ku di vê pêvajoyê de bazirganî bi karwanan tê kirin şêlandinên 'Çil Heramiyan', 'Korsan' û 'Cerdevanan' piştî 'zilamê xurt' herî kêm bi qasî dizî û şêlandina dewletê heye.

- c- Di dema şaristaniya Grek-Roma de em bajarên xweser, bazar û bazirganiyê pîr zêde û belav dibînin. Babîl û despotîzma Asûrê ku mîrateya Ûrûk û Ûrê wergirt, bi vekirina nûneriyên bazirganiyê belkî jî cara pêşî di warê aboriyê de ji bo şaristaniyê gaveke kêrhatî avêt. Li vir têgînên bazar-karûm-kar ketine zikhev. Jixwe koloniyên bazirganiyê diçin heta Ûrûkê û beriya wê. Pêkhatina bazarê û zêdebûna guhertinê, dike ku dewleta Asûr weke împaratoriya pêşî ya bi heybet derkeve ser dika dîrokê. Ya rastî, ji bo aboriyê ewlehiya pêdivî pê heye, împaratorî jêre dibin bersiv. Li cem Asûran ji ber ku stûna sereke ya aboriyê bazirganî ye, bazirganî û karûm rêxistineke siyasî ya bi şêweyê împaratoriya ferz dikin. Dîrok ji me re wexta behsa împaratoriya Asûr dike wê weke împaratoriya herî xedar û despot bi nav dike. Ji ber ku Asûr di warê yekdestiya bazirganiyê de pêşnûmeyeke kapîtalîzmê ye. Li cem Asûran avahiya jor a kapîtalîzma bazirganî-yekdestiyê bi xwe re rêveberiya herî xedar a împaratoriya aniyê.

Erka siyasî ya Grek-Romayê, li mîrateya ji Asûran girtibû mîrateya ji Fenîkeyan mayî jî zêdetir û bi vî awayî bi jor-avahiyeke siyasî binasaziyeke ekonomîk pêkanîn. Guhertina mal zêde bûye, bi sînor be jî bajarên xweser, bazar, bazirganî û reqabet êdî li ser kar in. Em bajarvaniyekê dibînin ku êdî bi gund re di weznekê de ye. Gund êdî bi armanca guhertinê ji bo bajarên berhemê zêde hildiberînin. Bazirganiya berhemên tevnê, maden, qût û zad pêş ketiye. Nexasim ji bo vê yekê, ji Çînê heta Okyonûsa Atlasê rê hatine vekirin. Erka siyasî ya li Îranê bi bazirganiya rojhilat-rojava vediguhere împaratoriyeke bazirganiyê ya mayînde. Bi qasî ku Grek û Romayê bixin bin hegemonyayê ew tengav kirine. Li pêşiya tevgerên dagirkirinê yê qewmên Çîn, Hind û Asya Navîn û erkên wan ên siyasî bendên sereke ne. Ji bo Rojava jî Rojhilat dagir neke, dîsa bi rola bendê radibe. Lê Skender û yê piştî wî tîn, di demeke kin de salên 330-250 B.Z. vê bendê xira dikin û deriyên bendavê vedikin.

Şaristaniya Greko-Roma li mekanekî ye ku em mînakên pêşî yê aboriya kapîtalîst temsîl dikin lê dibînin. Asta xweser a bajarên, li bazarê guhertin û destnîşankirina buhayan, û hebûna bazirganên

mezin êdî nîşan dide ku hebûna kapîtalîzmê hatiye ber derî. Çi hêza gundan a li hemberî bajêr, çî jî rêxistinîya împaratoriye (xwe dispêre aboriya gundan), nahêlin ku kapîtalîst bibin sîstema serdest a civakî. Kapîtalîst bi pirranî weke bazirganên mezin dimînin. Destwerdana wan a hilberîn û îndustriyê gelekî bi sînora e. Her weha jî aliyê erka siyasî ve timûtim tê astengkirin. Koletiya bi efeniyê xwe girêdayî hînê gelekî xurt e, ji lewra şensê hêza kar a serbest bi qasî tine be hindik e. Jin weke cariyê, mêr jî bi tevahî bedena xwe weke kole têne kirîn û firotin. Hemîna hêza bi tenê ya diyarker a aboriya kole şiddet e. Hebûna koleyan bi tenê weke nirxekî ekonomîk weke têkiliya şiddet-ekonomî (ekonomiya xwe dispêre desteserkirina berhemê zêde) bi qasî neyê nîqaşkirin êşkere heye. Di sîstema Serdema Destpêkê ya Çîn û Hindê de ji damezrandina kasta siyasî û eskerî heta mêtîngeriya kapîtalîst civaka li jêr weke kargeheke aboriyê hatiye dîtin û xebitandin û ev yek weke wezîfeyê xwe ya bingehîn a rêveberî û heqekî xwe yê xwezayî hesabandine, ya rastî weke mafekî xwe yê xwedayî dîtine.

Ekonomî weke gotin a Serdema Kevin a cîhana Grek-Helen e. Weke qanûna malê tê şîrovekirin, ev yek hem têkiliya wê ya bi jinê re destnîşan dike, hem jî rêûresma erka siyasî êşkere nîşan dide. Ew di ser ekonomiyê re mîna rola yekdestiyê ya di serdema kapîtalîzmê de bi rola yekdestiya siyasî radibin. Ez divê vê xusûsê bi girîngî bînim ziman ku di navbera yekdestiya siyasî û yekdestiya ekonomîk de korelasyonêke şidandî heye, û yek hewcedariya bi ya din ferz dike. Hêza siyasî ya Roma û Atînyê jî ber ku gelek paradoksî mezin e, li kapîtalîzmê girtî ye. Li aliyê din, ji ber ku li hemberî gund piçûk e, hêza xwe têra ekonomiyê bajêr nake. Ev dema şaristaniyê tevî ku kapîtalîstan nas dike jî hînê nikare rê bide pêşketina wê ya pergal û sîstemê.

d- Di şaristaniya Îslamê ya Serdema Navîn de bazirganî bi roleke mezin radibe. Dînê Îslamê û Hz. Muhammed jî aliyê aborî ve têra xwe bi bazirganiyê têkildar in. Arîstokrasiya Ereb a di navbera Împaratoriye Bîzans û Sasanî de tengav bûye ji aliyê bazirganiyê ve pêş dikeve û di derketina Îslamê de jî ev sedema bingehîn a aborî û civakî heye. Jixwe tê zanîn ku Îslam bi derketina xwe şûr weke esas dibîne. Serdestiya li ser pere û bazirganiyê ya Suryaniyên jî ber Asûr û Cihûyan mayî nakokiya wan bi Ereban re êşkere nîşan dide. Jixwe rê nade ku du hêzên yekdest Bîzans û Sasanî bêhna xwe bidin. Di vê qonaxa dîrokî û mekanê qedîm de têkiliya di navbera zor û ekonomiyê de balkêş dibe. Serdema Navîn weke serdema Îslamê ye. Ji bo bazirganiyê bi qasî ku pêdivî bi şewazê împaratoriye heye, haya wê jê heye ku ji ber heman sedeman pêşiya wê tê astengkirin. Ji bo sermaye bazirganiyê veneguhere şewazê hilberîna kapîtalîst timî wê asteng dike. Di bin kontrolêke şidandî ya exlaq, dîn û tevna civakî de ye. Serbestiya bi sînora a li bajaran bi dest xistiye venaguhêrîna hêza siyasî. Tevî ku tevneke mezin a bajar û bazar û mezinbûna bajaran, di wê hêzê de nîne ku ji bajarên Îtalyayê bibihure. Pirsgirêk jî sedî sed tenîkî nîne; ji yekdestiya dînî û siyasî ye. Gelek caran bazirgan tê musaderekirin ango bi qanûnan malê wî tê desteserkirin ku ev jî ji sîstemê ye. Ji Îslamiyetê kapîtalîzmê dernakeve û mirov dikare vê yekê ji qenciya wê bihesibîne. Hînê jî li dijî kapîtalîzmê astengeke ciddî ye û eger mirov ji aliyê erênî ve li meseleyê binêre dikare di projeyên azadiyê yê civakî de gelekî bi kêr bê. Ji ber ku têgihîştinên Îslamê yê mîna enternasyonalîzm qewm û ummetê, dijberiya wê ya faîzê, alîkariya bi xizanan re û xusûsên wekî van aliyê wê yê kêrhatî ne. Lê divê mirov baş bibîne ku îslama radîkal a heyî di himbêza xwe de neo-Îslameke kapîtalîst a milletgiriya ekonomîk û rastgir dihewîne.

Emewiyên Endulus ên bi pêşengiya Ereb û Berberîyan çanda şaristaniya Îslamê derbasî Ewrûpayê kirin. Bazirganên bajêr ên Îtalî jî ekonomî-bazirganî barkirin û derbaskirin. Osmanîyan jî bi tenê bi sînora be jî yekdestiya siyasî derbasî Ewrûpayê kirine. Bandora wan li ser hêzên dînî û siyasî yê Ewrûpayê bûye ku ji bo li dijî Osmanîyan bi ser bikevin xwe bêtir bi kapîtalîzmê girtine. Eger Osmanî nebûna belkî jî yekdestiya siyasî û dînî ya Ewrûpayê evçend neçarî rêxistinîya eskerî, siyasî û ekonomîk a kapîtalîzmê nebûna. Em careke din dibînin ku hêz hêzê derdixîne holê û ew jî lêgerîna li şeweyên ekonomîk bi lez dike.

Li Ewrûpayê di derketina kapîtalîzmê de rola Rojhilata Naverast a diyarker bi Xiristiyantiyê têkildar e. Ez niha qîma xwe tînim ku bibêjim ez ê vê mijarê di Azadiya Sosyolojiyê de bi firehî bigirim dest û berhema Max Weber a bi navê Kapîtalîzm û Exlaqê Protestaniyê bi bîr dixim. Li vê jî mirov dikare zêde bike û bibêje; Rojhilata Naverast heta sedsala 10'an diyarkirina exlaqê Ewrûpayê tamam kiriye, di derketina feodalîzma Ewrûpayê de hem ji aliyê siyasî û dînî ve bi roleke bingehîn rabûye û di Şerê Xaçperestan de careke din Rojhilata Naverast barkirin Ewrûpayê. Bi tevahî xusûsên me destnîşankirî bivê nevé xisletên diyarker in.

Wexta em vê vegotina xwe ya xulase der barê dîrok û civakê de bi vegotina xwe ya der barê sedsala 16. de bikin yek, em ê bandora li ser derketina erka siyasî û kapîtalîzmê baştir fêhm bikin. Bi hêsayî mirov dikare bibêje ku carnar dereng dixwe, asteng dike, carnar jî bi lez dike û heta dike ku ber û dol bigire. Di sîstema kapîtalîst de herî zêde yekdestiya dewletê nêzî yekdestiya kapîtalîst dibe ango yekdestiya dewletê = yekdestiya kapîtalîst.

Mirov ji çend aliyan ve bi kurtî be jî behsa têkiliya huqûqê bi sîstema nû re bike wê baş be. Bi giştî kengî têkiliyên bazirganî, bazar û bajêr pêşketin huqûqê xwe weke saziyekê ferz dike. Li civakê kengî huqûqê bikeve dewreyê, li wê civakê exlaqê dejenere bûye, rola zorê zêde dibe û rê li kaosê vedike, her weha problema wekhevîyê gelekî xwe dide der û xuya dike. Ji ber ku pirsgerêkên mezin ên exlaqê û wekhevîyê li bajaran li dora çîna û bazarê çêdibin di nîzamê dewletê de huqûqê bivê nevé xwe ferz dike. Bêyî huqûqê rêvebirina dewletê bê îmkân nebe jî gelekî zehmet dibe. Mirov dikare huqûqê wiha bi nav bike; hêza çalakiya siyasî ya dewletê mayînde, bi pîvan û bi sazî dike. Bi awayekî din mirov dikare bibêje; dewleta aram, sakin û camid îfade dike. Yek ji wan saziyan e ku herî zêde têkiliya xwe bi dewletê re heye. Têkiliya dewletê û bazirganiyê heta bi kapîtalîstbûyîna her pêş de çûye, tevlihev bûye û dewam kiriye. Ji civaka Babîlan heta Romayê metnên qanûnî yên em dikarin ji wan re huqûqê bibêjin hatine amadekirin. Bi giranî van metnan li ser jidestdana mal û can hatine amadekirin. Armanca huqûqê hem kêmkirin û hêsankirina pirsgerêkên siyasî ne, carnar jî berevajî rê li pîrkirina pirsgerêkên wê vedike. Wezîfeya huqûqê weke ku tê yeqînkirin, bi awayekî wekhev nêzîkbûna her welatiyê xwe nîne, berevajî hewl dide newekhevîyên heyî bîne astekê rewşa bêne qebûlkirin û kes nikaribe destê xwe bidîyê. Bi kurtî, mirov huqûqê weke rêxistinkirina yekdestiya erka siyasî bi awayekî mayînde bi nav bike, wê ev bibe şîroveyeke nêzî rastiyê.

Têkiliya xwe bi exlaqê re gelekî girîng e. Exlaqê mîna çîmentoyê civakê ye. Civakê tineye ku exlaqê xwe tinebe. Exlaqê prensîba pêşî ya rêxistinîya civakê mirov e. Fonksiyona xwe ya esasî ew e ku mejiyê analîtîk û mejiyê hisî wê ji bo kêrhatina civakê çawa bêne bi karanîn, çawa bibin xwedî helwest, rêzik û pîvan. Li hemberî tevahiya civakê bi awayekî wekhev tevdiqere, lê rola cudahiyan û mafê wan li ber çav digire. Di destpêkê de wijdanê kolektîf ê civakê temsîl dike. Kengî erka siyasî û hiyarkerî xwe weke dewlet bi sazî dîkin, civaka exlaqê derba pêşî dixwe. Dabeşbûna çîna bingehê dabeşbûna exlaqê amade dike. Pirsgerêka exlaqê bi vî awayî destpê dike. Elîta siyasî wê pirsgerêkê bi huqûqê dixwaze çareser bike, lê rahibê zêdetir hûrûkûr bi ser mijarê de diçin û dixwazin rêyekê bibînin. Ji vî alî ve dîn û huqûqê exlaqê weke çavkanî qebûl dîkin. Çawa ku siyasî ji hêza siyasî ya mayînde, bi pîvan û mekanîzmayên bi sazî huqûqê pêk tîne, damezrînerên dîn jî bi heman fonksiyonê radîbin û bi avakirineke din a bi sazî, bi pîvan û mayînde ya çavkaniya xwe exlaqê ango bi dîn dixwazin krîza exlaqê çareser bikin. Di nava wan de cudahiyeke heye ku ew jî ew e; huqûqê hêza xwe ya bide kirin heye, dîn vî wesfê xwe nîne li şûna wê tîrsa xwedê û wijdanê esas digire.

Exlaqê ji ber ku bi qabîliyeta hilbijartinê ya mirov re têkildare pêwendîya xwe ji nêz ve bi azadiyê re heye. Exlaqê azadiyê hewce dike. Ya esas, civakê bi exlaqê azadiya xwe diyar dike. Ji lewra yê azadiya xwe nebe exlaqê wî jî nabe. Rêya herî hêsan a têkbirina civakê ew e ku têkiliya wê bi exlaqê re were qutkirin. Kêmbûna bandora dînê heta bi têkçûna exlaqê naçe. Ji ber ku valatiya çêbibe, îdeolojiyên curbicur ên şiklekî dînanê, felsefeyên politîk û jiyânên ekonomîk dikarin tijî bikin. Lê valatiya ji ber exlaqê çêbibe bi tenê mehkûmîyet û mehrûmbûna ji azadiyê dikare tijî bike. Teoriya exlaqê, etîk an jî

exlaqiyet, weke pirsgirêkeke bingehîn a felsefî wezîfeya wê ye hebûna exlaq a mirov zêdetir lê digerin divê lêbikole û jinûve bigihîne rola wê ya rastî û bingehîn. Bi qasî ku fonksiyona rast a exlaq were destnîşankirin, heta bibe prensîbeke jiyane ya bingehîn wê girîngiya xwe weke pirsêke di nava civakê de dewam bike û biparêze.

Em wexta behsa ekonomiya kapîtalîst bikin, ev bi navkirinên kurt ên der barê exlaq û huqûqê de têkildarî desthilatdariya siyasî gelekî girîng dibin. Dîn û exlaq, heta huqûqê feodal hinekî neyê dejenerekirin û hin caran neyê şikandin, ekonomiya kapîtalîst di nava civakê de nikare cih bigire. Em li vir çîna jor a berê ya dînî û exlaqê wê naparêzin. Ya em dibêjin ew e ku dînen mezin, rêûresm û doktrînen exlaqî yên mezin, gelekî zehmet e ku têkiliya sistemeke mîna kapîtalîzmê bi pîvanên xwe re deynin. Hêza siyasî jî di van mijaran de xwedî bandoreke bi sînor e. Hilweşandina dîn û exlaq dawiyê li erka siyasî jî tîne.

Di sedsala 16. de ev guftûgoyên der barê reformasyon, huqûq û felsefeya exlaq de eşkere ye ku der barê derketina kapîtalîzmê de ye. Ji ber ku me şerên siyasî û rewşa hêzê bi kurtî bi nav kir, ez ê xwe ji dubarekirinê dûr bigirim.

Reformasyona Protestaniyê û pêre guftûgoyên rê li ber vekir û encama şerên qewimîn, ji bandorên sereke ne ku çarenûsa Serdema Nû ya Ewrûpayê diyarkirin. Li gorî min wexta Max Weber rola exlaqê Protestaniyê nixandiye, xala herî girîng îhmal kiriye. Protestaniyê derketina kapîtalîzmê hêsan kiriye. Lê bi giştî dîn û exlaq, bi taybetî jî derbeke mezin li Katolîkiyê daye. Ji tevahî gunehên kapîtalîzmê Protestanî jî têra xwe berpirsiyar e. Ez li ser navê parastina dîn û Katolîkiyê nabêjim; ez îdîa dikim ku civak bê parastin hiştiye. Li çî deverê Protestanî mezin bûye, li wan deveran kapîtalîzm jî gelekî pêş ketiye. Bi awayekî bi rola Hespê Trûva yê kapîtalîzmê rabûye.

Hin fikirdarên serdemê li hemberî rewşên neyînî yên reformasyona Protestaniyê rê lê vekir û Levîathanê nû yê afirand, cara pêşî ji dil hişyarkirin. Ji van fikardaran yek Nietzsche ye ku mirov dikare wî weke pêşengê van fikardarên li dijî modernîteya kapîtalîst xwedî helwest bibîne. Fikardarên em behsa wan dikin, girîngiya xwe weke anti-kapîtalîst, lêgerînerên ferdê azad û civaka azad di roja me ya îro de jî dewam dikin.

Hobbes û Grotius ên serkeşiya guftûgoyên li ser huqûqê kirin, ji bo rê li Levîathanê nû (dewleta kapîtalîst) veki huqûq ji nû ve teorîzekirin. Yekdestiya li ser tevahiya şiddetê da destê dewletê û bi vî civak ji çekan kir. Encam, bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin hêza dewleta netewe ya navendî xwe gihandiye faşîzmê. Pîvana serweriya nayê parvekirin, teoriyek e ku ji bilî dewletê bi tevahî hêzên civakî ji erkan dîke. Li hemberî cinawirê kapîtalîst bi awayekî di dîrokê de hîç nehatiye dîtin civak ji amûrên xweparastinê hatine kirin. Ev herdu fikardaran îlankirin ku mirov gurê mirov e, tevî vî yekê jî rewşa yekdestiyê ya monarkî mizgîn kirin û bi vî jî tevahiya bereyan rê li pêşiya yekdestiya kapîtalîst vekirin. Eger em dubare bikin em ê bibêjin; yekdestiya siyasî = yekdestiya aborî ye. Machiavelli yek ji fikirdarê sedsala 16'ane ku bêyî xwe veşêre û rûyê wî biêşe, dibêje û destûrê dide ku ji bo serketina siyasî hewcedarî bi ti pîvana exlaqî nîne. Bi vî awayî prensîbeke xwe bigihîne faşîzmê sedsalan berê aniye ziman.

Ji bo şaş neyê fêhmkirin dibêjim; divê were zanîn ku ez bi tevahî hewldanên reformasyonê gunehbar û rexne nakim. Ez dibêjim; divê reformasyona dîn ne tenê çend caran divê gelek caran were kirin. Nexasim bi salane ez dibêjim; ji reformasyona Xiristiyantiyê hûrûkûrtir hewcedarî bi reformasyoneke Îslamî ya dewamî heye. Eşkere ye ku ji bo hewldaneke bi vî rengî hewcedarî bi kesayet û kapasîteyê heye. Lê ji bo li dawîhiştina despotîzma Rojhilata Naverast ev wezîfeyeke ferz e. Di xebata xwe ya bi navê 'Konfederasyona Demokratîk a Rojhilata Naverast' de ku weke cildeke cihê difikirim, ez ê hewl bidim mijarên bi vî rengî û gelek mijarên din guftûgo bikim.

Wezîfeya van rêzikan nîne ku behsa tevgerên Ronesan û Rohnîbûnê bikin. Ji ber ku ev tevgerên sedsalên cihê ne. Eger tîkiliya wan bi kapîtalîzmê re were danîn jî ev tîkilî yekser nîne. Her weha rast nîne mirov her tiştî giştî bibîne. Di nava wan de bi qasî ku yên li ber kapîtalîzmê rabûne, yên xwestine pêşî û rê lê bigirin jî hene. Kapîtalîst dijberên xwe bi hêza pere asîmîle dikin û ev xusûseke tê fêhmkirin. Çawa ku desthilatdarî dixwaze girê bide. Lê van demên em behsa wan dikin bi filozof, reformator (Brûno, Erasmûs), Utopyager û Kominkarên mezin ên dikarin şewitandina xwe jî li ber çav bigirin di xizmeta tevahiya mirovatîyê de ye. Ez dubare bînim ziman ku di serdema Ronesan, Reformasyon û Rohnîbûnê de bi tevahî şaristanî rabûn ser piyan. Ji nû ve vejîyan. Xwe anîn ziman, kirin wêne û awaz; bûn xweda, bûn evd; şer kirin, li hev hatin; bi serketin, tîkçûn. Lê belê di encamê de hêmanên kapîtalîstî yên bi sedsalan di hinav û telşên civakê de bi awayekî marjînal ketibûn kemînê, di tevliheviya van sedsalên meşerî de weke xwediyê hêza maddî û rêxistina amade, naverast bi xebatên xwe yên zêhniyet, şiddet û pereyan îstîsmar û asîmîle kir û kengî hewce dît kir bin serweriya xwe û bi vî awayî sistema kapîtalîst bi serketinê tacîdar kir. Heta roja me ya îro jî vê meşa xwe ya serketinê dewam dike.

D- Mekanê Kapîtalîzmê

Hêja ye ku mirov li ser pîrsgirêka mekan a civakê rawest e. Mijareke berfireh e. Li ser tîkiliya civaka mirov bi cografyayê re radiwest e, û hewl dide vê tîkilî û pêşketinê fêhm bike. Mirov dikare mijarê bi pêkhatina sistema rojê bide destpêkirin. Û heta ji vê jî wêdetir xelesa sêyemîn a li dora rojê pêkhatina qonaxên dinya me; tebeqeyên atmosferê, derya, okyanûs, çem û pêkhatina baranê, derketina holê ya teht û zinaran, tebeqeya axê, li okyanûsan rewşa zindiyan û şaneyên pêşî yên zindî, cîhana nebatan a bi kevzê destpêkirî, dîsa cîhana heywanan a bi bakteriyên pêşî destpêkirî, tîkiliya heywan-nebatan, bi giştî beridandina cîhana heywan û nebatan, di xelesa beridandinê de prîmatên ku pêşiyên mirov ên pêşî tene hesabandin di kîjan xelekê de weke cinsê mirov şikil digirin, ha em wisa gelek pîrs û bersivan dikarin li listeya cografyayê zêde bikin.

Bi xetên stûr û xelekên spirîl tîkiliyeke xurt û eşkere di navbera mirov û cografyayê de heye. Mînak eger rojekê atmosfer, nebat, heywan, erd û çavkaniyên ava şîrîn ji ser mirov qut bibin, cinsêkî bi navê mirov namîne. Ev rewşên ku me behsa wan kirî mîna berhemên mejiyekî mezin bin kêliyêkê jî xira bibin wê dawî li jiyana mirov bê. Ji lewra divê bi giştî tîkiliya mirov û cografyayê timûtim li ber çav were girtin. Bêyî vê nabe ku mirov li civaknasiyê bikole. Lê heta van demên dawiyê mîna ku hewcedarî bi lêkolîna vê tîkiliyê tinebe der barê zanist, felsefe û dîn de bi hezaran pirtûk hatine nivîsandin. Seyr e, mîtolojiyên em wan li derveyî rastiya dihesibînin, zêdetir bi tîkiliya mirov û cografyayê re pêwendîdar bûne. Diyar e, ev encama qutbûna mejiyê analîtîk ji mejiyê hisî ye.

Di qonaxa ‘dema dirêj’ a asta klan a koma mirovan de mekan ango bandora şertên cografyayê diyarker in. Heta dawiya dema qeşayî ya çaremîn civaka klan nikare gav biavêje, ji bo vê şîroveyeke rast e ku mirov bibêje; di vê yekê de ji kêmbûna beridandina hundirîn wêdetir, bê kêrbûna rewşa cotrafîk bandorê dikin. Çend mîlyon salên tê texmînkirin ku jiyaye, ji bo ji alî hundir ve biberide, demek e ku têrê dike. Lê diyare şert û mercên derve ji bo vê derfetê nadin. Cografyanas hemfikirin ku ji dawiya dema qeşayî ya çaremîn (ji salên 20.000î B.Z. heta îro) heta rojên îro rewşeke cografî ya bi xetên sereke dişibe şertên niha pêk hatiye. Cinsê mirov heta vê demê (wer texmîn dikim ku ji bilî pîrraniya Giravên Okyanûs û Emerîkayê) li cografya paşê bi demeke dûvdirêj weke Asya, Ewrûpa û Afrîka hatin bi navkirin, piştî derbaskirina gelek qonaxan, di dawiya dema qeşayî ya çaremîn de bi cinsê Homo Sapiens (Mirovê difikire) gav diavêje dema nû.

Piştî salên 20.000î B.Z. em dibînin sê komên çandê diyar dibin. Li gorî antropolojiya muqayeseyî û arkeolojiyê, koma yekemîn Semîtîkên nêzî reşikan e. Ji parzemîna Afrîkayê timî qut dibin, ev koma yekemîn ji pêla dawî ya ji wan in. Ev kom li Bakurê Afrîka, Erebaştan û li hin deverên qûntara çiyayên Toros-Zagrosê belav dibin. Ev belavbûna wan heta qonaxa şaristaniyê dewam dike û piştê jî

bi qasî ku karibin bi dewrûbera xwe ve diçin. Koma duyemîn jî ji keviyên Sibîryayê qut bûne di ser Tengava Berîngenê re çûne parzemîna Emerîkayê, milekî wan ên sereke jî çûye perav û giravên rojava yên Okyanûsa Mezin, çûne Asya Navîn û hinek jî ji wan li hin deverên Ewrûpa Rojhilat (Fîn-Uyгур) belavbûne. Weke Çermezer û Çermesoran têne bi navkirin. Koma wan a herî mezin ji Çîn, Japon û Tirkên pêk tê. Di qada navberê ango qada hîne fireh û kêrhatî de koma em jêre Hind-Ewrûpa dibêjin ango cinsê spî cih digire. Koma şaristanyê û qonaxa wê ya pêş serdema cotkariyê ya neolîtîkê dide destpêkirin ev kom e. Herçiqas bi derengî be jî cinsê bakur û başûr cinsê zerik û reşik gavavêtine neolîtîk û şaristanyê jî şîroveya min ew e ku bêyî cinsê spî yê li qada naverastê cih digirin zehmet e ku vê yekê bikin.

Bi tevahî antropolog, arkeolog, jeolog û biyologên xwedî gotin hemfikirin ku mekanê şaristanî û weke qonaxa pêş a neolîtîkê bi koma Hind-Ewrûpayê da destpêkirinê, rêya derbasbûnê û derfet dayê qûntara çiyayên Zagrosê ne. Ev dever bi rewşa xwe ya diyarker a heywan û nebatan, bi rewşa xwe ya çem û baranê, bi rewşa xwe ya bahewa û jeolojîyê di navbera Efrîka, Asya û Ewrûpayê de derbasokeke esas û mekanekî bêhdanê yê sereke ye. Kakilê pêşengî ji koma Hind-Ewrûpî re kir di dîrokê de ji aliyê yên şaristanî cara pêşî destpêkirin weke koma Aryen hatin bi navkirin. Di belavbûna li dinyayê ya şoreşa neolîtîk-cotkariyê û piştê jî serdema bajar-dewlet-şaristanyê de mekanê Aryenan bi roleke sereke rabûye. Heye ku Sumeran bi navê gir û nebatên li nava zeviyan Aryen bi kar anîbin û cara pêşî gotina Îranê bi lêv kiribin. Ji ber ku min pirtûka yekemîn a parêznameya xwe ji vê mijarê re veqetandibû ez ê dubare nekim.

Xusûsa mijara me ya bingehîn ew e ku li Hollanda û Ingilistana di dîrokê de navê kêr tê hildan çawa ekonomiya kapîtalîst bi ser dikeve û em dixwazin di vê serketinê de rola cografyayê lêbikolin. Civaknasên di roja me ya îro de rola cografyayê di bin navê 'jeopolîtîk' û 'jeostratîjîk' de teng dikin, cewherê wê yê bingehîn ji nedîtî ve tîn û bi vî awayî hewl didin şîrove bikin. Lê ya rastî divê mirov berê pêşî û weke esas têkiliya di navbera cografya û dîrok-civakê de bigire dest û li ser raweste. Herhal a manedar ew e ku mirov bi rehan re, ne bi şax û guliyên re bilebibe. Bi giştî ji bo lêkolîna cografya şaristanî û serdeman zanîna dîrokî û antropolojîyê şert e. Dîrok bê mekan nabe. Jixwe bi xetên sereke dualîteya zaman-mekan a gerdûnê her tim awir li ser in. Bandora li hev dikin, heta veguherînên wan û qabîliyetên wan ên bi hevrebûnê ji aliyê zanistan ve timî tê guftûgokirin û nixandî.

Em careke din li çîroka xwe ya 'zîlamê bi hêz û xasûk' vegezin. Lê wexta em derbasî çîroka xwe bibin divê ez destnîşan bikim ku ez ji hewcedariya têkiliya di navbera zanist-zanîn û çîrokê de bawer dikim. Ez yeqîn nakim ku zanista bê çîrok bi temamî manedar bibe. Ji ber vê, çîroka 'zîlamê bi hêz û xasûk' di civaknasîyê de yek ji wan têgînan e ku kevirê çarqozî ye, divê li serê quncikê were danîn. Ji bo em gelek têkiliyên civakî şîrove bikin hewce dike. Jixwe di gelek qadan de wexta gelek bûyer û têkilî dikevin zikhev, weke çîrok anîn ziman ji bo zanistê awayekî kêrhatî û hêja ye. Dîndartiya bi navê pozîtîvîzmê evçend bûyer û têkiliyên nayên jimartin nikar e, û pêkan nîne bi awayekî pozîtîvîst tespît bike, ji lewra heye ku anîna ziman û pêşdebirina zanistê bi rêya çîrok, dîn, exlaq û cureyên din ên hunerê rêyeke rast e. Zîlamê bi hêz û xasûk ê destpêkir gava avêt qonaxa zîlamê serwer û di nava kulmozên hêzê yên super de cihê xwe girt, di vê pêvajoya dirêj de rêyeke bi labîrent û tîjî bêbextî şopand. Gelekî girîng e ku mirov mekanê vî zîlamî yan jî zîlamên ên carna eşkere lê dimînin û carnan jî xwe vedîşêrin lêbikole. Eger mirov wan timî weke hêzên timî di nava pêngavên stratejîk ên civakî (ekonomîk, siyasî, eskerî) û taktîkan de bifikire wê me zêdetir nêzî zanînan wan bike.

'Zîlamê bi hêz û xasûk' mîna dizekekî ket ekonomiya malê ya jinê. Qîma xwe bi talanê jî ne anî. Ya hîne xirabtir û tehlûketir jin xist rewşeke timî destavêtinê û malpata pîroz kir mîna nivînsa Çil Heramiyan. Rewşa xayînekî dizane çî dike ti carî neterikand. Tovên danehevên sermaye pêşî li vî mekanî hatin çandî. Yekemîn, li nêzî ekonomiya malê, mal bi xwe hat dagirkirin; duyemîn, li dijî yekdestiya fermî û rewşa ya dewletê yekdestiya taybet li baregehên navendî yên çil heramiyan an jî li

nêzî wan mekan girtin. Ji ber ku ji çavdêriya civak û dewletê direve, pirr zû bi maske û hîle di nava mekanên wan de cih girt. Ket kemînê. Kengî keys dît weke şêrekî xwe çeng ser nêçîra xwe kir. Carnan bi xasûkiya rovî nêçîra xwe zevt kir. Mîna bûkalemûn li gorî rewşê reng girt. Di nuqteyên marjînal de xwe weke pisporê bazirganiyê îlan kir. Qadên gund û bajaran ên şaristaniyan nikarîbûn xwe bigihîninê bi dijwarî di bin çavdêriya wî de ye. Gelekî hoste ye ku xwe di qelş û terkên nav civakê de veşêre. Pirr baş dizane bi rola balansê rabe û herdu aliyan jî bişêline. Haya xwe jê heye ku ji bazirganiyên kin hindik, ji bazirganên rê dirêj gelekî karê bi dest bixe. Yek ji pîvanên bingehîn ê pişeyê wî ye ku mîna bi pozê xwe bêhnê bigire qadên jê karê bike nas dike, bi ser de diçe. Eger mirov çalakiya wî weke korsantiya stratejîk a van rêyan binirxîne wê zêdetir hînkê be. Wexta ku tê gotin welatê sermayê tineye, ev rastî tê destnîşankirin.

Mirov dikare bibêje ku eger bajar-bazar-bazirganî şertên pêş ên kapîtalîst in, çima li van mekanan serketina xwe zû îlan nekîr? Di vê nuqteyê de divê ez bi girîngî bibêjim ku kapîtalîzm weke sîstem ti tîkiliya xwe yekser bi zanist û teknolojiya pêşketî re nîne. Çawa ku bi awayekî serketî li Amsterdamê derket holê, dikarîbû li sîteya Ûrûkê jî derketa. Li şûna ku hewl bide bibe xwediyê tevahiya sîstemê û xwe li vê rakişîne, mayîna wî weke bazirganekî hevkar yan jî serdezedar û bûna xwediyê gundikekî zêdetir dikare li hesabê wî bê. Lê di vê de sedema bingehîn ew e ku yekdestiya rahib, siyasetvan û esker di serdestiya were avakirin de cihekî nedenê. Kulmozên hêzê yê rewabûne û hatine ceribandin, belkî ji rengê pêkhatina wan be, kulmoza çaremîn li dijî hebûna xwe weke tehlûkeyekê bibînin.

Em dibînin ‘zilamê bi hêz û xasûk’ weke hêza çaremîn a yekdestiyê ji bo bibe sîstem xwe radikişîne. Lê timî tîk diçe. Ez yeqîn dikim, gelek bajar li hin cografyayên kesek ne li bendê bûne wêran bi van bûyeran re pêkan in. Di serdema pêşî û navîn de bajarên bazirganiyê yê gelekî dewlemend ji nişkê bi qasî ji dîrokê rabin wêran bûn, dibe ku ev yek bi berxwedana eskerî û siyasî ya yekdestiya çaremîn re (kapîtalîzma destpêkê) tîkildar be. Li cografya Hindistan û Pakistanê bajarê Harappayê (gelekî pêşketiye, nivîsê jî bi kar tîne, avahî û mîmariya wê gelekî bi rêkûpêk e, bajarekî dewlemend e, B.Z. 2500) pirr zû ji holê radiibe, dibe ku ev yek ji reqabet û serhildana wê ya li hember yekdestiya sêber a rahib-siyaset-esker a li cografya cîran be. Îhtimaleke xurt e, pêşî koloniyeye bazirganiyê ya şaristaniya bi koka xwe Sumer be, piştre ji bo serxwebûnê serî rakiribe. Bi serketa, belkî jî ji ber şertên wê yê mîna hevrikê wê tinebûn weke Amsterdama pêşî xwe li avakirina sîstemekê biceribanda ango wê xwe li avakirina kapîtalîzma destpêkê rakişanda.

Mînakekî balkêş jî çîroka Kartacayê ye. Fenîkiyan di sedsala 8. B.Z. de ev bajar li deverên herî dûr û dirêj ên Derya Spî ava kiribûn û bi temamî bajarekî bazirganiyê bû. Mîna ku Rojavayê Derya Spî û Efrîkayê temsîl bike û weke hinterlandê xwe bi kar bîne. Pirr eşkere pêş diket, lê bi sedema şert û mercên xwe qelsiya wê hebû nikarîbû împaratoriye ava bike. Yê dixwestin ava bikin jî asteng dikir. Heye ku nakokiya wê ya bi Romayê re ji vê yekê be. Roma bi saya nîvgirava Îtalyayê qabîliyeta xwe hebû ji dewleta bajêr bibihure, li ser deverên fireh komar û împaratoriye ava bike. Ji bo rizgariya Kartacayê şertê bi tenê ew bû ku weke Amsterdama li hemberî împaratoriya Spanya û Franseyê çî kir ew jî bike. Ango karektera yekdest a bazirganiya bajêrî pêşketî bi dewleteke kapîtalîst li ser cografyayeke her diçe berfireh dibe bigihîne hev û taqwiye bike. Ji bilî vê ti rêya wê tinebû ji Komara Romayê rizgar bibe. Roma jî ti rêya xwe tinebû ji bilî tîkîbirina Kartacayê. Ji ber ku dikarîbû Kartaca li ber serê wê bibe alternatîfek û dawî lê bîne. Tîkiliya Kuba-DYE’yê tîne bîra mirov! Hînê jî weke gotineke li ser zimanan tê gotin: senatorên Romayî di destpêka her civînê de ji cihê xwe çeng dibin û dipirsin, ‘Ma wê vê meseleya Kartacayê çî bibe?’

Qurbanekî din ê bi heman rengî yê Romayê bajarê navdar ê li rojhilatê Sûrî Palmyra ye. Di nivê duyemîn ê sedsala 3. B.Z. de wexta krîzên pêşî yê hilweşîna împaratoriye dikeve rojevê serhatiyên Palmyrayê balkêş in. Ez wexta li Sûrî bûm, ez timûtîm diçûm serdana xirbeyên vî bajarî û bi heyranî min lê temaşe dikir. Li nava çolê li dora aveke ji binerdê derdikeve ava bûye. Li dora avê daristaneke xurmeyan û li kevîyên wê jî kelheyekê tevî bircên xwe heye. Herweha bi agora xwe, Perestgeha Delfê

ya navdar, avahiya senatoyê, goristanên li newalê, çarşiyên wê yên dirêj û bi gelek qesrên xwe bajarekî bi heybet e. Di warê niqirandin, verotin û şehkirina keviran de bi temamî xwedî wesfên harîqa ye. Bajarekî welê ye ku mirov matmayî dihêle û dixê nava aramiyê.

Palmyra bajarekî girîng e. Ji ber ku di navenda çûnûhatina bazirganiya rojhilat-rojava û bakur-başûr de cih digire. Herweha di navbera Împaratoriya Îran-Sasanî û Romayê de bi rola bajarekî dewletê tampon radibe. Salên dûrûdirêj li ser yekdestiya bazirganiyê her mezin û dewlemend dibin. Li gorî min mirov wê bişibîne Amsterdam an jî Newyorka demê kêr e. Ji aliyê gerdûnbûnê! Împaratoriya Romayê weke Kartacayê ji vê mînakê jî bêzar e. Dîrok nîşan dide ku bajar di demên xwe yên dawî de ango di salên 270î P.Z. de qîma xwe nayne weke silaleyêke xwedî statuya fena qraltiya bi ser Romayê de bimîne, û heta hez kiriye weke alternatîfêke Romayê rabe.

Ya Kartaca têde nikarîbû bi ser bikeve, gelo wê Palmyrayê bi ser biketa? Pirs ev e, û diyare xwedî potansiyeleke bi tehlûke ye. Li gorî gotinê, Împaratorê Romayê Aurelius piştî şerê dûvdirêj bajar zevt kiriye û xwestiya bajar çawa zevt kiriye welê jî radestî qralîçeya bi hêz a bajêr a wê demê Zennûbeyê bike. Kengî bajêr weke eyaletekê radestî Zennûbeyê dike vedigere. Lê di nîvê rê de dibihîse ku li bajêr dîsa serhildanê destpê kiriye û doza serxwebûnê dike. Ji nû ve bi hêrseke mezin bi ser bajêr de diçe û wer li bajêr dide ku careke din bi ser xwe ve neyê. Li dawiya xwe xirbeyê bajêr dihêle û vedigere Romayê. Bi xwe re jî Zennûbeya direviya Sasanîyan û li peravên Firatê girtibû dibir. Bûyernivîsên dîrokê radigihînin ku Zennûbe bi tevahî dewlemendiya wê weke êsîrekê li pêşberî gelê Romayê hatiye teşhîrkirin.

Zimanê jinê yê Romayê timî tesîr li min kiriye. Piştî ku ez li çîroka Zennûbeyê serwest bûm, mîna ku min sirra vê yekê zevt kiribe. Roma ne bi tenê ew bajar e ku bi tevahî rê diçinê, herweha bi tevahî qral û qralîçeyên xwediyê hêzê û bi qabîliyet jî bar dîkinê. Wer xuya ye ku ya nîv-komîk nîv-trajîk di çûna min a Romayê de bi serê min de hat, ji nêz ve bi vê dîroka Romayê têkildar e. Eger min Spartakus, Saint Paul û Brûno baş û ji dil fêhkiribûna, ez ê herhal hînê bi baldarî tevgeriyabûma. Wekî din jî diviyabû min Gramsci xwendibûya. Ax Sosyalîstno ax!

Ji bo Palmyrayê rêya bi tenê ya rizgariyê rêya Amsterdam an jî Londonê bû. Li ber xwe da, lê bi ser neket. Eger mirov Atîna Serdema Antîk mînak bide, heye ku mirov jê hîn bibe. Ev bajarê ku berhemekî bazirganiya deryayê bû, di salên 500-350 B.Z. de mîna stêrka şaristaniyê bû. Pîrr bi hêsanî mirov dikare tespît bike ku kapîtalîzma destpêkê herî zêde li vî bajarî pêş ketiye. Yekdestiya bazirganiyê ya mezin û taybet (ne dewlet) bi sedan mîl û kîlometreyan li deverên dûr karê xwe dimeşînin. Dewlemendî diherikin Atînayê. Ji Rojhilatê Derya Spî ber bi Marsîlyayê, ji Bakurê Efrîkayê ber bi Makedonyayê bi tevahî bi çûnûhatina bazirganiya Anatolî Derya Reş pere û berhemê zêde diherikin Atînayê. Felsefe afirandiye, pişesazî li ber fabrîkebûyîna ye; hunerê çêkirina keştiyan li asta herî jor e, pere li ser kar e. Li her deverê kolonî hene. Ji her alî ve dewlemend û xwediyên pereyan tene Atînayê. Cara pêşî ye ku dibe xwediyê rewşeke kozmopolît. Li gorî şîroveya min a şexsî, kêmasiya wê bi tenê ew bû ku nikarîbû yekîtiya di nava nîvgiravê de pêk bîne û ev li pêşiya serketina kapîtalîzmê astenga sereke bû. Pîrsgirêka peydakirina hêza ji bo kar tînebû. Li bazarê kole û bend ji xweliyê erzantir bûn. Di vê qonaxê de Atînayê yan ji koletiya berê bibihure di çarçoveya nîvgiravê de dewleteke netewe ava bike û zû bibe Hollandayek, yan jî wê li ber hevrikên xwe têk biçe û di rewşeke bê qîmet de bimîne. Qraltiya Spartayê ya hêza bejahiyê bû û Împaratoriya Pers a ji deryayê dûr bû ji sedsalekî zêdetir timî li vî bajarî dan. Lê wê bi demokrasîya xwe her hewl da li ser piyan bimîne. Qralên Makedon Filîp û kurê wî Skender Atîna ber bi têkçûneke strajîk ve birin. Li hemberî qraliyetên Helenîstîk ên Anatolyayê û Romayê yên di salên 300î B.Z. de mezin dibûn ti şensê wê yê gavavêtinê nemabû.

Eger mirov mînakên proto-kapîtalîzma şaristaniya Îslama serdema navîn û mînakên li devê nîvgirava Hindê hatin avakirin bide, bawer dikim ku wê bibe dugêsinkirina mijarê. Mînakên balkêş ên vê demê

bajarên kapîtalîst ên navdar ên li nîvgirava Îtalyayê ne. Spanya, Franse û Avusturyayê hez dikirin bi şewazê berê împaratoriyan ava bikin, kengî Cenova, Venedîk û Floransayê bandora wan li tevahiya nîvgiravê û yek bi yek bajaran şikandin, gelekî zû şensa xwe ya bûna Amsterdam û Londonekê wenda kirin.

Bajarên Îtalyayê ji bo kapîtalîzmeke modern çî hewce bike afirandibûn. Bi daneheva sermayê, banke, şirket, krêdî, weke amûrên finansê sened, bazirganiya dîr û nêz, manîfaktur, pîşesazî û her cureyê hunerê, bi tevahî berhemên pîşesaziya demê, ezmûnên komar û împaratoriye, bi dîn û her cure mezheban, nîvgirava Îtalyayê prototîp û labûratîvareke ji bo Ewrûpayaya ku wê di salên 1300-1600î de çêbibe. Her weha welatê Ronensansê ye. Bêguman ev yek bi tîkiliyên wê bi cografya Rojhilat a pêşeng û mîrateya wê ya dîrokî ve tîkildar e. Îtalya vê demê, weke Îslama Rojhilata Naverast, Çîn, Hind û heta Rûsyayê ye ku mezin dibe. Danehevên vê cografyayê di serî de Venedîk, Floranse û Cenovayê ji aliyê yekdestiyên bazirganên bajaran ve bi çavbirçîtiyeke tîr nabe anîne nîvgiravê. Ya girîngtir, di dîroka Ewrûpayê de cara pêşî ye ku bi pêşengiya bajarên Îtalyayê tevgerên bajarbûnê pêş dikevin û ji daneheva sermayê re hinterlandeke mezin çêdikin. Li her bajarekî Ewrûpayê bi hêsayî mirov dikarîbû destê bazirganekî Îtalî bidîta. Jixwe Dêra Katolîk ji zû ve zemînê şaristaniyê danîbû. Ronensans ji bo pêşengiyê dibû gotina ji sedî sed a dawiyê.

Îtalya nebû Ingilistan û Hollanda, ev yek tenê ji ber cografya wê bû. Bi awayekî paradoksî heman cografya di kapîtalîzma bajêr de pêşengiyê dike, li tevahiya nîvgiravê wê tîne ber serketinê, lê di dawiya dawî de nikarîbû gava dawî ya serketinê biavêje. Wexta biavêta jî ti tiştê nehata serê wê nedima. Sedem eşkere li naverastê ye. Eger Îtalya zû bûbûya Ingilistana demê, wê tacên Spanya, Franse û Avusturya ku dixwest wê dagir bikin, bi serê wan de bîne xwarê mîna împaratoriya Romayê gaweke biavêta û bûbûya emperyalaya dinyayê ya duyemîn. Lê wê li ser hîmê sosyo-ekonomîk a kapîtalîst ev gav biavêtiya. Mirov fêhm dike ku çima xwediyên tacan li serê bajarên Îtalyayê piçikîn. Yekîtiya bajarên Îtalyayê li ser hîmê sosyo-ekonomiya nû wê dawiyê li împaratoriyan bîne, pêşî li Ewrûpayê û paşê jî li tevahiya dinyayê wê demeke belavbûnê xwe ferz bike. Ji bo vê jî di serî de sermaye her tişt di destê wan de hebû. Ya rastî, sermeketin bê şensiyê mezin bû û dihat maneya paşve mayîneke neteweyî ya sedsalî bikudîne.

Bi ya min, ji ber sedemên cografî nikarîbû bibe Romaya duyemîn û ev firsend bi tiştêkî pîrr hindik ji dest çû. Piştî meşeke dirêj Hannîbal ji alî bakur ve êrîş biribû ser Romaya yekemîn û Roma dûva xwe bi şenseke mezin jê xilas kir. Yê wê carê ji bakur êrîş dikirin, ne yek çil carî ji Hannîbal bi hêztir bûn. Ji lewra şensê xwe tinebû. Ji bo vê tenê rêyek xwe hebû, mîna Îslama Ereban a li tevahiya Rojhilata Naverast belav bûbû wê bûbûya dînekî şûr. Li şûna Xirîstiyantiya li Romayê eger Îslam an jî Xirîstiyantiya Katolîk belavbûna dînî û siyasî bi hev re û bi şûr bimeşanda, belkî rêveçûna dîroka dinyayê pîrr cudabûna. Mirov xwe nagire û dipirse: eger Xirîstiyantî nebûya wê aqûbeta Romayê çî bûbûya û rê li ber çî vekirana? Ya hînê seyr û balkêş: eger Fatîh Siltan Mehmed bi vexwendina Papa Xirîstiyantiya bi şûr qebûl bikira wê encamê çî bibûna? Dîrok qadeke spekulasyonê nîne. Lê nayê înkarkirin ku her tim gelek alternatîfan di hundirê xwe de dihevine. Ya bajarên Îtalyayê nikarîbû têde bi ser bikeve, di dawiya sedsala 16. de Amsterdam û London têde bi ser ketin. Yek ji wan qadane ku dîroknas herî zêde li ser sedem û encamên wê radiwest in, û dikin mijara tezan. Ev qad gelekî hatiye rohnîkirin. Eger em sedeman bi kurtî rêz bikin:

- 1- Bi tevahî qadên şaristaniyên berê li serê Bakurê Ewrûpayê cih digirin ku li vir herî dereng û lawaz digihîjin Okyanûsa Atlasê.
- 2- Sê hêzên mezin ên Ewrûpayê Qraliyetên Spanya, Avusturya û Franseyê ji bo serweriya Ewrûpayê di nava xwe de şer dikin.

- 3- Bi qasî bajarên Îtalyayê bi tehlûke nayên dîtin, ji lewra jî bi hêzeke yekbûyî û têrê bike bi ser de naçin.
- 4- Ji belavbûna Reformasyona li Bakurê Ewrûpayê re pêşengiyê dikan.
- 5- Ji ber ku li peravên Okyanûsa Atlasê ne, di bazirganiya dûr û nêz de xwedî avantajê mezî in.
- 6- Bi tevahî çanda maddî û manewî ya bajarên Îtalyayê transfer kirine.
- 7- Yek ji wan qadane ku çanda maddî û manewî ya feodalîzmê lê qels û lawaz e.
- 8- Ji ber ku negihîştîye feodalîzmeke bi hêz a karibe pêşî li kapîtalîstbûna çûnûhatin, cotkarî û îndustriyê bigire, li gelek herêman şaristanî belkî jî cara pêşî bi rengekî kapîtalîstîk pêş dîkeve.

Van sedemên bandor kirine, em dikarin hejmara wan hînê zêde bikin ji nêz ve têkiliya xwe bi rewşa cografîk heye. Ya rastî jeostratêjî û jeopolîtîka rewşê gelekî baş pêşkêş dikan. Kengî ev rewş bi şertên civakî re bûye yek serketin jî mumkîn bûye.

Ewrûpa, Asya û heta Efrîka sê parzemînen yekbûyî ne. Yek ji tespîten girîng ên antropolojiyê ew e ku heta dema qeşayê ya dawî di serhatiya mirovatiyê de Efrîka bi rola pêşengiyê rabûye. Cografya pêşeng paşê di vê rola xwe de li qûntara çiyayên Toros-Zagrosê bi şoreşa neolîtîkê dest guhertiye. Qûntarên van çiyayên ji salên 15.000î B.Z. heta salên 4000î B.Z. ji bo pêvajoya paşê bi navê şaristaniyê dest pê bike her tişt çêkir: çî maddî çî manewî her tişt amade kir. Mirov ji bo şoreşa neolîtîkê bibêje di dîrokê de şoreşa herî mezî e, bawer dikim ku tespîteke li cih e. Avên Firat û Dîcleyê ji van çiyayên û qûntarên wan ne tenê axa bi bereket birin devê Halîçê; bi keştiyên pêşî û pîşesaziya keştiyanîyê, xwe û bi tevahî nîrxên xwe yê çandî birin. Bajarên Ûrûk û Erîdûyê wexta dest bi meşa şaristaniyê ya pêşî kirin, ya rastî nîrxên vê rêwîtiya bi qehr sentez kiribûn. Mezînbûnê li devê çemên pîroz û heta ketina li devê okyanûsan mîna herîkîna çemekî dewam dikir. Bê navber dewam dikir û her diçû mezî dibû.

Ûrûk çandeke mirovatiyê ya ji rêzê nîne. Destpêka mûcîzeyê nû ye. Dengê Xwedawenda Ûrûkê Înannayê hînê jî çavkaniya tevahî destan, helbest û stranên e. Ev deng, dengê vê çanda muhteşem û bi heybet e. Dengê ew jinê ye ku zîlamê krêt hînê ew ne lewitandî ye. Çanda Ûrûkê li cografya xwe kulîlk vekirin. Li pey hev bajar zêde bûn. Kêmberek ji bajaran çêbû. Zîlamê bi hêz û xasûk vê carê çavkaniya danehevan di derfetên bajaran de dît ku her diçû zêde dibûn. Bi awayekî berevajî çandek herîkî û çû heta qûntarên çiyayên. Bajar cografya neolîtîk dadiqurtîne û ev destpêka vê pêvajoyê ye. Dengê Înannayê her diçe dîkeve û ev dengê jinê ye ku her diçe bê tesîr dibe. Dengê zîlamê bi hêz û xasûk her diçe gurr derdîkeve. Di zîmanê Sumerî de daçekên pêşî bi karekterên jinê ne, ango mênê ne. Ev xusûs di pêkhatina zîman de rola jinê nîşan dide.

Li vir hewce nake ku em behsa serhatiya cografya şaristaniyê ya xwe dispêre hêzê bikin. Lê were nivîsandin baş e. Lê em tenê bi awayekî sembolîk bi gotina hevokê qîma xwe bînin û bibêjin; mîna çemekî sereke û mezî diherike, ji hezaran kîlometir perav û erdên bi qaş bihuriye, herî dawî li peravên Amsterdam û Londonê çandeke nû li pey xwe hiştîye û ketiye Okyanûsa Atlasê.

Eşkere ye ku çanda maddî û manewî ya ji tevahî serdem û cografyayan hatiye girtin herî dawî di pêşengiya van herdu bajaran de ekonomiya kapîtalîst a modern û netewe derxistiye ser dîka dîrokê. Dîsa heman herêm ji wan herêmanê ku herî dereng çanda neolîtîkê girtine. Em di navbera cografya û çandê de timî têkiliyekê dibînin ku weha ye: li devera ku çanda kevin bi reh û kok e, pêkhatina çanda nû zehmet e. Çanda kevin a nû bi hêsanî qebûl nake. Li ber xwe dide ku ev jî tê fêhmîkirin. Li Rohîlata Naverast çanda şaristaniya berê tenê herêma hundir a nîvgirava Erebaştanê

têra xwe dagir nekiribû. Ev valatiya cografî, cografya Îslamê ya civakî pêkanî. Ev cografya nebûya wê Îslam jî nebûya.

Bakurê Ewrûpayê û du welatên din ên li seriyê wê Ingilistan û Hollanda ji bo şaristaniyên berê erdên bakîr bûn û beyar bûn. Têgîna welat bi maneya sînorên neteweyî di vê demê de hînê nû derdikevin holê. Ji lewra jî tovek li ser van erdan were danîn hema yekser wê zîl bide û serî bigire. Dikare kokên xwe kûr berde û mayînde be.

Ev tovê ekonomiya kapîtalîst hatiye danîn û xwe baş girtiye. Warisê dawiyê yê çanda Êrûkê ye ku ji peravekî derbasî peravê din bûye. Barhîlgirên vê mîrateyê her tim bazirgan bûn. Tê gotin, bazirgan ew kes in ku deverên kar jê tê xweş dibînin. Ez bi girîngî destnîşan dikim ku ya kulmozên hêzê nikarîbûn pêşbîniya wê bikin û bifikirin, rewşa wan a herêmê ya marjînal û avantaja wan a rêyên dirêj, hişt ku şensa wan di warê erênî de tecellî bike. Bi tevahî hebûnên kapîtalîstîk ên bajarên Îtalyayê û rêyên cografî yên nîvgirava Spanya-Portekîzê keşif kirin bi awayekî korsanwarî desteserkirin û bi vî awayî şensa pêşengiyê dan. Ya dikirin, asîmîleyek bû, li zimanê xwe dikirin. Li Ewrûpayê şerên mezin ên navxweyî pêşî li tehlûkeyên ji der ve bînd digirtin, li hundir jî berdariya ekonomiya nû (hêza kar û maddeya xam a erzan) di dawiya sedsala 16. de ji bo hilatineke serketî û mayînde bûna li vê cografyayê têrê dikir.

Ev herdu hêz bi tenê di nava wan de hin cudahiyan şiklî hebûn. Bi hevgirtina herdu hêzan ekonomiya nû li çarnîkarê cîhanê temsîl kirin. Ekonomiya nû, hişt ku dewlet jî xwe nû bike û ber bi dewleteke berdar û serketî ve biberide. Serdestiya ekonomîk bi kêra serdestiya siyasî û eskerî hat. Yekdestiya bazirganiyê cara pêşî bi yekdestiya dewletê re şîrkayî danîn û bi vî awayî bûn hêzeke nîv fermî. Desteserkarên şaristaniyê yên timî xwe di dehlîz û serê quncikan de vedişartin cara pêşî bûn ew giregirên rewa yên neyên guftûgokirin. Bi tevahî pûlikên berê yên aristokratîkan bi destê qral û qralîçeyan bi xwe vekirin. Çawa ku di dema xwe de şerê Êrûkê taqeta xwe tinebû li ber 'Gilgamêş' rawestiya, warisên herî dawî jî taqeta xwe tinebûn li ber dirindeyên (em şer nebêjin) Amsterdam û Londonê rawestiya. Eger rawestiya jî mîna Gilgamêş bi stûyê şer girtiye zehmet nîne bi stûyê wan bigire û bixeniqîne.

Xwedawend Înanna ji destê xwedayê pêşî yê mêr ê xasûk û zordar (mêrê serwer ê kirin xweda) û parêzvanê bajarê Erîdûyê Enkî 99 vedîtînen berhemên hunerî hewl dide rizgar bike. Destana behsa vî şerê di navbera xwendawend Înanna û Enkî de dike, ya rastî destana pêşî û herî bi bandor e. Qralîçeyên Ingilistan û Hollandayê yên warisê wê tene hesibandîna mîna sembolên figurên jinê yên bi tevahî krêtiyên mêr ên xasûkî û zordariyê pêjna wan lê xuya bikin rengê girtine û mîna bi tevahî serhatiya şaristaniyê xulase bînin ziman.

E- Kapîtalîzm û Şaristaniyên Civakî-Dîrokî

Weke çalakiya şikildayîna civakan em rola sektora kapîtalîst şîrove bikin, em ê hînê bi awayekî berçav nêzî pîrsgirêka şiklên civakan bibin. Ez hewl didim bersiva vê pîrsê bidim: şeweyê civak û ekonomiya kapîtalîs mecbûriyeteke civakî û dîrokî bû? Ez weke bersiv di vî beşê parêznameya xwe de dibêjim; ne mecbûriyeteke civakî-dîrokî bû. Şaşî û jirêderketineke mezin a şîroveya Marksîst a dîroka materyalîst (materyalîzma çor) ew e ku îdîa dike; ev yek mecbûriyeteke e. Dîsa şîroveya hînê bi tehlûke ew e ku şeweyên civakan li pey hev bi heman têgihîştîna tene rêzkirin û ev yek bi navê îdealîzma materyalîst a Hegel tê pêşkêşkirin. E. Kant li hemberî wê yekê bi şermokî be jî hewl dide li dijî têgihîştîna objektîv hêza sîbjektîv ango rola exlaq weke tercîheke azadiyê diyar kiriye. Ji aliyê exlaqê azadiyê ve Marksîzm ji Kantparêzan jî zêdetir paş ketiye. Jixwe hewce nake mirov behsa têgihîştîna din ên rastgirên lîberal bike. Ew kapîtalîzmê ne tenê mecbûriyeteke weke gotina dawî ya dîrokê dibînin.

Ev kapîtalîzma ji dîn jî tehlûketire û dînperestiya pozîtîvîst daye pişta xwe heta rast neyê bi navkirin û rûyê wê rast neyê nîşandan, wê ti şensê terciha azadiyê tinebe. Jixwe dîroka dused salî ya sosyalîzm û sosyalîzma reel nîşan dide ku ji aliyê çepgiriyê ve palpiştiya kapîtalîzmê kirin û ji vê jî wêdetir neçûn. Mesele ew nîne ku şaşî di ku de hatiye kirin. Mesele ji vê jî wêdetire. Paradîgma bi xwe şaş e. Di navê de hebûna çend şaşî an jî rastiyan, ji aliyê paradîgmatîk ve encamê naguherîne. Nabe ku mirov weke xetêke dîz rasterast nêzî civakê bibe û li gorî rêzê mîna ku her tişt di Lewh-î Mehfûzê¹ de hatiye nivîsandin bibîne û wexta wan hatibe bi cih tî. Guftûgoyên di serdema navîn de li ser îradeya kullî û cuzî jî di ser nêzîkatiyên materyalîst-pozîtîvîst ên bi vî rengî re ne. Ji bo sosyalîzmê têkoşîneke mezin hat dayîn û di têkçûna wê de para diyarker a vê nêzîkatiya paradîgmatîk der barê civakê de heye.

Diyar e ku di bin sernavê berî niha de rewşên min bi nav kirin bi temamî li derveyî van nêzîkatiyan e. Bihêle ku kapîtalîzmê weke qonaxêke mecbûrî ya civakî bibîne, nêzîkatiyeke bi vî rengî bi xwe yan bi zanebûn an bi nezaniyan jî bi awayekî serwext nebûyî dikeve bin bandora vê sîstemê û dibe destikê propagandaya wê. Gotina ez ê dawî bibêjim, ez hema niha pêş bibêjim: kapîtalîzm nabe ku bibe şiklekî civakê. Dixwaze bandorê bike, bandorê jî dike, lê nikare bibe şiklekî civakê. Dikare were gotin; ma çarsed sale şeweyê bi tenê yê li cihanê serwer nîne? Serwertî tiştê e, şikilbûyîn tiştêkî din e. Dîrok sê şiklên civakan an jî şewazê wan nas dike: civaka klan a destpêkê, dewleta çînî yan jî civaka şaristaniyê û civaka demokratîk. Nêzîkatiyên dîrokê weke xetêke dîz digirin dest û pêşketina li ser vê xetê bi navê civaka destpêk, koledarî, feodal, kapîtalîst û sosyalîst kategorîze dikin jî dogmatîk in. Bi gotîneke din nêzîkatiyên bi vî rengî îdealîst û qederwarî ne. Ya girîngtir, li gorî bi navkirina min hersê şeweyên civakê jî li ser xetêke dîz pêş nakevin. Ev nêzîkatiya me nêzî sîstemê ye ku li dora xwe hûrûkûr û berfireh diçe. Tevî ku ez fonksiyona diyalektîk qebûl dikim jî şîroveya dibêje du serî hevdu tine dikin û pêşde diçin rast nabînim. Nêzîkatiya fonksiyonên bingehîn ên gerdûnê bi tez, antî-tez û sentezê şîrove dikin dikarin zêdetir bibin mentiqekî kêrhatî yê ravekirinê. Lê belê têkiliya simbiyotîk a hev xwedîkirinê ku cihêfî û dewlemendiyê mumkîn dike, weke şewazekî têkiliya diyalektîkî yan jî têgihîştinê nêzî rêveçûna diyalektîka xwezayê ye. Yan jî xwedî xisletên ravekirinê ye.

Divê mirov ji bîr neke û haya xwe jê hebe ku di gerdûnê de ji pirtikên piçûk bigirin heta yekparebûna di asta kozmosê de, dualîteyên van pêkhatinan mumkîn dikin û ya ji bandor û têkiliya van dualîteyan derdikeve holê, herduyan jî di hinavê xwe de dihevine, lê ji yekparebûna herduyan wêdetir şewazê pêkhatineke cuda esas e, gerdûnî ye. Em di bingehê hemû veguherîn û pêşketinê de ev şewazê pêkhatinê dibînin.

Civak jî li derveyî ev şewazê pêkhatinê hebûnek nîne. Xwediyê heman zimanê pêkhatinê ye. Bi kurtî, dualîteyan timî pêk tîne. Ji vê jî herduyan di hinavê xwe de digire, lê ji yekparebûna herduyan wêdetir jî derfet dide pêkhatinê nû. Bi vî awayî serwextbûna me li diyalektîka veguherîn û pêşketina civakan, me hewcedarî zêdetir agahiya berçav dike. Em kengî bi vê têgihîştina diyalektîk nêzî şiklê civakan ên ji parçeyên herî piçûk heta yê yekpare pêkhatî bibin hêza me ya hiskirin û şîrovekirinê, xisletên me yên mirovane ango potansiyela me ya mirovê azad wê hînê zêdetir bikevin nava tevgerê. Em dikarin civakê di ferd de berçav bikin hem ferdê azad ê bi berpirsiyarî pêş bixin, hem jî em dikarin civaka ji ferdên azad bi tesîr bûyî azad bikin. Derfetên azadbûnê herî zêde xwedî şensê wekhevîyeke baş û potansiyela demokratîkbûnê ne.

Ez divê dubare bînim ziman ku wexta ez dînamîzma sêalî ya rastiya civakî destnîşan dikim ez keşfeke nû nakim. Ez bi tenê hewl didim kirasê dînamîzma pêkhatina gerdûnî li civakan bikim. Eger were pirsîn çima dînamîzmên sêalî, ez ê bibêjim; ji ber HEBÛNê. Eger hebûn jî weke pirs

¹ Lewh-î Mehfûz: Pirtûka li qatê Xwedê her tişt tede berê hatiye diyarkirin.

bersiva xwe bixwaze, wê wextê divê em pirsê 'em çima hene' bikin. Lê li gorî min hebûn nayê guftûgokirin. Eger hebûn tinebûya, jixwe hewce bi vê pirsê û pirsên din nedima. Ji tiştêkî tine re cih tine ye. Di rewşa tinebûnê de bi tenê pêk nehatin heye ango mirov dikare behsa ne tiştêkiyê bike, ev bi xwe jî ew tiştê em jêre dibêjin beredayî ye, tewş e.

Eger em hebûn, çêbûyîne qebûl bikin, wê wextê manedar e ku em behsa şeweyê çêbûnê bikin. Pê hisiyabûn ku bi tevahî maneya jiyanê, bi tevahî pêşketina fikrê ji pêkhatina guherîn û pêşketinê ye. Li ser vî hîmî, ji kategoriyên fikrê yên zanistî, felsefî, dînî û mîtolojîk kulliyateke mezin pêk anîbûn. Ma em dikarin van kulliyatan înkâr bikin. Di bingehê meseleyê de bi tevahî hemûyan xwestine bersiva çêbûn û hebûnê bidin. Hin ji wan serê li rêbaza mîtolojîk û hinan ji wan jî serî li rêbaza dînî dane, van jî têra wan nekiriye, kategoriyên zanist û felsefeyê di hewara wan de hatine. Fonksiyon yek e, lê bersivên wan cihê ne. sedemên çêbûna hebûnê, çawa çêbûye û armancên wê her tim hatine pirsîn û her kategoriyê li gorî disîplîna xwe hewldane bersiv afirandine. Disîplîna herî bi îdîa zanistê dînamîzma sêalî ya pêkhatinê bi pirranî rohnî kiriye. Wexta ku em di asta mekanîka kûantûmê de li dualîteyên madde-enerjî û pêl-parçik binêrin, em ê bibînin ku timî rê li ber pêkhatinan vedikin û ji encama ku berhema van pêkhatinên dualîte ne, weke dewama wan a sêyemîn derdikeve. Jixwe ev dualîte gerdûnî ne. Herdu dualîte xwe di nav a sêyemîn de bi veguherînê dewam dikin, veguherîn bi awayekî pêşketinê yan jî berevajî bi paşketinê xwe dewam dike ango dînamîzma hebûnê piştrast kiriye ku ev şewaz karakterê wê yên bingehîn e. Jixwe hewce nake ku mirov ji nû ve piştrast bike.

Em li xwe binêrin. Zarokê dê û bav, gelekî dişibe dê û bav, ji herduyan digire û dewam dike, lê vê yekê cihêwaziyeke nû û bi şeweyekî nû temsîl dike. Ev cihêwazî gelek hêdî dibe û ev yek di her bûyera xwezayê de bi vî rengî ye. Ev rewşa mirov weke çêbûna zereyeke ezêlî jî dikare were şîrovekirin. Ya rastî çêbûn bi vî şewazî dikare di şerê hebûnê de bi ser bikeve. Çiye şerê hebûnê? Şerê manê ango maneke bi guhertinê xwe dewam kirine. Çima? Dibe ku ji bo hebûna xwe ispat bike yan jî bi guhertinê li hebûna xwedayetiye temaşekirin e!

Ya bi serê mirov nakeve û dûrî aqilan ev e: diviyabû em bi tiştên çêbûne yên li nêzî xwe bibin xwedî mentiqekêkî, lê çima em ji van heqîqetên bingehîn evqas dûrketin an jî hatin dûrketin? Eger em vê rewşa beredayî û dûrî aqilan zelal bikin, em ê wê wextê karibin bîn serê meseleya bingehîn. Ez behsa karakterê rêveçûna diyardeya civakî dikim ku hînê ji destpêkê ve bi vegotinan li hev hatiye alandin, semuxumandin û pişperdekirin. Civakbûnê çima hewcedarî bi van veşartin û pişperdekirinan dît? Mejî li hemberî van bûyeran çima weke hisî û analîtîk bi du awayan dabeş bû? Fonksiyonên wan çi bûn? Em bi bersivên bidin, em ê civakbûyîna xwe ya weke heyî, ya weke em dixwazin karibin şîrove bikin û biguherînin. Mirov weke kirdar **DIKARE ŞÎROVE BIKE Û ÇAWA DIXWAZE DIKARE BIGUHERE**. Ji ber ku mirov hebûnek e ku xwediyê vê qabîliyetê ye. Şîrove û daxwaza guhertinê, bi gotineke din fikirkirin, pê hisîn û xwestek çiqasî li gorî dînamîzma pêkhatinê be, şensê pêşketina şeweyê nû ewqasî zêde ye. Çendîn jê dûr bikeve jî di civakbûnê de yan muhafezekar dibe yan jî paşve dikeve. Pêşketina mejiyê hisî û analîtîk li dora van pirsan pêk tê.

Ev beşê ku em têde zêde bi nav felsefeyê de çûn divê em li vir dawî lê bînin. Ez ê zêdetir di Sosyolojiya Azadiyê de hewl bidim li ser vê mijarê rawestim.

Civakbûna em weke klan bi nav dikin, bêguman hebûneke sekan nîne. Cins xwe ji yê din cihê dike ango xwe ji prîmatên mirovane vediqetîne û ev yek pêşketina civaka klan e. Pirsgirêka bingehîn man e. Bi giştî jî pirsgirêka civakê man e, û karibe li ser lingên xwe bisekine. Li hemberî wan hêzên ku dixwazin wê ji civakbûnê derxin, hebûna xwe diparêze. Her dem û li her deverê pirsgirêkên civakan ên bi vî rengî hene. Hin caran li dijî tehlûke û rîskên berê xwe dane hebûna civakê ev parastin bi şeweyê xweparastinê pêk tê û civak bi vê hedefê ve xwe kilîf dike.

Carnan hin hebûn û rewşên bi kêr ên derfetê didin pêşketineke danûstendinê, simbiyotik û berdarderdikevin holê. Hingê li wir jî pêşketineke pozîtîf bi lez dibe. Cins, klan an jî civak ji aliyê maddî û manewî ve dewlemend dibe. Di van demên dawiyê de yek ji têgîna civaknasiyê dualîteya ‘ez û yên din’ e. Eger em vê dualîteyê bidin ser hev û bînin ziman; li hemberî yên din ên dibin tehlûke û rîsk ez ê xwe biparêze. Yan wê yên din têk bibe, pêşketina xwe dewam bike, yan bikeve weznekê, hebûna xwe biparêze lê pêşketina wê hêdî pêk bê; yan jî wê bi bin bikeve, li gorî asta binketina xwe wê hebûna xwe qismî yan jî bi temamî ji dest bide. Hingê weke hebûn ew êdî bi xwe nîne. Dibe objekta tiştêkî din. Yan jî wê bê asîmîlekirin weke yê din hebûna xwe dewam bike. Hingê jî kategoriyên weke mirov wan çeloxwarî yan jî riziyaî bi nav bike pêk tên.

Em hînê bi awayekî berçav bînin ziman û ji têkoşîna manê ya civakê mînakên asta hêsan bidin em ê bibêjin: ji bo xwe ji heywanên dirinde û şertên bahewayê, ji kêmxwarin û nexweşiyên biparêzin timî li beramberî şert û mercên xwezayê têkoşiyane. Tehlûke gefê li hebûnê dixwin, derfetên rê didin jiyane û şertên erênî jiyane xweş dikin, pêşde dibin. Ev serhatiya beşekî wê yê mezin li Efrîkayê û mîlyoneke sala dawî jî li Ewrûpa û Asyayê derbas bû û xelekên wê yên bingehîn jî hatiye rohnîkirin. Ev civak ji komên ji sed kesî nabihure, dişibin hevdu û hînê xwe negihandine zimanê nîşanan. Di vê civakbûnê de bi pirranî xisletên biyolojîk bi bandor in, lê zêdetir kom bi tevger û pratîka xwe li dora jin-dayikê dicive, pêk tê. Zimanên pêşî yên bi daçeka mêbûnê ve rastiyê piştrast dike. Divê mirov karekera civakê ya dayikîyê piştguh neke. Pîrr girîng e ku mirov dayikê weke şefekê, otorîteyêkê nebîne, ew bi ezmûn, tecrûbe û xwedîkirina zarokan stûneke hêzê ya ‘rêveber’iya xwezayî ye. Li cihûwarên dişibe pergala malbatê hînê zêde mirovan li dora xwe dicivîne û balkêş dibe.

Têgîna bavtiyê gelekî paşê weke têkiliyê civakî derdikeve holê, lê civak di qonaxên dûrûdirêj de ve têgîne nas nake. Saziya mîrasê, piştî pêşketina nîzama milkiyetê girêdayî sistema bavtiyê pêş dikeve. Aîdiyeta zarokan û xalên wan, ango birayê dayikê ji wan têgînan e ku zû derketine holê. Berhevkirina pel û pincaran û bi sînora be jî nêçîrvanî ji şeweyên tedarik û debara maddî ne. Endambûna klanê ji bo misogerkirina jiyane gelekî girîng e. Bi îhtîmaleke mezin kesek li derveyî civaka klan bihata hiştin an jî bi tenê bimana wê di dawiyê de bimirana. Ya rast ew e ku mirov klanê weke sîsik an jî kakilekî têkûz ê civakê bibîne. Şeweyê herî resen ê civakê ye.

Piştî qonaxên pêşketinê yên dûvdirêj bi saya cografya xêrûbêr gavavêtine civaka neolîtîk û me gelek caran anî ziman ku sistema çiyayên Toros-Zagrosê derfet û îmkana dane ji bo ev der weke çemekî sereke yan jî mezin biherike. Di vê qonaxê de civaka dayikê derdikeve asta herî jor û ji bo berhemê zêde derfet û îmkana çêdibin. Pirranîya sosyolojiyê civaka dayikê weke nîzama komin a destpêkê, serdema berê û nû ya kevir û nîzama hov bi nav kirine. Li gorî min mirov ji vê serdemê re bibêje ‘civaka dayikê ya komin’ manedartir e. Ev qonaxa em behsa wê dikin, qonaxek e ku ji tevahiya dema jiyana civaka mirov ji sedî nodûnehê wê digire. Divê mirov piçûk nebîne. Zehmet nîne ku mirov fêhm bike, ji nava civaka dayikê ya komin berhemê zêde û danehevên din ên çandî derketine û li beramberî wê, zîlamê bi hêz û xasûkê li ber serê wê aware aware geriyaye, hin caran bi awayekî serketî nêçîrvanî kiriye û bi van seferên nêçîrvaniyê her çûye bi hêz bûye û cara pêşî çavê xwe berdaye serweriya nîzamê civakê. Gelek nîşaneyên antropolojîk û belgeyên arkeolojîk, ev çavdêrî û danaberhev, ve îhtîmalê bi hêz dikin.

Dîsa me gelek caran anî ziman ku civaka bavîk ji şaman + şêxê kal ê bi tecrûbe + zîlamê fermandar ê esker pêk hatiye. Ya rast ew e ku mirov di vê pêşketinê de prototîpa şeweyê civaka nû bibîne. Ango mebesta me ji civaka nû ew e ku klan bi hiyarerşî dibe. Hiyarerşiyê bi awayekî mayînde rê li ber çînîbûn û rêxistinîya şewazê dewletê vekir û ev dabeşbûn vebirî kir. Civaka dewlet û çîn nas kiriye diyar e ku xisletên wê guherîne. Berhemê zêde êdî weke diyarî nayê dayîn, li bazarê weke malê guhertinê nîrxekî metabûnê digire û ev kirîn û firotina li bazarê dînamîzma bingehîn a guhertinê ye. Kengî di civakê de bazar-bajar-bazirganî weke sê hêmanên mayînde

ketin dewrê dewletbûn û çînîbûn jî pêş dikevin. Ji ber ku me di nava şertên zeman û mekan de behsa vê pêşketinê kiribû, ez ê dubare nekim. Bi vegotinên cihê gelek sosyolojiyan ev civaka nû weke civaka çînî, civaka bajêr, civaka dewletdar, koledar, feodal û kapîtalîst bi nav kirine û hewldane bi van têngînan bersiv bidin. Çînîfî, bajartî û dewletdarî xisletên eşkere û mayînde ne. Ji lewra ji van pêvajoyan re ‘şaristanî’ ‘medenî’ hatiye gotin. Bi ya min, mirov dikare li gorî naveroka wê gotina ‘civaka şareza’ bi awayekî kurt weke ‘şaristanî’ bi kar bîne.

Lê bala me dikişîne ku em wexta şaristanî dibêjin li gorî etîkê civakê em behsa mezinkirin, bilindkirin û pêşketinê nakin, em wê weke serberjêrçûyîne û zordestiyê şrove dikin. Civaka şareza li gorî nirxên berê yê dayika komin di warê exlaqî de serberjêrçûyîne îfade dike. Di zimanê herî kevin de ku em dizanin, di Sumerî de ev yek bi awayekî balkêş tê îfadekirin. Gotina amargî hem tê maneya azadiyê û hem tê maneya vegeza li dayik û xwezayê. Pêhisîneke rast e ku di navbera dayik, azadî û xwezayê de têtikiliyeke wekhev a balkêş û rast hatiye danîn. Civaka Sumer a cara pêşî civaka şareza nas dike, bi gotina amargî hesreta xwe ya ji bo civaka komin a dayikê îfade dike ku hînê ji wan nirx an jî civaka berê ya komin dîr neketiye. Di orjînalîteya Sumer de mirov vê serûbinbûnê hem dikare bibîne, hem jî balkêş e, û mirov jê hîn dibe.

Wezna di têtikiliyên navbera jin-mêr de li dijî xira bûn. Rewşa vê bûyerê di diyalogên navbera Înanan-Enkî de xuya dike. Ev diyalog weke ceribandineke destanê ya pêşî hatiye çêkirin. Destanek berî Destana Gilgamêş e. Şerê navbera nîzama komin a dayikê an jî civakê û civaka hiyarerşîk a bavik (civaka derbasî şaristaniyê dibe) de tîne ziman. Pîr eşkere ye ku pêvajo bi awayekî zêde ne adil û bi têtikoşîn dimeşe. Li gorî daneyên dîrokî civaka Sumer di qonaxa pêşî de pêvajoyek e ku mirov dikare wê weke demokrasiya destpêkê bi nav bike dîtiye. Civata rûsîpiyan hînê wernegeriyaye nîzameke bavikan. Guftûgoyên gelekî gurr û geş tîne kirin îşaret bi şiklekî demokrasiyê dike. Têngînen mîna fermana Xwedê hînê çênebûne. Jixwe têngînen bi vî rengî ji ber maskeya zilamê bi hêz û xasûk dibe û pîvaneke yekalî ya eskerî û despotîk e. Şêwazê hevpeyvîne di Destana Înanna de gelekî geş e, û di civakê de çî diqewime tîne ziman; behsa bêdaletiyê, û ya bi ser jinê, danehevên wê û zarokên wê de hatiye dike. Eger belge gelek hebûna, me yê karîbûya bidîta an jî haya me wê jê bûbûya ku bi ihtimaleke mezin ji demokrasiya Atînayê ya çîna koledar gelekî wêdetir gihiştine qonaxeke demokrasiyê.

Ji aliyê teorîk ve em dikarin têtêrxin ku derbasbûna civaka şareza di heman demê de bi derbasbûna civaka demokratîk di zikhev de pêk hatiye. Guftûgoyên dijwar ên pêşî li civatên rûsîpiyan repêra hatina dengê pê demokrasiyê ne. Li cem tevahiya civakan di heman qonaxan de em dualîteyên bi heman rengî dibînin: dualîteya civaka şareza û civaka demokratîk. Eger bi awayekî berçavtir em bînin ziman, em ê bibêjin dualîteya dewlet û demokrasiyê. Li her devera dewlet heye pîrşîrêka demokrasiyê heye. Li her devera demokrasiyê hebe jî rîskeke dewletbûnê heye. Demokrasiyê şeweyekî dewletê nîne, her weha weke demokrasiyê jî têngîna dewletê şaş e. Divê mirov baş bala xwe bide ser xisletên têtikiliya navbera herdu dualîteyan.

Di tevahiya dîrokê de dualîteyê li ser hatiye lîstin jî ev e. Ya ji nava civaka berê derketiye û pêşketiye, demokrasiye yan jî dewlet e, vê yekê rê li ber berevajîkirin û guftûgoyan vekiriye. Ev yek jî nîşan dide ku pêvajo di zikhev de bi gelek şeran, xwelîhevrahişandin û pevçûnan derbas bûye. Di mînakê Îslamê de ku em baş dizanin, pevçûn û guftûgoyên li ser demokratîyet-cumhûriyet û seltenetê de balkêş û zelal in. Muqaweleya Hz. Muhammed a Medîneyê mîna Peymana Civakî ya J.J. Rousseau ye. Mirov vê yekê bi hêsayî dikare di Quranê û hedîsan de bibîne. Lê aristokrasiya eşîran a li ber serê wan bi hêz bûyî, nemaze nîzama hiyarerşîk a qebîleya Kureyşîyan pîr eşkere li seltenekteke mîna ya Bîzans û Sasaniyan digere. Hînê di dema Hz. Muhammed de ev pevçûn heye. Jixwe maneyê pevçûna di navbera Mekke û Medîne de ev e. Pevdîçin gelo nîzamê nû wê cumhûriyet be (bi Erebiyê tê maneya demokrasiya gel) yan jî wê seltenet be (nîzama monarşîk a ji bav derbasî kur dibe. Ev pêvajoya bi pevçûn bi reva Hz.

Muhammed ji Mekkeyê di sala 622'an P.Z. de destpê kir, bi kuştina Hz. Elî li Kûfeyê di sala 661'ê de bi şiddeteke bi heman rengî li cihê îro şer li ber serê wî diqewime dewam kir, û klîka Muawiye ya alîgirê seltentê ji vê pevçûna pêncî salî serketî derket. Di wê demê de nîzama bi hêz a hiyarerşîk a eşîrê rê nade cumhûriyetê, ya rastî şens nade demokrasiya destpêkê. Ji vî alî ve jî Îslamiyet bi sosyolojiyeke rastî were lêkolîn wê gelekî encamên balkêş bide!

Dîrok mînakekî din ê balkêş di dema avabûna Împeratoriya Îran a Pers de pêşkêş dike. Persan mîrasa Konfederasyona Medan piştî guftûgo û pevçûnên dûvdirêj veguherandin împaratoriye. Di vê de silaleya Axamenît bi roleke diyarker rabû. Gelek nîşane hene ku bi pêşengiya rahibên Mediyên ji salên 560 B.Z. heta salên 520'an demeke pirr dijwar derbas bûye. Kambîzê sexte ji bo vê mînakekî balkêş e. Damezrandina berê ya Konfederasyona Medan mînakekî tîpîk ê demokrasiya destpêkê ye. Dîroka Herodot di vê warê de vegotinên balkêş pêşkêş dike.

Demokrasiya Atînayê dîsa yek ji wan mînakan e ku baş tê zanîn. Çi bi Qraltiya Spartayê, çi jî bi Makedon û Persan re şerê kirin, bi awayekî din gelo şerê demokrasî, împaratorî yan jî qraltiyê bû. Destpêk be jî li ser hîmê çînî be jî guftûgoya civakeke demokratîk e, yan jî civakeke şaristaniyê ye, hatiye kirin û li ser her pevçûne. Li Romayê di şerê li ser cumhûriyet û împaratoriye de, di serî de Sezar kesên herî navdar jî dikare di van şer û pevçûnan de bêne kuştin ango ev pevçûn hebûna dualîteyeke bi şer û şiddetê nîşan dide. Em dikarin van mînakan zêde bikin. Ji bo em eleqeya xwe ya ji mijarê re xurt bikin û hêza têgihiştina xwe mezin bikin, em dikarin Şoreşên mezin ên Fransî û Rûs jî di vê çarçoveyê de bi nav bikin.

Şoreşa Franseyê (1789) li dijî monarşiya mutleq destpêkir. Bi cumhûriyetê jî bi encam bû. Ango bi demokrasiya civakî ya radîkal bi encam bû. Di pêvajoyeke pirr dijwar re ango dema terora şoreşger re derbas bû. Piştî Triumvira bi Împeratoriya Napolyon dewam kir. Piştî demên derbasbûnê yê curbicur heta roja me ya îro dîrokê îlana pênc cumhûriyetan dît. Ya şeşan jî tê guftûgokirin.

Di Şoreşa Rûs a Mezin de (1917) perde bi demokrasiyeke radîkaltir vebû (dema şûrayan, Sowyet). Di şerê navxweyî de dîktatoriya şoreşgerî nas kir. Di dema Stalîn de dîktatorî mayînde bû. Di 1989'an de di salvegera dusedsaliya Şoreşa Franseyê de ji nû ve li demokrasiyê vegeriya. Hîne jî dixwaze demokrasiya xwe pêşde bibe. Di dema modernîteya kapîtalîst de bi sedan mînakên bi heman rengî hema bêje her sal tene dîtin.

Min ev vegotina dûvdirêj a bi mînakan ji bo du tîkiliyên li hev geriyayî, nakokiya di navbera demokrasî û şaristaniyê de, rewşa bi pevçûn û tengezar nîşan bidim, pêşkêş kir.

Xusûsa ku divê em bala xwe bidinê ew e ku herdu civakan jî dixwest li ser civaka komin hebûna xwe dewam bikin. Weke me berê jî anîbû ziman, civaka komin hîne jî dewam dike, di tevahiya şaneyên civakan de weke dewijmê hebûna xwe dom dike. Şaneya dayik e ku ji bo mayîndebûna cînsê mirov divê guman jê neyê kirin. Di wicûd de çawa ku şaneyên dayik ji bo bunyeyê xwedî bikin şaneyan tamîr dikin û wexta hewce bike wan ji nû ve ava dikin, civaka komin a dayikê jî di tevahiya civakên dualîte de hebûna xwe bi şeweyekî bi vî rengî dewam dike. Ez gelek caran dibêjim; civaka komin a dayikê bi civakên şareza û demokratîk ên ji nava xwe derxistine şer bike, tengezar bibe û carnan jî bi wan re li hev bike dîsa jî tine nabe û wê nebe. Bi vî awayî mirov rewşa civaka komin a dayikê destnîşan bike sedem û encamên xwe yê girîng hene. Wexta ku cihê wê bê, dîsa jî ez ê timûtim behs bikim.

Ez timî behsa şerê di navbera civaka şareza û civaka demokratîk de dikim. Ev nayê wê maneyê ku ew li hev nakin. Berevajî di navbera van herdu civakan de lihevkerin esas e. Ya rastî diviyabû esas bûna. Ji ber ku li gorî diyalektîkê du seriyên dijber hevdu tine nakin. Ji lewra civaka demokratîk û

civaka şareza bê hev nabin. Hebûna yekî bi yê din e. Berê jî min gotibû, şaristanî û demokrasî herdu jî ji civaka komin a dayikê tîn. Demokrasî zêdetir li bêbextî, zordestî û mêtinkariya tebeqeya jor a hiyarerşîk rast hatiye û ji xwe re pirraniya jêr û pirraniyan esas digire, şaristanî jî zêdetir tebeqeya jor a hegemonya îdeolojîk, mêtinkarî û zordestiyê dewam dike, dixê bingehê xwe. Lê ev alî weke du beşên bi kêrê ji hev hatine kirin û ji civaka komin a dayikê qut nînin. Di zikhev de ne, lê cudahiya wan ji hev têrê xwe pêşde çûye.

Di vê nuqtayê de divê em bi tevahî têgihîştina li têngîna civakê di ber çavan re derbas bikin. Hem jî bi şertê ku em lê serwext bibin û timî ji bîr nekin. Civak ji çînîbûnê, di her çînê de bi hezaran komên li jêr, bi mîlyonan malbat, gelek cureyên koman ên nebûne çîn û li hemberî çînîbûnê li ber xwe didin, bi qasî yê globalbûne komikên herêmî bûne, bi hezaran cure têkilî û nakokiyên dîn, ziman, siyasî, ekonomî, eşîr, netewe, navneteweyî, kaos û nîzamên tengezar, cangiran, bi şer û bi piştgirî ketine nav hev, ne bi şeweyê yek bi tenê bi hezaran ên bi tenê bi tevahî yekpareyê yekparebûnekê pêk tînin. Di nav vê germoleya mezin de demokrasî û dewlet çiqasî hev di weznekê de bigirin, pergalekê nêzî aştiyê pêk tê. Ji bo bi tevahî aşti bibe divê dewlet nemîne, herçiqas em vê yekê weke teorîk bifikirin jî di warê pratîkê de em hînê ji vê gelekî dûr in.

Jiyaneke demokratîk a demdirêj bi tevahî civakê û heta civaka dewletê dikare bigihîne aştiyeke temam. Di momenta dîrokê ya heyî de li gorî wezna hêzên qala wan tê kirin ango hêzên dewlet û demokrasiyê bikevin pêvajoya şer nekirinê mirov dikare behsa aştiyê bike. Eger demokrasî bixwaze bi tevahî dewletê daqurtîne, di momenta dîrokê ya heyî de zêdetir wê xisletên kaotîk xwe nîşan bidin. Ezmûnên li gelek welatan vê rastiyê nîşan didin. Eger dewlet timî rewşeke demokrasî têde tine ferz bike wê sîstemên dîktatorî û despotîk pêk bên ku dîsa di momenta dîrokî ya heyî de encam dîsa kaos e. Şaristaniya jêre pêvajoya dîrokî tê gotin pênc hezar sal e ku dewam dike. Demokrasiyê kêmafê jiyane dît. Lê pirraniya civakê û pirranî her tim li benda demokrasiyê man. Ji bo wê têkoşyan. Belkî jî bi hezaran sal derbas bibin jî û bi heman awayî nebe jî bi awayekî wê dewlet û demokrasiyê di zikhev de bijîn û dewam bikin.

Pirsgirêk ew e ku bi qasî mirov dewlet û demokrasiyê ji hev bike divê karibe pîvanên sîstematîk ên pê karibin bi hev re bimînin û hev înkâr nekin, diyar bike. Belkî jî divê mirov destûrên nû yê bingehîn çêke. Di nav hev de bûna dewlet û demokrasiya heyî bi temamî xapandine. Mîna pelên mewan e ku pê eybên hev vedişêr in. Ji vê rewşê neyê bihurandin, guftûgoyeke hevgirtî ya demokrasî û dewletê nayê kirin. Du şoreşên herî modern ên Rûsya û Franseyê bihêlin ku van mijaran pêşde bibin û zelal bikin, alozî mezintir kirine. Teoriya siyasê, divê herî kêmafê dewleta li demokrasiyê vekirî ango dewleta demokrasiyê qedexê nake û xwe naxe şûna wê, û demokrasiya dewletê înkâr nake ango demokrasiya xwe bi lez nake dewlet û dewletê weke sazûmaneke timî divê ji holê were xirakirin nabîne, pêwîst e ku bi lez ji aliyê naverok û şeweyê ve diyar bike. Bi rastî hewcedarî bi teoriyê heye; lê hewcedarî bi teoriya bersivê bide pratîka naverastê tevlihev dike heye. Ez bawer dikim ku mirov dikare dewlet û demokrasiyê bîne astekê ku kêmafê şer bikin û hev bêtir berdâr bikin. Şeweyên bi vî rengî yê dewlet û demokrasiyê hem hewce ne, hem jî mumkîn in. Siyaseta pêdivî pê heye jî mirov dikare li ser vî hîmî pêşde bibe. Dewletên heyî demokrasiyê bi awayekî cewherî qebûl nakin. Dewletên heyî gelekî cangiran û xwedî wicûdeke dêw in. Demokrasî jî mîna karîkaturekî dewletê ne ku çeloxwarî û bê kêr in. Bêguman meseleya bingehîn a felsefeya siyasê û pratîka wê ev e.

Divê ez dubare bînim ziman ku ez ê van xusûsên di wan de gelek tespîtên nû hene di pirtûka Sosyolojiya Azadiyê de bi firehî guftûgo bikim.

Haya min ji min heye ku min di çarçoveya teoriya bingehîn de paradîgmayek ji paradîgma sosyalîst û ya rêuresma lîberal cudatir pêşkêş kiriye. Ez ê hewl bidim hinekî din jî naveroka wê tijî û xurt bikim. Min di çarçoveya vê vegotina kurt de hewl da bersiv bidim ku em dikarin

kapîtalîzmê weke ‘şeweyekî civakê’ di ku de û çawa bi cih bikin. Eşkere, ez kapîtalîzmê ne weke şeweyekî ekonomiyê û ne jî weke şeweyekî civakê dibînim.

Beriya her tiştî em têkiliya jêre ekonomiya kapîtalîst dibêjin, hewl bidin wê di nava yekparebûna civaka şareza de bibînin. Ekonomiya kapîtalîst jêre ekonomiya guhertinê jî tê gotin. Bi şeweyê vê ekonomiyê metabûn çêdibe. Di vê ekonomiyê de yekdestiyek heye ku ji têkilî û reqabeta di bazarê de keysê dibîne, bi buhayan dilîze û ji cudahiya di navbera deveran de sûtê werdigire. Girîng e ku mirov vê xusûsê baş fêhm bike. Li gorî vê binavkirinê jî divê mirov baş bizanibe ku ne sektorek e ku nixê guhertinê diafirîne. Bi giştî pirr hindik bi jiyana ekonomîk re têkildar e. Lê belê ji ber pozîsyona xwe ya stratejîk hindikayîyê diyarker e. Di destê hindik kesan de nixekî mezin ê guhertinê yê ketiye ser hev e. Ji lewra jî bi serdestiyê stratejîk dikare hem bi ajotina mal a bazarê û xwesteka ji bo wê bilîze. Divê neyê ji bîr kirin ku ev serdestiya heta wê rojê di destê dewletan de jî nîne. Çêbûna vê serdestiyê û şeweyê bi karanîna wê balkêş e. Pirr hindik mirov çêbûna wê fêhm dike. Lê şewazê çêbûna wê, ji ber ku xwe dispêre timî mezinbûna sermayeyê, gelekî bi bandor e, û dikare civakê serûbinî hev bike. Eger mirov ji vê rola wê re bibêje şoreş e, ev bi civakê re îxanet e. Nexasim jî bi civaka dîrokî û demokratîk re!

Zanista ekonomî-polîtîk wê kengî li xwe mikur bê ku xwe mezin kirin û bi kar anîna sermayê talanek e ku kirasek lê hatiye kirin û ev gelekî hûrûkûr tê kirin. Jixwe supermenên ekonomiyê siyasethanên ekonomiyê ji navê qudsiyeta qanûnê sût werdigirin û ev jî qanûna navdar a karê ye ku wê cîla dikin û pêşkêş dikin. Ez ji zîlamê bi hêz û xasûk re çima kapîtalîst nabêjim? Ji ber ku desteserkirina wî xwe dispêre hêzê û şer ji ber wê. Bêguman em ji bîr nakin ku şer dafik e. Hewce nabîne kirasê huqûq û dîn lê bike. Lê pêwîst e ku mirov heqê ekonomiya kapîtalîst di vê nuqteyê de bide: têkiliya ekonomî-dewletê ya beriya wê bi desteserkirina bi darê zorê bû. Rêûsma huqûqa hiyarkerşiyê dîne bi ser ve bû rêzika wê ya ‘malê kafiran helal e’ êşkere weke heqekî destûrê dide desteserkirinê. Ango zîlamê bi hêz û xasûk êdî dibe dewlet. Ekonomiya kapîtalîst di vê nuqteyê de ji dewleta klasîk vediqete. Ez nabêjim dijberê wê ye. Asta pêşketina civaka şareza ji ber ku talanekê mîna xenîmetê berdar nabîne, li vê sektorê pêşî vedibe. Jixwe wexta dewleta koledar û feodal bêber bû ji wê kêliyê û pêve ew li ser kar e ku ev jî cudahiya wê nîşan dide. Jixwe bi vî awayî derfet dide xwe ku navê sîstemeke nû ya ekonomiyê li xwe bike.

Yekdestiya dewleta koledar di serdemên pêşî de gelekî berdar e. Em wexta li qebrên Firewnan pîramîdan dinêrin, em li bermahiyên bajarên Greko-Romen dinêrin em vê rastiyê dibînin. Sektora kapîtalîst jî di vê demê de heye, lê gelekî bi sînor e. Berdarbûna yekdestiya dewletê rê nadiyê ku di vê sektorê de pêş bikeve yan jî hindikî rê didiyê. Kengî nîzama xebatê ya koledar bêber dibe, em dibînin nîzama xebatê ya feodal belav dibe. Mijara me nîne ku em analîz bikin bê ka şaristaniya koledar çima bêber bûye. Lê di vî warî de em bi kurtî dikarin qîma xwe bi gotina çend hevokan bînin. Ev şaristanyê bi têgihîştina xwe ya jiyana û xebatê ya demeke dirêj (B.Z. 4000-P.Z. 500), bi belavbûna xwe ya li mekanekî fireh, bi mesref û lêçûna zêde, ji ber ku sînorên wê yên bi zorê û kolekirinê yên peydakirina mirovan bi dawî bû, ji ber ku ji derve û hundir bi hezaran serhildan û berxwedanên bi karektera azadîxwazî û demokratîxwaziyê li dawiyê ma.

Civaka şaristanyê ya hat avakirin û zêdetir ji aliyê Îslama Rojhilata Naverast û Xirîstiyantiya Ewrûpayê ve hat temsîlkirin, li gorî şaristaniya Greko-Romen a mîrasa wê wergirt û ji şaristaniya ew jî li ser hatin avakirin ji şaristaniya Sumer û Misrê cuda xwe spart şeweyekî meşrûiyet û mêtinkariyê. Herdu dînan zemînekî xurt ê meşrûiyetê danê. Li gorî kole bi gundiye serf ku yê wê ye, civaka şareza karîbû xwe nû bike. Bêguman dema dirêj a Xirîstiyantiyê bi qasî sêsed salan bû wijdanê xizanan û têkoşîna azadîxwazî û wekhevîtiyê ya di bin perdeya mezhebên cihê yên Îslamê de dewam kir, anga hewldan û lêgerînên li civaka demokratîk, bi roleke sereke kirin ku şaristanî hem xwe nû bike û hem jî xwe dewam bike. Weke îdeologên şaristanyê îdîa dikin, ev yek ji mezinbûna şaristanyê û pêşketina wê ya bi rûmet nîne. Herçend hin destketiyên wê hebin jî

ya rastî bi saya bermahiyê civaka komin a berê, bi saya hezaran berxwedan û serhildanên xizanan, reva koleyan, qewman û eşîran xwe gihandiyê vê astê.

Di civaka şareza de zordestî û mêtîngeriye xwe bi amûrên nû yên rewakirinê nû kirin, bi vê re amûrên wê yên bingehîn çîn, bajar û dewlet jî veguherîn û nû bûn. Di nava têkiliyên nû yên serf-senior, bajar-bazar û dewlet-evd de pêşketina hêmanên kapîtalîst hêsan bûn. Bajarên ji Çînê heta Okyanûsa Atlasê li dora bazarê çêbûn, kirin ku hilberîna metayê zêde bi lez bibe, guhertin hûrûkûr û berfireh bibe. Buhaya cihê ya di navbera bazaran de kir ku kara yekdestiya bazirganan bigihîje asteke nedîtî. Bi vî awayî cara pêşî bû ku bajaran keys dît bi gundan re bikevin weznekê. Şaristaniya Îslamê ya di navbera Rojhilatadûr û Ewrûpayê de bi awayekî şaristaniyeke bazirganiyê bû. Ji aliyê bazirganiyê ve ji Ewrûpayê re çî hewce dikir pêşkêş kir. Çî ji alî çanda maddî, çî jî ji alî çanda manewî ve. Amûrên din ên bingehîn ên şaristaniyê jixwe ji serdemên destpêkê ve dihatin pêşkêşkirin. Barkirina bajar, çîn û dewletê bi Îslamê re bi dawî dibe. Di vê de bêguman Erebi û Cihûyan roleke sereke listin. Karên Greko-Romenan di serdema antîk de nîvco hiştibûn, zanyarên Erebi û Cihûyan, pîşesaz û bazirganên wan tamam kirin.

Kêmasiya girîng a bi tenê ya şaristaniya Rojhilata Naverast ew e ku sektora kapîtalîst nikarîbû ji bajaran bibihure û li mekanê welatekî bi roleke sereke rabe; angoyê Amsterdam û London tede bi serketîbû ew nikare bi ser bikeve. Di vê de ji rejîmên mutleqiyetê yên Ewrûpayê wêdetir otoriteya navendî ya despot diyarker bû. Avahiyên siyasî yên li Çîn û Hindistanê di warê navendîbûn û asîmetrîkbûnê de ji seltenatên Rojhilata Naverast serdestir bûn. Japoniya hinekî di şeweyê siyasî yê feodal ê mîna Ewrûpayê de ma.

Em dema tîndî digihîjin sedsala 16., em dibînin êdî taqeta şaristaniyên Asya qedîm nemane ku gaveke nû biavêjin. Seferên Tîmûr û Cengiz, koçên ezbetên Tirk û êrîşên wan bi tenê bûn sedem hinekî din temenê xwe dirêj bikin û bibin xwîneke teze. Çî bibûya wê li Ewrûpayê bibûya ku weke nîvgiraveke li serê rojavayê Asyayê disekinî. Ji ber ku laboratuara nû ya şaristaniyan ew der bû.

Tevî şaristaniyê wexta bazirganî û sektora kapîtalîst barkirin Ewrûpayê, li pêşîya xwe erdên bakîr û beyar, bajarên nû avabûne û feodalîteyeke nûgihîştî ya xam a Ewrûpayê dîtî. Mîrov ji wan re nikarîbû şaristanî jî bigota. Li Ewrûpayê Xiristiyantiyê ya heta dawîya sedsala dehan kir dayîna morala manewî bû. Eger şaristaniyeke qedîm a mîna li Rojhilata Naverast li Ewrûpayê pêk bihata, zehmet e ku şaristaniya kapîtalîst lê pêş biketa. Şaristaniyên nû li erdên bakîr û beyar çêdîbin. Mîrov vî alî jî di warê şaristaniyan de li ber çav bigire, dikare baş hîn bibe. Di meyandina şaristaniya Ewrûpayê de em dibînin ku valatiyeke gelekî balkêş heye. Ji ber ku dewamkirina bi ya berê zehmet e, û ya nû jî xam e (feodalîte) ev yek dihêle ku ya sêyemîn karibe ji navê derkeve. Mînak di ser Spanyayê re Ereban, di ser Balkanan re Osmanîyan, di başûrê Sibîryayê re êrîşan qewman, herî dawî jî eger milekî êrîşê yê Moxolan li Ewrûpayê bi şeweyê berê împaratoriyeke ava bikira, gelo dîrokê çawa ber bigirta û rêve biçûya? Wer xuya ye ku li Ewrûpayê şens jî hêmanekî girîng e.

Bi tevahî van spekulasyonan em li ser şaristaniyê dikin, ji bo em çêbûna sektora kapîtalîst û karekera hegemonîk zelal bikin. Em dibînin ku ji bo pêşketina xeleekeke şaristaniyê jî nîşane xuya nakin. Komeke mezin a spekulatorên bi bandora hêza hezar tesadufî, li herêmên marjînal û telşên şaristaniyên qedîm, di ser bazaran re û li dijî wê bi listikên peran û bi rêyên dûr ên bazirganiyê û ji talanên mêtîngeriye bi zêdeyî yên para xwe girtî, di ser du bajarên Ewrûpayê yên herî bê îdîa pêşî li Ewrûpayê paşê li tevahiya dinyayê karîbûn hegemonya xwe deynin û bi dijwarî bi kar bînin.

Bi tevahî lêkolîn nîşan didin ku ev koma spekulator gelekî muhafizekar e, ti fikreke xwe ya afirîner û vedîtineke xwe nîne. Karê herî baş dizane bike ew e ku bi peran peran bi dest bixe. Di

dema tinebûn û şeran de dizane ji kurtêlan bi dest bixe, li gelemperiya dinyayê ji cudahiya di navbera buhayan de her bi dest bixe hîne zêde pereyan bi dest dixê û ev qadeke civakî ye ku herî zêde tede dizane tevbigere. Yek ji xisletên balkêş ên Ewrûpaya di serê sedsala 16. de ew e ku pere gihiştiye wê astê dikare hukim li her tiştî bike. Femandar û rêveberê rastî bûye pere. Pere li cem kê be, hêz li cem wî ye. Bêguman di vê de sedemê bingehîn ew e ku her tişt zêde bûye meta, bûye bazar û bûye bajar.

Ti hêza desthilatdariya Asyayî ya qedîm, siltan an jî împarator û heta ti împaratorê Romayê ti pirsgirêka wî bi berhemê metabûnê bi pere û bi peran rêvebirina desthilatdariyê tine bû. Hebe jî gelekî bi sînor e. Hebe xezîneyên dinyayê ji mêj ve birin qesrê xwe. Sektora kapîtalîst wexta serketin li pey serketinê bi dest dixist, qralên EWrûpayê di rewşekê de bûn, parsa deynan dikirin. Têkiliya hêza pere û desthilatdariyê êdî ketiye qonaxê nû. Desthilatdariya siyasî cara pêşî ye li ber peran çongên xwe dişkê. Ev rastî jî piştrast dike ku pere hêza fermanê girtiye û ev yek nîşan dide ku çend bi hêz bûye. Napolyon wexta der barê artêşê de digot 'Pere! Pere! Pere!' ev rastî dianî ziman.

Di dîroka şaristaniya dinyayê de di bingehê nûbûnê de giraniya bandora pere heye û ev jî di şaristanyê de rê li ber nûbûnê vedike. Lê di xisletên wê yên bingehîn de ti guhertineke bi kok çênabe. Jixwe şaristanî, pere, bazar, bajar, bazirganî û heta banke û senedê hîne nû nas nake ku! Bi tevahî jî bi hezaran sal berê hatine vedîtin.

Sernavekî din ê girîng ew e ku sektora kapîtalîst di destpêkê de têkiliya xwe bi hilberînê re tine bû û heta têkiliya bi bazirganiya piçûk re jî tineye. Di têkiliyên bingehîn ên aboriyê de ti keşfek an jî tiştêkî nû kiriye nîne. Hêza afirîner a guhertin û metayê jî nîne. Ji hezarên salan ve guhertin û metabûyîn dewam dike û tê. Eger ille hewce dike ku em behsa qabîliyetê wê bikin, divê em bibêjin ku hêza pere baş keşif kiriye, dizane bi kar bîne, dizane pere bike sermaye ango dizane ji pereyan pere bi dest bixe. Di vê pişesaziyê de hoste ye. Pirsporên pere û gera mal a li bazarê bûn. Eger mirov di serê sedsala 16. de ketina Ewrûpayê ya bin fermana pere bi tenê bi hostatiya vê komê ve girê bidin wê ev yekê bibe tengavkirina rastiyan. Bi tevahî rastiyan em tînin ziman nîşan didin ku di pêşketina şaristanyê de rola ev kom pê rabûye gelekî bi sînor e. Pere û bazar mecbûr nebûn ku sektora kapîtalîst derxin holê. Gelekî zêdetir hêza pere û bazarê li cem şaristanyên Asyayê hebûn. Eger yekser têkilî hebûya wê berê pêşî li wan deran derketiya holê. Bi giştî tê qebûl kirin ku mirov nikare têkiliya zanist, huner, dîn û felsefeyê jî bi derketina kapîtalîzmê re deyne, ji ber ku ew li gorî prensîbên disîplîna xwe ya manewî bi guman û dijber nêzîkê wê derketin û çêbûnê dibin.

Mijareke min timî hewl daye bi bîr bixim. Hêzeke mîna jinê, çawa bû ku li ber destê mîrê ti xisleta wî ya afirînerî û hilberîn nîne kete rewşek ev çend belengaz û bû mehkûmê ber dest wî. Bêguman bersiv rola zorê ye. Piştî ku aborî jî ji destê wê girtin êdî êsîriyêke xeternak ferz dibe. Mîrekî zarok jî deyne ser serê wê çil salî wê karibe pîrektiyêke piçûk ketî jêre bike. Ewqasa êdî ew ji kesayeta xwe bûye deng jî jê der nayê. Jixwe pîrektiya ji zilamê bi hêz re xeternak e.

Ez bawer dikim ku em hêza pere weke sermaye li ser civakê bi vê mînakê re bidin ber hev wê ji bo hînbûnê gelekî bi kêr be. Jixwe piştî ku pere gihişt hêza fermananê, ya rastî êdî bûyer meseleyê aborî nîne. Dîroknasê hoste Fernand Braudel wexta dibêje; 'kapîtalîzm dijberê bazarê ye, ango li dijî aboriyê ye, û heta li dijî ekonomiyê ye' rastiyeke gelekî manedar tîne ziman. Ji ber ekonomî bi diyardeya bazar û guhertinê daye destpêkirin, hukmê wî gelekî giranbuhaye. Min jî timî dixwest ez bînim ziman ku kapîtalîzm her tiştê xwe di nava ekonomiyê de dadike, dixeniqîne, lê ya ratî ti têkiliya xwe pîre nîne û heta dijminê wê sondxwarî ye. EZ ÎDÎA DIKIM: KAPÎTALÎZM EKONOMÎ NÎNE, DIJMINÊ WÊ YÊN SONDXWARÎ YE. Di beşên pêş de ez ê vê mijarê bi awayekî berfireh bigirim dest û li ser rawest im. Fîrans, ekonomî ye? Fîransa global,

ekonomî ye? Felaketa hawîrdorê ekonomî ye? Ma bê karî pirsgirêkeke ekonomîk e? Banke, sened, kûr (course) û faîz ekonomî ne? mîna kansêrê ji bo karê hilberandina metayê ekonomî ye? Lîsteya pirsan dirêj e. Bersiveke bi tenê ji bo hemûyan heye ew jî NA ye. Formul ev e: Pere, sermaye bahane = desthilatdarî şahane! Pere-sermayeyê bi lîstikên heta dawî hîlekar ne şêweyekî nû yê aboriyê afirandine, ne jî şêweyekî civaka kapîtalîst, û heta mirov dikare behsa şêweyekî şaristaniyê yê bi navê şaristaniya kapîtalîst bike. Li naverastê lîstikek heye ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin û bi vê lîstikê civak bi dest xistine. Ne bi tenê hêza aboriyê, bi tevahî hêza siyasî, eskerî, dînî, exlaqî, zanistî, felsefî, hunerî, bi tevahî çanda maddî û manewî hatiye bidestxistin. **KAPÎTALÎZM DESTHILATDARÎ Û SERWERIYA HERÎ BERFIREH E.**

Em li çarsed salên dawî yên mirovatiyê binêrin ku jêre serdema kapîtalîzmê jî tê gotin. Di civakê de deverê neketibe bin serweriyê û heta bi rehên civakê yên zîro şaneyek desthilatdarî li ser nehatiye danîn ma ye? Civaknasê xasûk ê Ingilîz Antony Giddens behsa sê domnekiriyên modernîteyê dike: şêweyê hilberînê yê kapîtalîst, dewleta netewe û îndustrî. Wexta modernîteyê bi sê lingan bi nav dike rast xuya dike. Lê bawer dikim ku haya wî jê heye; bi vê paradîgmayê teorîsyeniya qonaxê nû dike ku pê têkoşînekê dide û dixwaze kapîtalîzmê ji welatê wê yê esasî rizgar bike. Lîberalîzma bi şêweyê rastgir teoriya bi guhertinê kapîtalîzmê domdar bibe dikir ku ev jî îdeaya dawîya dîrokê bû, lîberalîzma bi şêweyê çepgir jî bi îdeaya bêserûbinî-dawî careke din dixwaze bixwe mejiyên mirovan. Bi pêngava dawî ya kapîtalîzma global re.

Ez ê şîroveya der barê kapîtalîzmê de ji vir û pêve li ser hîmê analîzên modernîteyê dewam bikim. Nemaze di çarçoveya dewleta netewe û îndustrialîzmê de. Lê ez ê hewl bidim wê bi xwe jî li biryargehên desthilatdariyê bişopînim. Min ji ser navê 'li mala kapîtalîzmê' ya F. Braudel îlham girt, lê min ew kêmtir dît, ji lewra bi temamî ne wisa, lê weke xwedayê xasûk ê Sumeran Enkî, mîna Hadesê Helenan di qesrên li bin erdê de, ango li deverên kiriye xuya nake û lîstika desthilatdariyê lê tê lîstin. Lewma sernavê me bibe 'Li Qesra Qralê Tazî û Xwedayê Bê Maske' wê hînê manedartir be. Ez ê bi tevahî şêweyên vegotinan sentez bikim û nîşan bidim ku ji serî ve çawa kapîtalîzm xwesteka xwe ya sîstemêke desthilatdariya global hebûye û bi dewleta netewe û îndustrialîzmê çawa xwestiya di vê xwesteka xwe de bi ser bikeve. Ji ber ku parçekirina şêweyên van vegotinên mezin yek ji karên pêşî yên vî Levîathanê nû ye. Eger em vegotinan bi hev ve nekin wê vegotinê kêmtir bimînin. Bihevkirina vegotinên dike ku rexne bikeve xizmeta hedefê. Dibe ku ji rêbaza min lome bêne kirin, lê ez bawer dikim mirov digihîne şîroveyeke xurt a têkiliyên civakî ango mirov xweş serwest dike. Ez ê dabaşa dawî ya nirxandina xwe bi sernavê 'Dijminê Sondxwarî yê Ekonomiyê Kapîtalîzm' temam bikim. Xebata min a piştî vê jî wê bi sernavê 'Sosyolojîya Azadiyê' be ku ez ê têde civaka demokratîxwaz, azadîxwaz û wekhevîtxwaz analîz bikim.

3- KAPÎTALÎZM NE EKONOMÎ DESTHILATDARÎ YE

-Xwedayê Bê Maske, Qralê Tazî û Pere-Fermandar Li Qesra Xwe-

Di nava gel de tê gotin. Dibêjin eger tu bixwazî xebereke rast bigirî biçe 'xeberê ji zarokan bigire'. Weke erkeke rêzgirtinê ji bo tevahiya zarokan û ji bo ez careke din dakevim çavkaniya xebera rastî divê ez pêjn, xeyal û bîranînên xwe yên zarokatiyê ji nû ve şîrove bikim.

Wexta ku min bihîst zarokê cîranê me Emîn 'îlmîhalê' dixwîne, eleqeya min a ji mizgef û Îslamê re zêde bûbû. Piştî ku min çend dua ji ber kirin, min karîbû ez li sefê pişt melle Muslim cih bigirim. Piştê min bihîst melle Muslim gotiye 'Abdullah wer biçe wê bifire'. Min ev gotina wî hîç jî bîr nekir. Wer xuya ye ku min rast dest bi gav avêtinê kiriye. Dîsa hînê di bîra min de ye; min xwe li qurmê dara zeytûnê ba dabû û min ji hevalê xwe yê dibistana seretayî Ezîz (piştê min bihîst bûye muhendîs û mudîrê tapûyê yê ji rêzê) pirsibû û guftûgo kiribû ku dibistan û mamoste

divê çawa bin. Li ber çavê min mîna pêjna cinawirekî modern ango Levîathanê modern hatibû. Di vê de jî ez ne xapiyabûm. Ji ber ku li dibistanê xwedayê nû dewleta netewe didan ji berkirin. Piştê gelek dem derbas bû, min di felsefeya Hegel de xwend ku xwedayê nû weke dewleta netewe daketiye rûyê erdê û bi şiklê Napolyon dest bi meşê kiriye û wexta min fêhm kir ku vê yekê bi rahîb-mamosteyan li dibistanên seretayî didin ji berkirin, ez lê hayil bûm ku xeberên di zarokatiyê de min rast girtine. Li cihê ku Xwedayê melle Muslim pîrnîsî, Xwedayê mamoste Mehmed ê Çorimî bilind û mezin dibû. Şifirê kamyonê yê ji gundê Argilê Heyder hebû. Çend çaran şeveqê bi kamyona xwe di ber xaniyê me re derbas bûbû. Lampeyên mekîneya wî ji ser xaniyê me ve xuya dikir. Wexta min serê xwe ji bin lihîfê radikir û bi çavên xwe yên li xewê li rohnîya lampeyên makîneyê temaşe dikir, ew sihra makîneyê weke pêjna nîv-xwedayekî baş dawerivîbû hinavê min. Makîneyên nû yên xwedê mewzû bahis bûn. Paşê gelek dem derbas bû, min fêhm kir ku îndustriyalîzm yek ji şaxê mezin ê Levîathanê nû ye, û bi vî awayî min careke din bawer kir ku min ji xeyalên zaroktiya xwe xeberên rast girtine.

Ez divê yekser li vir bibêjim ku ti xwedatî bi qasî îndustriyalîzmê cinawir nebûye. Gundê me bi qasî pêncî kilometreyê ji sînorê Sûrî dûr bû. Wexta projektorên rohnîkirinê yên sînor mîna brûskê li çavên min dixistin û dikuskusandin, pêjneke têkel a mîna dewlet-xwedê dihat. Ez vê jî weke xebereke sêyemîn a zaroktiya xwe timî hewl didim bi bîr bînim.

Komara Tirkiyê yek ji mînakên pêşî ne ku wergerandin dewleta netewe û modernîteya kapîtalîst ew kir nîv-mêtingeh. Komara Tirkiyê di damezrandina xwe de xwedî xisletên Komara Franseyê ye. Weke wê di destpêkê de dewlet û demokrasî di zikhev de ye. Mîna Komara Îslamî ya Îranê, Komara Îslamî ya pêşî li Medîneyê, û heta mîna Yekîtiya Komarên Sowyetî Sosyâlîst YKSS. Bi demê re şeweyê desthatdariya kapîtalîst hêmanên demokratîk pejinandin û wergerandin dewleta netewe ya çor û hişk. Ez ê van mijaran di beşên pêwendîdar de bi firehî analîz û guftûgo bikim. Belkî jî yên pêşî ne. Mînakên pêşî divê mirov bi baldarî şîrove bike. Min dixwest ku ez formên xwe yên cumhûriyetê cihê û weke çîrokeke dirêj û romanê bi anîya ziman. Lê ez tenê bi hevokê dixwazim bibêjim; min wexta li dibistana Cumhûriyetê ya neqane Fakulteya Zanistên Siyasî (Mekteba Dewletê ya Milkiye) dixwend û ez diketim sala wê ya dawiyê, mejiyê min ê analîtîk û hisî tevîzî bû, min ti tişt his nedikir û fêhm nedikir, min his dikir ku ez bi temamî serkorî kiribûm û Levîathanê nû mîna ku min kiribe mîna tenekeyekê û bi zorê deng ji min derxîne.

Bandora dîne berê yê li gund piştî gelek salan min bi tiştên li dibistanên mezhebûn sosyâlîzma pêkhatî karîbû bişkînim. Ez divê bêjim ku di van salan de ez ketibûm nav rewşeke septîk û şikê. Her ku ez difikirîm ez noq dibûm, wer li min dihat ku ez mîna difetisîm. Piştî gelek salan, kengî ez li xwe hayil bûm ku çî di rengê Komara Tirkiyê de, çî jî di rengê Sosyâlîzma Pêkhatî ya Sowyetê de ya xwe li ser min ferz dîke Levîathanê modern e, hingê ez bi ser xwe ve hatim. Ji tevahiya xwedayê dînan ez bi xwedayê dîne modern re rûbirû bûm. Pût û formên wî yên bêhejmar dor li min girtibûn. Min derketin û serweriya vî dîne modern fêhm kiribû û min zanîbû ku ev dîn li gorî min nîne. Min his û fêhmkiribû ku ez çiqasî xwe ber bi bayê vî dînî nexim û xwe ji rê dernexînim ez ê karibim jiyanê azad a alternatîf pêşde bibim. Cara pêşî bû ku mejiyê min ê analîtîk û hisî destê xwe dabûn hevdu û ez bi ser xwe ve anîbûm. Ez bi van xetan hewl didim vê pêvajoyê şîrove bikim.

K. Marks û F. Engel wexta ‘Sosyâlîzma Zanistî’ ango civaknasiya xwe şîrove dikin weha dibêjin: ‘Me ji ekonomî-polîtîka Ingilîz, felsefeya Elman û sosyâlîzma Fransî sentezek çêkir.’ Xebata li ser van sê ekolan tê wê maneyê ku modernîteya hewl dide hukim li tevahiya Ewrûpayê bike, tu analîzên wê yên teorîk pêşde dibe. Ekola ekonomîk-polîtîk a Ingilîzan hewl dide ya diqewime weke serketina ekonomîya nû piştrast bike yan jî weke dînekî nû bide bawerkirin, felsefeya Elman dibêje; divê aktorê sereke dewleta netewe (şeweyê nû yê qral-xwedê) esas were dîtin, sosyâlîzma Fransî jî li ser navê tevahiya civakan (weke yekîtiya demokrasî û şaristaniyê) radibe û dibêje;

vegotina dînî ya berê xwe vekişandiyê û civaka laîk-pozîtîvîst ango dînê nû yê sîstemê bi ser ketiyê û hewl dide vê teorîze bike.

Şoreşa fikrê ya ji sedsala 16. ve pêş ket, di hîmê wê de bandora serûbinker a yekdestiya kapîtalîst heye. Wexta mirov vê şoreşê bi nav bike divê mirov timûtim behsa çend mînakên dîrokî yên bi heman rengî bike. Mînaka me ya pêşî perestgeha dewleta rahîb e. Li vir zîggûrat malzaroka dewletê ye. Li ser berhemê zêde rêxistinîya bi navê dewletê bi şoreşa fikrê re tê nirxandin. Berhemê zêde bi kîjan amûrî dikare bê kontrolkirin? Amûrên bingehîn ên rewakirinê ango çawa civakê bi sîstema nû bidin bawerkirin û amûrên di vî warî de wê bêne pêşdebirin, sererastkirin? Bi çareyên bêne dîtin wê dewletê were bi rêxistinîkirin û mînaka pêşî ya tevahiya dînên şaristaniyan wê xwedayên nû bêne avakirin. Bersivê pîr dijwar hatiye dayîn. Dewlet cara pêşî weke rahîb û qral tê bi rêxistinîkirin. Ekonomî cara pêşî weke sosyalîzma dewletê û di zik dewletê de tê bi rêxistinîkirin û kontrolkirin. Hêzên hiyarerşîk ên rêûresmê jî weke xwedayên nû yên ezmên, erdê, hewa, av û bajaran têne avakirin û maskekirin. Kolekirina mirovan cara pêşî di destana afirandinê de tê dîtin. Di vê destanê de xweda dibêjin; mirov jî gûyê xwe afirandine. Bûyer û diyardeyên bi vî rengî hemû li zîggûratê têne vedîtin. Zîggûrat weke perestgehê qatê wê yê jor panteon e, ango cihê otorîteyên tebeqeya jor a hiyarerşîk, cihê yekîtiya xwedayan e, qatê li binya wan ê rahîb-qralan e, ango rêveberên hegemon ên pêşî yên afirînerên sîstemê ne, qatê herî jêr jî ji kole û pîşesazên nîrxê zêde û berheman diafirînin re hatiye veqetandin. Wexta em dibêjin perestgeh malzarok û prototîpa pêşî ya bajar, dewlet û çînane, em sîstematîka formula bi tevahî şaristaniyan jî diyar dikin. Em tî heta modela herî dawî Ewrûpayê jî em li tevahiya modelan şopa vê mînakê dibînin. Ji lewra jî rast e ku mirov mînaka Sumer weke çavkaniya orjîn bibîne. Ez dibêjim; ti versiyon nikare bi qasî orjîn balkêş û bi tesîr bibe.

Versiyona sêyemîn Ionya-Grek e. Versiyona duyemîn a Sumeran, Hûriyên çavkaniya xwe Mezopotamya Jêr in, û şaristaniya Hîtîtan a di nava wan de ye. Cudahiya Grekan ew e ku ji vegotina mîtolojîk a klasîk bihurîne û şeweyê felsefîk ava kirine. Sedema bingehîn a avakirina wan a felsefeya civak û xwezayê ew e ku dewletên bajaran ên derketine holê û pêşketine êdî bi vegotina mîtolojîk nikarin rave bikin û bidin bawerkirin. Herçiqas di tebeqeyên jêr de hêza rewakirinê ya vegotina mîtolojîk dewam bike jî ji bo kesên bi pîrsgirêkên berçav ên rêveberiyê re mijûl dibûn hewcedariya bi vegotîneke îqnaker her diçû xwe ferz dikir. Pratîka jiyana civakî bi sedema pîrsgirêkên bajaran rê lê vekirine şewazê ravekirina felsefî ferz dike. Lê panteona xwedeyan Olypos a bi Zeus destpêkir hînê jî bi bandor e. Sokrates di berdêla helwestên xwe yên pêşî yên gumanbar de canê xwe da, lê şagirtên wî doktrîna wî ya hînê pêşnûme bû karibûn bikin bingehê çavkaniya felsefeyê. Nexasim mirov ji Eflatûn û Arîsto re bibêje şahê felsefê ne, şaş nîne.

Mirov dikare Îbraniyan weke qebîleya pêşî ya ji mîtolojiya Sumer û Misrê derbasî vegotina dînî ya yekxwedayî bûye bi nav bike. Versiyonbûna ji milekî din e. Di serî de Zerdeştî û felsefeya Yewnan gelek şaxên din jî jê diçin û Mûsevîtî, Îsevîtî û Muhammedî jê zêde dibin.

Daneheva çandî ya maddî û manewî ku di sedsala 16. de li Ewrûpayê ghişt hêzeke mezin, ya esas xwe dispêre vê dîroka orjîn û versiyonên wê. Eger Ewrûpa bêyî van were hizirandin, wê wextê dîrokê bi Ewrûpayê were destpêkirin, lê ev yekê ji serî ve kesî nede bawerkirin û ev yek bibe vedîtina mîtolojî û dînên nû. Pozîtîvîzm, laîktî, lîberalîzm û heta sosyalîzm weke xebatên fikrê xwedî xisletên nû bin jî di bin bandora giran a çavkaniya sereke ya dîrokî de hatin çêkirin. Têgîn û naverokên wan bi pîrranî ji aliyê versiyonên beriya wan ve hatine çêkirin. Ne tenê huqûq, huner, zanist û felsefeya Greko-Romen, xwe nespêre mîrateya Misr û Sumeran, ravekirina dema Ronasans, Reformasyon û Rohnîbûnê nabe.

Hemin di vê de kêrhatina Ewrûpayê heye. Jixwe bi sedsala 16. re destpê dike fêkî û ber dide. Di serî de Francis Bacon, Montaigne, Machiavelli û Kopernik bi vegotinên zanistî, felsefî û dîn tîkel

versiyona nû diyar dikin. Şaristaniyê bi tenê bajar, dewlet, çîn, bazirgan, pere û bazar pêşkêş nekirin; felsefe, dîn, zanist û huner jî pêşkêş kirin. Ewrûpayê xwe îspat kir ku dikare çanda maddî û manewî ya dîroka qedîm herî zêde bigire û di hinavê xwe de bi nazenîniya laboratuarekê lêbikole û qabiliyeta sentezkirinê nîşan bide. Şaristaniya Hind û Çînê nikarîbûn di vê yekê de bi ser bikevin. Şaristaniya Rojhilata Naverast jî nikarîbû bibe xwedî hêz ji bo karibe gava dawî biavêje. Min sedemên wê timûtim anîn ziman.

Wexta ez dibêjim di dîroka şaristaniyê de Ewrûpa versiyona sêyemîn a mezin e, mirov van rastiyên dîrokî ji nû ve bi bîr bîne wê gelekî jê hîn bibe.

Antony Giddens, kêrhatinên Ewrûpayê li şaristaniyê zêde kirine bi gotina 'nedomker' kiriye têgîn. Bi vê jî hewl dide ya orjîn destnîşan bike. Bêguman orjînalên şaristaniya Ewrûpayê hene. Lê nedomkerên Giddens kapîtalîzm, dewleta netewe û îndustriyalîzm hindê be jî vê îspat dikin. Civaknasiya Giddens tê maneya rizgarkirina kapîtalîzma di roja me ya îro de ku ez ê di beşên pêş de hewl bidim li ser rawestim. Lê belê sê mijarên bingeîn ên behsa wan kiriye divê mirov hûrûkûr analîz bike. Ji lewra têkilîdanîn gelekî girîng e.

Em ji nû ve li sê çavkaniyên girîng ên Marksîzmê vegerin. Ji aliyê anîna ser hev a çavkaniyên fikrê yên Ewrûpayê sê dabeşkirin manedar in. Lê nikariye wekheviya di navbera hersiyana de zevt bike. Ji ber ku zevt bikira wê xwe jî bida dest. Marksîzm jî di navê de ya ekonomîk-polîtîka Ingilîz, felsefeya Elman û sosyalîzma Franse hevpar dike îdeolojiya Rohnîbûnê ye. Ya divê were çareserkirin esas ev îdeolojî ye. Li dinyayê hînê jî ya serwer û bi bandor ev îdeolojî ye. Herçiqas weke zanista civaknasiyê were pêşkêşkirin jî li derveyî çarçoveya heman îdeolojiyê tiştekî nû nagire nava xwe. Ez şaş nebim, civaknasê navdar ê DYE'yê E. Wallerstein, Marksîzm jî di navê de wexta fikra Ewrûpayê şîrove kiriye, bi vî awayî li xwe mikur hatiye: 'Em wexta dipeyivin, azadî û sosyalîzmê guftûgo dikin, ez fikaran dikim ku îlahê li me bîne xezabê. Ji ber ku me ji heman çavkaniyan bi jehr vexwar.' Fikra behsa wê tê kirin, îdeolojiya Rohnîbûnê ye. Mikurhatina navdar a nûnerê bi hêz ê Dibistana Felsefeya Frankfûrtê Adorno jî weha ye: 'Jiyana çewt rast nayê jiyîn.'

Nietzsche û peyrewên wî îdeolojiya Rohnîbûnê hînê eşkere rexne kirin. Nietzsche dibêje Rohnîbûnê bi tevahî têgînên xwe ji dîn girtine. Carl Schmitt bi tevahî têgîn û feraziyên felsefeya siyasetê kokên wan ên dînî rohnî kirin. Lîteratureke dewlemend û lîsteyeke dûvdîrêj a kesayetên mînak hene ku nîşan dide Ewrûpa di şewazê fikra xwe de ketiye şik û gumanê kûr.

Rewşa şaristaniyê li Ewrûpayê gelekî tevlihev e, û mirov dibizdîne. Ne tenê bi mêtîngeriya xeternak, şerên netewe û dîn ên emperyalîst, bi kirina kontrolê ya ekonomiyê û rê dayîna wê, bi desthilatdarî û dewletkirina wê bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin gihiştîye meznahiyekê. Di vê nuqteyê de gelek 'nedomdariyên' wê nayên înkarkirin. Û heta ji gelek aliyan ve kapîtalîzm, îndustriyalîzm û dewleta netewe, bêguman gelek 'nedomdariyên' girîng pêşkêş dikin.

Lê di serî de îdeolojiya Rohnîbûnê bi tevahî vegotin 'nedomdariya' şaristaniya Ewrûpayê rave nakin. Bi zanebûn jî nebe, çawa ku her dîndar propagandaya dînê xwe dike, li gorî analîzên dawî em dikarin bibêjin vê îdeolojiyê weke dînekî qebûl dikin û xwediyên vegotinan di rewşa dîndariyê de ne. Ez divê bi bîr bixim ku timî îstîsna hene û ev yek ti carî hukmê giştî xira nake. Şeweyê fikra Ewrûpayê kokên xwe diçin kûrahiya dîrokê, di çend versiyonan re derbas bûye, di nava şaristaniyê maddî ya tevlihev de ku orjînan wê ne, pêk hatiye û divê mirov xisleta dînî ya metafizîk a vê pêkhatinê ti carî ji nedîtî ve neyê. Weke her dînî, berpirsiyar e ku şertên xwe yên çanda maddî biparêze û ebedî bike. Belavkirina wê ya li tevahiya dinyayê wezîfeya wan a stratejîk e. Ji rahibên wê yên destpêkê bi tevahî zanîngehên wê yên fermî, dibistan û akademiyan, ji

dibistanên seretayî heta qışleyê, ji fabrîkayê heta navendên mezin ên firoşgehan, ji medyayan heta muzeyan, heta bi bermahiyên dînen berê, ji hepisxaneyan heta bi nexweşxaneyan, xwecihî û global heta bi goristanan, nemaze di qada neteweyî de bi tevahî zêhniyeta civakê fetih dike, bi teknîkên desthilatdariya polîtîk û zora eskeriyê weke zirxekî xwe li tevahiya civakê badaye. Bi tevahî civakê ‘Di qefeseke hisinî de digire.’

Dîn û fikrên şopa dîn li ser wan hene, çendîn fermî bibin, dibin îdeolojî. Îdeolojî jî bi awayekî berçav bernameyek e ku ji rêzikan pêk tê, komên mirovan û berjewendiyên wan diparêz e. Fikir an jî dînê Ewrûpayê ye li gelemperiya dinyayê fermî bûye êdî îdeolojîyek e. Weke şaristanî neçare tebeqeya xwe ya jor biparêze, ebedî û serwer bike. Ji bo şaş neyê fêhmkirin ez dibêjim ez van rexneyan ne tenê li mirovên Ewrûpê dikim; li xwe, li herêma xwe, dinya min jî di navê de li tevahiya mirovatiya hatiye fetihkirin dikim.

Îdeolojiya Rohnîbûnê çima evqas bi tesîr e? Ev pirseke li cih e. Weke dînekî kozmopolît ê herî pêşketî ye. Bang li tevahiya mensûbên dînen beriya xwe dike. Neteweyî ye; netewebûyîneke ji dewleta netewe re ne perest e. Di rewşa dînekî herî qels de ye. Ji lewra qebûlkirina wî bi qasî dînen berê zehmet nîne. Xwe bi zanistiyê timî xwedî dike. Şeweyê jiyana maddî bi awayekî kiriye rîtuêkeke dînî. Amûrên çanda manewî di serî de organên medyayê timî propagandaya wê dikin. Jiyana ekonomîk û siyasî bi tememî di kontrolê de ne. Globalbûyî ye.

Haya min ji min heye ku ez wexta rewşê bi îfadeyên giştî tînim ziman, ez pêjna dinyayeke mirov nikaribe ji nav derkeve diafirînim. Ez divê yekser bibêjim, şaristaniyeke bi vî rengî xwe pêşkêş dike, dişibe dema dawî ya Împaratoriya Romayê ku baweriya wê bi wê nemabû. Herçiqas bi heybet û bi hêz xuya bike jî bi tevahiya pîrraniyên di nava civakê de hilweşandiye û parastina ekolojîk a hawîrdorê re ji zû ve têdikoşe. Bi qasî împaratorbûyîna şaristaniyê konfederasyonbûyîna demokrasîyê jî dewam dike.

A- Kapîtalîzm ne Ekeonomî Desthilatdarî ye

Mirov bifikire kapîtalîzm ekonomî nîne, fikrek e ku herî kêr bi qasî pirtûka Das Kapîtal a Marks encamê xwe hene. Ez hema berê pêşî bibêjim ku fikra ez hewl didim qala wê bikim, têkiliya xwe bi redoksiyontiya desthilatdariyê nîne. Her weha ez rexneyê li xwe qebûl nakim ku kapîtalîzmê weke ekonomî bi dewletê re têkildar bikin. Ez dibêjim, ya weke têgîn kapîtalîzm, kapîtalîst û ekonomîya kapîtalîst tê gotin, pêkhatina klîk û hêzeke polîtîk e ku ekonomiyê kontrol dike. Ev hêz cara pêşî di sedsala 16. de li Ewrûpayê bi tesîr bûye, li Hollanda û Ingilistanê bi navên me behskirî bûye serwerê polîtîk ên van welatan. Bi karanîna wê ya ekonomiyê nîşan nade ku ew ekonomîk e. Dikare bê gotin, Fernand Braudel dîroknas-civaknasekî hêja ye ku cara pêşî haya wî ji vî rastiyê çêbûye. Lê belê nikarîbû fikra xwe sistematîze bike. Herçiqas haya wî jê hebe ku bi tevahî fikreke Ewrûpayê ya weke amentûyê çendîn xira kiribe jî pîrr zêde nikarîbû vî bîne ziman. Belkî jî di vî warî de nikarîbû fikra xwe pêşde bibe. Pîrr êşkere dibêje; kapîtalîzm dijberê bazarê ye, talana yekdestiye û ji derve tê ferzkirin. Wê wextê divê mirov bipirse: ya xwe ji derve ferz dike, dijberê bazarê û ne ekonomiyê çî ye? Bersiva ji vî pirsê re tê dayîn kêr e. Hêzeke polîtîk e, dîn e, an jî dibistaneke fikrê ye?

Li deverên fikra teorîk dikevin nav hev lêkolînkirina bûyerên pratîk dikare hînê encamên mirov jê hîn bibe bide. Em mînakê xwe li ser Venedîkê bidin û em dest pê bikin lîbîkolîn. Di sedsala 13. de li Venedîkê komeke mezin a bazirganî heye. Lê ev kom di heman demê de li ser rêveberiya bajêr jî serwer e. Bi hevrikên xwe re şer dike. Keştiyên wan ên şer hene. Ango Venedîkeke eskerî jî heye. Her weha palpiştiya Ronasansê jî dike. Li ser civak û ekonomiyê kontrola wê xurt e. Ev tîkîlî bi tevahî di zikhev de ne, û bi hêsayî mirov dikare bibêje pere weke zamqekê wan bi hev re dike. Wê wextê kîjan tîgîn dikare yekparebûna van tîkîliyan îfade bike? Xusûsên mirov dikare

wan rave bike ev in; ekonomiyê bi koma weke bazirganên mezin bi nav dike di bin destê xwe de digire û beşekî mezin ê nîrxê zêde vedidize. Ji bo vê jî erka polîtîk bi xwe yan jî kontrola wê di destê xwe de digire. Wexta pêdivî bi zorê dibîne hêza artêşê bi kar tîne.

Eger mirov bi baldarî binêre, mirovê bibîne yek kêr yek zêde tevgera komple ya komê xuya dike. Di nava komê de herçiqas hin nav biguherin jî herî kêr li Venedîkê komeke di pozîsyona diyarker de heye. Dubare em vê komê bi nav bikin. Yekdestiya bazirganî e, dewlet e, artêş e, burokrasî ye. Palpiştê cemawera huner û dêrên li pêş in. Komek e ku ji dewletê wêdetir, ji derve xwe li ser ekonomiyê ferz dike, lê ekonomî nîne, ji dewletê wêdetir li ser civakê hegemonyayekê ferz dike. Mirov dikare ji vê komê re bibêje desthilatdariyeke zêde têde hatiye cem hev, ji lewra mirov wê bi xwe dikare weke desthilatdariyê bi nav bike ku ev şîroveyeke para wê ya rastiyê bi hêz e. Eger koma me li tevahiya Îtalyayê bi tesîr bûbûya, me yê jêre bigota desthilatdariya neteweyî ye. Eger xwe li tevahiya beşên civakê belav bikirana, me yê jêre bigota dewleta netewe ye. Ekonomiya welat bixista bin destê xwe, me yê jêre bigota desthilatdariya ekonomîk. Ev rewşa xwe li tevahiya Ewrûpayê û ji wir jî li dinyayê belav bikira, me yê jêre bigota împaratoriya dinyayê ye.

Di çarçoveya van feraziyan de em li cografya sedsala 16. a Hollanda û Ingilistana îro binêrin. Bûyera diyarker ew e ku timî ji aliyê qraliyetên Franse û Spanyayê ve têne tengavkirin. Ev qraliyet dixwazin xwe weke împaratorî îlan bikin Ingilistan û Hollandayê jî weke eyalet bi ser xwe ve bikin. Li prens û qralên van welatan dixwazin serxwebûna xwe ya siyasî biparêzin û pêşde bibin. Ji lewra gelekî zû pêdiviya wan bi hêzê heye. Naxwe her kêlî heye ku bêne daqurtandin. Hêza hewcedarî jî pê heye, siyasî, eskerî, pereyî û entelektuelî ye. Fikirdar û hunermendan vedixwînin. Descartes, Spînoza, Erasmûs li wan derane. Serrafên Cihûyan weke xwediyên peran diherikin wê derê. Hîmê artêşeke nû tê danîn. Ev artêşeke profesyonel e, bi disîplîn, bi perwerde û teknîka nû ye. Ji bo destek û piştgiriya civakê girîngiyê bi azadiyê didin. Şerên siyasî yên navxweyî çareser dikin. Ya girîngtir jî li Ewrûpayê ji bo ekonomiyê berdor hostatiyeke ekonomîk nîşan didin. Wexta mirov van sedem û bandoran gişan bi hev re difikire, mirov dibîne Hollanda û Ingilistan xwe li beramberî hevrikên xwe baş xwe diparêzin. Ji vê jî wêdetir di dawiya sedsalê de keysê dibînin xwe bikin hegemon. Yên kêr pîr zanin wê qebûl bikin ku xeta sereke ya bûyeran bi vî rengî qewimî ye.

Hingê em pirsê xwe ji nû ve bikin. Em ê bi tevahî van têkilî û pêwendiyên di zikhev de çawa bi nav bikin? Em weke sîstemeke çawa bi nav bikin? Bi tevahiya van bûyeran çîneke afirîner a aboriyeke nû pêk anî? Li naverastê aboriyeke berdor heye. Kê ev afirand? Bi hezaran pişesaz, cotkar, karker, bazirganên piçûk, bazar, sened û pereyên çerxê bi lez dikin. Ya girîngtir, ev ekonomiya berdor nîrxê zêde mezin dike. Kî para zêde distîne? Herhal yên ekonomiyê bi hêza siyasî-eskerî û pere di bin destê xwe de digirin. Ji ber ku pere nebe firotin nabe. Ew nebe jî berdor nabe. Hêza siyasî û eskerî jî nebe wê dagirkerî bibe, wê wextê jî wê dîsa berdariyê kêr bibe. Ji lewra tevî ku pere û tiştên weke wî bi bandor in, lê ekonomiyê tînin asta di bin destê xwe de bigirin û di berdêla vê de jî ji bo nîrxê zêde yê mezin dibe desteser bikin wê kontrola xwe dewam dikin. Muhtemel e ku ev beş tîkiliyeke xwe ya xurt bi erka siyasî û eskerî re heye. Prens û qral serê artêşê ne. hewcedariya wan jî bi pereyan heye. Ji lewra ihtimaleke mezin e ku bi kesên nîrxê zêde berhev dikin yan di heman komê de ne, yan jî bi wan re di nav tîkiliyên gelekî baş de ne. Di vê navberê de, nava xwe bi tevgerên fikrî û hunerî re xweş digirin. Li hesabê wan jî tê ku li Ewrûpayê weke prens û qralê girîngiyê bi azadiyê didin bêne naskirin. Tevgerên muxalefetê yên hevrikên xwe jî destek dikin û xwe ji vê paş ve nadin. Em careke din bipirsin: em vê tevgerê komple çawa dikarin bikin tîgîn? Eger em bibêjin ekonomî ye, li naverastê kesekî xweşik bi ekonomiyê re mijûl dibe tineye. Yên hene nîrxê zêde desteser dikin. Ev kî ne? Ji derve xwe li ser ekonomiyê ferz dikin. Nîrxê pere di nava çerxê de bi lez dikin û pê pereyên xwe zêde dikin. Weke deyn didin dewletê. Belkî jî di berdêlê de dibin hevparê dewletê.

Em dibînin ku em yên ji wan re kapîtalîzm, kapîtalîst û ekonomiya kapîtalîzmê dibêjin yekser jî nebe ew kes in ku ekonomiyê kontrol dikin, lê esas bi xwe di navê de cih nagirin. Ev kes esas bi çi mijûl in? Têkiliya wan bi yekdestiya desthilatdariyê re heye. Yekdestiya xwe ya ekonomiyê bi yekdestiya desthilatdariyê re dikin yek. Şer dikin; dema li welêt di şer de bi ser bikevin di nava welat jî hêza wan zêde dibe. Ez jî tê maneya hîne pîr nîrxê zêde. Wexta di şerê li beramberî derve de jî bi ser dikevin, ev jî tê maneya destketiyên mêtîngîrîyê û hegemonyayê. Bi vê re jî talana yekdestiyê tê.

Eger em mîna Ingilistan û Hollandayê li zeman û mekan belav bikin, bûyerê hîne berçavtir dibin. Hevgirtina xwe pêşî ji bo hegemonya xwe ya Ewrûpayê bi kar tînin. Di dawîya sedsala 16. de serweriya Împaratoriya Spanyayê şikiya û li Ewrûpayê armancên ji bo împaratoriye derbên xedar xwarin. Di dawîya sedsala 17. de monarşiya Franseyê tîkçûye û daxwazên wê yên hegemonîk li ser Ewrûpayê derbeke xedar xwariye. Li hemberî Avusturyayê bi destekdana Prûsya Elmanyayê derbeke xedar li daxwazên împaratoriye yên binemala Habsbûrgê hatin xistin. Bi Şerên Sîh Salan ên dawî serdema şerên dînan bi dawî hatin, di 1649 de bi Peymana Westphalia'yê di nava xetên xwe de li gorî wezna dewletên netewe hîmê sîstemê danîn. Bersiva Franseyê bi Şoreşa 1789'an da vê, di şexsê Napolyon de bi tîkçûna hegemonya stratejîk bi encam bû. Di heman deman de şerên mêtîngehan bi ser ketin, û bi şoreşa îndustriyê ketin sedsala 19'an. Şoreşa îndustriyê hegemondariya Ingilîz misoger kiriye, ji xwe re derî li împaratoriya dinyayê vekirîye. Dêwê Elman di şexsê Prûsya de dereng hişyar bû, piştî serketina di 1870î li dijî Franseyê de ji bo bibe hegemonarê Ewrûpa û Dinyayê bi du şerên cîhanê gelekî xirab tîkçû û şikest xwar. Weke Ingilistana duyemîn DYE ji du şerên cîhanê serketî derket û ji Şerê Cîhanê yê Duyemîn ve hêza hegemonîk a cîhanê ye. Împaratoriya Sowyet a Rûsya ku xwest rola Elmanyayê dubare bike ji şerê hegemonyayê tîkçûyî derket. Êdî Emerîkayek heye ku bi rola Împaratoriya Dinyayê radibe, ji bo pêşî li hilweşînê bigire hema bêje bi şerekî parastîne temenê xwe dirêj dike.

Berê desthilatdariyê bi vî awayî ye. Çemê desthilatdariyê ji sîteya Êrûkê dest pê dike diherike bi hezaran rûbarokan tevî xwe dike û li peravên bajarê Newyorkê yê DYE'yê êdî di nava avên okyanûsê de wenda dibe. Peraveke din a tê texmînkirin biherikê peravên okyanûsa Çînê tê hizirîn, lê niha tenê ev yek feraziyeyek e. Îhtimala wê ya xwe bigihîne wir, ji ihtimala xwe negihîne qelstir e. Şenseke mezin heye ku civaka şaristaniyê ji hev de bikeve. Li gelemperiya dinyayê pîrgirêkên hawîrdorê û yên civakî yên gelekî mezin bûne, kiriye ku civakên demokratîk bikevin dewreyê û berî her tîştî şaristaniyên xwe ava bikin. Ev yek êdî yek ji ihtimalan e. Li şûna kulta împaratoriyan a ji sîstemên dewletên berê mayî, yekîtiya konfederatîf a demokrasiyan şensê xwe zêdetir heye bi pîrgirêkên global re serî derxîne.

Em van feraziyan dikin ji bo em kapîtalîzmê li cihekî rast deynin. Yanî em di warê fikrî de li asoyan li gerûgeştê ne. Çemê mezin ê şaristaniyê li rawestgeha xwe ya li Hollanda û Ingilistanê piştî ku dibe gerînek û gerdaveke kûr dewam dike. Bi lez û renekî nû li rêya xwe diçe. Bi gerînekê re nedomdarên tevî çemê mezin dibin reng û lezeke nû didin herikîna çemê şaristaniyê. Dewleta netewe weke versiyona nû ya ji rêûresma dewleta berê, dîsa piştî şoreşa neolîtîkê weke şoreşa herî mezin a ekonomiyê îndustrî, du çemên bi hêz in. Ev du bandor rêûresma şaristaniyê bi lez û reng dikin.

Dîsa pîrsa ez timî dikim tê pêşberî me. Kapîtalîzm li ku ye? Kapîtalîzm li ku dera dewleta netewe û îndustriyê ye? Ez van pîrsan di çarçoveya ekonomiyê de dikim. Tevî ku ez timî di nava ekonomiyê de li bersiva wê digirim, tewş e, timî ez dubare dikim, ez bersivê di nava ekonomiyê de nabînim.

Dibe ku seyr bê dîtîn, lê li gorî min, tevî hemû hewldanên dagirkerî û mêtîngîrîyê, xwediyê rastî yê ekonomiyê jin e. Eger em bixwazin ekonomiyê ji aliyê sosyolojiyê ve bi awayekî manedar

bigirin dest, helwesta herî rast ew e ku divê em hêza bingehîn jinê bibînin; ew zarok di zikê xwe de hildigire, piştî anîna wî-wê bi awayekî pirr zehmet xwedî dike heta li ser piyan bisekine. Pişesaza xwedîkirinê ya malê jin e. Bersiva min sosyolojîk e ku ji rastiye re bi hurmet e. Ji sedî sed ez tîkiliya mijarê ji aliyê biyolojîk ve li ber çavan digirim. Jixwe tevî rola wê ya di şoreşa cotkariyê de bi berhevkirina pincaran a bi mîlyonan sal û ne tenê di hundirê malê de di gelek qadên ekonomiyê de jin hînê jî çerxê digerîne. Yewnanên Antîk ji ekonomiyê re qanûna malê digotin û şerefa hîmdanîna zanistan jî ya wê ye. Ji ber ku jêre qanûna malê gotin e, rastiya em behsa wê dikin beriya hezaran sala piştrast kiriye.

Di rêza duyemîn de kategoriya kole, serf û karkeran heye. Hêzên şaristaniyê ew weke hunerekî sereke ji bo desteserkirina berhemê zêde û nîrxê zêde bi rêbazên bê rehm û dewamî di bin destê xwe de xebitandine. Di rêza sêyemîn de hinekî din ên azad her cure pişesaz, bazirganên piçûk, dikandar û cotkarên xwediyê erdên hindik hene. Em li van hunermend, mîmar, muhendiz, bijîşk û erbabên pişeyên din zêde bikin kêr zêde em ê tabloyê temam bikin. Bêguman yên tevahiya dîrokê çerxa ekonomiyê gerandine ev kom an jî çînin civakî ne. Dîsa di nava wan de kapîtalîst, senyor, axa û efendî tine ne. Ev pirr eşkere hêzên ekonomîk nînin, ev li ser mirov û keda wî her cure mêtîngerî, dagirkerî, mêtinkarî û asîmîlasyonê ji derve û bi yekdestî ferz dikin. Ev hêzên dagirker, mêtînger, mêtinkar û asîmîlasyonkar in. Ne tenê kapîtalîst xwe ji derve ferz dike û ne ekonomî ye. Bazirganên mezin, pişesaz û weke kapîtalîst bankevan, ji bilî wan senyor, efendî, siyasetvan, esker û entelektuelên şaristanîparêz, hêzên ne ekonomîk in, xwe ji derve li ser ekonomiyê ferz dikin.

B- Daneyên Dibêjin Kapîtalîzm Ekonomî Nîne

Dane û agahiyên li ber destê me têra xwe balkêş in, ne tenê dibêjin kapîtalîzm ekonomî nîne, her weha ya herî xeternak dibêjin; kapîtalîzm dijberê ekonomiyê ye.

- 1- Krîzên ekonomîk. Koma rahib a 'pozîtîvîst-zanistkar' ku hewl dide ispat bike kapîtalîzm sistemeke ekonomiyê ye, li pîrgirêka krîzan jî çewt serwest dibe û dike. Mirov krîzên ekonomîk tenê dikare bi awayekî rave bike. Ew jî bi dijminê sondxwarî yê ekonomiyê û di nasnameya dijberê wê de ye. Hinek caran tê gotin; ji ber hilberîna zêde krîz çêdibin. Li aliyekî dinyayê wê mirovê ji birçîna bimirin, li aliyê din jî wê hilberîna zêde hebe! Dijberiya kapîtalîzmê ya ekonomiyê herî zêde di van rewşên bi zanebûn çêkirî de ispat dibe. Sedem gelekî eşkere ye: kara yekdestiyê. Kengî para ji kedkaran hiştî re têra kirîne neke, xwedêgiravî rewşa pêşîntengiyê çêdibe. Ya rastî çê dikin. Di vê rewşê de kîjan rahibê sexte, ya rastî kîjan qaşo ekonomîst di hewarê de tê? Keynes! Çi dibêje? Dewleta bila lêçûnan zêde bike. Çawa? Hêza kedkaran a kirîne zêde bike! Lîstik bi tevahî krêtiya xwe çawa derdikeve holê? Ji aliyekî ve tu yê bi destê xwe bêrika wî vala bike, ji aliyê din ve jî dîsa bi destê xwe bêrika wî ya din tijî bike! Eşkere, em bi tîkiliyeke polîtîk re rûbirû ne. Ji bo çalakiya hêzên demokratîk li hemberî şaristaniyê were şikandin pêşî birçî dihêlin. Piştî kengî lava dikin zikê wan têr dikin. Em bi taktîkên berê yên şer re rûbirû ne: eger tu dixwazî gelekî, bajarekî teslîm bigirî, divê pêşî tu dor lê bigirî, tu yê birçî bihêlî! Paşê di berdêla teslîmgirtinê de tu yê zikê wî têr bikî!

Ez bi sedan mînakî dikarim rûyê sexte yê teoriya krîzê ya kapîtalîzmê ispat bikim. Eger em pêşîntengiya navdar a 1930î analîz bikin, em ê mentiq bi tevahî ji hev derxin. Di vê demê de çî diqewime? Yekîtiya Sowyetê ya hegemonya Ingilistanê qebûl nake bi awayekî mayînde û serketî dibe rejîmek û hem jî bi gefxwarina li dinya ji xwe re kapîtalîst digot. Di nava Ewropayê de bi şertên giran peymanî teslîmîyetê li ser Elmanan û yên pêre tê ferz kirin. Lê ew bi çepgir û rastgirên xwe li ber xwe didin. Çî bi pêşîntengiya Mao serhildaneke mezin a gundiyan bi rêve dibe. Di serî de Anatolya, li dijî hegemondariya

Ingilîz welatên mêtingeh û niv-mêtingeh li gelemperiya dinyayê bi têkoşînên rizgariya neteweyî serî radikin. Bersiva hegemondariya dinyayê ya Ingilîz da van, di 1929-30î de pêsîrtengiyêke bi zanebûn bû. Li aliyekî malên weke lod û gidîşan ketine ser hev, li aliyê din jî kedkar û gelên ji birçîna dimirin. Dermanê Keynes ê Ingilîz her tiştî eşkere dike: bi qasî li ser piyan bimînîn wê kurtêlan bidin gelan û kedkarên dinyayê. Xwedêgiravî ev polîtîkayên dewleta sosyal e. Ev 'polîtîkayên dewleta sosyal a kapîtalîst' encamên wê çi bûn? Civaka demokratîk a dinyayê ya bi Serhildana Sowyetê ya Cotmehê destpêkir, li hemberî hêza nû ya hegemon a şaristaniyê gav bi gav paşve hat şikandin, berevajîkirin, asîmîlekirin; di sala 1990î de sîstema Sowyetê bi polîtîkayên berê hatibûn destpêkirin ji hundir ve hat hilweşandin û bi awayekî fermî jiholêrabûna wê hat îlankirin. Di salên 1930î de polîtîkayên Stalîn ên antî-demokratîk ango dîktatoriya wî: Çima? Ji bo dana alî ya pêsîrtengiya 1929-30î bû. Baş e, kî dan aliyekî an jî têkçû? Stalîn û klîka xwe, ekonomiya Sowyetê. Dewletên rizgariya neteweyî ji naveroka xwe ya civakî ango civak û şoreşa demokratîk hatin kirin û entegreyî sîstema kapîtalîst a hegemonîk hatin kirin. Bi tevahî van rewşên pêsîrtengî ji bo armanca sereke ye. Bi polîtîkayên dewletan ên bi zanebûn hebûna sîstema hegemonîk dewam kiriye û bi vî awayî xwe gihandine armanca xwe, herî kêr qonaxêke nazik li dawiyê hatiye hiştin.

- 2- Em krîzên tinebûn û xelayê jî dikarin di heman kategoriyê de bigirin dest û li ser rawestin. Bi zanebûn mal nayê hilbrandin an jî li hemberî afat û nexweşiyên ji neçariya mirovan hêviyê dikin. Bi teknîk û asta îro mirovatî gihiştîyê nabe ku nexweşî û birçbûnên girseyî bibin. Wexta ku armanca dewamkirina hebûna sîstema hegemonîk be, serî li van krîzên li hevçêkirî didin, nexweşî û afat weke qozekî têne bi kar anîn. Em careke din cîhazê bi navê 'civak û ekonomiya kapîtalîst' têkiliya wî bi awayekî fermî bi hêzên şareza yê hegemonîk re pîr zelal şîrove dikin. Heman rêbaz e: birçî bihêle, rewşa wî ya nexweş û felaketê bi kar bîne! Bi vî jî wê karibe nîşan bide ferîştîyê xelaskar e, û heta xweda ye. Bilav evd û bendên te têra xwe malavahiya te bikin!
- 3- Divê mirov baş fêhm bike ku kapîtalîzm ne tenê dijberê ekonomiyê ye, di heman demê de dijberê civakê ye. Ji mêj ve Roza Luxemburg hewl dabû bi awayekî teorîk îspat bike ku nabe civak bi tevahî bibe kapîtalîst û ev yek îmkana xwe nîne. Bi ya min hewcedarî bi teoriyên hûrûkûr nîne. Eger her kes, her civak, weke karker û kapîtalîst dabeş bibe, bi armanca karê tu nikarî mal hilberîni! Ez mînakekî çor bidim: fabriyêke sed karker li dixebitin bifikirin. Bila karibin sed maşînê çêkin. Bila civak bi yek zêde ji sedî 1 + 100 pêk bê. (Ji ber ku civak ji kapîtalîst û karkeran pêk tê. Civaka saf kapîtalîst jêre dibêjin jî ev e. Jixwe ev şaşîya beşekî mezin a Marksîstan e.) Em sed maşînê ji destê xwe derxin ji bo em karê bikin. Sed karkerê bi heqdestê xwe maşîn kirîn. Ji patron re çi ma? '0' (sifir). Bi vî analîza min a sîstemê, 'civaka demokratîk a dijberê şaristaniyê' ya nabe kapîtalîst, divê her tim hebe ku civaka şaristaniyê jî karibe dewam bike. Weke hêza hegemon a nû 'şaristaniya kapîtalîst' jî weke yê din bi dijbertiya civaka demokratîk, di dema çalakiyan de bi awayekî çavsorane bi dijminatîya civaka demokratîk dikare hebe: yan bi şeran an jî bi aştîyê. Mîna di tevahiya dîroka şaristaniyê de, di dîroka şaristaniya kapîtalîst de jî bi qasî ku neyêne jimartin gelek bûyer û şer hene ku vî vegotîne piştrast bikin.
- 4- Bêkarî. Kapîtalîzm weke sîstem ji bo ji nîrxê zêde rêjeya kara digire mezin bike timî neçare artêşêke yedek a bêkaran di destê xwe de bigire. Eger tinebe jî neçar çêdike. Bêkarî pêvajoyêke bi zanebûn tê çêkirin. Heywan û nebatên ji rêzê jî bi kêr tînin, çawa dibe ku hebûneke mîna mirov bêkêr were hiştin û bêkêr were kirin? Mînak morî bê kar dibe? Eger morî jî bê kar nabe, gelo hebûneke mîna mirov pêşketî çawa bê kar dibe? Di gerdûnê de ji têgîna bêkariyê re cih tineye. Lê weke berhemeke ji rê derketî ya mejiyê analîtîk fena çalakiyêke herî hov a jiyana civakî bêkariyêke lihevçêkirî tê afirandin û di rojevê de aktîv

tê ragirtin. Ti bûyer bi qasî 'bêkariyê' nikare rûyê dijmintiya dijwar a sîstema kapîtalîst li hemberî jiyana ekonomîk derxe holê. Di rejima firewnan de ku em gelekî rexne dikin, cih ji têngîna 'koleyê bêkar' re nîne. Çawa ku firewnê bêkar nabe, kes koleyê bêkar jî nafikire. Koleyek her tim nirxekî xwe û karekî xwe hebûye. Bi tenê di kapîtalîzmê de bêkarî, ango dijmintiyeke yeman a ekonomiyê heye.

- 5- Kapîtalîzm dijminê teknîka ekonomiyê ye. Bi asta teknîk û zanista heyî, çî civakeke em jêre bibêjin 'civaka bextewer' çî jî em jêre bibêjin 'civaka li buhuştê', çî civak dibe bila bibe, hem sîstema siyasî weke şêweyê civaka demokratîk dikare hebûna xwe dewam bike, hem jî weke ekonomî dikare pîrsgirêkên xwe çareser bike. Ji bo ev asta zanist û teknîkê optîmûm (şêweyê herî berdar) bersivê bide pêdiviyên mirov 'qanûna karê' ya sîstema kapîtalîst rê nade û dibe asteng. Eger qanûna karê nebe, asta teknîk û zanista heyî, di wê kapasîteyê de bi ekonomiyê li gorî pêdiviyên xwarinê yên mirov were birêkûpêkkirin, her çareseriyê bi hêsanî bibîne. Berevajî destûr nayê dayîn ev kapasîte were bi kar anîn; timî krîz, bêkarî û bi werimandina civakî dixwazin şaristaniya kapîtalîst dewam bikin. Di vê çarçoveyê de em dikarin bibêjin; kapîtalîzm ne tenê dijminê ekonomiyê ye, bi teknîk û zanista ku di asta optîmal de dikare ekonomiyê rêve bibe jî dijmintiyê dike.
- 6- Kapîtalîzm dijminê yek ji prensîba bingehîn a ekonomiyê exlaq û nirxên manewî ye. Mirov tenê dikare bi pîvanên exlaqî pêdiviyên xwe yên ekonomîk bi rêkûpêk bike. Naxwe dikarin mîna moriyana zêde bibin, wê wextê deh dinyayê din jî têra wan nakin. Eger exlaq nebe, dikare bibe 'civaka şêran' û wê li dawiyê heywan û dewarên bêne xwarin nemînin. Hingê ji şêr re jî dinya nemîne. Eger kapîtalîzm neyê bi sînorkirin û rawestandîna, yan wê civakê bike 'civaka moriyana' (mîna rewşa Çîn û Japonyayê) bîne ber hilweşînê, yan jî wê bixe rewşa 'civaka şêran (mînak civaka DYE). Eger her civak bibe mîna civaka DYE, Çîn û Japonyayê, êşkere ye ku wê şensê dewamkirina civaka mirov kêmbibe. Li vir kapîtalîzmê ya esasî pîvana exlaqê kiriye qurbanê qaşo 'ekonomiya kapîtalîst'. Wextekî zarok jî bi sedem zarok zêde ne, keçik dikirin qurban. Eger hebe mirov dikare ji bo exlaqî bi vî awayî mirov bike qurban û civakê dewam bike. Eger em li tevahiya şerên bi mohra kapîtalîst weke 'merasîmên dîni yên qurbankirina mirovan' binêrin, em ê hingê fêhm bikin ku em bi 'pîvaneke ekonomiya kapîtalîst' yan jî bê exlaqiyê çawa re rûbirû ne. Ev bê exlaqî şaneyên sosyal ên hundirê civakê bi tenê hilnawêşîne, gefê li tevahiya jiyana zindiyan dixwe. Ma ji vê mezintir bê exlaqî û dijmintiya zindiyan dibe?
- 7- Kapîtalîzm dijminê jinê ye ku jin hêza sereke û afirênera ekonomiyê ye. Me di tevahî analîza xwe de hewl da ku em ispat bikin; cihê jinê di jiyana civakî û nirxê ekonomîk de li asta bilind û yekemîn e. Mîna ku di tevahiya dîroka şaristanyê de, di qonaxa şaristaniya kapîtalîst de jî jin dema herî bê rehm dibîne. Di vê demê de rê li rastiya 'jina bê ekonomî' hatiye vekirin, û ew kirine nakokiyê civakî ya kûr û balkêş. Pîraniya jinan bê kar hatine hiştin. Tevî ku karên malê karên herî zehmet in, pênc qurîş nirxê karê malê tineye. Dîsa zarokanîn û mezinkirin karên herî zehmet in, ne tenê qîmeta xwe nînin, her wisa weke bela têne dîtin. Hem erzan e, bê kar e, makîneya zarokan tîne û bi hezar zehmetî mezin dike, hem jî heqdestiyê nagire û hetta gunehkar e! Di tevahiya dîroka şaristanyê de jin li zemînê herî jêr hatiye bi cihkirin. Lê ti sîstemê bi qasî civaka kapîtalîzmê nikaribû bi awayekî sîstematîk hêza îstîsmarê pêşde bibe. Vê carê jin ne tenê di zemînê jêr de li tevahiya qatan objeya ne wekhevî, ne azadî û ne demokrasiyê ye! Ya hîne xeternak ew e ku bi awayekî bi ti dema dîrokê re qiyasa wê nebe, bi dijwarî û şiddeteke nedîtî desthilatdariya civaka cinsiyetparêz heta bi organên mahrem ên mirov daxistiye, zêde kiriye, jin kiriye îndustriyê seksê, êşkence li tevahiya tebeqeyên civakê belav kiriye û 'civaka serwer a mêr' di dema şaristaniya kapîtalîst de mezin kiriye, mîna ku ji

'ekonomostanê' ji kirdara afirêner a ekonomiyê tolê hilfîne dijmintiya xwe ya jin û ekonomiyê li her dever û mekanî ispat dike!

8- Kapîtalîzm li asta herî jor di qonaxa dawî ya globalbûna ekonomiyê de bi lîstikên perekaxizan ên mîna 'borsa, sened û faîzê' yên xistine piyaseyê dijmintiya xwe û bê eleqîya xwe ya bi ekonomiya rastî re, fena ku di çavê tevahiya civakê re bibe piştrast dike. Di ti dema dîrok de ekonomî ev çend bi lîstikên kaxizan veneguhêrbû sistemeke feraziyeyê. Ekonomî weke şaneya herî nazik a civakê hatiye qebûlkirin û timî pîroz hatiye pejirandin. Jixwe peyva pîroz-qûtsî heta dema civaka Sumeran diçe û têkiliya xwe bi gotina 'qût' re heye. Pirsgirêka qût weke pirsgirêkeke pêştirîn hatiye dîtin û her hewl dane wê çareser bikin. Di tevahiya dînan de tefsîreke ekonomîk heye ku mirovan ewle bikin. Cejn û roşan weke demên bi bereket an jî derketina ji krîzan têne bîranîn. Weke K. Marks jî bi awayekî mafdar gotiye, ekonomî ew çend girîng e ku giş xisletên bandorê li tevahiya qadên civakê bike îfade dike, lê dikin ku wê ji qada mejiyê analîtîk û hisî derdixînin bi lîstikên perekaxizan girê didin, dikin qadeke ji jiyana rastî qut û dihêlin ber destê mejiyê analîtîk-spekulatîf ê bêberpirsiyarî û ev yek xisleta rastî ya kapîtalîzmê nîşan dide. Bêyî kedê bide, bi lîstina buhayên sened, faîz û nirxên peran, di nava saetan de li qada global bi mîlyaran dolar (pereyê global) dest diguherîne. Mirov nikare sistemeke ev çend li dijî ekonomiyê tesewir bike, ango transfera peran bi vî rengî dijberiya ekonomiyê ye. Di demekê de ku nêviyê mirovatîyê li sînorê xizanî û birçîbûnê ye, ev têne kirin. Ji vê qonaxa dawî ya kapîtalîzmê re serdema finansê jî tê gotin. Wexta mirov vî rûyê wê jî dibîne, mirov dikare bi hêsanî bibêje ku çiqas sistemeke bê kêr e, hewce nake, li derve ekonomiyê ye û dijminane ye. Jixwe ev jî têra xwe tê dîtin.

9- Kapîtalîzmê dest avêtiye du qadên bingehîn ên ekonomiyê qadên hilberandin û serfkarî, bi vî awayî pêdiviyên rastî yên civakan mîna xwarin, lixwekirin, cihûwar û gerê bi polîtîkayên hîç eleqeya xwe nîne tenê ji bo kara xwe maksîmîze bike dimeşîne û weke me berê gotî bi krîzên lihevçêkirî yên hilberandin û serfkariyê rastiya van herdu qadan ji binî ve xira dike. Keda mirovatîyê li hin qadan tê dayîn ku ti têkiliya xwe bi hilberandin û serfkariyê tineye yan jî weke hewcedarî lezgin û pêştir nînin. Berevajî gelek ji van ji mirovatîyê re bi tehlûke ne. Eger mirov ji van çend mînan bide, em ê pêşî behsa sîlehên nukleerî bikin ku gihiştine asteke gelekî bi tehlûk e, sermaye razandina çavkaniyên enerjîyên karbonê derdixînin ku ji ber kara zêde hawîrdorê dibin felaketê, cotkariya genetîka wê hatiye guhertin, teknolojiya fezayê, sermaye razandina ji bo çûnûhatina deryayî, bejahî û hewayî tevî ku gelekî buhane herweha rê li ber qirêjbûnê vedikin, ji ber dîntîya modeyê sermaye tê razandin û ji heman malî bi sedan versiyonên wî bê hed û hesab têne hilberandin, mirov wisa dikare gelek mînan bide. Li aliyekî, li qadên bê kêr û dîntî ne, komên mezin ên alavan ji ber tinebûna pereyan nayên kirin û di cihê xwe de dirizin, li aliyê din, komên mirovan ên nikarin bikin ji nexweşî û birçîbûnê dişkên. Artêşên bêkartiye! Di dîrokê de bi qasî ti şerî û felaketa xwezayî bi civakên mirovan xirabî û dijmintî nekiriye; ev şeweyê ekonomiyê yê jêre kapîtalîzm tê gotin kiriye, pê li rehên ekonomiyê yên can didin kiriye, tengav kiriye, qetandîye û rehên li hevçêkirî pêve kiriye.

Me der barê kapîtalîzmê de ku qonaxeke şaristaniyê ye, neh sernav jimartin. Bêguman ji bo van sernavan bi cildan analîzên piştrastkirinê hewce dikin. Ji ber ku ya ez hewl didim bikim, di asta parêznameyê de diyarkirine tezê ye, min vegotîneke bi vî awayî kin tercîh kir. Di beşa dawî de û li bin du sernavên ji niha û pêde ez ê hewl bidim mijarê ji hin aliyên din ve rave bikim û ji hev derxînim.

C- Kapîtalîzm di nava rastiya civakî û şaristaniyê de li ku û çî demê cih digire?

Hingê ev sîstema hem ekonomî nîne û hem jî dijberiya wê ya ekonomiyê eşkere ye, em çawa dikarin bi awayekî serketî û hosteyî maneyê bidinê û şîrove bikin, di nava rastiya civakî û şaristaniyê de li ku û çî demê bi cih bikin?

Ji bo mirov der barê kapîtalîzmê de bigihîje encameke manedar divê mirov di tevahiya dîroka şaristaniyê de binêre hêz û sîstemên şaristaniyê çalakî û şerên di nav û navbera xwe de; li aliyê din li çalakî û şerên bi hêzên dijberê şaristaniyê re binêre. Bi vî awayî mirov dikare bigihîje encameke manedar.

Haya min ji min heye ku ez gelek caran mijarê destnîşan dikim û gelek caran dubare dikim. Li min negirin, ez ê lêborîna xwe bixwazim û careke din tûra me ya balkêş û zêhn vedike bi xetên stûr û bi awayekî yekpare neçar pêşkêş bikim.

1- Serdema Komin a Destpêkê (Ji mirovê destpêkê heta dawiya serdema qeşayî ya çaremîn, heta 20.000 sal berê): Di pergala dayikê ya komin a destpêkê de hîmê çanda ekonomiyê tê danîn. Qût û zadê bi pincar berhevkerinê û nêçîrê têne bi destxistin yekser têne bi karanîn û ji çerm û rehikên wan sûd tê wergirtin. Bi giranî jin-dayik otorîteya plansaziyê ya klanê ye. Bi awayekî mirov dikare jêre bibêje hegemoniya dayik a pêşî ye. Nakokî û têkiliya dayika civaka klanê di nava şert û mercên xwezayê de ji kesên bibin sedema rîskê xwe diparêze, ji kesên derfetê kêrhatin û xwedîkirinê didin sûd werdigire. Di van şert û mercan de nasnameya klanê ji bo kesan man û nemanê. Têgîna zilam-pîrektiyê çênebûye. Diya dizê tê naskirin, lê partner, ango mêrê pêre tîkel dibe bi qasî neyê naskirin pîrnîsî û bintûte ye. Civaka mirov heta niha ji sedî 98.5 jiyana xwe bi vî awayî dewam kiriye. Şêweyê herî demdirêjê civakê ye. Ji ber ku di vî dem û dewranê de kevîr têne verotin û niqirandin, û weke amûran têne bi karanîn, ji vî dewranê re dema verotina kevîr (the Paleolithic Age) jî tê gotin. Ji aliyê sosyolojîk ve jêre 'pergala komin a destpêkê' tê gotin. Zimanê îşaretan tê bi karanîn. Li kevîyên gol û çeman, li şikeft û holikên li ser qazoxan hatine çêkirin dihewin. Tê texmînkirin ku bi qasî du mîlyon salan tenê li Efrîkayê, ji mîlyonek salê vir ve jî li parzemîna Asya û Ewropayê bi vî awayî jiyane. Têgîna welat, sînor û milk hîne çênebûye. Aîdiyet li gorî klanê ye. Ji ber ku klan jî sembola e, bi objeyek an jî totemekê nayê temsîrkirin. Herçiqas di nava xwe de hin qonaxan bibihure û asta wan a pêşketinê pîr hindik hebe jî mirovatî dawiya dema qeşayê ya çaremîn bi vî şêweyê pergalê gav diavêje.

2- Serdema Neolîtîk (B.Z. 15000-4000):

Pîştî bidawîbûna dema qeşayê ya çaremîn, li gorî texmînan bi qasî 17 sal berê piştî dema mezolîtîk (dema kevîr a navîn) cara pêşî li ser milê sereke li qûntara sîstema çiyayê Toros-Zagrosê kevîrên baş hatine verotin û obsidyen hatiye bi karanîn ji vî demê re neolîtîk (dema kevîr a nû) tê gotin, lê ya rastî ev qonax şoreşa cotkarî û gund îfade dike û qonaxeke gelekî dîrokiye ku gav tê avêtinê. Li gorî belgeyên arkeolojîk ev civak 10 hezar sal berê hebûna tê ispatkirin û li qûntara çiyayê Toros-Zagrosê ji nebat û heywanên kêrhatî sûd werdigire û dikare gaveke mezin biavêje. Derfet û îmkânên xwe xwedîkirinê zêde dibin. Tevî têne danîn. Ji şikeftan derbasî gundan dibin. Nebat û heywan di çarçoveya çanda gundan de têne kedîrkirin. Li derdora 6000 sal B.Z. gîzik û dîzik têne çêkirin. Nexasim ji kevîyên çiyayên Rojhilatê Derya Spî heta Zagrosan li herêma mîna kevanekê, gav tê avêtin dema çandeke gelek bi tîkiliyên xurt û di nav hev de ye. Ji vî çandê re çanda Til Xelef jî tê gotin.

Qada sereke Mezopotamya Jor e. Civak gelek amûrên hilberandinê û vedîtnên nû peyda dike. Bi awayekî mirov dikare bibêje dema neolîtîkê dema xwe ya îndustriyê dibîne. Di

nava vê çandê de jin-dayik derdikeve mertebeya dayik-xwedawendê. Bi ihtîmaleke mezin rola wê ya di avakirina civaka nû de diyarker e. Nîzama dayikê pîr baş mohra xwe li civaka klan dide. Nakokiya wê bi zîlam re hino hino destpê dike. Zimanê sembolan tê bi karanîn. Komên çermreş ên bi navê Semîtik ji başûr di ser xeta sereke re êdî weke berê bi hêsanî nikarin koçî Asya û Ewrûpayê bikin. Heye ku di pêkhatina çanda Semîtik de vê sedemê bandoreke girîng kiribe. Komên em dikarin ji wan re çermzor û çermzer bibêjin ji bakur nikarin bi hêsanî derbasî herêmê bibin. Milek texmînî di salên 12000-7000 B.Z. di tengava Beringeyê derbasî parzemîna Emerîkayê bûye, yê din jî zêdetir li Çîn, Asya Navîn û Rojhilatê Ewrûpayê kom dibin. Koma Hind-Ewrûpî ya çermspî ku li qada navîn e, ji ber şert û mercên bahewa û xwedîkirinê bi rola hegemonîk a sereke radibe. Nexasim koma li Kevana Bi Bereket komeke hegemon e. Demeke dirêj heta qonaxa şaristaniyê wê ev sifetê xwe biparêze.

Çanda Kevana Bi Bereket a di dîrokê de cara pêşî mayînde bû, li derdora 6000 salî B.Z. derbasî Mezopotamya Jêr, di salên 5000î de newala Misr-Nîlê, Balkanan, Îran û stepên Bakurê Derya Reş, di salên 4000î de bar dike tevahiya Ewrûpa û Çînê. Herçend behsa neolîtîkeke Çînê ya bi hêzên hundirîn tê kirin jî li gorî texmîna min neolîtîka Çînê bi giranî xwe dispêre çanda ji derve hatiye. Bi karanîna dewar û obsidyenê vê tezê bi hêz dikin. Bêguman wexta behsa demên dirêj were kirin, her herêmeke sereke şensê xwe heye ku neolîtîka xwe pêşde bibe. Lê bi tevahî nîşane îşaret bi Kevana Bi Bereket dikin. Di vê belavbûnê de mêtîngerî û dagirkerî mewzûbahis nîne. Berfirehbûna qadên vala cih nade têkiliyên bi vî rengî. Agahiyeke sosyolojîk û fikreke dîrokî ye ku bi giştî tê qebûlkirin; li dinyayê tevgera mezin a global a pêşî bandor û şopa xwe ya mayînde hînê dewam dike û li ser vî hîmî pêş dikeve.

3- Serdema Şaristaniya Sumer (B.Z. 4000-2000):

Di salên 5500î B.Z. de li Mezopotamya Jêr çanda jêre El Ubeyd tê gotin heye. Ev çanda behsa wê tê kirin, tê texmînkirin ku heta salên 3800î B.Z. dewam dike. Têvî ku çanda li vir xwe dispêre çanda li Kevana Bi Bereket nexasim jî ya Til Xelef, çî di derbasbûna civaka bavikî de û çî jî di teknîka çêkirina dîzik û gîzikan de jî pêşketina wan, bi qîmetbûna bazirganiyê, seferên pêşî yê dagirkeriyê û destpêkirina serdema koloniyên, dihêle ev çand û dem ji aliyê dîrokî ve girîng bibe. Mîrov dikare jêre çanda proto-Ûrûk jî bibêje. Nemaze bi sedema ku tê maneya pêş şaristaniyê û derketina civaka bavikî girîng e. Çanda dayik-xwedawendê qîmeta xwe wenda dike. Jin neçar tê hiştin ku serdestiya vebirî ya mîr qebûl bike. Rêveberiya hiyarkerîk gelekî pêş dikeve. Avahiya sêalî ya rêveberiya şaristaniya ji rêûresmê weke pêşnûme di vê çandê de cara pêşî bi awayekî bi tesîr xwe îlan dike. Di vê demê de rahibê bi awayekî Şaman e, rêveberê civakê yê xwedî ezmûn Şêx û xwediyê hêza fizîkî şefê eskerî repêra dengê lingên wan ên êdî bi hêz tê. Li çanda Rojhilata Naverast a dîn, polîtîka û eskerî şopên xurt ên vê demê hene.

Ev çandek e ku xwe ispat kiriye. Di salên 4500î B.Z. de bandora xwe li Mezopotamya Jor nîşan dide. Çanda Til Xelef dike kontrola xwe. Bi şêweyekî dike kolonî. Belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku koloniyên pêşî di salên 4000î B.Z. de heta bi Meletî û Elezîza îro belav dibe. Xanedantî çanda me jêre malbata berfireh dibêjin jî belav dike. Di çanda berê de ev hêman tine ne. Mîrov şopên wê yê texrîbker dibîne. Kavilê hin gundên şewitî ne, li dagirkerî û hilweşandineke bi zanebûn şahidiyê dikin. Çanda bazirganiyê êdî misoger dibe. Di dîrokê de belkî jî hegemondariya ciddî ya pêşî bi vê çandê re pêk tê.

Ji dema 4000-3000 B.Z. re dema çanda Ûrûkê weke rêûresmekê tê gotin. Çanda Ûrûkê li ser şopên çanda El Ubeydê pêş dikeve. Ji wê cihê dewleta pêşî ya bajêr û çînî, angû

şaristaniyê, û dîroka nivîskî dide destpêkirinê. Bêguman veguherandina çanda bavik a çanda şaristaniya pêşî ji aliyê dîrokî ve gelekî girîng e. Di vê de rewşa bahewayê ya avdaniya bi destan ferz dike roleke bingehîn dilîze. Avdaniyeke bi vî rengî hewcedariyê bi hejmareke zêde ya mirovan dibîne. Her weha amûrên avdaniyê jî şertên pêş ên bajarbûnê ne. Bi carekê xebitandina hejmareke mezin a mirovan di heman demê de pirsgirêka îaşeyê, amûrên avdaniyê jî hewcedariya bi pişesaziyê dibîne. Di rewşek bi vî rengî de jî hewcedarî bi cihûwarekî bi qasî bajêr dibe. Ev yek jî rêveberiya bajêr û çareserkirina pirsgirêkên meşrûiyeta rêveberiyê ferz dike. Ji aliyê din ve, êrişên qebîleyên talanker jî mêj ve destpêkirine û xweparastina ji wan hewce dike. Wexta ev hemû dibin yek, sêbendiyeke temam a rahib + qralê rêveber + fermandarê eskerî derdikeve holê. Destana Gilgamêş a ji qralê pêşî yê Ûrûkê re hatiye nivîsandin û bûyera dîrokî bi tesîr û bi awayekî balkêş nîşan dide.

Bajar bi xwe binesaziyek e ku zorê dide mentiqê pêşketinê. Ji ber ku rê li ber gelek pirsgirêkan vedike. Pirsgirêk mentiq dixebitînin, ango difikirînin, fikir jî amûrên nû yên hilberandinê pêşde dibe. Piştî jî rêveberiya ekonomiyê pêşde diçe, ew jî bi xwe re rêveberiya eskerî û polîtîk dimeşîne. Pêşketina çînayetiye jî mirov dikare zêdetir weke berhemekî bajêr bihesibîne. Bajar civakeke ji komên qebîle û xanedanan bihuriye. Her weha rêveberiyên bavik û hiyarerşîk li gorî xwezaya xwe ya nakok, mirov dikare texmîn bike ku hejmareke zêde şênîyan di bunya xwe de ranagire. Li bajaran mirov bi nanozîkê be jî dikare debara xwe bike, ji lewra jî cihekî balkêş e. Ji ber sedemên cûrbicûr kesên jî eşîr û xanedanan qutbûyî wê di bin rêveberiya bajêr de beşê xebatkar û rêveberan pêk bînin, êdî dema çêbûna çîn û tebeqeyê hatiye. Têkiliyeke civakî ango çînayeti, di çanda Ûrûkê de hêmanekî girîng e. Weke encamê tevahiya van têkiliyên li bajêr dewlet ava dibe.

Rêveberiya bajêr, ne derfet dide rêveberiya qebîleyê, ne jî dide ya xanedaniyê. Rêveberiya bajêr ji têkiliyên xizmtiyê wêdetir rêveberiyeye profesyonel e. Dîsa ji bo rewakirinê jî hewcedariyê bi baweriyê dibîne. Ji bo vê jî ya di hewarê de tê, yê cara pêşî pêşnûmeya dewletê da dest rahib e, û bi awayekî makêta pêşî ya bajêr perestgeh e. Karê avakirina zêhnî weke îdeolojîk a çînayeti, dewlet û weke sazî bajêr, karê mîtolojî û dînî ye. Bandora çanda maddî li ser çanda manewî di çanda Ûrûkê de balkêş e. Berevajiyê wê jî bi tesîr e. Û heta mirov dikare bibêje; çanda maddî ya pîr zêde di bin tesîra çanda manewî de bi qasî bê îmkân be, zehmet e, were fêhmkirin. Bi rêya avakirineke mezin a îdeolojîk, kiriye ku neyê dîtin. Bi hezaran sala ev avakirinê dewam kiriye û ji aliyê naverok û ziman ve di zêhnan de wer bi cih kiriye ku şertên maddî nayên dîtin. Ev karekî sereke yê îdeolojiya dewleta nû ye. Di civaka Sumer de ev fonksiyon xwe bi awayekî balkêş eşkere dike. Dewlet weke saziyeke xwedayî tê binavkirin, çîna xebatkar jî weke evdên wî yên hatine afirandin tene nîşandan. Navbeynkarê di nava dewlet û rêveberan de diçe û tê jî bi têngîna melekê bi gewde dibe. Otorîteya herî mezin a rêveberiyê weke xwedayê sereke tê nîşandan, alîkarên wî jî weke xweda di dereceya duyemîn de panteon ango rêveberiya dewletê ya asta jor û nîzama civînê îfade dike. Nifşê xwedawendan ê berê xwe weke nifşê berî bajêr û pêjna jinê hînê bi bîr dixin. Bi tevahî têkiliyên civakî bi zimanekî niv-mîtolojîk û niv-dînî tene wergerandin, di nava dinyayeke cihê ya metafîzîk de, di nava şênî û koman de cihê xwe yê rewa digirin. Bajar-dewlet-çîn weke îdeolojî ji nû ve tene afirandin.

Ji nû ve afirandin bi îdeolojiyê, weke çandêke manewî ya gelekî kêrhatî wê bibe şîroveya her cure pêşketina maddî û heta ya xwezayê. Di çarçoveya vê de, nexasim weke zimanê esasî yê vê îfade bike, wê maneyên nû bêne çêkirin, mirovan bi van bidin bawerkirin û wê jiyane di nava vê cîhana rewa de pîroz bikin û bijîn. Li hemberî jinûve bûyînê, pîrsa gelo

jinûvebûyîna maddî heye yan tineye, li ber van bûyeran hema hema wê maneya xwe wenda dike, were dîtin jî wê bi awayekî din bê formulekirin. Şoreşa Ûrûkê bi qasî şoreşa cotkariyê şoreşeke bajêr a pêşî û girîng e. Jêder û çavkaniya şaxê çemê mezin e. Çavkaniyên din ên paşê tevî dibin rûbarok û golên piçûk in, ew jî bi saya çemê mezin û sereke dikarin biherikin, bilivin. Rast e, li Çînê jî şoreşeke bajêr heye. Li Emerîkaya Navîn jî heye. Lê ew weke çemê mezin û sereke neherikî ne, li cihê jê derketine miçiqîne, yan jî çandekê mehelli ne ku mîna goleke sekan destûr didin kêman kesan ji wan sûd bigirin. Ji bo bibe şaristanî, bibe çemê mezin û sereke, yan jî tevîbûna wî divê weke şertê pêş were fêhmîkirin. Şaristaniyên saf û xwerû tine ne. Jixwe li pişt çanda Ûrûkê mîraseke deh hezar salî ya neolîtîkê heye. Ango bi zembîlê ji ezmên nehatiye xwarê. Ji vê çanda nû re şaristanî angoyê medeniyet jî tê gotin. Mirov dikare weke bajartiyê jî tercume bike ku ev jî rast e. Em wexta pêkhatina wê ya maddî û manewî, û xuyabûna wê li deverên din bi vî awayî bi nav bikin, ya rastî em bi awayekî b tevahî şaristaniyê bi nav dikin.

Çanda Ûrûkê li gorî rengê xwe yê pêkhatinê belav dibe. Li bajaran berhem zêde dibin û ev yek jî bajar zêde dike. Ji ber ku şeniyên bajaran gelekî zêde dibin, li pey hev bajarên cîran ava dibin. Çanda gund a li Kevanê Bi Bereket jî bi vî awayî zêde dibe û xekek bi xekek zincîrwarî rê li ber avabûna gundan vedike. Gundên weke nîfşên pêşî li Newala Çorê li Ûrfa-Swêregê li keviyên Firatê, li Çayonu li Amed-Erxaniyê li ser milekî Dîcleyê, ji wir jî Çemê Hallanê li nêzî Çemê Batmanê ye, bi vî awayî rêzek gund heta jêr Kerkûkê ji salên 10 hezarî B.Z. têne avakirin. Bûyera em jêre dibêjin kulîlk vekirina çandan ev e. Çanda Ûrûkê jî di rêyêke bi heman rengî de meşiyaye. Bajaran zêdebûne rê li ber reqabetê vekirine. Ji ber ku bajar di heman demê de bazar e, çanda nû jî hêmana reqabetê bi xwe re hildigire. Bazirganî ji niha ve bûye pişeyekî qîmet pê tê dayîn. Pişeyêke îndustriyê ya berê wê li çûnûhatin û cotkariyê derketiye. Pevçûna di nava bajaran de bi awayekî xwezayî pîrsgirêka hegemonyayê dixwe rojevê. Ji bajarê dewlet gavavêtina ber bi împaratoriya destpêkê ve wê xwe ferz bike. Di vî rewşê de wê bajarên heyî ji aliyê hehman kes an jî xanedanî ve were rêvebirin.

Hewcedariya Ûrûkê ya bi bazirganiyê wê qada neolîtîkê pîr zû bixwe pêvajoya şaristanbûn û kolonîbûnê. Gelek dane û agahiyên di dest de hene, li pey tebeqeyên koloniyê yên xwe dispêrin çanda El Ubeyd, xebatên kolonîkirin û qadên belavbûnê yên hînê berfirehtir ên Ûrûkê piştrast dikin. Nexasim li keviyên Firatê koloniyên gelekî pêşketî yên Ûrûkê hatine dîtin. Belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku li hemberî tevgera koloniyên a Ûrûkê ya ji salên 3500î B.Z. ve pêşket, çanda Mezopotamya Jor a ji çanda Til Xelef ve mezinbûna xwe ranewestandibû hem li ber radibû, hem jî pêre xwediyê meyleke danûstendibûnê bû. Gelek girikên hatine kolan nîşan didin ku herêman bi hêzên xwe yên hundirîn ên gelekî bi hêz ji salên 3000î B.Z. ve dest bi bajarbûnê kiriye. Dane û agahiyên her roja diçe zêdetir dibin, mirov difikirînin ku çanda bajêr çawa barkiriye Misr, Elam û Harrapayê her weha ji herêma çavkanî jî barkiriye Mezopotamya Jêr. Nemaze di demeke nêz de erdkolana li wargeha Gobekli-tepe ya li nêz Ûrfayê agahî û daneyên dide dikare fikrên heyî yên dîrokî biguherîne. Wargeha behsa wê tê kirin, ispat bûye ku 10.000 sal B.Z. destpêkiriye. Berî ku bibe gund, li gorî dema xwe xwedî çandekê mezin e. Heye ku ev çand a perestgehan be. Kevirên tîk ên heyî maneya wan bi temamî nehatibe analîzkirin jî vebirî çandekê pêşkêşî îfade dikin. Lêkolînên nû yên bêne kirin, heye ku îşaret bi navendên çandî bikin.

Min cih da vî paragrafê ji bo ez bibêjim; li dijî belavbûna Ûrûkê bi tenê çandekê bi hêz dikare bersiv bide. Çanda li herêma li hemberî çanda berê dest pê kiriye (texmînî salên 5000î B.Z. çanda El Ubeyd) hem li ber xwe dide û hem jî di çanda xwe de îsrar dike. Û

heta di tevahiya dema mezolîtîk û neolîtîk de li hemberî koçên ji başûr û bakur pêl bi pêl dihatin timî li ber xwe didan û ev yek jî ji mayîndebûna avahiya çanda herêmê ya heyî tê fêhmkirin.

Ev rastî, asîmîlebûna çanda Ûrûkê di nav çanda xwecihî de û ev jî hêza çanda dijber nîşan dide. Ya rastî ev pêvajoyeke heta îro dewam dike. Serdestiya Ûrûkê ji hêza wê ya hilberîn û şênîyan e. Dewleta Ûrûkê jî piştî xwe dida vê hêzê. Em mîna prototîpiya pêşî ya Hollanda û Ingilistanê bibînin.

Li gorî şîroveya min a şexsî, li hemberî belavbûna pêşî ya El Ubeyd û Ûrûkê çanda Misr, Elam (başûr-rojavayê Îran a îro) û Mezopotamya Jor bi awayekî serketî bersiv dane û çanda xwe ya bajêr afirandine. Jixwe her roja diçe gelek belge û daneyên arkeolojîk zêde dibin û piştrast dikin ku ji salên 3000î B.Z. ve li van sê navendên dîrokî pêşketina bajaran bi lez dibe û şaxên xwe berdidin ser çemê mezin ê şaristaniyê.

Li gund û bajarên nêzî Ûrûkê çî diqewime hînê girîngtir e. Em ji dîrokê dizanin ku serdema çanda Ûrûkê di salên 3000î B.Z. de bi dawî dibe û bi Xanedaniya Ûrê ya Yekemîn demeke nû dest pê dike. Heye ku ev bûyer encama şerên zêde yên bajaran be. Jixwe ji xwendina kevalan bûyerên bi vî rengî zelal têne fêhmkirin. Awaza 'Şîna Nîppûrê' û 'Laneta Agadeyê' der barê encama bajarên hatine xirakirin û şewitandin de ne. Çawa dişibe bûyerên îro li Bexdayê û derdora wê diqewimin! Demên I. û II. yên Ûrê diçe heta salên 2350î B.Z. Ji salên 2350-2150 B.Z. bi rêveberiya Sargonê navdar demeke xanedaniyê dest pê dike. Sargonê ku mirov dikare weke împaratorê pêşî jî bi nav bike, bi fort û pesnan behsa şerê xwe yê xwînrij a li tevahiya Kevana Bi Bereket dike ango behsa hukmê împaratoriya xwe dike. Hovîtiyên mezin weke çalakiyên şan û şerefê vedibêje. Em dikarin van bûyeran ji çavkaniyên nivîskî bişopînin. Bi belgeyan piştrast dibe ku Agade kiriye paytext û bi koka xwe Amorît e, ango navê qebîleyên ji Erebestana wê demê êrîş kirine û Sumeran navê Amorît bi maneya zîlamên gemarî û tozgirtî li wan kirine. Vê carê jî di salên 2150î B.Z. de yên bi koka xwe ji Zagrosan bi pêşengiya Gudea (Xweda) Agadeyê bi erdê re dikin yek û xanedaniyeke nû ava dikin. Li derdora salên 2050 B.Z. ev xanedanî jî hildiweşe. Li şûna wê Xanedaniya Ûr a Sêyemîn jî bi tenê dikare sedsalekî li ser piyan bimîne.

Dîrok nîşan dide ku di salên 1950î B.Z. de serdema bi heybet a Babîlan dest pê dike. Di pevçûna bajaran de dualîteyê balkêş derdikeve pêşberî me. Civaka sereke û dayik a şaristanî afirandiye Sumer e. Ez wexta dayik dibêjim ez bi maneya çavkanî bi kar tînim. Dibe ku koka wan pirr ji zû ve ji çanda Kevana Bi Bereket hatibe û êdî li van deran weke gelekî cîwar bûbin ango civakeke welê tînin hişê mirov. Zimanê wan ji zimanê du cîranên wan ên nêz Amorît û Gûtiyan cihê ye. Lê gelek gotinên ketine zikhev hene. Nexasim zêdetir nêzî koma zimanê Aryen e. Pirr eşkere ji koka Semîtîk cihê ye. Êrîşên qebîleyên Semîtîk-Amorît zêde ne. Jixwe bajarê Agade, xanedanê wê û Sargon bi koka xwe Semîtîk-Amorît in. Û heta îhtîmaleke mezin e ku fermanbarekî li qesrên bajarên Sumeran mezin bûbe û di rêveberiyê de cih girtibe. Destan îşaret bi vê yekê dikin. Gûtî zêdetir weke hev girtiyan nêzî Sumeran dibin. Kokên wan Zagros-Aryenî ne. Nuqteya gelekî balkêş ew e ku li Iraqa îro jî tabloyeke bi heman rengî xuya dike.

Weke encam heta serê salên 2000î B.Z. çêbûn û pêşketina sîstema şaristaniyê bi karektera pirr bi xwîn, mêtinkarî, avakirina bajaran û xirakirina wan, bi hev girtin, kolonî û hegemonîk dibe. Li nava erdên avî bi nanozîkê kole dihatin xebitandin, tevî vê cotkaryê li bajarên cîran û herêmên neolîtîkê bazirganî û pîşekarî berhemê zêde yê mezin hildiberîne. Ev hilberandin, ango sîstema şaristaniyê ya li ser çanda maddî tê avakirin, çandeke

manewî ya bi heybet ava dike û koma rêveberên xwe dike xweda, koleyên xwe yên dixebitin jî weke ji gûyê xwedayan hatine çêkirin bi nav dike û wan piçûk dixîne. Divê baş were fêhmkirin ku di efsaneyên çêbûnê de jiyana maddî bi vî awayî tê nîşandan û ev yek zelal e. Dayik-xwedawend a afirîner jî ji parsûyên rastê yên mêr tê afirandin. Efsane têra xwe seyr in, û bi awayekî balkêş nîşan didin ku jin-dayik jî vebirî pêve tê girêdan. Jiyana jî êdî wê bi zimanê van efsaneyan were fêhmkirin û şîrovekirin.

Heyata maddî ya rastî jî heta roja me ya îro nikarîbû ziman û şîroveya xwe biafirîne, bi tenê hin caran bi 'zimanekî Ezop' dixwaze behsa hin rastiyên berê bike, lê belê ji ber ku kesek nikare wî zimanî jî fêhm bike, di nava bê zimanî û bê manebûnê de ye. Em ji bîr nekin ku hîne zimanê rastiyê û qabîliyeta vegotinê nehatiye afirandin!

4- Serdema Şaristaniya Asûr û Babîl (B.Z. 2000-300):

Serdema van herdu şaristaniyên karîbûn xwe cihê û xweser bikin, herçiqas di nava wan de ji aliyê ziman û mekan ve cihêti hebe jî di derketina wan a ser dika dîrokê û veqetîna wan a ji desthilatdariyên xanedanên Sumeran de hemzeman in, û ji aliyê çandê ve eşkere dişibin. Ji aliyê kokê ve çavkaniya wan Amorît-Semîtîk in, û ihtimaleke mezin e ku bi Xanedaniya Akad re şaristaniyeke muştêrek parve kirine. Ziman û çanda wan a dişibe hev, û her weha gelek çavkaniyên nivîskî di wê astê de ne ku vê yekê piştrast bikin.

Serdema dawî û herî bi heybet a Sumeran li bajarê çandê Nîppûrê bû. Mirov dikare weke bajarê pêşî lê perwerdeya akademîk hatiye dayîn destanîşan bike. Bi ihtimaleke mezin, piştî ku bajarê ji aliyê xanedanên Akad ve hatiye xirakirin, li nêzî wî bajarê Babîlê bi giraniya ziman û çanda Akadê rabûye û mirov dikare vê yekê weke destpêka serdema şaristaniyeke nû bi nav bike. Jixwe piştî dema xanedanê dawî yê Sumeran Ûrê III. ji serê salên 2000î B.Z. ve bi pêşengiya xanedanên nû yên Babîlan ve serweriya bajaran li pey hev tene stendin û ev yek jî rewşa nû diyar dike. Zimanê Akadî weke zimanê nû yê şaristaniyê girîng dibe. Weke zimanê bazirganî û serweriya siyasî li tevahiya herêmên şaristaniyê xwe nîşan dide. Paşê bi navê Aramî weke zimanê hevpar ê tevahiya gelên şareza tê bi karanîn. Ango bi roleke mîna Ingilîziya îro radibe. Çanda Akadî ji aliyê şaristaniyê ve naveroka xwe ji mîrasa çanda Sumeran digire. Veguherîna wê ya mîtolojîk di bilindbûna Mardûk a weke xwedê de xwe nîşan dide. Ennûma Elîş destana herî girîng e ku ji wê demê maye. Mardûk serxwedayê çandekê ye ku gelekî bi xirabî behsa dayik-xwedawendê tê kirin, çanda mêrê serwer sembolîze dibe û dikin xwedê. Di çanda Yewnan de Zeûs, di çanda Romayê de Jupîter, di çanda Hind-Ewrûpayê ya çavkaniya xwe Aryen de Gudea (Gotên Germenî û Xweda Got ji heman kokê tî, di kurdî de Xwedê jî ji heman kokê tê), di çanda Ereb de Ellah, li cem Hindiyan Brahman û li cem Çîniyan Tao ji nîşên heman xwedayan in.

Qonaxa şaristaniyên hevpar û çandin dişibin hev, di vê demê de weke sembolên bingehîn herî zêde xwe bi xwedayên nûneriya civakê dikin nîşan didin. Xweber nîne ku weke nav jî hemû texmînî di salên 2000î B.Z. de derketine holê. Ev yek jî çanda hevpar û kûr a di bingehê wan de ye. Bi şeweyê kirin sembol (ekonomiya malê ya jin-dayikê êdî ji aliyê mêrê zordar û xasûk ve hatiye desteserkirin) çanda mêrê serwer îlahî dikin. Dayika xwedawend a sereke bi Aryanî navê wê Star, bi Sumerî Înanna, bi Hîtîtî Kîbele, bi Semîtîkî Îştâr, bi Hindî Kalî û her diçe navê wan vedimirin û xwedayên mêr ê navbuhurî mezin dibin. Di salên 2000î B.Z. de kengî jin di warê civakî de kişandin jêr-zemînê têkçûn û piçûkxistina wê jî di warê çand û ziman de nîşan dan. Di çanda maddî û manewî ya şaristaniyê de ji koletiya mêr û qebîleyan pêştir weke cins koletiya jinê tê. Ya rastî, jin weke koletiya li jêr-zemînê civakê koletiyê hûrûkûr li ser hatiye ferzkirin û mehkûmî

statuyeke tēkçûyî, piçûkxistî, bêhnlêçikandî, lanetkirî û mirdarî hatiye kirin. Pîrektî û weke mēr-zilamê li ser wê xwedî erkên bê sînor, li ser zemînê vê çandî mezin û bilind dibe. Statuya jinê ya li cem Ereban û civakên li Rojhilata Naverast zemînê heman çandê parve dikin hînê dewam dike û ev yek jî vê vegotina me piştrast dike. Bi navê namûsê kuştina jinê ji hêmanên piçûk ên vê çandê ne.

Serdema Babîlan ji serdema Asûran pêşdetir e. Di vê de weke mekanê cografîk gav bi gav xwe vekişandina Bakurê Mezopotamyayê roleke girîng dilîze. Babîl gelekî li başûrê Bexdaya îro diket, bajarê bi navê xwedê Asûr jî li nêzî bajarê Mûsila îro bû. Paşê weke Nînovayê qonax bihurandine.

Bajarê Babîlê bi hin xisletên xwe di dîrokê de balê dikişîne. Berê pêşî bi tevahî çanda Nîppûrê ya bajarê dawî û çandî yê Sumeran dawerivandiye hinavê xwe. Tê fêhmkirin ku di qonaxa împaratoriye de bi tevahî danehevên çandî yên civakên hemdem û pêşengên wan birine Babîlê. Qûleya Babîlê ya Navdar û 'axaftina heftêdu zimanan' efsane nîne, xuyaye rastiye e. Yan jî bi gotineke hînê rast, rastî kirin efsane. Dema 1900-1600 B.Z. serdema şaristaniya Babîl a herî bi heybet e. Li tevahiya herêman şareza hukmê hêza xwe ya împaratoriye îcra dike. Împaratorê wê yê herî navdar Hemmûrabî, piştî Sargon di dîrokê de împaratorê duyemîn e. 'Qanûnên Hemmûrabî' yê li ser navê xwe îlan kirin, herçiqas dewama rêûresma qanûnkirinê berî xwe be jî di warê tesîr û şophîştina li dîrokê de xwediyê girîngiya yekemîn e. Di çanda şaristaniyê de çî li ser 'qanûnên Xwedayî', çî jî li ser 'qanûn huqûqê' şopên dema Hemmûrabî vebirî heye. Bajarê demê bi tevahî piştî şerên xwînrij kirin bin serweriya xwe. Her weha tê fêhmkirin ku li ser çandên qebîleyan ên di nav sînorên wan de û li ser cîranan serweriyeke yeman ferz kiriye. Di dîroka herêman de qral-xwedayên Misrê weke 'firewn' hatine bi navkirin, qral-xwedayên Asûr û Babîlan jî bi giran weke 'newrût' hatine bi navkirin.

Di Ahdî-Atîk de (Kitêba Pîroz a Cihûyan a kevintirîn) rev an jî derketina Hz. Brahîm ji bajarê Êrê (Êrfa ya îro) wer tê fêhmkirin ku ji nêz ve tēkiliya xwe bi zordestiya Nemrûtê Babîlê re heye. Dîrok dinivîsîne ku li derdora salên 1700-1650î B.Z. Hemmûrabî hukim kiriye. Em wexta hîcreta Hz. Brahîm jî hema di heman demê de difikirin, em nakokiya Brahîm-Nemrût gelekî baş fêhm dikin. Brahîm serekê qebîleyekê ye. Qebîleya wî yek ji gelek qebîleyên li derdora Êrfayê ye ku bi cotkarî, heywan xwedîkirin û bazirganiyê re mijûl dibe. Weke îro wê demê jî li herêman gelek civakên tēper hene û di bin bandora du çandên Aryen û Semîtk de ne.

Qîmeta sembolîk a çîroka Brahîm û qebîleya wî ya nîv-mîtolojîk û nîv-dînî tê zanîn. Ji ber ku Hz. Brahîm kalê sê dînan yekxwedayî tê hesibandin û li dinyayê hema bêje dînê bandor lê nekiribe nehiştiye û ev yek jî girîngiya wî û dînê wî destnîşan dike. Nemrûtê Babîlan bi Hemmûrabî serdema xwe ya herî otorîter nîşan dan. Giregirên herêman û yê di nava burokrasiya Babîlan de ji Nemrûtan tēne hesibandin. Diyar e ku nemrût navek e, li rêveberên Babîlan ên herêman û bajaran hatiye kirin. Ji ber otorîteya wan a dijwar, heye ku gelek qebîle û bajar li ber wan rabûbin. Qebîle hînê di bin bandoreke xurt a nîzama komin de ne, û heta hin gund û bajar jî vê bandorê derneketine. Ji lewra ev otorîte di bin navê kîjan xwedayî (Ellah) de were meşandin bila bê meşandin, eşkere ye, împaratoriya xwe bi vî awayî ferz bike, wê li hemberî xwe berxwendan û serhildanê bibîne. Civakên hînê nizanin koletî çî ye, pîr bi zehmetî koletiyê qebûl dikin. Li şûna bibin kole, carnan dikarin tev bi hev re kom bi kom xwe tine bikin. Em ji dîrokê bê hejmar mînakên di vî warê de dizanin.

Dînê Hz. Brahîm û çîrokên wî, ya rastî, bi giştî vê çanda berxwedanê ya dij-nemrût temsîl dikin. Çavkaniya yekemîn a vê çandê, zeman û zemînê împaratoriya Babil di salên 1700î de ye. Çavkanî û milê duyemîn jî çîrokên Hz. Mûsa ne ku piştî salên 1300î B.Z. li ber Firewnên Misrê radibe. Ango li dijî çanda otorîteya Firewnên Misrê tesmîl dike li ser heman xeta berxwedanê ya Brahîmê an jî weke wê radibe. Ev rêûresma Brahîmî ya niv-kole û dixwaze rizgar bibe ya çanda berxwedana civakên têkoşer in. Pirtûka Pîroz bi tevahî ji vê rêûresmê pêk tê.

Di dema xwe de Nemrût û Firewnan xwe weke qral-xwedayan û du hêzdarên kirin nîşan, rêûresma dîrûdirêj a li ber wan rabû bi demê re xwe weke çandê nû li hev çêkir û piştî Hz. Mûsa bi rahîbên (ev rêûresma bi birayê Mûsa Harûn destpêkir bi Samûelê I. û II., Îşa û gelek pêxemberên din dewam kir) hînê bi hêz xwe temsîl kir û paşê jî di salên 1020-900 B.Z. de bi Hz. Dawit û Hz. Silêman li ser erdên Îsraîl-Filistîna îro qraliyeteke bi hêz ava kirin. Qebîleya Îbranî vê rêûresmê temsîl dike. Ji lewra em meş û bandora vê qebîleyê di nava dîrokê de şîrove nekin, em nikarin dîroka şaristaniyê û her cure serhildan û berxwedana li dijî wê fêhm bikin, ji hev derxînin. Em wexta dibêjin her cure, mebesta me jê her cure tevgerên îdeolojîk, mîtolojîk, felsefî, dînî, siyasî, fizîkî, ekonomîk, huqûqî, qebîleyî û neteweyî ne.

Em di salên 1596 B.Z. de dibînin ku Kassîtên bi koka Hûrrî û Hîtûtî dema Babîlan a yekemîn bi dawî dikin. Li vir a balkêş û girîng hevgirtina Hîtûtî û Kassîtan e. Dîroknas pîrr kêma li ser vê dabaşê radiwest in, lê ji bo em dîroka gelên herêmê hîn bibin girîng e. Diyar e, rêûresmeke xurt a eskerî, siyasî û çandî mîna Babîlê têkbirinê hêsan nîne û ji bo vê jî pêdivî bi çandê xurt a dijber heye. Jixwe rêûresma Brahîmî timî hîcretê dike, ya rastî timî direve. Lê wexta keysê dibîne yekser dibe erka siyasî.

Di dema Êrûk û Êrê de qebîleyên Zagrosan federasyon bûn. Mînaka wan a dawî Qralê Gûtîyan Gudea (Balkêş e, bi xwedayê herî mezin ê Aryenan re hemnav e. Mîrov fêhm dike ku bi awayekî ketiyê pêvajoya dij-şaristaniyê) bû ku di sala 2150î B.Z. de hukmê ezbeta Akadan bi dawî kir. Ji lewra analîzkirina ev rêûresma li Toros-Zagrosan pêk hat gelekî girîng e. Pîrr balkêş e ku dîrokê yan pîrr kêma an jî hîç behsa van rêûresman nekiriye, ji lewra qadeke gelekî girîng e ku divê mirov li ser rawest e, lêbikole.

Çi li dijî çanda koloniyên El Ubeyd, çi jî li dijî kolonitiya bazirganî û siyasî ya Êrûk û Êrê zêdetir çandê mayînde ya cotkariyê afirandiyê, têkiliyên xurt ên gundan ava kiriye, xwe gihandiyê ber bajarbûnê, belkî jî berê bûye bajêr (Girikê perestgehên mezin ên li Gobeklîtepeya Êrfayê nîşan dide ku ev mumkin e. Yê di salên 10.000î B.Z. de ev çand afirandin ji Êrûk û Êrê gelekî pêşdetir dikarin çanda bajaran ava bikin. Mîmarî û mîtolojiya wan vê dide nîşan), ji ber ku ihtîmaleke mezin e, qebîleyên qûntarên çîyan û geliyan bi hev re bi kar tînin, li hemberî tehlûkeyan bi hev re li ber xwe didin dibin federasyon û paşê jî yekîtiyeke mayînde ya siyasî ava dikin.

Ev komên mirovan ên em behsa wan dikin, di salên 3000î B.Z. de Sumeran bi giştî navê Hûrriyan li wan dikin. Di salên 1650î de van komên mirovan û civakan du yekîtiyên siyasî yên bi hêz ava kirin. Yek jê Hîtûtî bû ku li bakur navenda wan Kanîş û Hattûşaş bû. Ya duyemîn jî Mîttanî bûn ku navenda wan Wajûkanî (Xweşkanî, Serêkaniyê ya îro dikeve nava sînorên Sûrî) bû. Mîttanî ji Zagrosan heta bi Kerkûkê, ji Til-Alal heta bi Amanosan sînorê xwe fireh kirin, gelek belgeyên dîrokî jî nîşan didin ku di salên 1400î B.Z. de tevî Misrî û Hîtûtîyan jî aliyê çandî û siyasî ve hêza sêyemîn e. Bi Hîtûtîyan re ziman û çandê meşterek parve dikin. Di nava wan de têkiliyên xurt ên xizmtiyê hene û di nava wan de zewacên siyasî çêdibin. (Împaratorê Hîtûtî Şûpîlûlûma ji prensê Mîtanî Matîzava

weha dibêje: 'Min qîza xwe da te, weke zilaman em herêmê bi hev re rêve bibin.' Di hiyeroğlîfiyên Misrê de hêza Mîtaniyan tê nîşandan. Li qesrên wan gelên bûkên wan ên Mitanî hene. Nefertîtiya navdar yek ji wan e.

Dayik-xwedawenda navdar a Hîtîtiyan Pûdûhepa jî bi eslê xwe Hûrrî ye. Di çanda li herêmê de weke nûnera dawî ya jinê xuya dike. Berê Gûtî û Kassît, bi navê Mîttanî şaxên jêr ê Hûrriyan îfade dikin. Gotina Hûrrî ji aliyê etîmolojîk ve bi zimanê Sumeran tê maneya 'çiyayî' ku heta roja îro jî car caran tê bi karanîn. Ji vê jî girîngtir, bi tevahî qral û prensên dewleta bi navê Hîtîtan navê Hûrriyan li wan in, jinên bi wan re zewicî jî timî ji keynikên Hûrriyan e. Li gorî şîroveya min a şexsî; wexta Mîttanî bi giranî li Kevana Bi Bereket li qûntara rêzeçiyayên Toros-Zagrosan li kevana başûr yekîtiyeke siyasî yan jî şiklekî mîna konfederasyonê bûn; milekî komên Hûrriyan jî li bakur heta çiyayên Derya Reş, li tevahiya Bakurê Torosan jî bi navê Hîtîtan milekî duyemîn xwe bi hêz bi rêxistin kirin û heta weke împaratoriyeke destpêkê xwe temsîl kirin. Mirov dikare, bingehe çandî, xizmtî, tîkiliyên dîplomatîk û ji van gişan girîngtir hevgirtina Hîtîtan û Kassîtan weke belgeyên piştrastkirina van gotinan pêşkêş bike û nîşan bide.

Em bi hêsanî dikarin bibêjin ku berxwedana çandî ya li bakur û yekîtiya siyasî ya pêre çêbû dawî li dema yekemîn a Babîlê anîn. Babîl di dema xwe ya duyemîn de (1600-1300 B.Z.) yan di bin serweriya vê yekîtiya siyasî de ye, yan jî bi awayekî pêre lihevkiirî tê rêvebirin, zêdetir jî hebûna xwe weke navendeke mezin a çandî û bazirganiyê dewam dike. Ango bi awayekî weke Parîsa roja me ya îro ye.

Çanda Babîlê hûrûkûr bandora xwe li hersû Pirtûkên Pîroz kiriye. Gelek şop li pey xwe hiştine. Mirov dikare wê weke kewara bazirganiyê, bazara herêmê û bajarê zanîngehê bi nav bike. Bi hêsan mirov dikare bibêje; di dema xwe de bi rola navenda şaristaniya navneteweyî rabûye. Yan jî ji vê rastir, bi rola navbera mezheb û qewman rabûye. Bi tevahî lîstikên siyasî, bazirganî û îstîxbaratî li Babîlê tene pêşdebirin. Ango navenda komployan e. Teswîrên di Pirtûkên Pîroz de gelekî balkêş in. Bi kurtî mirov dikare bibêje; rola xwe ya navenda şaristaniyê bi heqî bi cih tîne. Bi vî aliyê xwe gelekî dişibe Londona îro.

Dema Babîl a sêyemîn (610-330) bi hevgirtina wan a bi Medan re, bi rakirina ji nexşeyê ya Nînovayê di sala 612'an de dest pê dike, bi fetha Skender a di salên 330î B.Z. de bi dawî dibe. Bi împaratoriya Nebûqednazarê navdar tê bîranîn. Împaratoriya mezin a dawî ya Mezopotamyayê ye. Mezopotamya piştî vê dîrokê rola xwe ya navendbûna sereke hêdî hêdî ji dest dide. Li geliyên Dicle û Firatê, li şax û rûbarokên wê, di nava newal û çiyayên wê de ku bi qasî 15 hezar salan navenda sereke ya dîrokê bûn, çanda mirovatîyê hate stran û li tevahiya parzemînan hat belavkirin, piştî vê îro bi awayekî pirr westiyayî û hêvîdar xwe ji demeke nû re amade dike.

Serdema Asûran jî bi heman awayî mirov dikare dabeşî sê deman bike. Di dîroka qedîm de ji hêzên eskerî, siyasî û bazirganî yên bi hêz e. Di nava şaristaniya Sumer û şaristaniya Greko-Romen de bi rola xelesa navberê radibe. Di şaristaniyê de bi xwînrijandin, zordarî û afirêneriya xwe ya bazirganiyê tê bîranîn. Hilweşîna wê ji aliyê tevahiya gelên Rojhilata Naverast ve (gelê wê bi xwe jî) weke cejn û roşanê tê pîrozkirin. Ji ber ku despotiyeke mîna ya firewn û nemrûtan bi dawî dibe, gelên herêmê bi cejn û roşanê radibin.

Dema yekemîn (2000-1600 B.Z.), dema mezinbûna arîstokrasiya bazirganiyê ye. Bi awayekî balkêş erka siyasî û bazirganî timûtîm li cem kesekî di bin yekdestî de temsîla xwe dibîne. Mirov dikare bibêje; yekdestiya hêza siyasî û bazirganî cara pêşî ji aliyê

civakên Asûrî ve hatiye damezrandin. Em bi hêsanî dikarin bibêjin ku piştî xwe dane mîraseke mezin a dîrokî, danehevên bazirganiyê yê El Ubeyd-Ûrûk-Ûr-Babilê bi kar anîne, li ser şopa wan çûne, ji salên 2000î B.Z. ve bi tevahiya qadên şaristaniyê û gundên cîran ên neolîtîk û komên koçer re bazirganî pêşde birine, li navendên sereke yê diyar kolonyên bazirganiyê ava kirine, cara pêşî weke kapîtulasyonên serbixwe xebitîne, bûne xwediyê karwanên li qadeke gelekî berfireh, di warê bazirganiyê de şaristaniya herî serwest e, ji bo bi tevahî van tîkiliyên stratejîk misoger bike bi awayekî bê rehm serî li hêzê dane. Nînova bi şiklekî weke Amsterdama Hollandayê di nava dewlemendiya zêr û zîv de xenê dibe. Navenda cawên herî bi kalîte û giranbuha ye, qesrên herî navdar êdî li Nînovayê û bajarên nêzî wê ne. Mîna hevrikiya Amsterdamê bi Parîsê re, hevrikê Nînovayê (Asûr) jî Babil e. Ji bo bandorê li hev bikin û ji bo yek hegemonyayê li ya din bike gelekî hewl didin. Şerên ekonomîk, bazirganî, siyasî û eskerî ji ber berjewendiyên li beramberî hev ti carî kêr nabin. Herçiqas dem bi dem yek serdestiyê li ya din bike jî di dawiya dawî de ti ji wan nikare serdestiyê li ya din bike.

Dema duyemîn jî (1600-1300) di bin serweriya hevgirtina Mîttanî û Babîlan de derbas dibe. Rola xwe ya bazirganiyê dewam dikin.

Dema sêyemîn (1300-600) hêza xwe ya eskerî û siyasî bi rîkûpêkê dikin û hêza wan di dema xwe de digihêja asta herî xeternak. Ji bilî Ûrartûyan û Misrî jî di navê de ti devera dagir nekin û jê xûkiyê nexwin namîne. Qewm û qebîle yek ji demên herî zêde êş kişandine ev dem e. Mîrov ji vê demê re dikare bibêje, dema herî xwînrij a şaristaniyê. Weke nîşaneyê meznahîya xwe bi pesindan qala kelhe û bircên ji serê mirovan çêkirine dikin. Ji bilî qewm û qebîleyên hatine kolekirin yê din bi tevahî hatine kuştin. Şaristaniyeke mîna Misrê jî nikare xwe ji dagirkeriyê (670 B.Z.) xilas bibe. Qraltiya Quds bi erdê re dikin yek. Hêzeke dinyayê ye ku dişibe DYE ya îro. Her împaratorî bi şeweyekî egoîzmê yê pêşketî radibe. Çanda lihevkerin û bi hev re jiyanê ya di nava aştiyê de nas nakin. Di afirandina rêûresma împaratoriyeke de para wan piçûk nîne.

Di hilweşandina wan de xwediyên rola diyarker ên bi koka xwe Hûrrî bûn. Em dizanin ku Mîttaniyan demeke dirêj nehiştin ew çavên xwe vekin (1600-1300 B.Z.). hilweşandina wan a Mîttaniyan berxwedana yê bi koka Hûrrî bi dawî nake. Komên eşîran ên bi navê Naîriyan (bi zimanê Asûrî tê menaya 'Xelkê Çem') li Botana îro yekîtiyên bi şeweyê konfederasyona eşîran ava dikin (1200-900 B.Z.) demeke dirêj li ber xwe didin. Ji vê dîrokê û pêve yekîtiya siyasî ya bi navê Ûrartû dikeve dewrê. Berxwedana wan a li hemberî Asûran ji salên 870 B.Z. ve heta hilweşîna sala 610 B.Z. dewam dike. Ev berxwedana ku bi qasî sêsed salî dewam kir, li navend Wan a îro wergeriya pêkhatineke bi hêz a navenda siyasî û di dîrokê de şop hişt. Dibe ku li avahiya jor a siyasî pêkhatineke tîkel heye. Di destpêkê de bandora Asûrî serdest e. Lê tê texmînkirin ku zimanekî tîkel ê ji Hûrrî, Ermenî û Qefqasî hatibe bi karanîn. Ev rengê ziman mozaîka berxwedanê jî nîşan dide. Mîrov wer fêhm dike ku gelên li herêmê yê tîkel dijîn, li hemberî tehlûkeyan dibin yek û hebûna xwe bi pêkhatinên bi hêz ên siyasî diparêzin. Skîtên bi koka xwe Qefqasî di vê demê de dikevin dewrê. Ûrartû di hesinkariyê de têra xwe hosta ne, ji misê zer gelek (bronz) sîleh û fîraq çêkirine, di serî de kelh e, serdestiya wan a di mîmariyê de, timûtim serketina wan a li hemberî Asûriyan wexta mirov li ber çavan bigire wê girîngiya wan hînê baştir were fêhmkirin. Herçiqas bi temamî Asûrî tîk nebirin jî di hincirandin û hilhilandina wan de Dewleta Ûrartûyan xwediyê pareke mezin e. Şopeke şaristaniyê ya zehmet e, jê biçe.

Bi temamî tîkçûna Asûran, piştî dîplomasiya demeke dirêj a Babîlan veşartî meşandin û mijûliya dirêj a rahibên Medan ên bi navê Mag (bi kurdî, kuçika agir), bi hevgirtina

Konfederasyona Med û dewleta bajêr a Babîl di sala 612'an B.Z. de pêk hatiye. Li herêmê dema Medan û dema sêyemîn a Babîlan dest pê dike.

Encama herî girîng a mirov dikare ji pratîka şaristaniya Asûr derxe ew e ku ketina zikhev a yekdestiya bazirganî û yekdestiya siyasî û têkiliya wan a bi şer re ye. Asûr di dîroka şaristaniyê de ji aliyê yekdestiya siyasî û bazirganiyê ve qonaxeke girîng e. Mirov dikare bibêje; beriya împaratoriya Persan di navbera şaristaniya Misr, Çîn û Hindê de xelesa sereke ya navendî yekdestiya bazirganiya Asûr daniye. Dinyayeke bazirganiyê afirandine. Bi awayekî globalbûna demê mewzûbehs e. Dîsa derdikeve holê ku yekdestî ekonomî nîne, bi rejîmeke terorê ya kêr hatiye dîtin ji derve li ser ekonomiyê ferz dikin, danehev, berhemên bi hezar zehmetî hatine berhevkerin û mehsûlên qebîle û gelan desteser dikin. Pirr eşkere ye ku dewlet nebe, wê yekdestiya bazirganiyê nemeşe. Yekdestiya siyasî ya berê bi tevahî bi şêweyê koledar ê cotkariyê re têkildar bû, lê cara pêşî ye ku bazirganî bi cotkariyê digihîje weznekê. Eger em yekdestiya bazirganiyê weke kapîtalîzmê bi nav bikin, ji yekdestiya siyasî ya berhemê zêde yê cotkariyê desteser dike wêdetir hînê bi hêzeke mêtinkar di şaristaniyê de cihê xwe digire. Împaratorî ji cotkariyê zêdetir şêweyekî rêveberiyê ye ku bazirganiyê tehrîk kiriye. Bazirganî pêdiviya xwe bi ewlehiya rêyên dirêj heye. Vê yekê jî bi tenê împaratorî dikare bike. Şiddeta wê ya zêde jî têkiliya xwe bi şêweyên nû yên ekonomîk ên tene ferzkirin heye ku bi berxwedaneke dijber re rûbirû dibe û pêş dîkeve, mezin dibe. Ev yek ewqas eşkere ye ku hîç hewcedarî bi guftûgoyê nîne.

Diyare ku ji bo ekonomiyê cotkarî, bazar, bazirganiya piçûk, pîşekarî û gelek beşên taybet ên serbixwe jî wê bi kêr bîn. Li tevahiya van qadan hilberîneriya keda mirov di warê pêşdebirîna de qîmeta xwe piştrast kiriye. Zehmet nîne ku mirov tespît bike, yekdestiya siyasî, eskerî û bazirganî-ekonomîk hewce nakin. Ma Asûr nebûya wê ekonomiyê rawestiya? Berevajî, atmosferê aştiyane wê jiyaneke ekonomîk a cihê û erênî mumkin bike û ev jî tê fêhmkirin. Dewlet weke rêveberiya dijberê demokrasiyê ne tenê hewce nake; hêzek e ku bi burokrasiya derdixê holê, bi şerên rê li ber wan vedike û bi desteserkerîna, civak û ekonomiyê xira dîke. Ez li vir girîngî û pêdiviya bi bajêr û tebeqebûnê guftûgo nakim; ez têkiliya hêzeke zordar bi şaristaniyê re dixim ber lêpîrsînê. Hêza behsa wê tê kirin, bi kiras û qilîfê îdeolojîk xwe dinixumîne û dora xwe bi dîwarekî eskerî û siyasî lê dîke. Ez dubare dibêjim, aliyekî erênî yê bajar hebe jî şaristaniyek çawa vê qirêj dîke, gelekî paşve dixîne û bi astengkirîna muhafezekar paşve dixîne, destnîşan dikim. Koordînasyona rêveberiyê tiştêkî din e, yekdestiyên zordar û desteserker jî tiştêkî din in.

Ez dibêjim; yekdestiya siyasî, bazirganî û ekonomîk di zikhev de ye û ev yek bi tenê xweserî kapîtalîzmê nîne, tevî bajarî û xanedantiyê ji destpêka şaristaniyê ve heman xisletên xwe pêkanîne, weke zincîrên ji hev qut nabin aliyên erênî yên şaristaniyê û çalakkariya demokrasiyê pelixandiye, xwe lê gerandiye û heta roja me ya îro hebûna xwe dewam kiriye. Em naskirina xelekên zincîrê dewam bikin.

5- Şaristaniyên Misr, Hind, Hitût û Fenîke

Ji bo mirov karibe kêrhatina şaristaniyên Misr, Hind û Çînê ji çemê mezin re guftûgo bike pêdivî bi xebateke mezin heye. Ev der cihê vê yekê nîne. Lê mirov dikare lêbikole ka çima bi giranî cotkarbûne û nebûne xwedî wê hêzê ku karibin ji sînoren herêmên xwe bibihurin. Bi lêpîrsîneke bi vî rengî, heye ku mirov jê hîn bibe. Serî li yekdestiya ekonomîk û nemaze yekdestiya bazirganiya li qadên berfireh nedane û ez yeqîn dikim ku ji ber vê, demeke gelekî dirêj li ser piya mane û di nava xwe de gelekî pêşketî ne. Hersê jî hema bêje bazirganiyeke xwe ya derve nîne. Wer xuya dîke ku di nava bazirganî û

cotkariyê de jî zêde rê nadin yekdestiyê. Yekdestiya siyasî ya heyî çiqas ji yekdestiya ekonomîk dîr disekine ewçend jî temenê wê dirêj dibe. Hêza eskerî û siyasî li dijî tehlûkeyên ji derve tîn û di warê pêşîgirtina kaos hundirîn de li kêr dengên nerazî rast tîn. Ji lewra jî temenê wan dirêj dibe. Li gorî analîza dawî, ev yekdestiya kurtêlxuriya aborî ye. Lê mirov fêhm dike ku çima heta bi qirikê di nava yekdestiya ekonomîk de nexeniqîne.

Misrê çiqas bandor li çanda Greko-Romen kiriye ewçend jî ji şaristanî û çanda Ewrûpayê re kêrhatî bûye. Ji bo ew Efrîkayê di rewşek welê de ye ku mîna hîç li wir nebûye. Dest ne avêtiye bazirganiyê. Xwe ji Rojhilata Naverast şuştî ye. Belkî jî bi destê dewletê mînaka pêşî ya sosyalîzmê ye. Ji mînakên mîna wê ti jî bi qasî Misr bi tesîr nîne. Misr bi tevahî, Hind û Çîn jî hinekî di ser Rojhilata Naverast re tevî şaristaniya serdema navîn bûne. Îslamiyetê hemû herikandina hawizê xwe û di pêşkêşkirina wan a Ewrûpayê de bi roleke bingehîn rabûye.

Ji bo Hîtîtan hewcena nake em sernavekî nû deynin. Weke hevgeriyê Hûrrî-Mîtaniyan şaristanî li Anatolyayê belav kiriye. Bi bandora xwe ya li peravên Egeyê herî kêr bi qasî Misr û Fenîkiyan di pêşketina şaristaniya nû ya li Nîvgirava Yewnan de bi kêr hatiye. Belavbûna Misrê ya li Sûrî rawestandîye. Di rawestandina belavbûna Asûr û berê jî Babîlan de bi tesîr bûye.

Bazirganiya li qadeke fireh a Misriyan nekir û meydana vala hiştin qewmê bi navê Fenîkiyên li Rojhilatê Derya Spî bi cih bûyî bi cih anîn. Li her aliyê Derya Spî Fenîkiyan koloniyên pêşî yê bazirganiyê ava kirin. Yê cara pêşî çanda Misrê û Rojhilata Naverast li Ewrûpayê belav kirin jî dîsa Fenîkî bûn. Di warê alfabe û hunerê çêkirina keştiyan de jî aliyekî balkêş ê şaristaniyê ne. Wan alfabe hînî Yewnaniyan kirin. Benderên pêşî wan ava kirin. Di barkirina çanda manewî de rola wan girîng e. Di dîroka şaristaniyê de herî kêr bi qasî Êrtartûyan gaveke bi tesîr in.

Bandora Qraliyeta Îsraîlê zêdetir di warê manewî de ye. Ya ji vê girîngtir jî ew e ku rêûresma Êbraniyan dînen yekxwedayî afirandin. Mîna ku li hemberî dewleta maddî ya Misr û Sumerê roleke wan a dîrokî jî bo avakirina dewleta manewî heye. Divê mirov di pencereya teng a Cihûtiyê de li rêûresma Êbraniyan nenêre. Cihû li ser vê rêûresmê di warê maddî de mezin dibe, lê di warê manewî de pêxember, nivîskar, rewşenbîr û entelektuel hene. Ji ber ku di herdu waran de jî bi tesîr bûne, bandoreke hûrûkûr li dîroka şaristaniya dinyayê kirine. Ji bo bi tevahî naskirina şaristaniyê divê rêûresma Êbranî, Sumer û Misrê ji hemû aliyan ve were analîzkirin. Ji vî alî ve eger em li mijarê temaşe bikin û em Ewrûpayê bi tenê bi çanda serdema navîn û hinekî jî bi çanda antîk a Greko-Roman rave bikin, wê şêweyê vegotina me gelekî kêr bimîne. Ev şêwe û şêwazekî gelekî kêr û çewt e. Ez ê paşê hewl bidim guftûgo bikim ku kêmasiyên bi vî rengî rê li ber encamên çawa xeternak vedikin.

6- Serdema Med-Pers (700-330 B.Z.) :

Bandora Medan li şaristaniyê kirî hînê bi temamî nehatiye zelalkirin. Xisletên wan ên herî girîng û tîne zanîn ew in ku li Zagrosan jiyane û bi koka xwe Hûrrî ne, bi Farisan re xizmtiya wan heye û weke qebîleyên Aryen bûne mil û şaxek. Di bin zexta zêde ya Asûran de bûne xwediyê nasnameyê têkoşer. Weke rêxistinkar û perwerdekarên wan ên bingehîn rahibên Mag hene. Mirov dikare bibêje ku rahibên behsa wan tîne kirin demeke dirêj li rêveberiyê mane. Ber bi salên 700 B.Z. ve yekîtiyêke konfederatîf ava kirine û li herêma Medyayê li Rojavayê Îrana îro û li sêgoşeya sînorên Îran, Iraq û Tirkiya îro

jiyane. Bi Skîtên ji Qefqasan daketine carnan dost, carnan jî şer kirine. Di sala 612'an de kengî Asûran têk dibin, navê wan belav dibe û pêşî li wan vedibe. Tê zanîn ku di 585 B.Z. de li peravên Kizilirmakê Frîgiyan têk dibin. Di vê navberê de ji nava Magan zanyarekî hoste bi navê Zerdeşt derdikeve. Dîndariyeke bi giranî ji exlaq pêk tê ava dike. Ne bi tamamî dîn, ne jî felsefe ye. Tevî ji rêûresma Îbranî cihê ye jî beramber bandor li hev kirine. Nexasim wexta Împaratorê Babîlan Nabûqednazar Kurênsraîliyan di sala 595 B.Z. de li Babîlê êsîr girtin bandora Zerdeşt bûye. Şaristaniya Yewnan Medan di ser Persan re dihesibîne û girîngtir dibîne. Di Dîroka Herodot de herî zêde behsa Medan tê kirin. Di sala 559 B.Z. de bi bêbextiyeke navxweyî Axemeniyên Persî li textê pêkhatina siyasî ya Medan rûdinên. Damezrînerê wan Kîros li qesrên Medan mezin bûye. Pers û Med hêmanên hevpar ên damezrandina Împaratoriye ne. Ji lewra bi navkirina Împaratoriye weke Pers binavkirineke kême.

Împaratoriya Pers-Medan li derdora sêsed salî ji Misrê heta hundirê Hindistanê (515 B.Z.) fetih kir, ji sînorê Çînê heta Nîvgirava Yewnan yekîtiya siyasî ya herî berfireh a demê pêkanîn. Dabeşî bîstûdu eyaletan bû û vî awayî nîv dewletek ava kirin. Di hin mijaran de bi kêra şaristaniyê hatin; burokrasî, sîstema posteyê, rêyên baş û artêşeke mezin a bi heybet ava kirin.

Şaristaniya Yewnan gelek hêmanên xwe yê çandî ji Pers û Medan girtiye. Di vê demê de rojhilat-rojava bi aweyekî diyar ji hev cihê bûne. Herdu jî gelekî bandorê li hev dikin. Gelek Yewnanî li qesrên Persan wezîfedar in, û bi hezaran ji wan jî eskerên bi peran in. Ji ber ku dewlemendiyeke mezin danehev û bi qasî dused salan serweriya herêma Egeyê kirine di asta xwestek û arezûyê de Yewnanî weke lehiyeke dijber her rûyê wan li Medyayê ye. Mîna armanceke neteweyî her çavê wan li Persan e. Hem dixwazin zora Persan a li ser xwe bişkînin, hem jî dixwazin dewlemendiyên wan zevt bikin. Xweber nîne ku weke Herkulê nû Skender derdikeve holê. Ji vê atmosferê para xwe girtiye û perwerdeya taybet a Arîsto dîtiye. Di felsefeya Yewnan de jî nîşaneyên têkoşîna bi pîrsgirêkên vê zordariyê re xuya dikin. Jixwe ji aliyê mîtolojîk ve gelekî dikevin bin tesîrê. Bi awayekî çanda berxwedanê çêkirine. Ezmûnên Medan li hemberî Asûran Yewnan jî li hemberî Persan ceribandine. Zarokê çanda Yewnan Skenderê Makedonî Împaratoriya Persan weke qesrên ji kaxiz û hêkan pelixand û ev hêza xwe jî ji çanda berxwedana bi sedsalan digirt û nemaze ji senteza ruhê azad ên qebîleyên Makedon û rohnîbûna felsefî.

7- Şaristanî û Çanda Greko-Roman:

Şaristanî û çanda Greko-Roman bi şaşî weke destpêka çanda Rojava tê şîrovekirin. Li Rojava ango Ewrûpayê çandeke bi vî rengî û şaristanî derneket ku şaristanî û çanda Ewrûpayê were hesibandin. Serdema navîn a Xirîstiyantiyê jî di navê de, bûyerên qewimîn, şaristanî û çanda çavkaniya xwe Rojhilata Naverast e (Mezopotamya û Misr) ku bi derengî heta sedsala 15. P.Z. barkirine Ewrûpayê. Ya ez hez dikim bînim ziman ew e ku çawa di nava 'demeke dirêj' a bi qasî 15 hezar salan û 'mekanekî diyar' de çandek weke xelekên zincîrwarî mîna çemekî mezin û sereke herikiye Ewrûpayê.

Xeleka Greko-Roman herçiqas li ser erdnîgariya Ewrûpayê çêbûbe jî her tiştê xwe ji mîrasa pêve girêdayî ye, girtiye. Piştî sedsala 16. weke çanda maddî û manewî nûbûneke ciddî û 'nedomdariyek' di vê pêvajoyê de çênebûye. Ya em weke nûbûn dikarin bifikirin felsefe ye ku em wê jî bêyî çanda ji Babîl, Misr, Hîtît, Ûrartû, Med û Persan hatiye girtin nikarin bihizirin. Eflatûn jî li xwe mikur tê ku ji salên 600î B.Z. ve di serî de Solon, Pîsagor û Thales, zanyarên Yewnan di serî de Babîl bi salan li navendên zanyariyê yê

Rojhilat geriyane û fikrên xwe yê felsefîk çêkirine. Mîtolojiya Yewnan û Romayê jî ji bilî binavkirinên wan ji aliyê cewherî ve versiyonên çaremîn û pêncemîn ên mîtolojîyên Sumer û hinekî jî yê Misrê ne (Sumer + Babîl + Hûrrî-Hîtî-Mîtanî + Yewnan + Roma). Jixwe weke çanda maddî neolîtîk di salên 4000î B.Z. de gihiştibû tevahiya deverên Ewropayê. Çanda Misr û Sumer di salên 2000-1000î B.Z. de gihiştiye. Senteza di dawiyê salên 2000î B.Z. de li nîvgirava Yewnan destpêkir, di salên 1600-1200î B.Z. de piştî ceribandinên xwe yê pêşî jî salên 1000î B.Z. ve di serdema antîk de berhemên xwe dan. Homeros û Hesîdos kesî pêşî ne ku vê tînin ziman. Li nîvgirava Îtalyayê jî di salên 1000î B.Z. de bi Etruskan meyiya, di salên 700î B.Z. de qalî û di salên 500î B.Z. de bi cumhûriyetê bi encam bû.

Pêvajoya hezar salî ya di salên 500î B.Z. û 500î P.Z. de xwedî xisletên girîng in. Piştî Ûrûkê xelekên bajaran hene ku hêjane mirov ji wan re bibêje Ûrûka duyemîn in. Bajarbûna Greko-Romen bêguman di warê estetîk de qonaxeke girîng e. Şeweyê wan ê rêveberî û çînî di heman weznê de nebe jî bi gelek xisletên xwe beriya hezaren salan jiyaye. Hêmanên maddî û manewî yê weke bazirganî, bazar, pere, alfabe, zanist, felsefe (zanyartî), moral û mîtolojîyê bi hezaran sal berê pêk hatibûn. Mirov dikare bibêje ev hemû di versiyoneke duyemîn re derbas kirine. Lê bêyî mîras nebe, mîna gihayên ji bin erdê li herdu nîvgiravan derketine nîşandan manedar nîne. Dîroka Rojava demeke dirêj mijara kok û rehan kêm û şaş fêhm kiriye. Di dema postmodernîteyê de şîroveyên hîne rast tene kirin.

Yek ji xweseriya çanda Greko-Romen ew e ku rejîmên dewletê yê weke qraliyet, cumhûriyet, demokrasî û împaratorî li pey hev û di zikhev de pêkanî. Di destpêkê de demokrasî û qralî di zikhev de bû, lê di demên dawî de împaratorî û cumhûriyet di zikhev de ne; beriya jihevdeketinê weke şewazê şikilgirtina dawî împaratorî girîng bûye. Mîna ku sîstema şaristanî û çanda herî berfireh a her kesî himbêz dike û sîstema dawî ya koledariyê pêk aniye. Jixwe împaratoriya Romayê bi hilweşînê veguheriye. Bi şaristaniya Greko-Romen re qonaxeke demdirêj a dîrokê piştî dema xwe ya stewiyayî dît ket krîzeke kûr û asê. Hilberîna li gund xwe dispêre cotkariyê û li bajêr jî dispêre pişekariyê re li ber berhemê zêde vedike. Pirrbûna berhemê zêde bingehe rêxistinîya şewazê dewletê ye. Di cewherê meselê de berhemê zêde bi keda bi nanozîkê dixebite û dibe xwedî qabîliyet têkildar e. Pêşkêşkirina kedê bi şewazê koledarî û bi karanîna wî şeweyekî sereke ye. Li ser vî şeweyî yekdestiya dewleta ji sêberiya eskerî, polîtîk û îdeolojîk pêkhatî tê avakirin. Ev sîstem bi bajarbûnê re di zikhev de pêş dikeve, bi pişekariyê re kar dabeş dike û pêşde dibe, û bi vî awayî pêkhatina zincîra metabûn-bazar-pere bi cih tîne. Di vê xelekê de yekdestiya bazirganiyê dikeve dewrê û ji bo desteserkirina beşekî berhemê zêde derfet û îmkanan dide. Di nava dewletê yan dewletan de ji aliyê cewherî ve du yekdestên li ser desteserkirina berhemê zêde yê bi cotkarî û pişekariyê çêdibe her diçe şer dikin û dikevin nav pêşbaziyê. Ev herdu yekdest pirr bi xetên zelal ji hev cihê nebin jî ji bo mirov karibe gelek têkilî û şerên eskerî û siyasî ji hev derxîne, ev têgîna herdu yekdestan di roleke kilîtê de ye.

Em van hêzan bi awayekî hişkeber dikarin weke klîkên yekdestdar ên bazirganî û cotkariyê bikin têgîn. Ev hêz kakilê amûrên eskerî, polîtîk û îdeolojîk ên dor li bajêr zêde dibin e, û ji lewra em ji sîstema (şewê) civakî ya ji yekparebûna vê çanda maddî û manewî pêkhatî re dikarin şaristanî bibêjin. Ji ber ku keda tê îstîsmarkirin bi şeweyekî serdest ê koledar tê kontrolkirin, dibe ku manedar be, mirov ji van sîsteman re bibêje 'şaristaniyên koledar'. Tevahiya dîroka şaristaniyê em dibînin reqabet û şer di nava du bendan de ye: yek jê yekdestên şaristaniyê di nava xwe de dike, nemaze jî yekdestê bazirganiyê di nava xwe de dikin; ya duyemîn jî tevahî hêzên civakê (çîn, qebîle, eşîr,

xelk, pîşekar) yê naxokîya wan bi sîstemên şaristaniyê re hene. Xwezaya şeran hêza xwe ji van du bendan digire, ji bo serketinê divê çanda maddî û manewî timî di nava reqabet û şerên zêde de were meşandin. Di dîroka şaristaniyê de reaksiyonên em ji wan re zincîrwarî dibêjin destpê dikin pêk tên.

Ev pêvajoya ku me heta dema Greko-Romen bi kurtî rave kir, pêvajoya reaksiyona zincîrwarî ya bi krîz e. Ji ber ku ji ber hin sedeman cotkarî û bazirganî li hin qadan qels dibe û têk diçe, krîz her li ser kar dimînin. Rewşa bahewayê, zêde hilberandin, şerên derve û hundir, koçberiyên derve û hundir, şewezên berdar ên hilberandinê, rêxistinî û sîstemên (felsefe) ji alî analîtîk ve pêşketî di warên eskerî, siyasî û îdeolojîk de sedemên krîzan e. Klîkên yekdest ên naxwazin tine bibin û beşên wan ên zêdebûna para xwe ferz dikin, şer û pevçûnan weke amûrên hilberandinê bi kar tînin. Ji ber ku ew yekdestên li ser aboriyê ne, ev yek bi vî awayî ye. Nexasim şaristanî û dewletên zêdetir li ser hîmê bazirganiyê rabûne, ji ber zêdebûna krîzên bazirganiyê timûtîm rê li şer vedikin. Şaristanî û dewletên li wan yekdestên cotkariyê serwer in, û xwediyê şert û mercên bi rêkûpêk ên avdanî û bahewayê xweş in, zêdetir di nava aştî û aramiyê de ne, ji ber krîz timûtîm li ser kar nînin. Wexta ku em ji vî awirî ve li mijarê binêrin, em ê hîn baştir fêhm bikin ku çima Misr, Hindistan û Çîn, ji bilî hin serhildanên koleyan li hin herêm û bajarên, pîr kêm şer kirine. Bi giştî şaristaniyên bi koka xwe Mezopotamyayî timî belav dibin û şer dikin. Ev yek jî ji ber têkiliya wan a zêde bi bazirganiyê re tê fêhmkirin. Şaristaniyên El Ubeyd, Ûrûk, Ûr, Babîl, Asûr û Pers timî kolonî çêdikirin, belav dibûn û şer dikirin. Ev yek jî ji nêz ve bi rola wan a timî bi bazirganiyê re têkildar e.

Şaristaniya Greko-Romen hem di dema Atînayê de di derya û erdê re, hem jî di pêşeniya Romayê de timî di derya erdê re di nava sefer û şer de bû. Ev yek jî ji ber giraniya bazirganiyê ya di dinya Derya Spî de bû. Bivê nevwê giraniya bazirganiya di vî qadê de nedibû bihata piştguhkirin. Ji qonaxa avabûna şaristaniyê ve Mezopotamya her dergûşa cotkarî û bazirganiyê ye. Ji salên 600î B.Z. ve li rojhilat Pers, li rojava Grek û Romayî hem li herêmên hilberandina xwe ya sereke û bazirganiyê, hem jî hewcedariya wan bi cotkarî û bazirganiya Mezopotamyayê ve, kir ku li ser Mezopotamyayê ‘şerên hezar salan’ bidin meşandin û ev jî hemû ji ber heman sedeman in.

Bazirganiya Mezopotamyayê û bazirganî nebe şaristanî nabe. Yan herdu bi hev re yan yekê bikeve yan jî wê herdu hev di weznê de bigirin. Yê bi serketine û bi binketîne çêbûne. Mana di weznê de, demên herdu jî bi serneketine ango demên tevketûtevrabû hîne dirêj ajotîne. Eger em dîsa mînak bidin, El Ubeyd-Ûrûk hem şer kirine û hem jî di weznê de mane. Beriya wê jî herdu jî bi civaka Mezopotamya Jor re hem şerkirine û hem jî di weznê de mane. Di navbera xanedaniyên Ûr û Akad de şerên xeternak çêbûne. Weznê jî heye. Lê di dîrokê de dem hene Ûr û Akad jî ji holê rabûne. Akad û Gûtiyan şerên hev tinekirinê meşandine û carnan ketine pêvajoyên weznê. Babîl û Asûran jî hem şer kirine û hem jî ketine weznê. Bi tevahî Hûrî (Hîtî, Mîtanî, Kassît, Med û Ûrartû jî di navê de) bi Babîl û Asûran re şerên xeternak kirine û timûtîm jî demên wan ên di weznê de gelek caran çêbûne. Di navbera Misrî û Hîtîtiyan de jî demên şer û weznê her hebûn. Di encamê de ‘hezar salan’ (550 B.Z. – 650 P.Z.) şerên Greko-Romen û Pers-Sasaniyan qewimîn. Klîkên hundirîn ên şaristaniyan û şer û aştîyên di navbera wan de bi vî awayî ne.

Gel, qebîle, kole û bajarên (pîşekar) bi darê zorê dixwazin bi desteserkirina bazirganî û koletiyê ango şaristaniyê ve girê bidin berxwedan û serhildanên wan ên dawî lê nayên hene ku ev jî kategoriyeke din a sereke ne. Şaristanî ne tenê nîrxê zêde yê kapîtalîzmê

(sermaye), sistemeke koledar a xwînrij, mêtinkar û êşkencekar e ku li ser hîmê berhemê zêde (sermaye) yê pêşê heft hezar salî rûniştî ye.

8- Îslamiyet û Xiristiyanî

Îslamiyet û Xiristiyanî bêguman şaristanî ne. Di navbera herduyan de aliyên cihê û wekhev balkêş û girîng in. Tevî ku der barê rewş û bandora wan a di dîroka şaristaniyê de gelekî tişt hatine gotin û nivîsandin jî şîroveyan di asta zanistî de kêmtir in. Di vê de para kesên di bin bandora wan de çêbûne diyarker in. Li derveyî Îslamiyet û Xiristiyanîyê çêkirina paradigmatî, di demên pêş de dibe ku ev yek bibe wezîfeyeke serketinê dixwaze. Şîroveyan pozîtîf ên laîk bi xwe dînekî weke pûtperestiya çor e, bi giştî dînan, bi taybetî jî Cihûtî, Xiristiyanî û Îslamiyetê nikare analîz bike û nikare jê bibihure. Jixwe ji vê naverokê bê par e.

Reformasyon û Rohnîbûn xweşkirina Xiristiyanîyê li gorî kapîtalîzmê temsîl dikin. Jixwe tê zanîn ku Ronas bi Xiristiyanîyê re tênekoşiyaye. Rohnîbûn ji qabîliyeta dibertiya dîn û Xiristiyanîyê û 'jê bihurînê' bê par e, ji xwegihandina rexnekirin û şîroveyeke hevgerî jî dîr e.

Îslamiyet jî ji aliyê endamên xwe ve ji rexnekirinê jî wêdetir pirr zû di nava şerê mezheban de hişk bû. Bi qasî Xiristiyanîyê jî bi awayekî felsefî nehatiye şîrovekirin. Ronas, reformasyon û rohnîbûna xwe hîç pêk neaniye. Hewldanên 'jinûve îslamî' weke provakasyon û reaksiyonekê, di nava şertên kapîtalîzmê de ji têgihîştina desthilatdariya faşîst û milletgiriye wêdetir ti maneyê îfade nake.

Em dikarin Îslamiyet û Xiristiyanîyê weke qonaxa duyemîn a şaristaniyê şîrove bikin. Di sedsalên 4. û 5. P.Z. de krîza giştî ya împaratoriya Romayê ketiyê krîzeke şaristaniyê bû. Şaristaniya koledar a temenê wê li derdora 4000 salî bi giştî di van salan de jihevdeketina wê bi lez dibe. Dîroknasan ev dused sal weke 'sedsalên tarî' bi nav kirin. Mîrovatiya di bin nîrê civaka şareza de hewcedariyê bi rizgariyeke mezin û amûrên wê yê zêhnî û maddî dibîne. Li her deverê gera li armanc û amûran heye. Mîrovatî di rewşek welê de ye ku mîna ji xeweke bi kabûs hişyar bûbe. Rojê hilê, lê diyar nîne wê çawa rohnî bike. Baweriyên kevin û sembolen pûtwarî li bazaran pênc qurîş nakin. Împaratorên Romayê bi xwe jî wer li wan hatiye êdî serî li perestgeha Jupîter nadin. Di vê demê de ku hewldanên di warê zêhnî û baweriyê de têra xwe xurtbûne, Xiristiyanî, Manîî û Îslamiyetî derdikevin. Ji lewra jî derketin û hilatîna wan dabaşeke tê fêhmkirinê.

Li vir pirsê hînê dijwar ev e: hem Xiristiyanî hem jî Îslamiyet tevî ku ji sedî sed tevgerên siyasî ne jî çima bi îsrar xwe weke tevgerên 'îlahî' û 'teolojîk' ango weke dîn pêşkêş kirin? Em divê bersiva vê pirsê di rewşa me behskirî de, di lêgerîna entelektuel û rizgarîxwaziya demê de bibînin ku ev şeweyê me zêdetir hîn bike. Têgihîştina wan a rêxistin, bername, guftûgo û fikrê wê li ser mînakên berê şikilgirtî bimeşe.

Di vê de rêûresma herî girîng rêûresma pêxemberiya Brahîmî ye. Cara pêşî wê pêxemberê xebere ji rizgariyê bidin. Bêyî bibe pêxember kes li pey milîtan an jî rewşenbîrekî ji xwe re bibêje 'ez rizgarîxwazim' naçe. Ji ber ku rêûresmeke gelekî bi kok e, şensê rêyeke din an jî alternatîfeke din çênabe. Jixwe Manîîyê hewl da rêûresmeke cihê biceribîne. Tevî ku naveroka wê xweş û rohnîtir bû jî ji ber rêûresmên kevin bi temamî bi ser neket. Ji lewra tevgerên bi koka xwe Rojhilata Naverastî ji ber vê rêûresma dîrokî kirasê dîm li xwe dikin.

Ji lewra wexta mirov Îslamiyet û Xiristiyanîyê şîrove bike, divê mirov ji bîr neke ku rasterast du tevgerên siyasî ne ku kirasekî dînî li wan hatiye kirin. Me di vê nixandina xwe ya kin de jî anî ziman rêûresma dînî ya Brahîmî heta formên dînî û mîtolojîk ên perestgehên rahibên Sumer û Misrê diçe û bi giranî teolojîk e. Bi têgîna Xwedê û îbadetên wî ve têkildar e. Ji bo şîroveyeke cihê ji rîtuêl (îbadet) û xwedayên Misr û Sumeran bikin gelekî hewldane. ‘Şîroveyên kêrhatî’ yên li ser navê pêxemberên navdar herî pêşxistine. Mûsa, Samuel, Dawit, Silêman, Hezekîel, Îşaya û gelekên din ji van kesan in. Lê em dizanin ku ev kes di dema xwe de li dijî rejîmên despotîk xwedî mîsyoneke mezin a rizgarîxwaziyê ne.

Sedema wendabûna şopa Manîtiyê ew e ku li pêşî û piştî wê rêûresmeke têkûz bi vî rengî tine bû. Lê rêûresma Brahîmî tevî ku 1500 sal temenê xwe hebû jî heta dema Mesîh Îsa xwediyê serketinek bi sînor e. Nikarîbû ti şaristaniya bi koka xwe Misr û Mezopotamyayî têk bibe. Qraltiya hûrik a li Qudsê ava kir jî nikarîbû temen dirêj û bi tesîr bibe. Serketina wê ya herî mezin ew e ku ji bo mirovên bindest û yên li rizgariyê digeriyan timî dizanîbû bibe dengekî hêviyê. Bû navend û wijdanê xizanan, bi tevahî bindestan û yên ji ber nemrût û firewnan êş dikişandin, û kesên dixwestin li pey îdealan bi bez in.

Eger em bûyera Hz. Îsa di vê çarçoveyê de deynin em ê baştir lê serwext bibin. Împaratoriya Romayê ji zû ve Qraltiya Qudsê fetih kiriye. Wexta hevkar (kahin) jî bi rêveberên Romayî re tevgeriyan, ji bo pêxemberê nû rewşa guncaw çêdibe. Her weha ji nava civakên Rojhilata Naverast a koledariya Romayê ew tîştîşî kir, ref bi ref ‘koleyên bêkar’, ango komên proleteran derketin. Gelek terîqet û pêxember çêbûne. Dibe ku Îsa Mesîh yek ji van kesan be ku li çarmîxê hatiye xistin. Ya rastî, gelek kes bi vî awayî hatine cezakirin. Îsa Mesîh (xilaskar) bi tenê dibe navekî sembol û nîşan. Dibe navê hevpar ê tevgera xizanan. Mirov dikare weke tevgera sosyalîst a destpêkê qebûl bike. Ji sedî sed destpêkê tevgera koleyên direvin û xizanan e. Tevgera dawî ya kesê bi navê Îsa, meşa fethê ya Qudsê ye. Ango li pey qraltiyê ye: Qralê xizanan. Mîna Spartakusê Romayî ye. Lê ya wî bê şer e. Tevger piştî 12 hewariyan, nemaze piştî pêşnûmeyên pêşî yên Incîlê (materyalên îdeolojîk) û komikan dibe girseyî.

Saint Paul û hin hewarî gelekî çalak in. Împaratoriya Roma û Sasaniyan dişopînin. Grekî weke koma sereke ya du sê gelan li Anatolya Navîn û Rojava, li rojhilat Asûrî li herêmên Sasaniyan û li Bakur-Rojhilatê Anatolyayê Ermenî bi awayekî girseyî tevlî bûn. Di serî de Saint Paul rewşenbîrên Cihûyan gelekî çalak in. Împaratoriya Roma û Sasaniyan ji bingeheên wan ên civakî ve dihejînin. Bi tememî dibin tevgera siyasî. Piştî ku Bîzans (Kostantînopols) weke Roma Rojhilat cihê bû, li pey wê Xiristiyanî dibe dînî fermî. Nakokî di vir de ye. Doktrîna weke li ser hîmê dijbertiya Romayê derket, dibe dînî fermî yê beşekî mezin ê Romayê, dibe îdeolojiya wê. Ev rewş hem parçebûnê bi lez dike, hem jî împaratoriya vediguherîne û temenê wan dirêj dike.

Dîroka Romaya Rojava û Rojhilat tê zanîn. Diyare ku ev pêvajoyê di navbera rêveber û giregirên Xiristiyan de rê li ber guftûgoyeke mezin û cihêbûnê vedike. Gelek mezheb çêdibin. Guftûgo teolojîk e (Monofîzît, Dîofîzît), lê di cewherê xwe de bi temamî siyasî ye. Beşekî wan dîsa xwe vedikişîne xebatên bin erdê ango xebatên veşartî, lê beşekî mezin di nava herdu Romayan de dibê hevparên xurt ên siyasî û ekonomîk. Ji maskeya îdeolojiyê siyasî û ekonomîk tê xwarê. Xiristiyanî jî dîn derdikeve vediguhere şaristaniyê. Di dîroka Ewrûpayê de cara pêşî bi kirasê dîn gava diavêjin şaristaniyê û ev yek jî encama çalakiya siyasî û teolojîk a Xiristiyanîyê ye ku min bi kurtî anî ziman.

Xiristiyanî di sedsala 10. P.Z. de kengî derbasî Bakur û Bakur-Rojhilatê Ewrûpayê bû, mîsyona xwe ya dîrokî ya pêşî bi awayekî serketî tamam kir. Piştîre nemaze bi pêvajoya jêre 'kapîtalîstbûyîn' tê gotin xwe li pêngaveke nû ya dinyayê radikişîne. Xiristiyanîya li Anatolya û Mezopotamyayê jî ango gelên Grek, Armenia û Asûriyayê jî berê li ser hîmê şaristaniya Bîzansê, paşê jî li dora dêrên serbixwe dikevin pêvajoya şaristaniyeke aliyê wê manewî zêde; ji ber ku 'gelên Xiristiyan in' wê ev yekê bi awayekî stratejîk bandorê li çarenûsa wan bike. Nexasim ji ber ku dibin hedefa Îslamê gelek encam û bûyerên trajîk diqewimin.

Çîroka derketina şaristaniya Îslamê jî bi rêûresmeke bi heman rengî dest pê dîke. Bajare Mekkeyê li cihekî welê ye, rêyên bazirganiyê yên sereke yên Derya Sor-Xelîç, Yemen, Hebeşîstan û Şamê lê digihên hev. Rêveberiya arîstokratîk û hiyarerşîk a qebîleya Qureyş a Erebbêk hatiye. Qebîleya Qureyş bi temamî bazirgan e, pûtperest e. Sermayeyeke bazirganiyê ya diyar çêbûye. Tevî Cihûtî, Zerdestî û Xiristiyanîyê gelek aqîdeyên din jî li derdor û naverastê hene. Kurê Hz. Brahmî ê ji Hacerê Simaîl (yên ji qebîleya Îbraniyan qutbûyî) li dora bîra Zemzemê xaniyekî piçûk an jî holikekê ava dîke. Perestgeha pêşî ev e. Lê paşê pût di hundirê wê de tene bi cihkirin. Di dema Hz. Muhammed de sê pûtên girîng hene: Laat, Menaat û ʿUzza. Di Ayetên Şeytanî de dikin çîrok: Hz. Muhammed ji qebîleyeke xizan a Qureyşîyan di nava malbateke xizan de tê dinê.

Bi giştî welatên xwe misilman dihesibînin Îslamiyetê, nemaze jî jiyana Hz. Muhammed nikarin bixin ber lêkolîneke sosyolojîk û ji vê dûr digirin. Mîna ku hin tiştê jê ditirsin hene. Şêweyekî jiyana civakî yan jî fikrek di dîn de nekeve ber lêkolîneke sosyolojîk, rohnîbûneke rastî çênabe. Eger ev neyê kirin, wê wextê Rojhilata Naverast wê her tim meydanek be ku DYE û hevgeriyên wê hespên xwe lê bibe zînin. Dîsa ji bo mirov Hz. Muhammed baş fêhm bike, rêya herî baş lêkolînen sosyolojîk in. Civak bi helwesteke bi vî rengî naxisire. Ewrûpa ji ber ku bi helwesteke bi vî rengî rabû lê rohnîbûn çêbû. Rojhilata Naverast heta bi destê xwe, xwe rohnî neke wê nikaribe şoreşa fikrê bike. Analîzkirina Hz. Muhammed dikare bibe yek ji gavên pêşî yên şoreşa fikrê. Dem, kesayet û çalakîya wî ji bo vê yekê li cih e. (Qebîleya Ebdulmenaf-Haşimî, bavê wî Ebdullah e.) Di karwanê bazirgana jin Xetîceyê de bi berdêla pargirtina ji karê diçe seferên Şamê. Dikeve bin tesîra rahîbên Suryanî. Bi giranî rola Cihûyan di bazirganiyê de heye. Nakokî hê ji destpêkê ve hene.

Zewaca bi Xetîcê re rewşeke nû diafirîne. Li dordorê gotina 'pêxemberê axir zeman' digere. Dîsa namzetê vê yekê gelek in. ʿU heta namzetên jin jî hene. Li gorî min, Hz. Muhammed ji Xetîceyê gelek tiştan hîn dibe. Ji ber ku ji bo bibe bazirganeke jin û dewlemend hewcedarî bi hostatiyê heye. Bi ihtimaleke mezin; cara pêşî wê bi ber guhê wî xistibe ji bo bibe pêxember. Yekîtiya di navbera herduyan de ji sedî sed kakilê wê gera li desthilatdariyê ye. Arîstokrasiya Qureyş ji ber rêûresmên xwe yên paşverû (pûtan) di wê rewşê de nîne ku bibe dewlet. Cihû û Xiristiyan bê bandor in, û nayên qebûl kirin. Her weha nakokîya maddî jî heye. Çîroka Hacer-Simaîl çîrokeke Erebbê; îlamê dide. Terîqet û baweriyên li dewrûbera xwe nas dîke. Gelekî baş dibîne ku wê ti ji wan nikaribe armancên xwe bi cih bîne, ango wê nikaribe di çarçoveya Erebbistanê de yekîtiya siyasî ava bike. Bi handan û teşwîqa Xetîceyê ji bo vê rolê dibe namzet. Weke rêûresma îdeolojîk milê Brahmî ê Erebbê jixwe li ber serê wî ye, ji bo yê mayî jî ji rahîbên Suryaniyan hîn bibe zehmet nîne.

Wehiya der barê pêxembertiya wî de cara pêşî di sala 610 P.Z. de tê. Di demeke welê de wehî tê, şerê di navbera Bîzans û Sasaniyan de gelekî dijwar e. Ev rewş ji bo nîvgirava Erebbistanê şensek tê hesibandin. Li pêşîya wî du asteng hene; Qureyş û koloniyên

Cihûyan. Pêxembertî ji destpêkê ve tê maneya lîdertiya siyasî. Jixwe wekî din jî mumkîn nîne. Bi tevahî peyamên têne dayîn li gorî dewletmendana e. Gava tê avêtin ber bi împaratoriyeke nû ya Rojhilata Naverast e. Îdeolojiya Cihû ya têra xwe hatiye nûkirin û aktualîzekirin bi pêşengiya Ereban li tevahiya gelan tê vekirin û bi vî awayî tengasî li dawiyê tê hiştin. Jiyana nû bi şêwazên nû yê îbadetê tê sembolîzekirin; bi taktîk û stratejiyeke baş li çar aliyê dinyayê belav dibe. Mirov dikare Îslamiyetê weke tevgereke berfireh a pêşî ya enternasyonalîst jî bi nav bike. Bi kurtî, bi îdolojî, bernamaya siyasî, rêbertî, stratejî û taktîkên xwe weke tevgereke siyasî ya şaristaniyeke mînak gav bi gav mohra xwe li wê dîrokê bide û pêşde biçê.

Balkêş e, navê Îslamê maneya xwe aştî ye. Dibe ku pêşbîniya pêvajoyeke gelekî bi şer dike, ji lewra jî aştîyê li pêş digire. Divê berê xwe bide sê hedefên bingeîn: arîstokrasiya Qureyş, împaratoriyeke Sasanî û Bîzansê. Li Mekkeyê berê xwe dide hedefa pêşî û ev jî bi nefiyê (Hîcret) bi encam dibe (622 P.Z.). Li Medîneyê hevpeymanî civakî ya pêşî amade dike. Ji bilî çend arîstokratên qebîle û eşîran ev hevpeyman bi giranî li hesabê pîrrianiya qebîleyan tê. Cenneta soza wê hatiye dayîn milkê Bîzans û Sasaniyan e, cehennem jî şêwazê berê yê jiyana ye. Jixwe jiyana li çolê pîrrianiyê cehennemê tîna bîra mirov. Piştî ku êrîşên pêşî yê Qureyşîyan paşve dişkînin (Bedir, Uhûd, Xendeq) encam diyar dibe. Derketina cumhûriyeta (demokrasi) pêşî ya Ereban li ber hemana ye. Guftûgo û civîn (camî, komê tîna bîra mirov) zêde ne. Berevajî yeqînan, camiyên pêşî ne cihê îbadetê, lê cihê civîn, hatina cem hev û guftûgoyê ne.

Arîstokrasî û serekê wê Muawiye ku demekê desthilatdarî ji destê wan hatibû derxistin, bi manewrayên nû (pîr normal e ku gelekî bûne hoste) piştî wefata Hz. Muhammed (632) gav bi gav ji nû ve desthilatdarî xistin destê xwe. Bi kuştina mirovê bawermend û xwedî pîvan Hz. Elî, rêya siltantî (qalî) li Muawiye û silaleya wî vedibe. Bi kuştina Hz. Husên bi awayekî trajîk li Kerbelayê wê silaleya pêxember girîngiya xwe ya politîk kêmbibe. Lê klîkeke nû ya bazirganên Ereban wê ne tenê li nivgîravê, wê li ser tevahiya mal û milkê Bîzans û Sasaniyan heq îdîa bike. Tevgera mezina fethê wê li pey hev bibe xwediyê serketinan. Cihû û Xiristiyanên li nivgîravê jî wan kesan in ku wê herî pêşî têk biçin. Di salên 650 P.Z. de tevahiya erdê Sasaniyan, beşekî mezina ê Bîzansê û Bakurê Afrîkayê hatibû fetihkirin û edî hatibûn ber deriyên Konstantînopolsê.

Em vî şêwazê fetihkirina bi lez dikarin bişibînin şêwazê Skender. Çawa ku wî jî ruhê qebîletîya Makedon û felsefeya Yewnan kir yek û pê bi bayê brûskê fetih kirin û di encamê de rê li ber çandêke maddî û manewî vekir. Mêrxasiya qebîleyên Erebanê ya xwe dispêre mîraseke bi kok bi ruhê bawerîya dînê nû sentez dibe û bi hêza fethê di şerên fethê yê Skenderwarî de bi ser dikevin. Qonaxa duyemîn milê herî girîng ê şaristaniyê pêk tîne. Di pêngava herî mezina û dawî ya şaristanî û çandî ya Rojhilat de bi ser dikeve.

Di çîroka Îslamê de ya balkêş ew e ku mîna Xiristiyanîyê ne di nava sêsed salî de, lê bi îlan û belavbûna wê re bi desthilatdariyê re ket zikhev û weke desthilatdariyê derket holê. Bi vî awayî wê bîndest, xizan û kedkarên rastî wê bi lez ji desthilatdariyê bêne dûr kirin, bi ruhên birçî, teze û qebîleyên asî wê li dora mizgeft û qesrên cennetwarî û li dora dewleteke bi qudret wê ji bo avakirina şaristaniyê gav bê avêtin. Klaneke bazirgan a bajarekî piçûk di demeke pîr kin de (650-640 P.Z.) bû împaratoriyeke, ji lewra di çarçoveya siyasî de ji aliyê zanistî-civaknasî ve û bi perspektîfeke dînî analîzkirina wê bûyerê wê gelekî mirov hîn bike.

Li gorî şîroveya min a şexsî, demeke dirêj tinebûna desthilatîyê li nava Erebiyanê, kaosa civakî (şerên qebîleyan), împaratoriyên Sasanî û Bîzansê xwedî xisletên qonaxa yekemîn in, û xisletên kesayeta Hz. Muhammed dikarin vê çîroka desthilatdariyê rave bikin. Ango dikarin rave bikin ku çawa bi lez Îslamiyet bûye desthilatdarî. Bi tevahî deverên şaristaniya rêûresmî ya Rojhilata Naverast fetih dîke, heta bi Asya Navîn, hundirê Qefqasyayê, keviyên Başûr-Rojhilatê Asyayê (Endonezya, Malezya), li du nîvgiravên girîng ên Başûr-Rojava û Başûr-Rojhilatê Ewrûpayê Îberîk û Balkanan belav bû.

Tevî ku evçend tevgerêke mezin a ekserî û siyasî ye, gotineke dînî weke Îslamê rewşê baş rave nake. Rastiyê dinixumîne, wê piştperde dîke. Îslam navekî sembolîk e. Têgînên weke pêxember û Ellah ji zû ve ji aliyê Îbraniyan ve hatine çêkirin. Cihûyên Medîneyên rexne dikirin û digotin 'Dînê me ji me didize, li dijî me bi kar tîne'. Ez yeqîn dikim vê rexneyê Hz. Muhammed gelekî zivêr û hêrs kiriye. Ji aliyê sosyolojîk ve mezinkirina qral û alîkarên wî mirov weke kok dikare bibe heta mîtolojiyên Sumer û Mîsrê. Lê naveroka Hz. Muhammed daye têgîna Ellah têra xwe ew cihê kiriye. Ellah tiştêkî welê ye, mîna enerjîya gerdûnê ye. Mefhûm û têgîneke pêşketî ye. Lê di vî warî de alimên Îslamê nikarîbûne şîroveyên sosyolojîk bikin. Şertên Îmanê mîna rêzik û pîvanên teorîk bin. Bi îbadetan jî girêdana bi Îslamê tê xurtkirin û zindî tê hiştin. Bi van bersiva beşekî mezin pêdiviyên huqûqî û exlaqî yê demê hatine dayîn. Ji bo berdariya cotkarî û bazirganiyê huqûq hatiye danîn ango ilmê fiqhê pêşketiye. Bi awayekî pirr dijwar bi ser şewazê jiyane yê îdeolojîk ê ji qonaxa yekemîn a koledar mayî çûye. Kafirtî têgîneke welê ye, bi maneya 'yê din' e ku divê were tinekirin. Pirranîtiya îdeolojîk mafek e ku bi tenê ji bo rêûresma Brahîmî tê qebûlkirin.

Îslamiyet li gorî Xiristiyantîyê zêdetir deriyên wê li laîktîyê vekirî ne. Bi awayekî objektîv ev welê ye. Lê belê şerekî dijwar ê li dijî şewazê jiyana kevin bi xwe re encamên gelekî neyênî anîne. Çandên dîrokî yê gelan û baweriyên wan kirine bahane, (tevî Xiristiyantîyê) bi vî awayî yan ew asîmîle kirine, yan jî tine kirine: mînak weke Zerdestî û Manîtiyê. Jiyanê nû ya aniyê rê li arîstokrasiya feodal vekiriye. Li şûna dualîtiya Qral-Xwedê dualîtiya Xwedê-Siya Wî Siltan cih digire. Di encamê de siltanên despotîk bivê nevê çêbûne. Îslam weke dîn qabîliyeta wê ya pêşîgirtina li despotîzmê tineye. Û heta mirov dikare vê yekê zêdetir ji bo Xiristiyantîyê jî bibêje. Bi qasî ku li monarşiyê vekiriye, rahîbî jî kiriye hevparê desthilatdariyeke pêşketî. Herdu dîn jî weke dewlet beşên li derveyî şaristaniyê ji asta koletîya klasîk siviktir (ji hin aliyên xwe ve ji berê neyênîtir) di asta serftî û evdîtîyê de bi hostayî girtine. Herdu dîn jî bi temamî li dijî koletîyê nînin. Li gorî xisleta herduyan jî hem hiyarerşî û hem jî desthilatdariya dewletê diparêzin. Herdu dîn jî xwediyê wê naverokê ne ku pêşketina qewmî han didin û teşwîq dikin.

Herdu dîn jî (Cihûtî jî di navê de) ji aliyê zeman û mekan ve, tevî ku di qonaxa duyemîn de tevî çemê sereke yê şaristaniyê bûne jî ne ji pîrsgirêkên di navbera klîkên yekdest ên serdest de, ne jî ji pîrsgirêkên dad û azadiyê yê hêzên civakên demokratîk ên li derveyî şaredariyê re çareserî dîtine. Berevajî di qonaxa duyemîn de pîrsgirêkên şer, azadî û dadê girantir kirine.

- a- Li kulmozên desthilatdariyê yê yekdest ên nû zêde bûne, li beramberî wê berdariya cotkarî û pîşekariyê zêde nebûye. Aliyên li ser berhemê zêde şer dikin zêde bûne. Mîregtî (prenstî) bi qasî siltanan (monark) bûne hêmanên yekdestdariyê. Xanedan zêdebûne. Li gorî qonaxên berê yê para xwe dixwazin têra xwe pirrbûne. Mîna çîna navîn wexta para xwe negirtine timî şer derxistine.

Li Ewrûpayê, li Rûsyayê şerê derebegan gelekî çêbûye. Monarkan burokrasî berfirehkirine û bi vî awayî pirsgirêkên xwe yê hatina aboriyê mezin kirine.

- b- Yê bi armanca dad, azadî û rizgariyê ketibûn herdu dînan, kengî negihîştin hevî û bedewariyên xwe, bi mezhebên cur bi cur her tim li ber xwe dan.
- c- Li şûna ku çanda manewî were xurtkirin û pêşdebirin, çanda berê ya jêre digotin 'tarîtiya serdema navîn' tine kirin û ya nû jî daneanîn şûna wê, di dewsa vê de bi guftûgoyên bê dawî yê teolojî û mezheban ji aliyê zêhnî ve ji dinyayê û dîrokê (dîrok daxistin asta çîrokên dîni) qutbûn, mîna îrade tine were hesibandin, mirov ji xwe wêdetir bûn mîna siya xwe. Mirovên bûn êsîrê pêjnên cennet û cehennemê ketin rewşekê ku xema wan dinya nebû û jiyan jî bê kêr dît. Lê klîkên yekdestdariyê ji avakirina qesr û kelhên cennetwarî paşve neman. Felsefe û çanda bajêr li gorî ya berê paşve ma.
- d- Ya herî xeternak jî ew bû ku bi slogana li ezman xwedayê bi tenê, li jêr jî siltanê bi tenê li rûyê erdê ji bo belavkirina tevahiya desthilatdariya xwe bi navê 'fetha cîhanê' şerên serdema destpêkê jî li dawiyê hiştine. Şerê li ser navê xwedayan, ji şerê xwedayan zêdetir xira kiriye û talan kiriye. Ji qonaxa pêşî qat bi qat zêdetir belavbûne û mêtîngehên xwe fireh kirine. Şerên ji bo ummetê li gorî serdema destpêkê hînê sistemazî û domdar bûne. Şerên mezhebî ketine rewşekê êdî derketina ji navê zehmet bûye.

D- Dema Kapîtalîzm Derket Rewşa Ewrûpayê

Di qonaxa koledar de bi pêvajoya hilweşîna Împaratoriya Romayê re krîza dawî ya kûr bû, ne Xiristiyantîyê û ne jî Îslamê jêre çareserî dît. Sistema wan a bi navê 'Nîzama feodal' an jî 'şaristaniya serdema navîn' ji reçeteyên rahibên Sumer û Misrê pîr zêde cihê nebûn, bi reçeteyên metafîzîk ên bi zehmetî têne fêhmkirin çî bi bernameyên siyasî, çî jî bi çalakiyan civak xistin 'tarîtiya serdema navîn' û jê wêdetir ne tişteki din. Gelek çandên di serdemên destpêkê de hebûn tinebûn. Krîza Romayê ji aliyê mîrasgirên wê ve hînê hatiye mezinkirin. Civakên di qada şaristaniyê de weke 'taîfeyên cennet û cehennemê' di dora xwe de rawestiyayî û bi vê armancê ji bo şer bikin ref bi ref rêzgirtine weke pêjnên dikin reprep û dimeşin, disekin, hema bêje ev dinya me li derveyî jiyana zindî hatiye hiştin.

Li gorî vê tabloya ku min ji aliyê teorîk ve bi xalên sereke rêz kir, di rewşa berçav de em çî dibînin?

- a- Qewmên pêşî Xiristiyantî qebûl kirin Grek, Ermenî û Asûrî, bi fethên Îslamî re beşekî mezin qadên wan ên dîrokî-çandî ji destê wan derketin. Hînê hewl didan û dixwestin bi awayekî hem li hemberî Romayê nasnameya Grek, hem jî li hemberî Bîzans û Sasaniyan nasnameya Ermenî û Asûriyan mayînde û xurt bikin, bi ber pêla fethê ya Îslamî ketin û van gelan ji ya di destê xwe de beşekî mezin dan, ketin rewşeke gelekî trajîk û qadên çanda manewî û maddî yê hezar salan ji dest dan. Yê weke qewm bûn xwedî gelek desketî û belavbûn Ereb û Tirk bûn. Kurd û Farsan bi tenê karîbûn hebûna xwe biparêzin. Li miqabilê vê, bi saya Xiristiyantîyê yek ji qewmên herî zêde bi ser ket Rûs bûn. Li hemberî Rûsan Tirkan, Tatan, Moxolan û heta Çîniyan wenda kirine.
- b- Qebîleyên Ewrûpayê bi rêya Xiristiyantîyê kara xwe û destketiyên xwe xistine weznekê. Di nasnameyên qewmî de bi sedema baweriya hevpar hin pêşketin çêbûne û bûne sedem arîstokrasiya rahiban û piştê jî çanda kevin a derebegan beşekî mezin ê zindîtiya xwe ji dest

bidin. Serf li aliyên serdest ên neolîtîkê hatiye tewandin û asîmîlasyon li ser hatiye ferz kirin. Lê rastîyeke dîrokî ye ku cara pêşî di vê demê de hêmanên neteweyî bi awayekî mayînde derdikevin holê.

- c- Xwecihên Efrîka, Emerîka û Avûstûralyayê nîkarîbûn çanda xwe ya resen biparêzin, li hemberî Xiristiyantî û hinekî jî li hemberî Îslamîyê demeke dirêj nasnameyên xwe ji dest dane. Çanda Hindê jî li aliyê wendakiriyên cih digire. Çîne newêrbû li hemberî van dînan belav bibe.

Şaristaniya serdema navîn bi gotina min qonaxa duyemîn a şaristaniyê, li şûna krîzê çareser bike rê li ber encamên wê kûr bike vekir û bi vî awayî Ewrûpa bûye xwediyê rewşeke stratejîk. Ewrûpa di şerê şaristaniyê de têk biçe wê bi temamî têk biçe, lê wexta bi ser bikeve jî wê serdestiya wê ya stratejîk misoger bibe. Bêguman şerê şaristaniyê di navbera du hêzên stratejîk ên serdema navîn, li Ewrûpa û li ser Ewrûpayê şerê Misilmantî û Xiristiyantîyê ye. Ji texmînan wêdetir rewş gelekî tevlihev e.

Em wexta tî digihîjin sedsala 15. Xiristiyantîyê li tevahiya Ewrûpayê belavbûna xwe temam kiriye, ketiye dema qraltiya pîroz û derebegtiyê. Împaratoriya Roma-Germen di wê îdîayê de ye ku mîrasa Romayê dewam dike. Lê belê hevrikên wê yên li ber radibin hene. Qraltiya Franseyê di serê van hevrikan de tê. Xanedaniya Habsbûrgê ya Avusturyayê weke hêzeke nû mezin dibe û bi heman îdîayê radike. Çartiya Rûsyayê ji zû ve xwe weke Romaya Sêyemîn (piştî ketina Stenbolê) îlan kiriye. Qraltiya Polonyayê weke çandekê nû bûye Xiristiyân ji bo pîroztiyê bi destê kesî ve bernede herî li pêş e. Ingilistan û Franse di nava şerê sedsalê de ne. Xiristiyânên Spanya û Balkanan di rewşa xweparastinê de ne. Bajarên Îtalyayê dibin kapîtalîst û li aliyê din jî ji Ronesanê re pêşengiyê dikin. Çav li rê ye ku bajarekî mîna Romayê mezin bibe, yekîtiya xwe çêke û di nava Ewrûpayê de bibe mînak. Heta bi qirika xwe ketine nav hevrikiyê. Xwelihevraşandina wan dijwar e. Bi tenê di warekî de kêrhatî bûn; di nava dused salên dawî de ji bajarbûyîna Ewrûpayê re pêşengî kirin û kapîtalîzma bazirganiyê li Ewrûpayê belav kirin û derfeteke stratejîk amade kirin. Bi îhtimaleke mezin ev derfeta stratejîk ji Ewrûpayê re wê bibe şensekî mezin. Sedsala 16. wê vê yekê piştrast bike. Şerên Xaçperestan weke hêvî ji wan dihat kirin bi encam nebûbû. Diyar nîne ku wê Ewrûpayê çî bibe.

Tam di vê demê de Ereben Misilman hîne di ser Îberîk-Spanyayê re bi awayekî stratejîk gefan dixwin. Carekê ketine Franseyê bi zor û zehmetî ew derxistine. Eger ew bereyê ji dest bidin Ewrûpaya Xiristiyân wê bibe mîna mêtîngehekê û bi temamî tine bibe. Împaratorên Osmanî di ser Balkanan re bi bayê birûskê gihiştine Avûstûrya-Macaristanê û gihiştine ber deriyê Polonyayê. Eger neyên rawestandî, weke Romayê dibe ku hebûna çandî û siyasî ya Ewrûpayê jî biqedînin. Tirkên Osmanî û Ereben Endulus-Spanyayê baş dizanin ku li hemberî Ewrûpayê serketineke temam bi dest nexin, ji sedî sed wê gav bi gav berepaş têk biçin. Dewleta Altinordû ya dewama Moxolan e, di ser Derya Reş re her kêlî dibe ku êrîş bibe ser Ewrûpayê.

Çend xisletên Ewrûpayê yên rehê xwe kûr hene. Rêûresma demokrasiya qebîleyan hîne teze ye. Gelên Ewrûpayê pîr zêde neketin nav sîstema koledar a şaristaniyê. Seresere li Xiristiyantîyê serwext bûne. Zêhna wan bi tevahî nehatiye fetihkirin. Nexasim xeta bakur bi vî rengî ye. Têkiliya wan bi jiyana xwezayî re xurt e. Dema herî teze û bi lez a bajarbûnê dibînin. Bajar ji ber ku împaratorî û qraltiyê zêde nas nakin, aliyê wan ê demokratîk bi hêz e. Li cem wan hemûyan rêveberiyên nîv-demokratîk hene û ev rêveberî di nava xwe de konfederasyonan ava dikin. Serweriyên din û yên li derveyî îradeya xwe bi hêsanî qebûl nakin. Bi tevahî derebegî û qraltiyên tene damezrandin teze ne. Ezmûn û qabîliyetên wan ên ji bo temsîla Ewrûpayê kême. Di Seferên Xaçperestan de pîrriyaniya wan dawesiyane.

Li hemberî vê şaristaniya Îslamê xwedî ezmûn û tecrûbe ye. Li pişt wê dinya berê ya şaristaniyê heye. Pirsgirêkên desthilatdariyê baştir nas dike. Ji xwe gelekî razî ne. Ji ber ku bawer dikin, dîn û pêxemberê axir zeman temsîl dikin hînê zêdetir dogmatîk in. Di Seferên pêşî yê Xaçperestan de têk neçûn û rêyên bazirganiyê hînê di bin destê wan de ne. Di bazirganiyê de jî hînê serdest in.

Dema mirov di çarçoveya van rastiyan de binêre, mirovê bi hêsanî bibîne ku Ewrûpa pirr kûr di nava krîza şaristaniyê de ye. Tehlûkeya Îslamê ango tehlûkeya Tirk û Ereban roj bi roj mezintir dibe. Konstantînopolis ketiye destê Osmanîyan, Fatih Siltan Mehmed esker kişandiyê başûrê Îtalyayê bajarê Otrantoyê. Îslam bi xwe weke dîn û qewmên bi xwe re dimeşîne bi temamî ji bo Ewrûpayê veguheriyê kabûsekê. Xiristiyantî şeweyekî şaristaniyê yê karibe serî bi vê kabûsê re derxîne nîne. Jixwe timî têk diçe û wenda dike. Ji bo şer xeta bi tenê Viyana maye. Eger ew jî bişkê êdî rawestandina Îslamê û Tirkan gelekî zehmet e.

Di vê rewşê de gelekî manedar e ku bajarên Îtalyayê xwe bi bazirganiya kapîtalîzmê digirin û Ronesanê datînin holê. Herdu tevger jî ji bo Ewrûpayê di heman demê de pirsgirêka man û nemanê ne. Ji ber vê yekê, bûyerên li nîvgirava Îtalyayê diqewimin di asta çarenûsê de diyarker in.

Du hêzên krîzê çareser bikin ango Xiristiyantî û Îslam bi îdeaya mirovatiyê ji tarîtiya hilweşîna Romayê rizgar bikin û bigihînin ronahiyê rabûn, lê çî di nava xwe de çî jî bi helwestên wan ên li beramberî hevdu krîz mezintir kirin û ji nû ve rê li ber pirsgirêkên rizgarî û rohnîbûnê vekirin. Ewrûpayê du hêzên qonaxa duyemîn a şaristaniyê temsîl dikin wê yan pêşde bibe û krîza di himbêza xwe de asê kiriye çareser bike yan jî wê weke Romayê hînê bêtir noqî tariyê bibe.

Tam di vê nuqteyê de divê em bipirsin ‘kapîtalîzma’ ku me derketin û hilatina wê ya di sedsala 16. de xistiye ber lêpîrsînê, dibe ku bi kêra çareseriyê bê. Ev pirs bi dijwarî dikeve rojevê. Xisletên derketin û hilatina kapîtalîzmê dibe ku ji krîzên Îslamiyet û Xiristiyantiyê yê serdem navîn a derengmayî re (sedsala 14. û 15. P.Z.) bibe şensekî çareseriyê. Ya rastî, ezmûna sedsala 16. a Hollanda û Ingilistanê şensa çareseriyê rohnî dike. Lê wexta ku em van xisletan ji nêz ve hûrûkûr dikolin, em dibînin û me hewl dabû nîşan bidin ku vê carê di qonaxa sêyemîn a şaristaniyê de rîsk heye ku krîz ji krîza du qonaxên pêşî yê şaristaniyê hînê mezintir bibe û li tevahiya dinyayê belav bibe. Kapîtalîzmê karîbû di warê şer, siyaset û ekonomiyê de xwe weke yekdest bibîne û ev jî sedema krîza bingehîn a tevahiya dîroka şaristaniyê ye. Hem berhema krîzê ye, hem jî krîzê bi xwe hildiberîne. Dikare krîzê li zeman û mekan belav bike. Lê ev nabe çareserî. Bûyerên ji sedsala 16. heta sedsala 21. diqewimin gotinên min bi zêdeyî piştrast dikin.

Ji niha û pêve wê du sernavên me Dewleta Netewe û Îndustriyalîzm bin. Kapîtalîzmê di dîrokê de cara pêşî weke hêmanên bingehîn ên çareseriyê pirsgirêkên civakî ev amûr kirin dewrê, ji lewra em ê van amûran bixin ber lêpîrsînê û di beşa encamê de ez ê hewl bidim guftûgo û hukmên xwe der barê krîza rejîmê, krîza şaristaniyê ango kapîtalîzmê de bigihînim encamê.

4- LEVÎATHANÊ MODERN: DEWLETA NETEWE

-Xwedayê Daketiye Rûyê Erdê-

Ji bo mirov ‘modernîteya kapîtalîst’ bike têgîn bi ekonomiyê destpêkirin hem kêr dimîne, hem jî ji aliyê rêbazê ve berevajî dike, ji têgihîştina cewher û têkiliyê dûr dixîne û rê li ber encam û hukmin

şilo vedike. Bi analiz û binavkirinên heta niha me hewl dane der barê kapîtalîzmê de bikin, me pê piştrast kiriye ku di qada ekonomîk de ew hêzeke yekdestdar e, xwe ji derve ferz dike. Ji lewra mirov weke cewher li cihekî dîn li kapîtalîzmê bigere ji aliyê rêbazê ve jî dibe ku me bigihîne daneyên rast. Em ê gera xwe ya li kapîtalîzmê li qada dewletê dewam bikin, ji ber ku ev qad hewl dide wê veşêre, vedize û wê pîr baş pişperde bike.

K. Marks ê di qada ekonomiyê de li kapîtalîzmê geriya û ji bo vê yekê bi tevahî amadekariyên wî yê metodolojîk, felsefî, dîrokî û sosyolojîk îşaret bi avahiya yekdestdar a kapîtalîzma xwe bi sistemeke krîza zêde karakterîzekirî dike ku ew vê weke encameke erênî tespît dike. Hukimkirina li ekonomiyê nayê wê maneyê ku mirov dibe ekonomîk. Li ser ekonomiyê ferzkirina şeweyên avahiyan jî ekonomî nîne. Li bazarê îstina bi buhayan û ji bo danaserhev a sermaye-karê pîrrecure bi karanîna pereyan, ji aliyê sosyolojîk ve mirov nebe desthilatdar nabe. Mirov heta bi tevahî desthilatdariya siyasî û karaktere wê ya zorê ji hev dernexîne, bi analizên sêbjektîv ên ekonomîk-polîtîk kapîtalê bike têgîn, timî mirovan pê serwext bike, bi zanîn an jî bi niyeteke baş ketina rêbazê çewt wê mirov bike qurbanê paradîgmaya kapîtalîst.

Berî ku ez K. Marks bi awayekî berfireh analiz bikim, divê ez bibêjim, hewce ye ku bi tezên seresere û erzan rexne neke û xwe ji vê dût bigire. Nexasim helwestên dogmatîk-pozîtîv ên xwe Marksîst dihesibînin, ji ber ku ji murîdîyekê wêdetir naçin, guftûgokirina wan ên îdeayên dubare û zivêrker pêşde nabin. Bi ezmûna teorîk-pratîk a sedûpêncî salî sed carî ispat bûye ku ‘Kapîtal’ bi rola totemekî nû rabûye û ev yek hîç bi kêra karkeran nehatiye. Li gorî min sedema bingehîn a vê çewtiyê ev e; gera li kapîtalîzmê di nava zeviyên ekonomiyê de û ya ekonomîk nîne di nava mijarên bingehîn ên ekonomiyê de dîtin. Ez bi polîtîkayên dewletê yê yekdestdar û bi tevahî xisletên wê yê li derveyî ekonomiyê, danîna wan ya ser quncikê weke kevirê çarqozî zêhnê mirovan şilo dike, kapîtalîzmê vedişêre û ji aliyê polîtîk-îdeolojîk ve rê li ber encamên trajîk ên xeternak vedike û bi awayekî berevajî bike ‘rohnî’ dike, dibînim.

Ez pispore Hegel û Marks nînim. Min pîr zêde jî nexwendiyê. Ez wan ji bilî fikrên sereke nizanim. Ez yeqîn nakim ku ev yek hewce jî dike. Lê ez girîng dibînim û yeqîn dikim ku mafê şîroveyê wezîfeyê azadiyê ye. Belkî jî bi sedema ku gelekî bandor li civaka modernîteya kapîtalîst kirine, ez têkiliya wan bi wezîfeya azadî û wekhevîyê re datînim. Marks û Engels wexta weke yek ji çavkaniya sosyalîzma zanistî Felsefeya Elman destnîşan dikirin, herhal Hegelê gelekî jê bi tesîr bûbûn li ber çav digirtin. Ji rexneyên wan mirov dikare vê yekê derxîne.

Ji aliyê îdeolojîk ve Hegel lûtkeya metafîzîkê û nûnerê hemdem ê herî mezin ê diyalektîkê ye. Fîlozofekî rastî yê Elman e. Mebesta min ji vê ew e ku bavê fikra milletgiriya Elman e. Marks û Engels wexta asta paşvemayî ya kapîtalîzma Elman ango bûrjûvaziya Elman hûrdikolan rewşa bûrjûvaziyê ya di felsefeya Elman de jî hûrdikolan û di vî warî de li ser rêyeke rast in. Di destpêkê de mirov vê helwesta wan di Rexneya Felsefeya Huqûqa Hegel de dibîne. Li pey vê, xebatên wan ên di warê Lîga Kominîst û Manifestoya Kominîst de weke pratîk rewşa wan têkûz dike. Di Şoreşên 1848’an de bendewariyên wan pêk nehatin û ez yeqîn dikim ku cara pêşî binî ve şikiyan û di vir de nîşaneyên pêşî tene dîtin ku berê wan dikeve aliyê ekonomiyê. Ez guftûgo nakim ku çima rola sereke dane ekonomiyê û ez nabêjim ku hewce nake mirov ekonomiyê lêbikole. Ez lêkolîna Marks a bi navê ‘Kapîtal’ nabêjim şaş e, û ji lewra rexne nakim. Nuqtaya bingehîn a ez wan tede rexne dikim ew e ku wan jî tede Hegel rexne kiribû. Ew jî ew e ku çima mijara dewlet û huqûqê li pêş girtiye. Bi ya min, Hegel ji nuqtaya hewce dike fikra xwe pêşde dibe. Ango ji cihê hewce dest bi fikrê dike. Yê şaşiya dîrokî dikin Marks û Engels bi xwe ne; anga bi ekonomiyê jî rê derketine. Ji yeqînan jî wêdetir, ev jî rê derketin sedema bingehîn e ku sosyalîzma ji sedûpêncî salî zêdetir, anga têkoşîna azadî û wekhevîyê, û têkoşîna civaka demokratîk negehîje serketina her kes bendewarê wê ye.

Ez wexta dibêjim Hegel a rast kiriye, nayê wê maneyê ku ez xeta wî ya teorîk-çalakiyê qebûl dikim. Rastiya wî ew e ku zanîbûye ji ku ve dest pê bike. Ji bo şaş neyê fêhmkirin ez vê xususê dubare dikim.

Li Ewrûpayê pirsgirêk giştî ye. Ewrûpaya bi dewlet dibe pirsgirêk bi desthilatdarbûyîna wê ye. Levîathanê modern wê çawa şikil bigire? Ya Hobbes û Grotius destnîşankirine, navendparêzî û hewcedariya mutleq a bi dewletê ye. Ya wan kirî, teorîsyentiya muqleqparêzîyê ye. Ji serdema feodal derbasbûna serdema kapîtalîst modela dewletê ya weke mutleqparêziya modern gavavêtineke bingehîn û amûrekî çareseriyê dibînin. Lê ev amûrê çareseriyê krîzê bi temamî çareser nake. Pirsgirêka dewletê bi tevahî giraniya xwe dewam dike. Kapîtalîzm li Hollanda û Ingilistanê rola sereke dilîze û ev herdu welat bi hegemonyaya xwe ya mezin dikin Elmanya û Franseyê dihejînin, bandorê li wan dikin. Franse ji bo hegemonyayê di têkoşînê de li pey hev têk diçe. Elmanya hînê di doza jêre dibêje ‘yekîtiya neteweyî’ bi ser neketiye. Jixwe bi tevahî namzetên din ên Ewrûpayê yên li benda ‘îqbalê’ bi pirsgirêkên dewletê re heşrûneşr in. Qralî û mutlaqiyet van pirsgirêkan bi temamî nikarin çareser bikin. Mînaka Franseyê li naverastê ye. Muqleqiyetdariya Luis’ê 14. yê bi Heybet li hemberî hevîrtina Hollanda û Ingilistanê bi ser nakeve û di hundir de pirsgirêkên dewletê her mezin dibin. Ma yên din çi dikarin bikin? Nakokiyên wan ên berjewendîyan û rewşên wan ên çanda maddî û manewî jî rê nade ji bo bi pey modela dewlê ya Hollanda û Ingilistanê bikevin.

Bûyera jêre jêre tê gotin Şoreşa Franseyê di vê rewşê û li hemberî van pirsgirêkan de qewimî ye, encama derketiye holê li pirsgirêka dewletê pirsgirêkên şoreşê jî zêde kirine. Lenîn badilhewa nabêje ‘Dewlet û Şoreş’. Pirsgirêka desthilatdariyê bi temamî di rewşke krîzê de ye. Hegemonya kapîtalîst a bi armanca çareseriyê ji krîza feodal re çareseriyê bibîne pêş ket, krîz hînê zêdetir kûrtir û giştî kir. Muqleqiyet hildiweşe, cumhûriyet tê îlankirin, dema teroreke dijwar dest pê dike û li pey hev pêşnûmeya împaratoriyeke dîn û împaratorî mîna ji ezman hatibe bi tevahî Ewrûpayê dihejîne. Fransewî bi awayekî kes li bendê nebû naverastê bi galgal û çalakiyan, bi gotineke hînê kibar bi teorî û şer dixeniqîn. Ma jixwe ew giyotîn çiyê?

Şiroveya Hegel kirî şahane ye. Di şexsê Napolyon de ji bo dewletê vê tespîtê dike: ‘Halê xwedê ye daketiye rûyê erdê’. Ji bo Napolyon jî weha gotiye: ‘Xwedayê li rûyê erdê dimeşe’. Di jiyana min de ev yek ji şeweyê ravekirinê ye ku min gelekî jê sûd wergirtiye û ez li hemberî wê matmayî mame. Mirov hevokeke mîna vê mukemel û bê qusûr a hem dewleta kevin û hem jî dewleta nû rave bike, zehmet e ku bibîne. Aqil kiriye ku bi hevokekê bi hezaran tiştên pirtûkên pîroz û laîk bîne ziman gotiye. Ya rastî bi vê hevokê felsefe kiriye. Ez dikarim vê bibêjim: Ingilîz ekonomiyê, Fransî civakê û Elman jî felsefeyê baş dikin. Lê ez dibêjim, bi tehlûke ye ku mirov ji van sentezekê bike.

Ez yeqîn dikim ku Napolyon ji bo mutleqiyetparêziya Ewrûpayê ya li dora xwe belav bike, di 1802’an de modela em dikarin jêre bibêjin ‘dewleta netewe’ bi lêv dike. Dixwaze Fransewî bi tevahî bibin dewlet, rabin ser piyan û Ewrûpayê bînin ser rêya xwe. Di vê de bi ser jî dikeve. Napolyon şaristanîparêzeke feodal nîne. Jixwe dixwaze wê li ser hîmê şoreşê di nava tofanê de bixeniqîne. Dilê xwe dibijîne împaratorên Romayê Sezar û Skender. Lê dem ji bo vê yekê rê nade. Ji bo bibe împatorekî bi vî rengî atmosfera çandî ya maddî û manewî tineye. Ingilistan jî li hemberî wî bi dizî, xasûkî û li gorî ‘ekonomî-polîtîkê’ hunerê hegemonyayê bi hostayî dimeşîne. Napolyon hema bûye dîn nebe. Ji nefîkirina Girava Elbe’yê ders negirtine. Ders girtibe jî Napolyon hînê bi bez çargavan diçe. Pirr dijwar şer dike, lê li Waterloo’yê têk çûye û gelekî şerpeze û perîşan e. Li Girava Saint Hellen a li nava Okyanûsa Atlasê piştî nefiya pênc salan li ber sekreta (1821) gotinên wî yên dawî weha bûn; ‘Franse! Artêşno! Berî bidin Josefînê’. Ev gotin bi awayekî mukemel û bê qusûr çalakgerê dewleta netewe xulase tînin ziman. Li ser navê Elmanan Hegel dest diavêje teoriya wî. Kulliyateke mezin a îdeolojîk çêdibe. Bê sedem negotine îdeolojiya Elman. Di pratîkê de Dewleta Prûsyayê gav bi gav tê avakirin. Bilind û mezin dibe. Ingilistan ji bo dewletên Franse û Avûstûryayê (di serî de ji bo împaratoriyan wan) paşve bixîne palpiştiya Prûsyayê dike. Piştî serketina Sedanê ya di sala 1870î de û bi damezrandina yekîtiya Elman, Prûsya weke hêza hegemonîk a duyemîn derket

pêşberî Ingilistanê. Ji parvekirina bê edalet a dinyayê nerehet e. Para xwe dixwaze. Bi Şerên Cîhanê yê Yekemîn û Duyemîn ew jî weke Franseyê têk diçe û îdeaya xwe ya hegemonîk wenda dike.

Ji Şoreşa Franseyê heta 1945'an îspat bûye ku krîza kapîtalîzmê çiqas kûr e. Ango krîzeke demekê nîne û domdar e. Di Şerê Cîhanê yê Duyemîn de Fuhrerê (lîder) Elman Hîtler e. Bi xaça Gamayî tê temsîlkirin. Gelek analîzên faşîzmê hatine kirin. Di serî de Marksîst, analîzên ji aliyê lîberalan, muhafezekaran û anarşîstan ve hatine kirin, hemû jî pirr xirab xapîyane, dixapînin. Ti ji wan jî bi awayekî durist û têrtîjî xwedî wê hêzê nînin rave bikin û her weha xwedî wê niyetê jî nînin. Cihûyên ku bûn qurbanê qirkirinê jî entelektuelên wan di serê van xapînokan de tên. Ji ber ku Hîtler pîsîtiya hevpar a entelektueliya hemûyan û 'verşîya' hevpar a pratîka siyasî ya tevan e. Dibêjin; 'Li cem qirakê çêlika wê mîna Teyrê Sîmir e.' Ma ti ji wan ji aliyê îdeolojîk û çalakiyan ve bibêje 'ya ez verşîyam pîsîtî bû?'

Fîlozofê Elman ê bi koka xwe Cihû Adorno jî bi heman awayî nebe jî hukmekî wî yê bi kurtî bê vê maneyê heye ku gelekî manedar dibînim. Min hukmê wî yê yekemîn ê der barê modernîteya kapîtalîst de gotibû û weke gotineke manedar weha gotibû, 'Jiyana çewt rast nayê jiyîn.' Bi hukmê xwe yê duyemîn jî îşaret bi kampên komkujiyê kiribû, maneyên wan ji hev derxistibû û weha gotibû: 'Li ser navê tevahiya îlah û pîroziyan ti mafê gotinê yê benî-adem nemaye.' Dibe ku ez şaş bim, lê min cewherê gotina wî welê rave kir. Dixwaze bibêje qirkirin bi ti awayî nayê ravekirin. Maskeya şaristaniya me ji rûyê wê ketiye xwarê. Mafê axaftinê nemaye. Li ser şopa rastiya Dibistana Felsefeyê ya Frankfûrtê ye. Lê ji ber ku bi guneh lewitî ne, dilşikestî ne, bi mikurhatinên xwe xemgîn û xeydokî ne. Gelekî girîng e ku Benjamin û Adorno para îdeolojiya Cihûyan di vê de bibînin û li xwe mikûr (xeydokî, melankolikî) bînin. Yekîtiya Ewrûpayê (YE) bi rewşa xwe ya heyî, tevgerek e ku ser vê pîsîtiyê digire. Ez yeqîn nakim ku bin xwe paqij kiriye. Mezinbûn û kûrbûna krîzê dewam dike.

Pêngava mezin a sêyemîn a globalbûnê (globalbûna serdema finansê), krîzê bi kûrahî li zeman û mekan belav dike û bi vê pratîkê dixwaze kontrol bike. Sîstema Sovyetê kengî di sala 1989'an de bi awayekî fermî ji hev belav bû, hem xisleta wê ya dewleta netewe û hem jî rola wan a domdar di krîzê de hatibû îttîrafkirin. Piştî sala 1945'an hêza nû ya hegemon DYE, weke hêza serketî ya şerê sar, herêma sereke ya krîza sîstemê lê herî demeke dirêj dewam kir Rojhilata Naverast weke herêma şerê stratejîk îlan kir. Li Rojhilata Naverast weke Louis'ê 16. yê dewleta netewe bi awayekî sembolîk darvekirina Serokê Dewleta Iraqê Seddam Husên çi îfade dike? Ev pirs hewcedariya xwe bi guftûgoyeke berfireh heye.

A- Pêşketina Netewe, Diyardeya Netewe

Wexta ku civak weke civaka komin a destpêkê, civaka dewletê û civaka demokratîk di nava xwe de tê dabeşkirin, ev bi pirsgirêkên rêveberî û çînîbûnê re têkildar e. Dabeşbûna di çarçoveya rastiya netewe de zêdetir bi bûyerên siyasî, huqûqî, çandî û ziman diyar dibe. Ne bi tenê şêweyekî netewe, mirov dikare behsa şêweyê gelek neteweyan bike ku ev manedartire. Ne li ser hîmekî, mirov dikare behsa gelek neteweyan bike ku li ser hîmên gelek cihê hatine avakirin.

Em wexta hewl bidin maneyê bidin kategoriya netewe, diyardeyeke giştî ya civakî heye ku divê mirov timî li ber çav bigire. Dema em wê li ber çav bigirin em ê karibin jê gelekî hîn bibin. Di serî de klan bi tevahî komên mirovan pirsgirêka wan a ew bibin ew heye. Ango ez civakek an jî komeke çawa me? Fena ku nasnameya xwe dixê ber lêpîrsînê. Çawa ku her mirovek navek û pênasek xwe heye, ji bo civak an jî koman meseleya nav û nasnameyan jî ji pêdiviyekê wêdetir mecbûriyet e. Bi qasî ku di çavên mirov re biçin, li naverastê gelek civakên bi xisletên cihê hene, ji lewra pirr xwezayî ye ku wê xwe îfade bikin û xwediyê nasnameyê bin. Naxwe wê bibin mîna endamên malekê yê nav û nasnameyên hev nizanin û bi vî awayî hewl bidin têkiliyê deynin. Jixwe mirov şêweyekî bi vî rengî nikare ji bo civaka klan jî bifikire. Bi hêsanî kesek ji yê-ya din re bêje 'were' ev yek bê navhildan nabe. Jixwe gelek xisletên xweser û cihê

yên civakan hene, bê navhildana wan û bê navliwandañî, têkilîdanî, ketina nav zanî û çalakiya civakê, tewş e ku mirov behsa pêşketinê bike. Di rewşeke welê de civakeke bê ziman tê hişê mirov ku ev yek li cem heywanan jî nîne. Zimanê wan jî yê sembolan heye. Pîrr ziman, pîrr çand, pîrr siyaset û pîrr huqûq mumkîn in. Lê di nava tevna van têkiliyan hemûyan de jî nav û nasname şert e. Neteweyeke bi du ziman, çand, siyaset û huqûqê dikare hebe; lê ev jî pêdiviya bi nav û nasnameyê ji holê ranake. Ji bo bi hev re man û jiyana pîrr nasname û rengên cihê, hîlbijartina rêbazên rast hewce dike. Jixwe wekî din jî civak pêk nayên û nayên rêvebirin.

Klanek a xwe bi totemekê îfade dike û ev yek jî nîşan dide û piştrast dike ku ev rastî çiqas kevn diçe. Ji bo totem mirov bi awayekî besîd dikare bibêje ku nasnameya klanê ye. Mirov hînê jî dikare vê têkiliyê li cem hin klan û qebîleyan bibîne.

Civaka Sumeran xwe bi nasnameya perestgehê îfade dikir û bi vê jî têkiliya di navbera bawerî û navlêdanî de nîşan dida. Perestgeh formeke tevna têkiliyan e. Ji bo civak maneyê bide xwe gihîştîye asteke analîtîk. Wexta mirov li tevahiya têkiliyên di perestgehê de binêre, ango li nasnameya wê binêre, têrê dike ku mirov bi giranî wê civakê nas bike. Di roja me ya îro de gelek nav û paşnavên sembolîk û mucçered hînê berfireh in, û hebûna civakê bi giranî nîşan didin. Perestgeha bajêr, xweda û xwedawendên bajêr, gelek nîşaneyan didin me ku civak xwediyê çiqas hêzê ye û xwediyê kîjan têgînan. Hînê jî gelek qîmetê bi mekanên pîroz didin, ev jî ji ber nîrxê nasnameya wan e. Bi vî awayî dikarin xwe bibînin. Jixwe têgihîştina em jêre cewherî dibêjin jî ev e. Nasname têgihîştinê îfade dike. Têgîna herî bi serwextî û têgihîştî ya der barê hebûna xwe de ye.

Di dînen yekxwedayî de nasnameya civakê dîn û xwedê bi xwe ne. Civakeke bê dîn, dînekî bê civak kes tesewir nake. Weke encama vê têkiliyê mirov dikare dîn û xwedayê wî, weke bûyera serwextbûna civakê li hebûna xwe bi nav bike. Ji bo mirov civakên Îslamî nas bike divê mirov binêre çendî li têgihîştina dîni serwextbûn e. Bêguman aîdiyetên wan ên din jî hene. Mînak weke nasnameya cînsî, nasnameya siyasî, nasnameya qebîleyî, nasnameya çînî, nasnameya entelektuelî û hwd. Lê li van bi tevahî mohra giştî ya dîni heye. Atîna û Roma bi serê xwe nasname ne. Ez behsa serdema antîk dikim. Welatîbûna Atîna û Romyê nasnameyê neqane bû. Bi hêsanî nedidan her kesî. Ev jî dibe nîşan ku bajêr çiqasî xwedî şexsiyet û rûmet e. Nasnameya Grek û Îtalîk hînê gelekî pîrnîsî û bintûte ye.

Di serdema navîn de qewimiyet pêş dikeve. Dîn di vê mijarê de bi fonksiyon û kêrhatîyeke girîng radibin. Mînak, Îslam di heman demê de bilindbûn û têgihîştina Erebtîyê ye. Mûsevîti bi Cihûtîyê re yek tişt in. Xiristiyantî ji bo Ermenî, Suryanî û Grekên pîrr zû bûn Xiristîyan nasnameyêke girîng a qewmî jî îfade dike. Di zikhev de hev xwedî dikin. Fonksiyoneke girîng a dînen yekxwedayî ew e ku ji nasnameya eşîr û qebîleyê dibihure. Bi qasî nasname û têgihîştina netewe nebe jî têgihîştina qewmî bi giranî li serdema navîn li Rojhilata Naverast pêkhatîneke civakî ye ku dînen yekxwedayî tede bi tesîr bûn. Wexta mirov têkiliya dînan bi qewmîyê re deyne, mirov dikare wan weke milletgiriya proto (pêş) bi nav bike. Li cem Tirkan dîn amûrekî girîng e nasnameyê ye. Eger Îslam nebûya, li Rojhilata Naverast wê qewmîyeta Tirk û Erebtîyê bi ihtimaleke mezin hînê pîrnîsîbûya. Mînak mirov vê rastîyê dikare bi Tirkîtiya Xezarê ya Mûsevîti û Erebtîyê Xiristîyan bibîne. Ji bo her gel û qewmî têkiliya wan a bi dîn re encamên cihê dane.

Li Ewrûpaya di serdema navîn de belavbûna Xiristîyantîyê bi giranî bi pêşketina qewmî re di zikhev de pêk hatiye. Têgihîştina qewmî hepar mîna li cem komên qebîleyên berê li cem qebîleyên Tirk û Erebtîyê jî çawa hat dîtin gelekî qels bû. Xiristîyantî beriya modernîteyê di têgihîştina qewmî de bi roleke tesîrê bike rabûye. Ango civaka çûyê ji wan re negotîye 'Hûn Fransewî ne, yan jî Elman in'. Lê bi heman têgihîştina dîni nêzî tevahiya qebîleyên Elman û Fransî bûye û di çarçoveya nasnameya hepar de ji bo pêşketina qewmî bûye gavavêtîneke mezin. Gava duyemîn jî pêşketina siyasî ye ku bi awayê qraltîyan pêk hatiye. Di qebîleyan de ji bilî dînen hepar qraltîyêke wan a hepar jî pêk hatiye û ev yek di pêkhatina netewe de gava dawî ya herî mezin e. Ev rewş jî bo Fransyê xweser e.

Bi pêşketin û xurtbûna bazarê re têkiliyên civakî zêdebûn û bi vê re em dikarin behsa çêbûne û derketina netewe bikin. Li Ewrûpayê derketina neteweyan destpêkê li gorî vê modelê pêk hatiye. Li gorî vê yekê netewe; têngiştina qebîleyê + têngiştina dînî + otorîteya siyasî ya hevpar + tevahiya têkilî an jî diyardeyê civakî ye ku li dora bazarê çêdibe. Mirov ji vê re bibêje civaka netewe belkî manedartir be. Netewebûyîn û dewletbûyîn heman tişt nînin. Mînak Qraltiya Franseyê hilweşe jî weke neteweya Franseyê wê bimîne û hebûna xwe dewam bike. Eger mirov netewe bi terîfeke giştî bi komên çand û ziman ve girê bide belkî mirov karibe bêtir jê hîn bibe. Lê eger mirov bibêje bi tenê bi çand û ziman netewe diyar dikin wê ev yekê bibe nêzîkbûneke gelekî kêmtir û teng. Gelek çavkanî hene ku netewe û netewebûyînê pêk tînin. Siyaset, huqûq, şoreş, huner, nexasim wêje, muzîk, bazara ekonomiyê hemû di netewebûyînê de rol digirin. Têkiliya neteweyan yekser bi sîstemên siyasî û ekonomîk re nînin. Dikare yek li ya din tesîrê bike.

Netewe mijarek e ku têra xwe şîlo ye. Ji lewra gelekî girîng e ku mirov der heqê vê mijarê de hişyar û bi tewazun be. Civakên roja me ya îro bi pirranî civakên netewebûyî ne. Herçiqas komên marjînal ên nebûne netewe hebin jî bi pirranî civak netewe ne. Hema bêje ferdekî neteweya xwe nebe nemaye. Divê mirov netewebûyînê weke rewşeke xwezayî ya civakê bifikire. Tevahiya dîroka şaristaniyan netewe bi tenê weke krîz di sîstema kapîtalîst de qîmeteke xwe ya mezîn çêbûye. Ya rastî, li ser navê netewe spekulasyonên xeternak felaketên mezîn amade kirine.

Pirr zêde destnîşankirin û balkişandina ser hêmanên netewe pêk tînin destpêka felaketa ne. Eger em mînak bidin, em ê bibêjin; têkiliya di navbera netewe û siyasetê de hêmana sereke ye ku di pêkhatina îdeolojiya milletgiriye de rol digire. Rawestgeha dawî ya siyaseta neteweyî wê desthilatdariya faşîzmê be. Netewetiya wêje, dîn û ekonomî sor dike wê heman encamê bide. Yekdestiya kapîtalîst li ser navê çareserkirina krîzan, rêya herî hêsan hildibijêre û bi tevahî hêmanên netewe pêk tîne ango ekonomî, dîn, huqûq, huner, spor, dîplomasi û li ser navê welatparêziyê çê hebe bi netewebûyîneke xurt digihîne yekparebûneke bi rêkûpêk û bi vî awayî faktoreke bi tenê ya civakê nahêle ku neke desthilatdar û li gorî her neteweyî dikare bihesibîne ku ew ê herî xurt e. Encamên vê gelekî bi tehlûke û xeternak bûne. Ewrûpa wergerandiye gola xwînê, li tevahiya dinyayê rê li ber şeran û encamên di dîrokê de nedîtî vekiriyê. Ev çalakî netewebûyîn nîne; ev dîndarkirina neteweyê ye. Ev jî dîne milletgiriye ye. Bi awirê sosyolojîk milletgirî dîn e. Ez ê di sernavê pêwendîdar de li ser vê mijarê rawestim.

Dîn bi xwe jî ji ber ku tehlûkeya qewmîyetgiriye dizanin, bûne xwedî helwesteke hevgerî û enternasyonalîst ango helwesteke ummetparêz. Di vê mijarê de dema herî krêt a dîroka şaristaniyê dema kapîtalîzmê ye.

Ji bo neteweyan modela herî kêrhatî modela neteweya demokratîk e. Pirr girîng e ku mirov fêhm bike, di mijara netewe de civaka demokratîk di warê çareserkirinê de ew civak e ku dikare vê modelê pêşde bibe. Netewe, herî baş dikarin di sîstema civaka demokratîk de çê bibin û pêş bikevin. Divê ne bi şer û pevçûnê, bi têngiştina dewlemendiya çandî piştgiriya hev bikin û heta dikarin neteweyê netewan (neteweyê jor) weke qonaxê dîrokî pêk bînin. Ji bo netewe nebin sedema şeran, di nava piştgirî û aştiyê de weke dewlemendiyeke çandî bi hev re bijîn hewcedarî bi sîstema demokratîk heye. Ji ber ku mijar gelekî girîng e, ez hêvî dikim ku wexta her carê cihê wê hat, ez ê bi berfirehî guftûgo bikim.

Ji bo rizgarbûna ji pirsgerêkên netewe; divê mirov netewe înkare neke, faktorên wî pêk tînin zêde netewî neke, netewe bi faktorên wî pêk tînin rave neke, nexasim divê mirov wan bi rêya siyasî zêde neke destikê desthilatdariyên milletgir û li hemberî wê jî divê mirov têngiştina li neteweya demokratîk pêşde bibe. Rêbazeke bi vî rengî wê çareserker be.

B- Binavkirina Dewletê

Di dîrokê de û di roja me ya îro de têngîna dewletê têngîna herî hatiye bi karanîn e. Lê dîsa têngîna herî kêmtê naskirin û binavkirin e. Têngînek e ku di nava tariyên kûr de maye. Der barê dewletê de cehalet û nezanîneke mezin heye. Bi qasî ku mirov dîrokê û roja me ya îro ji hev derxîne, dîsa ji bo rewşa civaka bi krîz li dawiyê bihêle, divê têngîna dewletê rast bi nav û şîrove bike. Ya herî xeternak jî ew e ku yên xwe dewlet dizanin amûra lê suwarbûne nizanin çî cure ye, û yên li derve wê jî mane ango yên li pey wê diçin dewletê şaş bi nav dikin, nexasim sosyalîzma pêkhatî di vî warî de felaketeke mezin bû. Wexta rewş ev be, diyaloga di vî warî de dişibe ya kerr û koran. Yan jî dişibe aloziya piştî ku Qûleya Babîlê ya bi ser komên heftêûdû zimanan dipeyivîn ve ketiye. Pirraniya mirovan dewletê weke qadek e ku lê pîrsgirêk têne çareserkirin difikirin. Bûyîna di nava dewletê de bi rizgarbûna ji tevahiya pîrsgirêkan re yek tişt tê dîtîn. Jixwe gavek ji vê jî wêdetir dewlet weke dewlet-xweda tê tesewirkirin.

Têgihîştineke hûrûkûr a sosyolojîk nîşan dide ku tevahiya dîroka şaristaniyê xwedayetî û dewletdarî di zikhev de pêşketine. Fonksiyona rahib a dewletbûyîne de sedema bingehîn a zikhevdebûna dewlet-xwedê ye. Wexta rahiban dewlet ava kirin, nexasim panteona xwedayan a di nasnameya perestgehên Sumeran de weke hêmaneke îdeolojîk cih girtin, ji sedî sed weke maskeya îdeolojîk a rêveberên siyasî hat bi karanîn. Gaveke pêş a qral-rahîb qral-xwedê ye. Heta bi împaratoriya Romayê têngînen qral-xwedê yan jî împarator ên bi koka xwe ji perestgehên Sumeran hatin bi karanîn. Dînen Brahîmî ev têngîn weke xwedê-pêxember yan jî xwedê-qasid bi karanîn û bi vî awayî xwestin hinekî figurên insanî tevî bikin. Di vê de bi serketine.

Rewşeke balkêş, di mîtolojiya Yewnan de (versiyona sêyemîn a ji Sumeran hatiye girtin) cihêkirina ji hev a mirov û xwedayetiye ye. Hesiodos bi asta têngihîştina xwe panteona çêkir, têkilîdanîna wê bi mirov re mîna qedexe dike, şerm tê hesibandin. Bi israr têkiliya xweda-xwedawendan weke kastekê tê hiştin. Kasta li cem Brahmanên Hindî hînê hişk e, mîna pêjneke pîrnîsî ya qral-xwedayan e. Însanbûyîna xwedê, têkilîdanîna bi wî re bi hêsanî qebûl nakin. Eger em bi zimanê zanistê bibêjin; di asta îdeolojîk de (di mîtolojî û dînan de eşkere, di felsefeyê de jî hinekî) xwe nadin ber ku qebûl bikin dewlet ji alî mirov ve hatiye avakirin. Hewl didin, dewletê qat bi qat piştperde bikin, dixwazin wê di rewşeke îlahî de bihêlin û bi vî awayî wê bi baweriyê hişk û mezin biparêzin. Ji lewra têngînen weke dewlet mezin e, pîroz e, amûra bingehîn a rizgariyê ye, û hwd. koka xwe ji rahîbên Sumeran ên pêşî dewlet avakirin digire. Di malzaroka perestgehê de hatiye avakirin ku min berê hewl dabû bi awayekî berfireh analîz bikim.

Eger em di çarçoveya ravekirina li jor de dewleta netewe ya Hegel bi Napolyon destpêkir û wê weke 'daketina xwedê ya rûyê erdê' destnîşan kir û dîsa di şexsê Napolyon de ew weke 'meşa xwedê' sembolîze kir, bibînin, em ê karibin gelekî jê hîn bibin. Dewleta netewe, şeweyê herî dawî yê dewleta xwedê ye. Di heman demê de şeweyê herî bi tehlûke yê dewletê ye.

Şîroveya zanistî sosyolojîk jî vê kulmoza têkiliyan (dewletê) hînê nû hewl dide bi nav bike. Ez yek ji wezîfeyên xwe yên bingehîn dizanim ku vê mijara demeke dirêj li ser wê diponijim bi guftûgokirinê parve bikim. Ez hêvî dikim ku zêhnê mirov rohnê bike. Eger mirov dewletê di çarçoveya desthilatdariyê de bi nav bike, heye ku bibe destpêkeke baş. Mirov ji tevahiya şeweyên desthilatdariyê yên bûne huqûqî bibêje dewlet e. Desthilatdariya di nava yekparebûna saziyên bi rêzikan diyarkirî û çarçoveya wan danî de xurt bûye ji aliyê huqûqî ve dewletê baş rave dike. Lê dîsa jî têrê nake. Ji ber ku naverokê rave dikin û bi şêwe temam dikin, dîsa ji ber ku berfirehî û şêwe bi hev re digirin dest hînê perspektîfeke temamker pêşkêş dike. Em kengî vê helwestê bi pêşketina dîrokî-civakî re bigihînin hev, em dikarin xwe bigihînin mane û vegotîneke giranbûna û berfireh a binavkirinê. Haya min ji gelek binavkirinên dewletê hene. Dubarekirina klîşeyên demeke dirêj di kampa hem sosyalîst, hem jî ya lîberal de hatine jiberkirin hînkê nebin. Beriya her tiştî divê ez diyar bikim ku dewlet çî nîne.

- a- Bêdengkirin an jî di tewazunekê (Status) de hiştina şerê çînî nîne. Weke amûrekî zextê yê çînî tê binavkirin û ev yek weke aliyê wê zêdetir derdikeve pêş tê nîşandan, lê ev têngîn pêşde nabe.

- b- Rakirina ji holê ya rewşa kaosê nîne. Îdeyên wê yên der barê ewlekarî û nîzamê de ji rastiye dûr in.
- c- Qada çareserkirina pirsgerêk û hedefan hîç nîne. Bervajî platformek e ku pirsgerêkan dike kangren, dixê krîzê û wan dewam dike.
- d- Têkiliya wê ya bi pîrozî û xwedatiyan re bi tenê mîtolojîk û îdeolojîk e.
- e- Weke hêza rêveber û pêkhêner a çand, dîn û netewe ti tiştekî îfade nake.

Em van xalan hîne dikarin gelekî zêde bikin û bi giranî tevahiya wan propaganda ne. Dewlet bi rewşên behsa wan tene kirin mijûl dibe. Lê dîrok nîşan dide ku bi tevahî dewletan naverast kirine selexane, asîmîle kirine, civakên kesland afirandine û mirov kirine ehmeqê eqle spekulatîf jê wêdetir jî wî-wê nekirine xwediyê ti roleke bingehîn. Ez pozîsyona dewletê ya di rêveberina civakê de înkâr nakim. Ez weke anarşîstan binavkirina dewletê û şeweyê bê dewletbûnê manedar û awayekî bi cihanîne nabînim. Mîna sosyalîstan rastiya wan a derketiye holê ew e ku bi pratîka xwe ya sedûpêncî salî bi serneketine. Gelek rastî gotine, lê ev yek çewtiya wan a bingehîn ji holê ranake. Gotina lîberalan a dibêjin 'herî kême dewlet' ji aliyekî ve manedartir e. Haya wan jê heye ku dewlet yekdestdariyeke ekonomîk e, xwe ferz dike. Lê ji ber ku bi heraret tînin ziman ku kapîtalîzm ekonomîya herî berdar e, eşkere dibe ku ew derewkerên mezin in, û bi tevahî binavkirinên wan ên dewletê tewş in.

Di çarçoveya maneyeke teng de mirov dewletê weke yekdestdariyeke ekonomîk a li ser berhem-nirxê zêde avabûyî bi nav bike zêdetir raveker e. Dewlet ji bo berhem-nirxê zêde ji civakê vedize, ji amûrên îdeolojîk bigire heta amûrên zorê xwe li ser civakê mîna avahiyeke jor weke yekdestekî bi rêxistin dike. Eger em di çarçoveya vê maneya teng de li dewletê binêrin, li gorî analîzên dawî, politîkzanî û siyaseta dewletê koordînasyonê hunerê rêveberiyê ye ku pê berhem-nirxê zêde bi dest xwe ve tîne. Eger em bi formulasyonê heşkeber îfade bikin, em ê welê bibêjin; DEWLET = BERHEM-NIRXÊ ZÊDE + AMÛRÊN ÎDEOLOJÎK + AMÛRÊN ZORÊ + HUNERÊ RÊVEBERIYÊ. Em dema dewletê di nava tevahiya pêşketina wê ya dîrokê de bigirin dest, em ê bibînin ku ev hêman hemû li ser kar in. Ji bilî van hêmanan an jî faktoran ne weke yekparatîyê, ne jî yek bi yek amûrbûnê mîna dewletê binavkirin dikare derfet bide ji bo guloka têkiliyan a bi navê dewletê ji hev derxîne.

- 1- Gotina dewlet desteserkirina berhemê zêde ye, rast e, lê binavkirineke gelekî kême e.
- 2- Ji aliyê îdeolojîk ve bi awayekî xwedatî, pîrozî yan jî weke siya xwedê ya li rûyê erdê (zîllûlah) û şewegirtina wî bi awayekî berçav nîşan dan, ji kiras lêkirina îdeolojîk a li her cure zordariyê wêdetir ti encamê nade.
- 3- Mirov dikare ji dewletê re bibêje zordarî ye, lê ev gotin hêmanên din di nava xwe de nahewîne, ji lewra pêşhukmekî exlaqî ye ku qîmeta wê ya zanistî gelekî kême e.
- 4- Têgihiştina ku dewletê weke hunerê rêveberiyê şrove dike, herî kême bi qasî şroveyên exlaqî hêmanên din ên dest ji wan nabe ji nedîtî ve tîn, rûyê dewletê yê rastî vedîşêrin û ji lewra jî şroveyên bi tehlûke ne.

Bêguman her hêmanê hat diyarkirin di hebûna dewletê de cihekî xwe yê girîng heye, lê her yek ji wan bi serê xwe nabe ku weke dewletê bêne binavkirin. Şroveyên di vî warî de tene kirin, hin ji wan hin hêmanên dewletê pêk tînin derdixin pêş û bi vî awayî yek ji ya din cihê dibe.

Mirov dikare dewletê di tevahiya dîrokê de li gorî dabeşbûnên wê tasnîf bike.

a- Ji aliyê berhem-nirxê zêde yê çînên civakî tê vedizîn:

- 1- Dewleta Koledar: Şêweyekî dewletê ye ku mirov ne bi keda xwe bi tevahî hebûna xwe bi efendiyên xwe yên dewletdar û dewletê ve girêdayî ne, û bi nanozikê dixebitin. Şêweyê bingehîn ê mêtinkariya serdema pêşî yê şaristaniyê ye.
- 2- Dewleta Feodal: Şêweyek e ku koletî bi sînor hatiye nermkirin. Cihêtiya serf ji koleyê kevin mafê wî yê malbat avakirinê ye. Herçiqas di pratîkê de bi cihanîna wê zor be û bi gelek şertan ve hatibe girêdan jî ji ber ku derfet daye berhem-nirxê zêde şêweyekî dewletê ye, di şaristaniya serdema navîn de hatiye ceribandin.
- 3- Dewleta Kapîtalîst: Şêweyekî dewletê ye, xwe dispêre çîna civakî ya keda karker li keda bazarê weke mal difiroşe. Jêre şêwe gotin pirr li cih nîne, belkî gotina beş an jî avahî gotin duristir be. Dewleta serdema şaristaniya kapîtalîst e.

b- Şêwazekî din ê dabeşbûnê der barê hebûna etnîk a beşê rêveberan de ye:

- 1- Dewleta Rahîb: Ji ber ku ji aliyê koma rahiban ve hatiye damezrandin bi vî navî tê hildan. Têgînên weke perestgeh, dewleta pîroz an jî dewleta xwedê di nava kategoriyê de cih digirin.
 - 2- Dewleta Xanedan: Li gorî xanedanê di rêveberiya wê de cih digire tê binavkirin. Mirov dikare jêre bibêje dewleta ezbet û silaleyan e. Şêweyekî dewletê yê rêveberiyê ye ku di tevahiya serdemên şaristaniyê de û heta di nava dewletên roja me ya îro de jî gelekî bandora xwe heye. Dewletek e ku ji koma malbat an jî xanedanekî pêk tê.
 - 3- Dewleta Qewm an jî Eşîrê: Dewleta di bin bandora qewm an jî eşîrê de ye. Nexasim di serdema navîn de wexta têgihîştina qewm an jî eşîrê pêş dikeve xwe nîşan dide. Dewleta li cem dîn û qewmên weke Xiristîyan, Îslam, Cihû, Hind, Çîn û hwd. dikarin di nava vê de bêne binavkirin. Di vir de dîn bi rola qewmkirinê radibe.
 - 4- Dewleta Neteweyî: Di bingehê wê de civakên netewebûyî hene. Di çarçoveya maneyeke teng de dewleta serdema nû ye. Ne tenê serdema kapîtalîst, serdema demokratîk jî wê dixê bingehê xwe yan jî ya rastî pêre di çarçoveya dewlet + demokrasiyê de li hev dike. Wexta herdu bi hev re dibin, ango rejîma dewlet + demokrasiyê bi hev re dimeşe jî mirov dikare jêre bibêje dewleta neteweyî. Ji dewleta netewe cihê ye. Ji ber ku di dewleta neteweyî de dikare gelek netewe cih bigirin.
 - 5- Dewleta Netewe: Di nava wê de neteweyekî bi tenê heye. Bi tevahî endamên netewe li ser hîmekî milletgiriya dînî xwe bi dewletê re yek dihesibîne. Mîna dewlet û netewe bûne yek. Şêweyê bingehîn ê dewleta şaristaniya kapîtalîst e. Dewleta faşîst di heman demê de ji dewleta netewe re dibêjin. Di demên li dijî şoreşan an jî rejîmên krîzê yên domdar de di kapîtalîzmê de reng digire. Mirov herduyan nikare ji hev bike.
- c- Şêwazekî din ê dabeşbûnê jî di warê neqandin û tayînkirinê de ye, ango ji bav derbasî kur dibe yan jî bi zorê diçe serê rêveberiyê:
- 1- Dewleta Monarşîk: Kesek weke simbol rêveberiyê temsîl dike. Di vir de dewlet-rêveber dibe yek. Ev kes dikare monark, qral an jî împarator be. Dibe ku ji bav derbasî kur bibe yan jî bi darê zorê dikare rêveberiya monarşiyê dest biguhere. Di tevahiya serdemên şaristaniyê de ev hatiye dîtin. Ev yek di heman demê de qelsiya bi sazîbûna dewletê nîşan dide.
 - 2- Cumhûriyet: Koma sereke ya rêveberiyê bi hilbijartinê diçe ser kar. Kesek jî dikare were hilbijartin, hezar kes jî ev girîng nîne. Girîng be jî cewher naguherîne. Carnan cumhûriyet û

demokrasi tevlihev tê kirin. Ev şaşiyêke mezin û bi tehlûke ye. Cumhûriyet şeweyekî dewletê ye. Hilbijartin, ji bo rêveberiyên saziyên dewletê yê bi awayekî xurt hatine saz kirin tê kirin. Naxwe weke rêveberiya gel ji bo demokrasiyê nayê kirin. Demokrasi sistemeke pîr cihê ye. Şeweyekî rêveberiyê ye ku di şewazê dewletê de nîne. Hemin saziyên demokrasiyê jî hene. Ji bo van saziyan jî hilbijartin tê kirin. Lê dewlet û demokrasi weke cewher ji hev cihê dibin. Marksîst jî di navê de bi tevahî entelektuelên ronakbîr ev rewş tevlihev kirine. Li cem Lenîn jî tevlihev kirin heye. Di navbera şaristaniyên fermî yê kakilê dewletê pêk tînin û rewşa demokrasiyê de cudahiyan xisletan heye.

Ji lewra girîng e ku mirov rêveberiya demokratîk û rêveberiya dewletê (li cem herduyan hilbijartin bibe nebe) tevlihev neke. Jixwe dewlet weke esas rûesmeke rêveberiyê ye. Ya hezar salan rêveberiya bi sazîbûyî ye. Fonksiyona hilbijartinê di rêveberiyê de gelekî bi sînor e. Ya rastî, ya bi hilbijartinan dibe ew e ku KLÎKÊN YEKDESTDAR ÊN CURBICUR DI NAVA DEWLETÊ DE (klîka yekdestdar a cotkariyê, klîka yekdestdar a bazirganiyê, klîka finansê yan jî îndustriyê û hwd.) li gorî rewşa xwe ya hêzê yek serdestî ya din dibe. Kîjan klîk xurt be ew tê hilbijartin. Naxwe rewşek e ku bi navê demokrasiyê yan jî serketina demokrasiyê li naverastê tineye.

Di her demokrasiyê de jî şert nîne ku her kes bi hilbijartineke mutleq were wezîfedarkirin. Di demokrasiyê de kesên nehilbijartî jî dikarin di rêveberiyên de rol bigirin. Lê ya girîng ew e ku civaka demokratîk rêveberiya xwe bi navberên kurt, bi pêşketin û berdariyên cihê, bi afirînerî, mafan, azadiyan û wekheviyan pêk bîne, ji bo vê şens bide û bi hilbijartinan diyar bike.

d- Şeweyekî din ê dabeşkirinê li gorî komên nîrxê zêde vedize ye:

- 1- Dewleta Cotkar: Wexta ku ev dewlet cara pêşî hat damezrandin weke rêveberiyêke berhemê zêde yê cotkariyê desteser bike xwe bi rêxistin kir û ji lewra jî mirov fêhm dike ku çima bi vî navî hatiye hildan. Tevahiya dîrokê gelek dewlet an jî klîkên cotkar ên li gorî hêza xwe di nava dewletê de cih girtin mirov dikare wan weke dewleta cotkar bi nav bike.
- 2- Dewleta Bazirgan (Dewleta Merkantîlist) : Dewletek e ku bi rêya rêxistiniya bazirganiyê berhem-nîrxê zêde bi rêbaza vedizîne desteser dike. Mînak di dîrokê de dewletên Asûr û Fenîkeyê ji vî cureyê dewletê ne. Di roja me ya îro de hîna jî dewletên klîka wan a bazirganiyê bi hêz hene.
- 3- Dewleta Fîransê: Dewleta xwe dispêre hêza pereyan. Ji bo vê em dikarin Swîsreyê mînak nîşan bidin. Ji vê jî girîngtir, ji ber ku serdema dawî ya global a kapîtalîzmê weke serdema fîransê jî tê qebûl kirin, mirov dikare bibêje; di roja me ya îro de klîka fîransê û yekdestiya wê di nava tevahiya dewletan de bi hêz dibe û li ser rêveberiyê dibe xwedî hêzeke diyarker.
- 4- Dewleta Îndustriyê: Nexasim bi şoreşa îndustriyê re hilberîna îndustriyel di ekonomiyê de bi roleke sereke rabû û ji lewra gelek dewletên bi vê xisletê tene binav kirin hene. Di sedsala 19. de ji bo gelekî ideal bû ku bibin dewleta îndustriyê. Ji ber ku îndustrîbûyîn û dewlemendbûyîn hemnav bûn. Tevahî dewletên dihatin avakirin dixwestin demek berî demekê bibin dewleteke îndustriyê. Ji lewra klîka dewletê ya herî bi hêz jî îndustrîvanan pêk dihat. Di sedsala 18. de bazirganên mezin (merkantîlîzm), di sedsala 19. de sanayîvan (îndustriyalîzm), ji sedsala 20. heta roja me ya îro bi giranî maliyevan (fîransvan) klîkên bîngêhîn ên yekdestdar in, di nava dewletê de hêlîna xwe çêkirine. Guloka tîkiliyan a jêre dewlet tê gotin, ya esas ji aliyê van klîkan ve tê rêvebirin.

e- Şêweyekî dabeşkirinê yê balkêş heye. Binavkirinên sexte yên dewletê hene. Ev jî ji bo sergirtin û veşartina yekdestdarên dewletên kapîtalîst in ku bi rola amûrekî îdeolojîk ê sergirtin û veşartinê radibin. Bi van dewletên sexte dikin ku dewlet nabe êdî were binavkirin. Ev modelên qaşo dewletê jî avahiyên îdeolojîk pêk tên. Ji lewra mirov van modelan di ber çav re derbas bike, heye ku mirov ji wan hîn bibe. Ji ber ku atmosfera rojane bi van têgînan hatiye dagirkirin.

- 1- Dewleta Lîberal: Têgîna populer a îdeolojîk a ekonomîvan-polîtîkvanan e. Wergera vê; dewleta azad e, lê têgîna azadî û dewletê bi ti awayî li hev nakin, berevajî û dijberê hev in. Dewlet bi xwe tê maneya bi sînorkirina azadiyan. Tevahiya dîrokê yek ji pirsgerêkên mezin parastina mafên kom û kesan li hemberî dewletê ye; ev têkoşîn di serê şerên huqûqî û siyasî yên bingehîn de hatiye. Her weha weke dewleta herî kêr li ekonomiyê mudaxele dike tê binavkirin. Lê ya rastî, dewlet tenê dikare bi yekdestiya li ser aboriyê hebe. Ji lewra gotina 'dewleta herî kêr mudaxele dike' gotineke beredayî ye. Ev yek bi cewher û nasnameya dewletê re li hev nake. Belkî jî bi vê têgîne dixwazin pêşî li yekdestdarên ekonomîya kapîtalîst vekin, para wan zêde û pirr bikin.
- 2- Dewleta Sosyalîst: Ev têgîn nexasim di kampa sosyalîzma pêkhatî de gelekî tê bi karanîn herî kêr bi qasî têgîna dewleta lîberal beredayî ye. Beriya her tiştî divê em bibêjin; ti têtîliya sosyalîzmê bi dewletê re nîne. Dewlet herî kêr bi qasî demokrasîyê bi sosyalîzmê re jî li hev nake û dijhev in.

Eger mirov dewleta ku di dîrokê de ji klîkên yekdestdar ên mezin ên ekonomîk pêk hatî weke rejîma wekhevîyê bi sosyalîzmê re tevlihev bike, ev yek ê bibe gunehê herî mezin oportunîzmê. Diyardeya em behsa wê dikin weke 'Sosyalîzma firewnan' jî tê bi navkirin û di roja me ya îro de berdêla vê gotinê dewleta sosyalîst e. Ji ber ku bi awayekî eşkere şêweyekî dewleta kapîtalîzmê ye bi proto-faşîzmê re gelekî têtîkildar e: ji lewra di sosyalîzma pêkhatî de berdêla dewleta netewe (faşîzm) tê. Dewleta netewe hem karektera rastî ya lîberalîzmê û hem jî weke sosyalîzma pêkhatî (sosyalîzma dewletê) karektera rastî ya sosyalîzmê ye, ji lewra gelekî girîng e ku mirov têtîliya wê bi faşîzmê re (di çarçoveya otorîtarîzm û totalîtarîzmê de) binirxîne û bi vî awayî mirovê karibe ji vê gelekî hîn bibe. Eger mirov dewleta sosyalîst an jî lîberal û civakî di çûna faşîzmê de weke pro-faşîzm bigire dest û li ser rawest e, mirovê karibe gelek tiştan jê hîn bibe.

Yên alîgirên sosyalîzmê ne, divê baş bizanibin ku ne tenê rêûresma kapîtalîst a çarsed sal temenê wê heye, rêûresma şaristaniyê ya pênc hezar salî saziya bingehîn a berhem-nîrxê zêde vediziye dewlet e, û bi destê dewletê avakirina sosyalîzmê, eger bi zanebûn bê bipartin ev yek faşîzm e, bi nezanîn bûbin destîkê vê xeflet û îxanet e. Ez hêvî dikim ku van mijaran di çarçoveya Sosyolojiya Azadiyê de guftûgo bikim.

- 3- Dewleta Faşîst: Têgînek e ku zêde maneya wê nîne. Di cewher de dewleta netewe û faşîzm dişibin hev. Entelektuelên xwe lîberal û sosyalîst dihesibînin, faşîzmê mîna îstîsnayekê û fena tiştêkî li derveyî sîstema kapîtalîzmê bi nav dikin, ev yek bi rastî belengazî û perîşaniya wan e. Kapîtalîzm, dewlet û şaristaniyê weke dewleta netewe, ango her tim faşîzmê li ber derî digire û bi awayekî sîstematîk vê îfade dike. Faşîzm rêzik û pîvan in. Ya îstîsna ew e ku neçare bi avahiya demokratîk re li hev bike!
- 4- Dewleta Demokratîk: Me gelek caran diyarkir ku çima dewlet demokratîk nabe. Dewlet jî demokrasîyê jî aliyê zêhniyet, pêkhatina civakê, şêwazê rêveçûn û cewher ve cihê ye ji lewra dewleta demokratîk nabe. Di tevahiya dîrokê de weke faktoreke bingehîn, lê di roja me ya îro de ji ber ku şaristaniya kapîtalîst her diçe krîza wê ya pêkhatinê mezin dibe neçar dimîne bi sîstema şaristaniya demokratîk re li hev bike. Ango dewlet bi serê xwe

nikare rêve bibe. Hêzên demokratîk ji neçarî ketine pozîsyonekê ku rêveberiyê hevpar bimeşînin. Ji lewra lihevkerin mûmkîn in. Di dîrokê de jî gelek mînakên vê hene. Eger dewlet (çi şêweyê dewletê dibe bila bibe) bi avahî û prensîbên demokratîk re li hevpariyê bigere û pêre şîrkatiyê deyne, mirov dikare bibêje ev dewlet li demokrasîyê vekirîye û têgîna dewleta demokratîk manedar bibîne. Li gorî min binavkirina herî rast dewlet + demokrasî ye. Min berê diyarkiribû ku yek ji wezîfeya rojane (lezgîn) a felsefeya siyasî ew e ku divê li ser şêweyên dewletê rawest e. Ji ber ku bi mentiqê klasîk êdî civakên roja me ya îro mûmkîn nîne bêne rêvebirin. Bi vê sedemê rêxistinên civaka sîvîl xistine dewrê. Lê têrê nakin. Rewşa heyî ya rêxistinên civaka sîvîl nîşan dide ku nikarin valatiya di rêveberiyê de tijî û parve bikin.

Avahiyên civaka demokratîk ên xwe bi awayekî radîkal rêxistinîkirî û saziyên dewletê yên berdarkerî dikarin li hev bikin û ev bi tenê weke rêya derketina ji nava pîrsgirêkan xuya dike. Eger di qonaxa dîrokî ya heyî de (kes nikare texmîn bike ku wê çend salan dewam bike) were gotin şaristaniya demokratîk bi tena serê xwe yan şaristaniya kapîtalîst bi tena serê xwe yan jî sîstema sosyalîst bi tena serê xwe dikare bibe rêya derketina ji nava pîrsgirêkan, divê em bi bîr bixînin ku gotinên bi vî rengî bi pratîkên bi gewde bûne encamên trajîk dane û îflas kirine. Ya wenda dike civaka mirov e. Bi tenê temenê êş, xwîn û mêtinkariyê tê dirêjkirin. (Ev mijarê di Sosyolojiya Azadiyê de bi firehî bêne guftûgokirin.)

Hin têgînên din jî hene. Mînak, ya di serî de tê têgîna dewleta huqûqê ye. Jixwe dewlet weke yekdestiya ekonomîk berhemê zêde desteser dike û ji lewra di cewherê xwe de nikare adil an jî huqûqî bibe. Lê ji ber ku ji endam û welatîyên xwe re di çarçoveya rêzik û pîvanên diyarkirî de, li gorî qanûnên berê hatine destnîşankirin, bi qanûn û wekhev nêzî wan dibe jêre dewleta huqûqê tê gotin. Bêguman li gorî dewletên padîşah û despotan ên her gotina wan ferman in, an jî rojane qanûnan li hev çêdikin, mirov dikare vê erênî bibîne. Lê ji aliyê cewher ve şêweyekî cihê yê dewletê pêk nayne. Mînak, dewleta dîn zêde manedar nîne. Ji ber dewleta rabih di tevahiya dîrokê de timî kirasê pîroztiyê li dewletê hatiye kirin û pêşkêşkirin. Dîn, mîtolojî, felsefe û heta ‘zanistî’ amûrên îdeolojîk ên dewletê ne, û binavkirinên bi vî rengî zêdetir di çarçoveya propagandayê de têne kirin. Dewleta laîk jixwe weke beramberê dewleta dînî fikirîne, lê xwediyê heman maneyê ye. Ravekirina dewletê weke dînî yan jî laîk (ji bilî armancên îdeolojîk) ji nirxekî propagandayê wêdetir tiştekî din îfade nakin.

Weke encam em dikarin bibêjin; dewlet weke şaristanî û kakila dîroka şaristaniyê heta roja me ya îro xwe zêde kiriye û hatiye. Bi şêweyên bê hêjmar li hev kiriye, timî xwe kamûfle kiriye û ji bo vê bi hostayî hewl daye. Di serdema şaristaniya kapîtalîst de tevî hemû berevajîkirinên îdeolojîk cara pêşî ye ku şens û derfê heye, dewlet di çarçoveya fonksiyona xwe ya rastî de were binavkirin. Ev binavkirin di encama hewldanên mezin ên zêhnî û çalakî de destketiyeke manedar a têkoşîna li dijî kapîtalîzmê ye. Li vir pîrsgirêka dijwar ew e ku di çarçoveya rohniya vê binavkirinê de bi şêwe û naverokên manedar (bi rêxistin û çalakiyan) serketin û pêşketina şaristaniya demokratîk hînê mezinkirin û mayindekirin e.

C- Îdeolojiya Şaristaniya Kapîtalîst (Modernîte) û dînîkirina wê

Şaristanî li ser hîmên avahiyên îdeolojîk û demên dirêj pêk tên. Pirsên weke ‘Gelo pêşî çanda maddî yan jî çanda manewî tê?’ ji bilî tevlihevkerina mijarê pêve ti maneyê îfade nake. Eger ez ji alema fizîkî mînakeke gerdûnî bidim wê mijarê zelaltir bibe. Pîrsa parçik an jî pêlê demeke dirêj rê li ber guftûgoşeyê vekir. Di encamê de bi giştî hat qebûlkirin ku di cewherê gerdûnê de dualîteya pêl-parçik bi pêkhatineke bingehîn a diyalektîkî (ne tineker bi diyalektîkeke pêş dikeve) pêş dikeve. Di xwezayê cihê de be jî dualîteya çanda maddî-manewî jî bi roleke bi heman rengî radibe. Ne li dijî hev in, bandorê li hev dikin û hev temam, têr dikin. Hevdu cihêwaz dikin û diweliidînin. Her parçik an jî çanda maddî bi rêvekirin û livandina pêlokeke

hêmanekî çanda manewî pêk tîne, hêmanekî çanda manevî û pêlokek jî hêman û parçikekî maddî pêk tîne. Bi giştî di sîstema şaristaniyê de zêhnê analîtîk ê ji rêderketî heye. Ev jî ji sîstema wan a bi avantaj e: bi rêzikên naguher in, bi qanûnên her kes divê guh bide wan, pêşdetirî û ebedîbûna xwedayan, mukemeliyeta îdealan, demborîbûna fenomenan, cewherê naguhere û şeweyê bi ber bayê dikeve diçe dualîtene afirandine ji bo berjewendiyên xwe sîstematîze û mayînde bikin. Ev, helwestek e ku bi diyalektîka pêkhatina gerdûnî çep dikeve.

Di civakê de guftûgoyên li ser avahiyên jêr û jor têkiliya xwe ji nêz ve bi van avahiyên ji rêderketî yê avahiyên şaristaniyê ve heye. Hegel sîstema xwe berê pêşî ji avahiya jor ango ji huqûq û dewletê dest pê dike. Çawa ku sîstema gerdûnî jî bi mejiyê mutleq (Geist) dide destpêkirin. Marks jî berê pêşî cih dide têkilî û hêzên hilberînê ku wan weke avahiya jêr bi nav dike. Herçiqas ew bibêje 'Min ew li ser lingên wê danîn' jî Hegel jî heman metiqî parve dike. Ew jî çî ye? Dibeje; yek hêmaneke bingehîn e, ya din jî duyemîn e, yan jî ya diyarkirî ye. Ev mentiqekî çor ê cihêkirina ji hev a obje û sêbje ye. Herçiqas berevajiyê wê îdea bikin jî zêhniyeta şaristaniya kevin dewam kiriye. Tê pirsîn çima sosyalîzma Marks bi ser neket mentiqê wê di vê de veşartî ye. Hem binavkirina wî ya ekonomiyê gelekî tevlihev e, hem jî bi tevahî amûrên maneyê yê şaristaniya klasîk dikeve rê. Herçend qehremanî bêne kirin û gotinên rast bêne gotin jî encam hîç weke rastî hatiye şîrovekirin nîne.

Şaristaniya kapîtalîst wexta xwe ava dike, wisa bi hosteyî xebatên avakirinê yê îdeolojîk dimeşîne û sîstematîze dike, rahibên Sumeran li ber wan bi qasî sîsikê û nişûkê ne. Mîrov dikare bibêje; berî şewazê dewletê bi îdeolojiyê ji gelek qonaxan bihuriye. Mîna ku ti şaristanî ji destê bi xwedayekî tenê derneketiye, lê xwe wisa rave dike, dide ravekirin. Ev hevok girîng in. Em Hz. Muhammed jî lêbikolin. Di Quranê de ayetên pêşî û yê dawî ji aliyê naverokê ve cihê ne. Têgîna Xwedê timî pêşde dibin. Xwedayê pêşî tenê got 'bixwîne' paşê sîstem pêşde buriye. Parçe bi parçe ayetên tîne sîstemê pêk tînin, ya rastî bi wan hîm tê danîn. Piştîre kulliyateke mezin a îdeolojîk tê çêkirin. Sîstem bi sedsalan tê avakirin.

Eger em li amûrên zêhnî yê modernîteya kapîtalîst û ji hemû aliyan ve li sîstema wê serwext nebin, em nikarin wê analîz bikin û ji hev derxin. Modernîteya kapîtalîst bi tevahî tîgîn, feraziye û kirinên xwe bi xwe ava nekiriye; li ser mîrateya hezar salan rûniştiye. Bi vê mîrasê naverok û nîzamekî nû yê mîmarî dide mala xwe. Pêşî çîna xwe, paşê jî yek an jî bi çend dewletên çîna yê weke xwe avakirina îdeolojîk temam dike. Ji modeya xwe heta felsefeyê, ji kontrola hilberandina xwe heta bi karanîna û kontrola siyasetê avakirina xwe temam dike. Piştîre vê yekê li parzemînan û her diçe bi awayekî global pêk tîne. Eger em bi awayekî hişkeber vê rêzê destnîşan bikin:

- 1- Di serî de R. Descartes û F. Bacon, avakerên îdeolojîk bi pêkhatinên di sedsala 16. de xwe dan hiskirin pîvanên nû yê metiq û utopya ava kirin. Di destpêkê de pîr hêsan xuya bike jî xistina rojevê ya dualîteya ruh-beden, pêre obje-sêbje, û weke reaksiyoneke zincîrwarî fikrên hatin avakirin heta bi pêşengiya 'kapîtalîzm, bûrjûvaziyê' ve birin. Bi qasî ku ji mentiqê feodalîzmê qut dibin, mentiqekî nû yê çîneke nû û her cure çalakiyên wê tîne avakirin. Her weha ji vê jî girîngtir, li gorî çînen berê û nû yê rêve bibe pêşdetiriyê dide van avakirinên îdeolojîk. Lîstikeke berê ye, lê gelekî hatiye nûkirin û ji nû ve tê lîstin. Navê çîna nû ya rahiban zanyar û filozof in. Ji elba feodal û heta ji ya koledar timî tîgîn û teoriyên nû tîne girtin. Li gorî rewşê ev tîgîn û teorî yan tîne pînekirin yan jî ji wan modeleke nîpînû (lê pîvan naguherin) tê çêkirin.

Eger em bi tenê Descartes analîz bikin, ma heye ku em li hêmanên balkêş ên avakirina îdeolojîk hayil nebin. Descartes berê ji her tiştî şik û guman dike. Mîrov şifreyî wî wisa dikare ji hev derxîne: Dixwaze bibêje; zirxê îdeolojîk ê çîna feodal ango desthilatdariya wê divê li dawiyê bimîne û jê bibihurin. Eger eşkere bibêje; li hemberî wî engîzîsyon heye; tehlûkeya şewitandinê heye û ev wî diricifîne. Ji lewra jî neçare mîna ava bin kayê felsefeyê bike. Paşê dibêje; 'Ez difikirim wê wextê ez heme'. Bi vê îşaret dike ku amadekariyên îdeolojîk hatine kirin û wê hêmanên vî amadekariyê li pey hev bikevin dewreyê. Bi vî awayî ji her kesî re dibêje; 'Ji her kesî gumanê bikin, hûn tenê bi fikrên bi

hêz dikarin ji hebûna xwe piştrast bin'. Pîrr zehmet nîne ku mirov şifreyê wî welê ji hev derxe. Şêwazê jiyana feodalîzm ferz dike ti qîmeta xwe nîne. Jiyana nû hûn dikarin bi fikrên xwe yê bi hêz ava bikin. Bi dualîteya beden-ruh girîngiya vê dinyayê bi dengekî nizm bi bîra Xwedê û dinya dîn dixê. Xwedê piştî ku lîva pêşî pê dixê, gerdûn timî xwe bi xwe bi awayekî mekanîk tevdiqere. Eger em şifreyê vê hevokê jî ji hev derxin, em ê weha bibêjin; tevî ku afirînerên şaristaniya kevin esas in, şaristaniyeke nû ya dikeve nava tevgerê heye, xwe bi xwe dikare şaristaniyeke nû ava bike. Eger em wergerînin zimanê tebeqeyî, çîneke nû derdikeve holê. Xwediyê wê hêzê ye ku bifikire; dikare dinya xwe bi tevger û qanûnên xwe yê çalakîyê bi rêkûpêk bike.

Eger em hinekî analîza F. Bacon jî bikin, em ê bibînin di mentiqê wî de ceribandîna esas e. Ya bi ceribandîna tê piştrastkirin weke rastîyeke giştî tê qebûlkirin. Fikra neyê ceribandîna nabe zanist û ti qîmeta xwe nîne. Mirov şifreyê vê jî weha dikare ji hev derxe: mirov her tiştî bi pratîk û çalakîyê hîn dibe; jî fikrên berê yê beredayî bawer nekin, zanist hêz e; fikrên hûn bi ceribandîna û çalakîyên xwe hînbûne yan jî neçarî hînbûnê bûne dikarin we bi hêz bikin. Şifreyê wê ya çîna jî mirov dikare weha jî hev derxe: jî hêzên nû yê bi rêbazên yekdestdar ên kapîtalîst li ser berhemê zêde pêk tên re dibêje; 'Ne li gorî zêhniyeta berê, bi rêbertiya kara xwe her tiştî biceribînin, encaman pêşde bibin û giştî bikin; bi zanîna hûn ê bi hêz bibin û hûn ê mala xwe û dinya xwe ava bikin.'

Bêguman rast nîne ku mirov artêşa zanist û felsefeyê ya jî sedesala 16. û pêve mezin bû weke hêza pêşeng a yekdestiya kapîtalîst binirxîne. Em baş dizanin ku kesên di nava sê tevgerên dîrokî de cih girtine ango di nava Ronasans, Reformasyon û Rohnîbûnê de cih girtine, pîrraniya wan jî aliyê kalîteyê ve bi giranî exlaqdar û zanyarên zêhniyeta azad bûn, jî lewra van kesan jî sistemeke weke kapîtalîzmê ya bi derketina wê encamên wê diyar, jî klîka wê ya rêveber û şêwazê jiyana wê nefret kirine. Bêguman, şoreşa zêhniyetê ya li Ewrûpayê teqîya jî hemû deman zêdetir nirxekî mirovatiya dinyayê ye. Pîrraniya pêşengên vê şoreşê humanîst bûn. Ji dîn û milletgiriye dûr disekin. Jixwe xebatên zanist û felsefeyê bi xwe şoreş in. Şik nîne ku eger wê ev bibin malê beşekî civakê, wê ne bi yê bi nirxên şaristaniya klasîk re heşrûneşrbûne, wê li cem yê hewcedariya wan bi azadî, wekhevî û demokrasîye re hene cih bigirin.

Ez wexta van rêzan datînim jî em minnetdarên wan in. Pîrrgirêk ev nîne. Çawa ku berhemê zêde ji xwediyên wan vedizîna weke hêzeke rêveber a çîneke nû ya civakî di avakirina xwe de bi kar anîn, berhem-nirxên zêde yê zêhniyetê jî bi heman awayî desteserkin û di avakirina zêhniyeta xwe de bi kar anîn. Ji vê çalakîyê re em bi hêsa dikarin bibêjin dizîya zêhniyetê ye. Ji her alî ve zanîbûn modernîteya nû li gorî berjewendiyên xwe yê çîna ava bikin. Divê mirov vê xisleta klîkên dewletên yekdestdar bizanibe. Ew jî cihê deh bê nehan didin. Tengasiyên wan bi hostayî bi kar tînin (tengasiyên ekonomîk, civakî û siyasî) wan dikişînin cem xwe û çawa ku zanîbûn kesên li jêr ekonomî afirandin îstîsmar bikin ew jî îstîsmar kirin. Gelek hunermend, zanyar û filozof kirin bin destê xwe û heta tevî amûrên xwe yê desthilatdariyê kirin û bi vî awayî îstîsmara xwe meşandin. Dîsa baş dizanîbûn ku yê li ber wan rabin bi heman rêbazên ekonomîk, civakî û siyasî bê tesîr bikin. Em baş dizanin ku çî anîn serê yê mîna Erasmus, Galileo û Bruno.

Çawa ku bi yekdestiya dewletê li ser ekonomiyê jî nû ve hakimiyet çêkirin, bi tevgera yekdest a îdeolojîk jî bi heman awayî bi bandor bûn. Serhildan hem di qada îdeolojîk, hem di qada siyasî û hem jî di qada ekonomîk de bi çalakîyên berfireh hatin tepisandin. Di dawîya sedesala 18. de ne tenê li bereyê yekdestiya ekonomîk (pîşekarî), li bereyê siyasî (Şoreşa Franseyê) û li bereyê îdeolojîk jî (milletgirî û dewleta netewe) bi serketin. Yê têkçûn Katolîzma Xiristiyantiyê, şêwazên berê monarşî, împaratorî û humanîzm bû. Ekonomî çawa jî aliyê dijberên xwe ve hat daqurtandin, dewletên netewe û milletgiriye jî tevgerên demokratîk û netewe xistin pêvajoya daqurtandinê. Ya para arîstokrasîyê, Dêra Katolîk û tevahiya Xiristiyantiyê dikeve jî bi qasî muteber nebe jî bi efendiyên xwe yê nû re hev girtinê teze bike û bi qasî mumkîn bibe di şertên berdardê de li hev bike. Ango heta bi sedesala 19.

serketin a yekdestên ekonomiya nû (bazirganî, pîşkekarî û malî) nîne. Serketina îdeolojîk jî herî kêr bi qasî wê girîng bû û têde bi serketibûn.

2- şêwazê avakirina dîn a şaristaniya feodal ji hev dikeve. Protestanî encama vê bû. Dêra Katolîk rewşa wê ya bi heybet ji dest diçe. Exlaqê protestaniyê yê dixin şûnê têra xwe li gorî kapîtalîzmê ye û jixwe Max Weber vê yekê bi awayekî bêqusûr nîşanî her kesî dide. Laîktî têgîna vê demê ye û serketineke îdeolojîk e ku divê ji hev were derxistin. Cîhana Xiristiyaniyê ku hînê pîrraniya wê qebîleyên azad bûn, weke dogmatîzmeke giran bi ser zêhnê gelên Ewrûpayê ve kumişî bû. Nakokiya wê ya bi dinyayê re eyan û beyan bû. Wexta giraniya xwe ya siyasî û ekonomîk nedima zehmet nebû ku ji aliyê îdeolojîk jê bibihurin. Ji vê girîntir jî ew laîktîya sosret bû. Herçiqas weke gotin bê maneya 'derketina derveyî dîn' jî lê yek ji wan gotinên şîlo ye ku bi rastî çiqasî li derve û çiqasî di nava dîn de ye. Burjûvaziyê diyardeya bi navê pozîtîvîzmê himbêz kir. Li gorî ku pozîtîvîzmê xwe weke dînî nû yê dinyayê îlan kir, gelo laîktî çiqasî li derveyî dîn bû? Dînê nû dihat çi maneyê?

Pozîtîvîzm xisleta xwe ya dînî ji pozîtîvîstiyê digire. Ji aliyê cewherî ve ji bo pozîtîvîzmê diyarde rastiya herî bingehîn e. Rastiya ne diyardeyî nîne. Jixwe bi tevahî lêkolîn û felsefe nîşan didin ku diyarde û hiskirin heman tişt in. Hiskirin jî fonksiyona herî hêsan a zêhn e. Di encama çavdêriya objeyê bi awayekî herî seresere de rêbaza zanîne ya hişkeber e. Ango şêwazekî ne zanistî ye û para xapandinê têde gelekî zêde ye. Mirov diyardeyê bike pozîtîvîzm, mirov rola rastiya bingehîn dide objeyê. Di bingehê paganîzmê (pûtperestiyê) de jî heman nêzîkbûn heye: objeyê dike mijara perestîne. Di vê rewşê de di serî de dîn pozîtîvîzm çiqasî êrîş bibe ser metafîzîkê, ew bi xwe jî ji ber heqîqetparizîya objeyê ketiya rewşa dînekî materyalîst ê herî hişk; anga di modernîteyê de şêweyekî nû yê pûtperestiya objektîvîteyê û weke nûnerê metafîzîkê ye. Hem jî yê herî seresere ye. Nietzsche jî di heman qenaetê de ye. Ez ê vê mijarê di Sosyolojiya Azadiyê de bi awayekî berfireh guftûgo bikim.

Pozîtîvîzmê herî kêr bi qasî teolojiya serdema navîn zêhnê mirov xira kir. Haya xwe ji cîhana mezin a manewî ya mirovan nebûn. Gotin dawîya cîhana metafîzîk hat û bi yek carê muqedesatên mirovatîyê yê di encama milyonan salan de ketibûn serhev avêtin çopê û ser sergo. Bi temamî tevgerê nezan û cahilan bû. Gotin an jî navê Hz. Muhammed li Ebû Cehîl kir bi temamî ji bo van pozîtîvîstan li cih e: ji aliyê civaknasiyê ve Ebû Cehîlê hemdem in. Divê mirov baş fêhm bike ku derketina derveyî dîn (laîkos) û tevî pozîtîvîzmê (felsefeya pozîtîvîst an jî dîn) materyalîzma çor ('Zêhnê mirov mîna neynikê ye, bi tenê nîşan dide') tevnên îdeolojîk in ku têkiliya xwe ji nêz ve bi yekdestdarên kapîtalîst re hene. Bi temamî çarsed sal e ku ev hersê versiyonên îdeolojîk civakê dihincîrînin û tevgerê terorê li ser diemînîno an li ser cîhana manewî ya civakê.

Eger çanda manewî anga exlaqê bi hezaran salan civak diparast ji hev neketa kapîtalîzmê nikarîbû serketina xwe di warê çanda maddî de îlan bikira. Ji lewra serketina îdeolojîk hewce dikir. Dijberiya wan a dîn jî ji ber aliyê wê yê exlaqî bû. Ev hersê felsefe di hilweşandina exlaqê civakê de gelekî bi bandor bûn. Civakên ji aliyê exlaqî ve pûç dibin an jî rê derdikevin an jî bi hêsanî teslîm dibin. Ya bû jî ev bi xwe bû. Laîktîyê bi derketina derveyî dîn fazîleta exlaqî ya di dîn de hilweşand. Pozîtîvîzmê rê li ber pûtperestiya nû vekir. Civaka zêde dixwe, bi çavosrî bi kar tîne û mîna serê xwe li ber eşya bitewîne dixwaze, mirov jî vê re dikare bibêje pûtperestiya modern e. Bi vî awayî jî exlaq gelekî herişandin û pûç kirin.

Dijbertiya metafîzîkê yek ji êrîşên herî cahilane yê pozîtîvîzmê ye. Metafîzîk ji roja çêbûye anga ji roja çêbûna mirov vir ve ji bo mirovatîyê hewcedariyek e. Ne tenê ji bo şaristaniyên li dora dewletan çêbûne, ji bo tevahiya mirovan û heta ji bo heywanên zêhnê wan pêşketî jî pêdiviyek e. Ti mirov bi temamî bi zanîne, de em bi zimanê pozîtîvîstan jî bibêjin; bi temamî bi zanistê, ne berê, ne jî di roja me ya îro de xwedî wê qabîleyetê nîne xwe ava bike. Ev bê îmkan nebe jî hêza wî ya zêhnî têra wê nake. Hûn cîhana wî ya metafîzîkê jê bistînin an jî jê bişon, wê meytê wî li naverastê bimîne. Yan jî wê

mirovên harbûyî (Civaka Rojava têra xwe li vê diyardeyê şahidî kir) yên li ti pîvanê guhdarî nakin derkevin holê. Dîsa ya bû jî ev bi xwe bû. Jixwe diyarde bi tevahî her tiştê rastiyê nîne, bi tenê aliyê wê yê giştî teşkil dike.

Kûantûm û kozmolojiyê hînê gotina xwe ya dawiyê negotin. Jiyan hînê ji hev nehat derxistin û hînê hay ji sirra wê nîne. Ji ber vê yekê, pozîtîvîzm gotina cehaleta modern heq dike. Materyalîzma çor jî ji wê chê nîne. Pirsgirêkên zêhn û jiyane ti car nabe ku bi teoriyên neyrikê bêne ravekirin. Ji ber ku ew gerdûnên welê ne ku zanist bi xwe jî her roj di wan de li mûcîzeyên nû rast tê. Jiyan civakî ji wan tevlihevî e. Kengî hat fêhmkirin ku ev tevgerên cehaletê ne ku zû derketine holê, û wê nebin navendên cazîbeyê, sentezeke sergirtî ya hersê felsefeyan xistin dewrê: mîna bi hev re nakok xuya dikin, lê di cewherê xwe de hevdu temam dikin. Ew jî milletgirî û enternasyonalîzma bûrjûvayê ne.

3- Globalbûyîn an jî Enternasyonalîzma Bûrjûva: Di dîroka şaristaniyê de avakerên îdeolojîk bal û guhê xwe didin du tiştan: li yên li qatê jor û sembolên nîrxên hevpar. Ev di rewşeke welê de ne, sembola berjewendiyên hevpar îfade dikin. Îdeolojî her tim xwedî xisleteke sembolîk in. Ya girîng ew e ku berjewendiyê kê û çî tê sembolîzekirin. Konseya xwedayan a li jorê Ziggûratê sembolek bû. Dîsa En, Enlîl û Mardûk desteya jor a hiyarerşiya bi sazî û mezin dibe nîşan dide. Hemin em nizanin ev çiqas bi zanebûn an jî xweber pêk hatiye. Lê rêûresmeke berê ye û xwediyê xisletên giştî ye. Ev bûyera sembolîzekirinê heta roja me ya îro hînê zêdetir tevlihev dibe, vediguhere û tê radestkirin. Ji bo yên li qatê jêr sembolên koletî û evdîtiyê tene çêkirin. Ji bo konseya xwedayên pîroz bi wan re neyê tevlihevkirin xetên gelekî zirav û tûj tene danîn. Evd divê evdîtiya xwe bike û ti carî têkilî karê xwedayan nebe. Mîrov xwe nagire û dipirse; mirovan, civakan bi van çîrokan çî wenda kir û çî bi dest xist.

Konseya yên li qatê jor îro çî veşartî çî jî eşkere li deverên mîna Davosê bi rêkûpêk dicivin. Lê ev vebirriye: weke rewşa yên li qatê jor ê Ziggûratê rûdinên bê maske û tazî ne, û carcaran dikevin nava mirovan, herçiqas van kesan ji tebeqeya jor bin. Rahibên wan ên wezîfedar û hosta di van civînan de bi nazenî tînin ziman ku hewce nake mirov ji wan bitirsin, rewşê timî kontrol dikin, têra xwe amadekariyê şerkirine û ji bo vê pêdiviyên xwe hilanîne û ti car têkçûna wan mumkîn nîne. Di dawiya civînê de encama herî bi xêr ji bo her kesî tê derxistin. Rahibên neqane li gelek mekanan ev îdeolojiya enternasyonalîst bi kanalên medyayê yên pêşketî, bi awayekî nedîtî zêde empozeyî zêhn û hisan dikin. Zanîngeh, mezgef û dêr di vî warî de li paş mane. Serdema ragihandinê serdema globalbûnê ye. Kêf û şahiyên wan, zêde xwarin û bi karanînen wan, li gorî serdema dawî ya tevahiya şaristaniyan çawa hatiye wer dewam dike. Ya rastî cara pêşî ye ku hawîrdora ekolojîk tê tinekirin, lê dîsa jî naxwazin çilkek jî li nîzama dinya wan bikeve û qusûrek bê ser wan. Tevî ku civak, bajar, gund û demografya naqosan lê didin ku êdî bi vî awayî nikarin dewam bikin jî ji ber îdeolojiya wan a enternasyonalîst çavên wan kor bûne û guhên wan kerr bûne. Seks-spor-sinaetê ku pûçkirine, ti civaka nikaribe bitevizîne hema weke nemaye xuya dike.

4- Milletgirî: Herçiqas berevajî xuya bike jî enternasyonalîstên qatê jor ji bo qatên jêr bi afyon bikin xwe hişk bi milletgiriyê ve digirin û weke amûrekî stratejîk ê dînekî nû yê 'parçe bike û rêve bibe' bi kar tînin. Hem ji ber pirsgirêkên amûrên îdeolojîk ên weke pozîtîvîzm, laîktî, materyalîzma çor û zanistiyê derxistine holê, hem jî ji bo kêmasiyên wan ji holê rake, modernîteya kapîtalîst nikare bê wê bibe û amûrekî wê yê îdeolojîk ê bi tesîr e. Her serdema şaristaniyê li gorî xwe baweriyên wê yên bi tesîr hene. Ew nebin gav navêjin. Milletgirî qalibê baweriyê yê modernîteyê yê herî bi tesîr e. Avakirina wê gelekî hêsan: Divê tu her hêmanê netewe pêk tîne bike pîroziyeke baweriyê. Tu yê li tevahiya dibistan, mizgeft, dêr, malbat û xebatên din ên civakê wer li ser hûrûkûr raweste wê bi namûsê re bike yek û bi vê ferdê herî xemsar jî bi heyecan û çavsofî bike. Ha wê demê te dîne herî bi tesîr êdî afirandiye. Weke tê yeqînkirin, dîn ne ji bo axretê, amadekariyên dinya din û baweriyê hatine avakirin. Ew bernameyên siyasî û stratejî ne. Weke îbadet jî amûrên perwerdeya rojane ne.

Tevî ku gelekî ser hatiye girtin jî analîzên dînî bi vî awayî meşandin yek ji fonksiyona bingehîn a sosyolojiyê ye. Naxwe wê ji şaxekî jêr ê zanistê pêve nikaribe bi ti rolê rabe. Jixwe pîroziyên dînan hene û gelekî girîng in. Derxistina holê û eşkerekirina van jî gelekî girîng e. Eger dîn bi rastî kiribin rewşekê ku bi pîroziyên xwe re îxanetê bike (pîr eşkere dike) û eger kiribin amûrekî çor ê îdeolojîk, wê wextê wezkerên wê bi xwe yên nû ew xistine rewşekê ku bi minafiqiyê rabe. Bi kurtî mirov dikare bibêje di dîn de di roja me ya îro de milletgirî yek ji amûran herî serî lê tê dayîn: ango amûrê amûran e. Di du mijarên ji niha û pê de ez ê li ser pêvajoya pêkhatin û bi karanîna dîn rawest im, ji lewra ez niha bi tenê qîma xwe tînim bi nav bikim û jê bibihurim.

Modernîteya kapîtalîst bi qasî yekdestiya ekonomîk bi sedsalan bandora amûrên wê yên îdeolojîk li ser zêhn, fikir û çalakiya azad heye. Hêsan nîne ku mirov zêhn, fikir û çalakiya azad ji bandora van amûrên îdeolojîk xilas bike, lê wezîfeya herî bingehîn a modernîteya demokratîk e. Di serî de Marks û Marksîst, me anarşîst, utopyager, gelek terîqetên biratiyê heta bi sosyal-demokrat û rizgarîxwazên neteweyî bi tundî rexne kir, ji ber ku bi awayekî bi tesîr modernîteya demokratîk ji aliyê îdeolojîk ve nehatiye avakirin. Eşkere ye ku Marks û Marksîstan xwestine li ber yekdestiya kapîtalîst rabin, têbikoşin û helwestdar bin. Mirov meylên demokratîk ên din jî nikare piçûk bibîne. Lê wexta mirov bi roja me ya îro bide ber hev dibîne ku kêma in, çewt in, û bê çalakî ne; ev ji çi diyare? Ev ji rewşa krîzê ya kûr û domdar a modernîteya kapîtalîst ketiyê, li gorî civakê rewşa wê ya ji rêderketî, felaketên wê yên bi serê hawîrdorê de anîne, xizanî û bê kariya rê li ber vekiriyê. Tevî van hemûyan jî dema xwe ya herî xweş li ser textê xwe di vê demê de derbas kiriyê.

Bereya şaristaniya demokratîk divê mîrasa rabihuriya xwe di tevahiya serdeman de baş di ber çavan re derbas bike, pêdiviya wê bi çi heye bigire, ya kêma jî divê bi rewşa berçav a rojane bi analîzê temam bike û gava xwe ya îdeolojîk bi serketî biavêje û ji vê lezgîn û pîroz wezîfeyêke din nîne.

D- Ji bo Bîranîna Qirkirina Cihûyan

-Çîroka Qebîleya Îbraniyan-

Ji ber ku min cih ji beşekî welê re vekiriyê, heye ku hûn matmayî bimînin. Lê ez yeqîn dikim ku tam cihê wê ye, û pêdivî pê heye. DERKETINA derveyî welat, girtina min û tîkiliya qirkirina cihûyan bi milletgiriya dînê modern ê kapîtalîzmê re sedemên girîng in ku em vê çîrokê bikin dabaşa xwe. Wekî din ji ber ku entelektuel tîrûtîjî nêzî mijarê nebûne, nexasim jî îdeologên Cihûyan divê der barê mijarê de bi awayekî samîmî rexne li xwe bigirin an jî rexne li xwe girtine û min nedîtiye bixwînim. Ji lewra jî ev sedem dikin ku ez weke parçeyekî girîng ê parêznameya xwe behsa vê çîrokê bikim. Ez hêvî dikim ku ez ê mijarê bi awayekî berfireh di parêznameyên xwe yên çar û pêncan de binirxînim û guftûgo bikim. Ez ê parêznameya xwe ya çaran bi navê DEMOKRATÎZEKIRINA ÇANDA ROJHILATA NAVERAST û ya pêncan jî bi navê LI KURDISTANÊ AVAKIRINA ŞARISTANIYA DEMOKRATÎK amade bikim.

1- Cihû û Şaristanî

Her entelektuelê bi dîroka şaristaniyê re eleqedar dibe, bi hêsanî dikare tespît bike ku rola Cihûyan nebûne wê nikaribe nirxandineke bi hostayî bike. Min di parêznameyên xwe yên berê de bi saya agahiyên xwe yên bi sînor cih bi cih di asta pêşnûmeyê de li ser mijarê rawestiyabûm, ji lewra ez ê niha qîma xwe bi xulaseyekê bînim.

Hz. Brahîm bavikê dînê Brahîmî tê qebûlkirin û agahiyên der barê nasnameya wî de weke nasnameya Hz. Îsa û Hz. Mûsa bi tayên mîtolojîk ve rêsayî ye. Ji lewra ji bo rastî baştir were dîtin hewcedarî bi lêkolînên berfireh ên sosyolojîk hene. Bi tevahî nîşane didin xuyakirin ku nasnameya weke Brahîmî tê bi navkirin bi rêveberê Ûrfaya îro yê ji Nemrûtên Babîlan (fena walîyê eyaletan) dikeve nava nakokiyêke paradîgmîk an jî ji ber hin sedemên din bikeve nava nakokiyên jî wer tî nîşandan. Brahîm ji bo nîşan bide ku pûtên li

panteonê nîkarîbin bibin xweda wan dişkîne, paşê ji bo wî biavêjin agir ji kelha Êrfayê bi menceîqê divirvirînîna nava agir, lê agir vediguhêre avê û Gola Masiyan a îro çêdibe, çîroka mîtolojîk bi vî awayî dewam dike.

Xeta Êrfa-Qudsê bi îhtîmaleke mezin di navbera du hêzên mezin ê wê demê de ango di navbera şaristaniya Xanedaniya Nû ya Misrê û Xanedaniya Babîl a Hemmûrabî de herêmeke tampon e. Bazirganî di dîrokê de cara pêşî ye ku weke sektoreke ekonomîk mezin dibe. Belkî jî bazirganî di navbera herdu şaristaniyan de li ser siyasetê bi rolekê radibe. Çûnûhatina bazirganî bi lez dibe. Dema bi heybet a bazirganiya Asûran jî li dewrê rast tê. Her weha ji serdemên pêşî ve Êrfa-Quds-Şam-Heleb xetêke girîng a koçberî, bazirganî, dagirkerî û ji van jî girîngtir xetêke danûstandina dînî ye. Qadên em behsa wan dikin, xweber cihê derketina Hz. Brahîm û deverên pêşî yê koçberiyê nîne. Dîsa baş tê zanîn ku di derketina pêşî ya Îslamiyet û Xiristiyanîyê de jî ev xet bi rola xwe radibe. Ez bi hevokê jî dixwazim behsa navê Brahîm bikim. Ev nav bi îhtîmaleke mezin navdanîneke Misriyan e. Kesên di Çola Sînayê re diçûn, ji ber gemar û toza li wan datanî Misriyan ji wan re 'Apîrû' digotin. Bi îhtîmaleke mezin navên Îbranî û Brahîmî ji navê Apîrû zêdebûne û veguherîne. Em ji cihê mayî dewam dikin. Brahîm berê dixwaze li nêzî Qudsê rûnê. Desthilatdarên herêmê bi hêsanî destûrê nadinê. Tê gotin; li wir hinek milk kiriye û li wir miriye. Çîrokên bi Sara, Hecer, Smaîl, Îshaq û Yaqûb dest pê dikin bi Hz. Mûsa, Îsa, Muhammed û bi xelekên sedan pêxemberan navberê dewam dikin. Her kesê bixwaze dikare van çîrokan di Pirtûkên Pîroz de (Ahdî Atîk, Ahdî Cedît û Quran) bibîne. Mirov dikare ji gelek çîrokên ji van şaxê wan diçin, bi roman û pirtûkên dîrokê pîrr tiştan hîn bibe. Bi awayekî giştî, bi hehskirina çend deman ji bo rohnîkirina mijarê ji bo armanca min têrê dike.

- a- Dema yekemîn, çîroka Brahîm li Êrfayê û derketina wî ji wir e. Muhtemel ev dem salên 1700-1600 B.Z. be. Bazirgan û sereke qebileyê ye.
- b- Dema esareta li Misrê. 1600-1300 B.Z.
- c- Derketina bi pêşengiya Hz. Mûsa. 1300-1250 B.Z.
- d- Li ser erdên soza wan hatiye dayîn bi cihbûn. 1250-1200 B.Z. (Dema Fermandar û Pêxember Hz. Yeşû).
- e- Dema Hakim û Pêşengan. 1200-1000 B.Z. Heta bi Qralê pêşî Saul dema pêşengên dînî (kahin) û laîk a hîne nebûne qral û pêxember.
- f- Dema Qralên Cihû û Îsraîlê. 1000-700 B.Z. Dema bi Saul, Dawit û Silêman dest pê kir û bi Hezekîelê (dagirkeriya Asûrê) bi dawî bû.
- g- Dagirkerî, îstîla, tehakum, berxwedan û derketina dîasporayê. 700 B.Z.-70 P.Z. (Dema hakimiyet û dagirkeriya Asûr, Babîl, Skender û Romayîyan).

Di vê demê de Qralîtiya Cihûyan an jî Îsraîliyan hildiveşe. Li şûna wê du kom derdikevin. Yek hevkar e, ya dîna jî li ber xwe dide. Koma hevkar, nexasim weke alîgirê Grek û Persan bi du komên sereke derdikeve holê. Piştî Êrfa û Misrê cara sêyemîn nefîkirina wan di dema Qralê Babîlan Nebûqednazar de pêk hatiye û bi qasî çil salan dewam kiriye (535-495 B.Z.). Hukmên di Pirtûka Pîroz de cih digirin û eşkereye bi bandora Zerdestiyê ne, di vê demê de hatine girtin. Gelekî heyranên Persan in. Ji ber ku nefîkirina wan a çil salî dewam kiriye bi dawî kirine. Nusxeyên nivîskî yê pêşî yê Tewratê di vê demê de ango di salên 700 B.Z. de hatine tomarkirin. Ango li derdora şesed salan (1300-700 B.Z.) di dest de ti nusxeyên nivîskî yê Pirtûka Pîroz tinene. Ev jî tê wê maneyê ku hersê Pirtûkên Pîroz beşên pêwendîdar piştî şesed salî bi awayê vegotinê girtine. Homeros û Hesiodos di heman demê de Îlyada û Teogonia'yê ji gotegotên bi heman rengî nivîsandine. Romayîyan li derdora salên 70 B.Z. û salên 70 P.Z. Perestgeha Silêman du caran

hilweşandin û vê yekê rê li ber berxwedanên mezin vekir. Xiristiyantî rêûresma berxwedanê ya beşê herf xizan e. Berxwedana tebeqeya jor jî mînak Makabî bi navûdeng in.

Bi dîasporayê, ango bi derketina derve, belavbûna qewm an jî qebîleyê piştî salên 70î P.Z. zêdetir dibe. Belavbûn li cem yên di nava çanda Asûr, Ermenî û Grekê de dijîn pêk tê û zêdetir jî li du qadên Împaratoriye yên Roma û Îranê tene dîtin. Ji vê dema dirêj re di heman demê de Dema Nivîskaran jî tê gotin. Ango Tewrat timî tê şîrovekirin û tomakirin. Pêxember jî derdikevin. Lê nivîskarî hînê girîngtir dibe. Ji vê diyar e ku asta bilind a entelektueliyê di çanda Cihûyan de ji rêûresmeke girîng a dîrokî tê. Pişeyekî din ê girîng jî herhal bazirganî û mijûliya bi peran re ye. Ji ber ku derfet û îmkân nedîtine li ser erdên cotkariyê debara xwe bikin, bi tevahî hêza xwe li ser bazirganiyê û amûrê bi tesîrê bazirganiyê peran sekinîne ku ev jî ji nêz ve bi rewşa wan re têkildar e. Ji lewra mirov dikare bibêje; cihê Asûran girtine, li Rojhilata Naverast êdî yekdestiya bazirganî û pereyan digirin kontrola xwe. Ev rewş wan li bajarên serdema navîn û li dergûşa kapîtalîzmê li Amsterdam û Londonê gelekî bi tesîrê dike û wan dike xwediyê kareke mezin, di heman demê de ev yek nîşan dide ku sermayedariya wan a mezin xwe dispêre rêûresmeke dîrokî ya dîrûdirêj. Tê texmînkirin ku li derdora Qudsê kêmanî mane û pirraniya wan li dîasporayê belavbûne. Di çîroka belavbûna vî qewmî de wê du rêûresmên girîng ên çandî weke dîasporaya Rojhilat û Rojava derkevin holê.

- h- Bi dîasporayê re êdî qebîle nînin. Ji ber ku weke gelek qebîleyan belavbûne. Ji lewra ji qebîlebûnê derketine û di asta çandî de weke komên çandî xuya dikin. Di vê çarçoveyê de mirov ji Cihûyan re gotina 'qewm' bi kar bîne wê bêtir li cih be. Nexasim li herêmên Erebia, Îran, Kurdistan, Misr û Helenîstanê kom dibin û bi awayekî xwe bispêrin çanda qadê komên Cihûyan çêdibin. Dibin xelkekî xwedî du çand: ya bingehîn çanda Îbranî û ya din jî çanda civakên li cem wan bi cih dibin. Ev rewşa wan wê bandoreke erênî û girîng li ser qabîliyeta wan a entelektuelî bike. Ji ber ku bi tevahî çandên herf qedîm ên dîrokê re dikevin têkiliyê.

Bi derketina Îslamê re demeke nû ya trajîk dest pê dike. Erebia bi Îslamiyetê neçar in gav biavêjin şaristaniya bazirganiyekê. Lê belê yekdestdariya bazirganî û peran li gelek herêmên Erebia bi pirranî di destê bazirgan û serrafên Cihûyan de ne. Tê gotin Hz. Muhammed gotiye 'Divê Cihû li Erebia nemînin'. Herçiqas ev hedîs bi guman be jî manedar xuya dike. Dijminatîya Erebia û Cihûyan heta kûrahiya dîrokê diçe. Hecer û kurê wê Smaîl weke du kesên nayên xwestin dişînin devera Mekke lê ye, û ev yek jî nakokîya wê demê di navbera qebîleyên Cihû û Erebia de îfade dike. Berjewendiyên Cihûyan bi berjewendiyên bazirgan û şêxên Erebia re ji wê demê ve timî tene dijberî hev û di roja me ya îro de jî bi şerê di navbera Erebia-Îsraîlê û Filistin-Îsraîlê de zêde dibe. Ev nakokîya ku kok û rehên xwe ji çavkaniya dîrokê ya li derdora 3500 salî digire di roja me ya îro de bi temamî veguherîye şerekî şaristaniyan.

Li herêmê reqabeteke dijwar di navbera yekdestdarên bazirganiyê de normal e. Sedema Îslamiyetê girîngî bi bazirganiyê daye, têkiliya Xetîce û Hz. Muhammed jî ji ber vê yekê tê fêhmîkirin. Di encamê de Cihûyê yan xwe li asîmîlasyonê biqewimînin bikin hevkarên sîdewar (muhtedî) û li qadê bimînin, yan jî wê nefîkirina xwe ji bo qadên nû qebûl bikin. Herdu rewş jî derdikevin holê. Beşekî wan ê girîng hînê di dema Împatoriya Romayê de koçberîya ber bi Ewrûpayê dest pê dike zêde dikin û vediqetin, yên mayî jî weke muhtedî û nîv-êşîr bi xûkiyê ve tene girêdan û jiyana xwe welê dewam dikin. Di serdema navîn de di dema şaristaniya Îslamê de, nexasim li herêmên Îran û Endulusê (Spanyayê) bi rola xwe ya dîrokî radibin ango bi rola xwe ya katipî, bazirganî û serrafiyê radibin û hînê zêdetir bi navûdeng dibin. Derfet û îmkân dibînin ku bi gelek hêzên siyasî re bixebitin. Pênaseya xwe ya entelektuel û bazirgan-serraf teqez didin qebûlkirin. Ji ber vê yekê jî li xezeba entelektuel û

bazirganên li tevahî herêmên lê ne û herêmên din rast tèn. Ev tê wê maneyê, dijminatîya bi Cihûyan re ya ji dîrokê ve tê, sedemên xwe yên girîng ên maddî, çandî û dîrokî hene.

i- Di destpêka serdema nû de ji ber sedemên me destnîşankirî pêleke nefretê, gefxwarin û nefkîrîna Cihûyan bi lez zêde bibe. Ji ber ku kapîtalîzm şaristaniyek e ku di malzaroka yekdestdariya bazirganî û pereyan de çêdibe. Her kesê di vê de zirara xwe hebe wê li pêşîya xwe weke asteng entelektuel, bazirgan û serrafên Cihû nîşan bide. Cihû bi paradokseke xeter re rûbirû ne. Yekdestdarên bazirgan û serrafên neteweyên din ku berjewendiyên wan li cem pêşketinên kapîtalîst in, wê hêmanên Cihû weke asteng bibînin. Pişekar û cotkarên berê yên neteweyên ku berjewendiyên wan bi pêşketinên yekdestdarên kapîtalîst re dikevin nakokiyê jî wê bi hêsayî karibin Cihûyan weke tehlûkeyeke mîstîk nîşan bidin. Entelektuel jî ji ber ku bi girêdan û hewcedariya wan a bi sîstemê, li gorî berjewendiyên wan in ku Cihûtiyê weke Qutiya Pandorayê ya tevahiya xirabiyan nîşan bidin. Bi van bandor û sedeman sedsalên 15. û 16. ji bo Cihûyan weke di dîrokê de hate dîtin dîsa dibe destpêka pêvajoya şaristaniyeke nû ya nefkîrinên nû û pogromên Cihûyan (komkujiyên Cihûyan) ên dijwar.

Di vir de ya seyr ew e ku hêza bazirgan-serraf û entelektuelên Cihû di avakirina vê şaristaniyê de hêmanekî girîng in, lê di heman demê de herî zêde jî ew li xezeba vê şaristaniyê rast hatine. Paradoks jî ev e. Di sala 1492'an de ne tenê Misilman, Cihû jî bi awayekî girseyî hatin avêtin. Ma ne ew bûn ên Îsa li çarmîxê xistibûn. Bahane amade û bi tesîr bû. Lê sedemên rastî weke ku me gotin e. Li Polonya û Çartiya Rûsyayê jî pêvajoyeke bi heman rengî diqewime. Li hemberî van rewşan li welatên nû dicivin û di serê van welatan de Hollanda û Ingilistan tèn. Bi tevahî bazirgan, serraf û entelektuelên Cihû yên bi bandor ref bi ref diçin van welatan. Împaratoriya Osmanî ya bi monarşiya Ewrûpayê re di nava şer de wê bang li beşekî Cihûyan bike. Nexasim ji bo di yekdestiya bazirganî û serrafiya siltaniyê de cih bigirin wê bêne qebûlîkirin û ne tenê qebûlîkirin wê bang jî li wan bê kirin. Koçberiya ber bi Parzemîna Emerîkayê jî hêdî hêdî dest pê kiriye. Li bajarên Elmanyayê yên nû pêş dikevin wê rewşa xwe ya di nava yekdestiya bazirganên entelektuel û serrafan de roj bi roj xurtir bikin. Li vî welaî pîr bi kok bi cih dibin û melezbûnek pêk tê.

Herçend hin entelektuel kapîtalîzmê bi Cihûtiyê ve girê bidin jî ev îdeayê pîr zêde nepixandî û mezinkirî ye. Bandorên wan hene. Bêguman civakên bi cihbûyî diyarker in. Lê mirov nikare rola hindikayîyan a di sorkirin û handana mijaran de piçûk bibîne. Çi di pêşketina rewşa entelektuel a li Ingilistan û Hollandayê de û çî jî di derketina kapîtalîzmê weke hegemonê sîstema nû de bandora banker, bazirban û fîlozofên Cihû li van welatan têra xwe girîng e. Spinoza yek ji wan kesan e ku serdema nû di warê zêhnî de daye destpêkirin. Yek ji laîkên Cihû yên pêşî ye (Em vê laîktiyê weke kesên derketine yan jî derxistine derveyî sînegogê bi kar tînin). Yek ji fikirdarên mezin ên azadiyê ye. Felsefeya 'Fêhmîkirin Azadî ye' gelek tiştan deyndarê wî ye. Bazirgan û bankerên Cihû gelek deyn dan dweletên Ingilistan û Hollandayê. Ev deynan di serketina şeran a van dewletan û bi hêzbûna wan de bi roleke mezin radibin. Li Parzemîna Emerîkayê, nemaze li Bakurê Emerîkayê di şerê serxwebûnê yê eyaletên Ingilistanê de bi heman rolan radibin. Baş tê zanîn an jî divê were zanîn ku di pêkhatina DYE'ya îro de di serê hêzên bingehîn ên bi bandor de banker, bazirgan û entelektuelên Cihû tèn.

2- Îdeolojiya Cihûyan

Ez divê di serî de eşkere bibêjim; li gelemperîya dinyayê pêşengîya îdeolojîk hînê jî di destê entelektuelên Cihû de ye. Reh û rîşên vê pêşengiyê yên kûr ên dîrokî hene.

- a- Di demên destpêkê de di çêbûna çanda Cihûyan de şopên xurt ên du çandên mezin ên dîrokî, çandên Sumer û Misrê hene. Ahdî Afîk, Tewrat nîşan didin ku qebîleya Îbraniyan ev herdu çand bi ziman û wijdanê qebîleyê dawerivandine hinavên xwe. Nîşane pirr eşkere xuya dîkin. Ji versiyonên pêşî yê van herdu çandan in. Ji çîrokên Adem-Hawa bigirin heta bi afirandina dinyayê di nava heft roj û heft şevan de, ji têgîna Ellah bigirin heta têgîna pêxember ev her wisa ye. Em ji bîr nekin ku tofana Nûh efsaneyêke Sumeran e. Efsaneyên pêxember Eyûb û Îdrîs jî her wisa ne! Têgîna dîne yekxwedayî cara pêşî di dema Firewnê Misrê Eknaton de weke reformeke mezin xwestine biceribînin. Her weha Ûrfa navenda herî kevin a çanda Neolîtîk e. Ji lewra bandora îdeolojiya neolîtîkê ya vediguhere ji sedî sed divê mirov li ber çavan bigire. Ji ber ku çavkaniyêke gelekî girîng e. Li piştî wê du kom û zimanên mezin hene: Aryanî û Semîtîk. Mirov nikare rola van herdu çavkaniyên sereke di çanda Îbraniyan de piştguh bike.
- b- Di dema pêşî ya nefikirinê de bandora çanda Babil û Zerdeşt (Pers-Med) gelekî eşkere ye. Gelek çîrok ji ber vê çandê hatine tomarkirin.
- c- Çanda Greko-Romen sêyemîn çavkaniya mezin e. Nexasim di pêşdebirina felsefeya dîni de bandora dema Greko-Romen diyarker e. Ango felsefekirina dîn, dînîkirina felsefeyê ya di naveroka Îslam û Xiristiyantiya serdema navîn de heye, bingehê wê di serî de Arîsto, Eflatûn û weke ekol di serî de Staoparêz xwe dispêre ekolên felsefê yê serdema Helenîstîkê.
- d- Eşkere ye ku Xiristiyantî û Îslam, weke du mezhebên dîne Mûsevî yê Îbranî li gorî civakên Greko-Romen û Erebbê çêbûne. Diyare ji heman çavkaniyê tîne. Nakokiya van herdu mezheban bi Mûsevîtiyê re ji ber xisleta xurt qebîletiya Mûsevîtiyê ye. Mûsevîti cara pêşî weke civaka qebîleya Îbranî, ji serê serdema navîn û pêve jî (tevî dîasporayê) weke dîne millî yê qewmê Cihû reng girtiye. Ya rastî, li pêşberî me rewşeke di zikhev de heye: qebîleya Îbranî = dîne Îbranî = Îbranî yan jî qewmê Cihû. Îdeolojiya Cihû ji destpêkê ve xwedî naverokeke dîni ye, û ew jî bi temamî xwedî xisletên qewmî û qebîleyî ye. Îslam û Xiristiyantî jî li gorî pêdiviyên çanda manewî û maddî yê civakên qewmên ji nêz ve nakokî û têtikiliyên xwe bi Cihûtiyê re hene, hatine avakirin. Ji lewra gelekî ketine bin tesîra wê û timûtim jî pêre şerkirine.
- e- Îdeolojiya Cihûyan di heman demê de ji aliyê çandê hûrûkûr a maddî ve şikil girtiye. Me dît di vê çanda maddî de şaristanî çawa hatin binavkirin. Ji lewra îdeolojiya Cihûyan li herêma Rojhilata Naverast bi têtikiliyên ji nêz ve yê tevahiya şaristaniyan şikil girtiye û îdeolojiyêke şaristaniyan e. Belkî bi formuleke em deynin em dikarin hîne baştir hîn bibin: Îdeolojiya Cihûyan cewherê senteza tevahiya şaristaniyan hildigire. Hêza xwe jî ji vî cehwerî digire. Di vê de rola nivîskar û pêxemberên Cihûyan tevahiya dîrokê pê rabûne diyarker e. Dîsa ji ber van sedeman civakên pêwendîdar bi şaristaniyên xwe re çiqasî bi nakokî û têtikildar bin, ew çend jî bi Cihûtiyê re bi nakokî in, û pêre têtikildar in. Encameke din a mirov dikare jê derxe ev e: Cihûtî ne tenê dîn û qewm e, mirov dikare wê weke şaristaniyê weke senteza şaristaniyê (weke bi ser wan ve bûyî) bi nav bike. Eger em rola îdeolojiya Cihûyan a bi hêzkirina avahiyên entelektuel li ber çav bigirin, em ê baştir fêhm bikin ku çima li gelemperiya dinyayê hîne jî bi hêza pêşeng radibin.
- f- Îdeolojiya Cihûyan bi serdema nû re parçebûye. Li ser xeta dîni û laîk veqetiyane du şax berdaye. Spînoza (1632-1677) serê şaxê laîk dikişîne. Bi heman awayî wê gelek filozofên bi koka xwe Cihû wê şaxê laîk timî xurt bikin. Jixwe cihê guftûgoyê ye ku laîktî çiqasî dînekî nû ye, yan jî çiqasî li derveyî dîn e. Ez hema yekser bibêjim; ez hilberandina fikirên dîni û fikrên li derveyî dîn weke xebateke îdeolojîk û civakî manedar nabînim. Ya divê mirov ji hev cihê bike ev nebe. Xebateke bi vî rengî rohnê nake, gelekî bi sînor mirov hîn dike û heta têra xwe xisletên berevajîkirin û çeloxwarîkirinê di hundirê xwe de dihewîne. Mîtolojîk, dîni, felsefî û zanîna zanistî her yek ji wan berdêlekî wan ê civakî heye. Lê bi xebateke civaknasî mirov dikare rola wan, bingehê nakokî û têtikiliyên wan ên civakî û siyasî bi hev re ji hev derxîne û zelal bike.

g- Di îdeolojiya Rohnîbûnê de bandoreke mezin a Cihûtiya şaxê laîk heye. Ev îdeolojiya ku em dikarin wê weke ‘zanistiyê’ bi nav bikin, li ser xetê felsefî bi pozîtîvîzmê re hevser e. Ev ekola ekolojîk a mohra xwe li serdema nû xistiye, bi navê zanistî û pozîtîvîzmê her çûye bûye baweriya dînî ya modernîteya kapîtalîzmê. Ez divê pîr bi girîngî bibêjim ku pozîtîvîzm bi kirasekî nû yê cihê dînekî kevn e. Yan heman kiras e, kirasê dîn e, berevajî hatiye kirin. Di navbera têgihîştina qanûnan a zanistiyê û têgihîştina qanûnan a dîn de yekîtiyeke zêhnî heye. Ne dîn weke tê yeqînîkirin têgihîştineke ‘uxrevî’ ye, ne jî laîktî têgihîştineke sekulerî ‘dinyewî’ ye. Di vir de cihêkirinek heye, li hev hatiye çêkirin. Dîn hemû dinyewî ne, bi civakbûnê re têkildar in, girêdayî ne. Têgihîştinên ji wan re dinyewî tê gotin beriya her tiştî dinyewî nînin bi civakbûnê re têkildar in. Têgînên uxrevîtiyet û dinyewiyetê nakokiyên ciddî yên civakbûnê vedişêrin û ji bo şer sergirtî dewam bike xizmetê dikin. Îdeolojiya Rohnîbûnê weke zanistî û pozîtîvîzmê her xwe bi sîstem kir, bû îdeolojiya fermî ya dewleta netewe ya nû. Ev jî dihat wê maneyê ku pîr bi lez vediguherî îdeolojiya milletgiriye.

3- Milletgiriya Cihûyan

Bazirgan û serrafên Cihûyê yên ji rêuresmekê tên di sîstema kapîtalîst de weke çîna bûrjûvayê renekekê modern digirin. Bûrjûvazî weke çîneke nû ya civakî îdeolojiya xwe ya fermî bi pozîtîvîzmê dibîne û têgihîştina li dewletê jî milletgiriye bi xwe re tîne û ev yek jî têra xwe tê fêhmîkirin. Hem weke afirînerê netewe, hem jî îdeolojiya xwe ya nû bi vê rewşê baş bi hev datîne. Piştî ku bi tevahî hêmanên netewe pêk tînin neteweyî dikin bi yekdestiya dewletê êdî zehmet nîne wan transferî yekdestdarên ekonomiya serwer bikin. Yekdestdariya bi lez li cem her neteweya Ewrûpayê pêşket bi milletgiriye karîbûn bi tevahiya netewe bidin daqurtandin. Çawa îdeolojiya Sumeran bi serket, em jî bi rewşeke bi heman rengî re rûbirû ne. Netewe weke hêmana herî pîroz tê îlankirin. Ango li şûna xwadeyê herî kevin tê danîn. Dewleta di nava netewe de yekdestdariya li ser jiyana maddî zevt dike. Dibe hêza herî mezin a civakê. Wexta herdu digihên hev, dewlet-netewe weke dewleta berê ya qal-xwedê derdikeve holê. Ji bo bibe malê civakê jî pêdivî bi mîtolojiyan, di serdema kapîtalîzmê de pêdivî bi felsefeyê heye, pêdivî bi şeweyên wê yên vulger heye ji bo bibe malê tevahiya civakê. Ango hewcedarî bi şeweyên wê yên çor, hêsan û yên ji rêzê heye ku karibe dakeve wê astê xîtabî hisan bike. Milletgirî bi awayekî mukemmel bersiva vê pêdiviyê dide. Bi vî awayî civakên Ewrûpayê weke civakên neteweyî di lêgerîna xwe ya îdeolojîk a çarsed salî de digihîjin îfadeya xwe ya fermî. Milletgiriya netewe, netewa milletgir, herdu dewletê, dewlet jî yekdestiya ekonomîk xwedî dike û bi vî awayî dinya nû misoger dibe. Bêguman di nava demboriya xwe de pêk tê. Wexta ku serdema milletgeriya bi heraret pêşket li her alî ji hev cihêbûneke mezin a neteweyî pêk tê û bêguman îdeolojiya Cihû hem wê gelekî jê bi tesîr bibe û tesîrê lê bike.

Îdeolojiya Cihû ji destpêkê ve bi awayekî berçav bi qewm û qebîleyê ango bi qewmtî û qebîletiyê ve têkiliya xwe bi hêsanî tê fêhmîkirin. Di çarçoveya milletgeriya qewm û qebîleyê de milletgeriya herî kevn e, û ev yek xisleteke bingeîn û xwezayî ya îdeolojiya Cihû ye. Di qonaxa bûrjûvabûyîna de yek ji wan îdeolojiyane bi hêsanî vediguhere. Em dîsa bi paradoksekê re rûbirû ne. Hem ji îdeolojiya milletgiriye re bavîtiyê dike, hem yên nû zêde dibin wê te red bikin: mîna di qada maddî de, di qada manewî-îdeolojîk de jî ev paradoks pêşket. Bi tevahî milletgirî destpêkirin diranên xwe li bavê xwe (sedemên maddî yên îcbarî, bêguman ji aliyê tercîheke kapîtalîst ve îcbarî) qirçandin. Milletgirî di her neteweya Ewrûpayê de ji pirsgerêk û astengiyên li pêşiya xwe weke îdeolojî, çanda maddî û netewe-qewm Cihû berpirsiyar dîtin. Çawa ku Xiristiyantî û Îslamiyet li pêşiya xwe astenga sereke Cihûtiyê dibînin, tevî ku bi koka xwe Mûsevî ne. Di vir de xusûseke di bingehe şaristaniyê de rol lîstiyê û têza min piştrast dike heye. Ew jî ew e ku weke kakilê şaristaniyê dewlet yekdestiyeye ekonomîk e. Li her devera ku lê dewletên nû tene avakirin di nava yekdestiyên nû û kevin de pevçûn an jî şer neçar çêdibe. Yek heta ya din tine bike, teslîm bigire yan jî heta bê qîmet bike, neçare şer dewam bike.

Çawa ku ji bo qebîleya Cihû beriya 3500 salan meleya 'erdên soza wan hatiye dayîn' hebe, di serdema milletgirî û netewe ya Ewrûpayê de jî heman pêdivî xwe bi dijarî nîşan dide. Neteweyeke nû ya Cihû tê maneya erdekî nû. Li gorî ku Ewrûpa timî li dijî Cihûyan e, ekoleke xwe dispêre 'erdên soza wan hatiye dayîn' neçare derdikeve holê. Milletgiriya bûrjûva ya Cihûyan ku jêre siyonîzm tê gotin bi vî awayî weke mînakekî bi tesîr ê serdema milletgiriya sedsala 19. çêdibe.

Çîrok ji vir û pêve dikeve dîrokê. Ya divê mirov bi kurtî bibêje ev e: pêdiviya demê bi dewletên bi hêz hene: Elmanya û Ingilistan. Franse ketiye rêza sêyemîn. Milletgiriya Cihûyan di her bazk û şaxî de jî pirr dixebitin. Tê zanîn ku çawa dewletên Ingilistan û Hollandayê bi hêz kirine. Li Elmanyayê jî sermayedarên Cihû bi heman fonksiyonê rabûn û li ser kar bûn. Entelektuelên Cihû jî di çêkirina sermaye entelektuel de (îdeolojiya Elman) gelekî kêrhatî ne. Împaratorê Elman bi saya van destekên du caran diçe Qudsê û eleqeya xwe ya ji bo tevgera nû ya welat nîşan dide. Eger Elman û Osman ji Şerê Cihanê yê Yekemîn bi awayekî serketî derketibûna, wê Cihûyê bi parastina wan hînê zû û li ser hîmên hîn qehîm li Filistînê yan jî erdên berê vejeriyabûna. Bazkê herî bi hêz Îttîhad û Teraqiyê Elmagir bû û têkiliya wan bi Cihûyên Selanîkê û sermayedarên wan re hebû. Jixwe giraniyeke wan bi awayekî rêûresmî li ser Londonê hebû.

Em dîroka siyasî li hêlekê bihêlin ku mijareke gelekî berfireh e. Hîtler ji têkçûna Elmanan ji sedî sed Cihûyan berpirsiyar dibîne. Ew baş dibîne ku serdestiya Londonê ji milletgirî û îdeolojiya Cihûyan serbixwe nîne. Îxanetêke mezin li Elmanyayê hatiye kirin. Berpirsiyar jî Cihû ne. Bi vî awayî her neteweyê ku xwediyê heman pîrsgirêkan e (Li Franseyê bûyera Dreyfus), dibe dijberê Cihûyan. Dibe ku berevajiyê wê were ispatkirin. Lê çima ev îdea hînê li tevahiya dinyayê dewam dikin? Mînak serokê dawî yê Komara Îranê Ehmedînejad çima heman îdeyan dike? Ev yek bi fonksiyona milletgirî û îdeolojiya Cihûyan a li dinyayê ve têkildar e. Hînê jî îdeolojiya pêşeng e, çawa ku di yekdestiya sermayê de pêşeng e.

Nabe ku Hîtlergirî were parastin. Qirkirin gunehê herî mezin ê mirovatiyê ye. Ev rastiyên civakî û însanî ne, nabin ku bêne guftûgokirin. Rola rewşenbîrên Cihûyan di têkoşîna civaka demokratîk, wekhevî û azadiya bi esil a mirovatiyê de nabe ku piçûk bê dîtin. Em pêxemberan bidin aliyekî, di serdema nû de rewşa gelek rewşenbîr û entelektuelan a bi Spînoza dest pê dîke û bi Marks, Freud, Rosa Luxemburg, Trostky, Adorno, Hannah Arendt û Einstein dewam dike diyar e. Aliyê sosyalîst demokratîk ê entelektueliya Cihûyan pirr bi hêz e, û haya min jê heye. Ez ê hukmê Adorno dubare nekim. Lê di qirkirinê de rewşa berçav a Cihûyan hem di qada maddî û hem jî di qada manewî de wê kengî bigihînin encameke çareserker û polîtîk û wê kengî rexne bikin-rexneyê li xwe bigirin û di pratîka wê de gav biaêvin? Milletgiriya Cihû weke hêzeke îdeolojîk, hem ji ber rewşa wê ya pêşeng e, heta ji hev neyê derxistin, wê hêjayî bîranîna qirkirina Cihûyan neyê nixandî, ne jî wê pêşî li qirkirin û komkujîyan bê girtin. Milletgiriya Cihûyan milletgiriya neteweyekî piçûk nîne, milletgiriya dinyayê ye. Bavê tevahiya milletgirî û dewletgirî neteweyan e. Çi xem e ku di dîrokê de bi awayekî kêr hatiye dîtin qurbanê milletgiriyê Cihû ne.

Cihûtî weke pîrsgirêk gelekî hatiye guftûgokirin; ji aliyê rewşenbîrên Cihû yên weke Marks û Freud ên li rêza pêş tîn. Lê tevî wê, ev pîrs bê bersiv e: çawa heta bi qirkirinê hatin? Eger bîranîna qirkirinê bi nebûna hin qirkirinên din ve girêdayî be, wê ev yekê çawa pêk bê?

Di parêznameya xwe de bi tevahî encamên ez ghiştîm li ser hîmê mînaka Cihûyan dikarim wisa formule bikim: Qebîleya Cihûyan dilê xwe bijand şaristaniya Sumer û Misrê. Berdêla wê dilbijandinê nefî û surgûn bû. Ev qebîleya piçûk û bi rik mîna ku ji tevahiya qebîleyan re pêşengiyê bike û ya wan nekiriye bi cih bîne, bi çavnebariyekê rabû û îdeolojî an jî dîne qebîleya xwe ava kir. Qraltiya Qudsê damezrand. Rika xwe hinekî din jî zêde kir; li tevahiya dinyayê belav bû. Berê ji qebîleya xwe re paşê jî ji qewmê xwe re li cihêkî geriya. Cih nedanê, nefî kirin. Ji bo têkneçin heta atomê çûn, heta ezmanan çûn. Qebîle wê carê jî bi dewleta netewe ya piçûk bi pêşengiya şaristaniyê radibe. Belkî jî bi

tevahî Rojhilata Naverast û heta dewlet û şaristaniya dinyayê ya jêre pîriktiyê dike hilweşîne. Lê wê wextê ew bi xwe jî namîne. Ji ber ku şaristaniya piçûk a Cihûyan cewherê şaristaniya dinyayê ye. Bê şaristaniya Cihûyan şaristaniya dinyayê, bê şaristaniya dinyayê jî şaristaniya Cihûyan nabe. Dersa herî mezin a jî qirkirina Cihûyan were girtin ev e.

Ji ber ku ez pîr girîngiyê pê didim li ser radiwestim, çawa ku ez li ser ên mîna wê rawestiyame. Zanyaran ji mêj ve gotine; tu nikarî agir bi agir vemirînî. Ji agirê şaristaniyê vexistina agirên piçûk ên şaristaniyê (dewletên netewe, bi giştî yekdestdarî) rizgariyê nayne. Tevahiya dîrokê pêşengên qebîle, qewm, xizan, mezlûm û koleyan ên li dijî şaristaniyê şer kirin an hatin kuştin an jî bi serketin. Yê hatin kuştin bîranîna wan nayê ji bîrkirin. Lê yê bi serketin, ya pêşî kirin ew bû ku xwe kirin şaristanî. Ji ber ku wekî din rê nizanîbûn. Pêşengên sosyalîzma zanistî yê bi serketin jî nikarîbûn nebin mînaqekî qefesa hesinî yê modernîteya kapîtalîst. Yê li qirkirinê rast hatin jî ti carî nefikirîbûn ku ev yekê bi serê wan de bê. Lê hat.

Di vê nuqteyê de ji sedî sed dilê min ji kesê ku xwe herî zêde antî-jenosît dihesibîne zêdetir qurbanên jenosîdê fêhm dike. Çima ez fêhm dikim bi qasî ku ti Cihû fêhm nake? Ji ber ku heman sîstemê ez jî xistibûm nava çerxa xwe. Bêguman, hêza ku çerxa sîstemê digerland jî dîsa hêza Cihû bû. Şerê desthilatdariyê yê wê îdeolojiyê, hêza wê ya afirandina şaristaniyê nebûya ne Xiristiyantî, Xiristiyantî jî nebûya ma Hitler wê bibûya? Milletgiriya Elman a Hitler afirand çawa di îdeolojiya Elman de ango çawa kokên xwe ber dide nava îdeolojiya Rohnîbûnê (pozîtîvîzm û biyolojîzm), rola îdeolojiya Cihû di Rohnîbûnê de û tîkiliya wê bi milletgiriya Cihû re bi vê wesîleyê (koka hevpar a Rohnîkar) di nava tîkiliyêke diyalektîkî de ye. Ango qebîletî û qewmîtiya Cihû çawa ku kokên milletgiriya Cihû pêk tînin, qebîletî û qewmîtiya Elman jî kokên milletgiriya Elman pêk tînin. Bûyerên di zikhev de yê li Elmanyayê, ji ber yekdestên siyasî û ekonomîk ên di nava wan de rê li ber tîkiliyên li hev geriyayî vekirine. Ev bûyerên dîrokî-civakî hemû tîkiliya di navbera van herdu milletgiriyan de baş rave dikin. Ev herdu milletgirî heta li dawiyê neyên hiştin wê qurbanên qirkirinê bi awayekî manedar neyên bîranîn û wê mirovatiyê nikaribe xwe ji qirkirinê bi vî rengî rizgar bike.

Bi heman awayî mirov dikare milletgirî û îdeolojiya Ereba, milletgirî û îdeolojiya Cihû bide ber hev. Encamên wê diyalektîkî û balkêş in. Ew nebûna Îslam, Îslam nebûna ma wê Hz. Muhammed bibûna? Ew nebûna Baas, Baas nebûna wê Seddam Husên bibûna? Belkî bê gotin ku tu totolojiyê dike. Lê ez van gotinên xwe li serada xwe ya analîzên şaristaniyê dixim. DYE hêza dinyayê ye, hegemon e, û heta dikare bibe împarator jî. Niha ji bo Îsraîlê li Rojhilata Naverast şer dike. Belkî sibê bi Îranê re jî şer bike. Çima dîsa tehlûkeya qirkirinê heye? Vê carê wê sîlehên atomê jî bêne bi karanîn. Pêşgirtina li şerê nukleerê bi nukleeran! Kes nikare înkâr bike ku ev tehlûke li ber derî nîne. Jixwe Hîroşîmayek bes e! Analîza min rast e. Wexta şaristanî hat gotin behsa xwedayên ezmanî dikirin. Wexta hildiveşê xwe diavêjin bextê atomê. Qelpê wî hezar carî li şûna yê rast tê tercîhkirin. Ez behsa qralên tazî û xwedayên bê maske yê li ser rûyê erdê dimeşin dikim û behsa brûska wan a atomê dikim.

Ez yek ji wan kesan im ku herî zêde dixwaze, Cihû weke mirovên gelekî zane li Rojhilata Naverast cihê wan hebe. Ji bo demokratîzekirina çanda Rojhilata Naverast, ji bo konfederatîfeke demokratîk a Îsraîl-Filistînê, Levîathanê bûye dêwekî global nikare bibe hêza çareseriyê. Ev cinawirê Cihûyan nav lê kirî çavkaniya rastî ya qirkirinê ye.

Çareserî bi şaristaniya demokratîk a Rojhilata Naverast dibe. Rojhilata Naverast bê Cihû çawa xirbe ye, Cihû jî bê Rojhilata Naverast her tim mehkûmê qirkirin û nefîyan e. Dîrok têra xwe bi dersan tîjî ye. Rewşenbîrê Cihû êdî baş hay ji xwe hene ku pîrsgirêka wî ang o ev pîrsgirêk, pîrsgirêka dinyayê ye. Divê mirov li Rojhilata Naverast li çareseriyê bigere. Divê em ti car ji bîr nekin ku Rojhilata Naverast a demokratîk xeyal nîne, bi qasî nan û avê pêdiviya me pê heye. Divê Cihû baş bizanibin ku hem ji bo bîranîna qirkirinê û hem jî ji bo careke din li qirkirinê rast neyên divê rêya şaristaniya demokratîk a Rojhilata Naverast bibînin; bi tevahî gelên Rojhilata Naverast jî divê bizanibin bê Cihû

Rojhilata Naverast demokratîk nabe û lihevkirineke demokratîk a dîrokî rêya bi tenê ya çareseriyê ye, û ji lewra jî divê bi her çar lepan li wezîfeyên avakirina civaka demokratîk xwedî derkevin.

E- Di Modernîteya Kapîtalîst de Desthilatdarî

Têgînênên şaristanî, desthilatdarî û dewletê, çî di nava xwe de, çî jî ji ber rewşa wan a di nava hev de ji wê kategoriya tîkiliyên civakî ne ku analîza wan zehmet e. Şaristanî mijarek e ku guftûgo li ser binavkirina wê hînê jî dewam dikin. Desthilatdarî binavkirineke hînê tevlîhevî e; tê guftûgokirin; li ku dest pê dike, li ku diqede, kengî û çawa çêbûye û divê bi dawî bibe. Di zimanê rojane de bi qasî av û hewayaya mirov tenefus dike behsa navê wê tê kirin, lê dîsa jî yek ji wan mijaran e ku mirov herî kêr li ser hemfikir in. Ev yek, ne ku ji ber mijarên pîrr bi sîr û tevlîhev in, ji ber ku li ser wan gelek xebatên îdeolojîk têne meşandin û hez dikin ew her welê bimînin. Ji bo mirov ji tiştêkî bêne tiransandin şertê pêşî ew e ku divê ew tişt pîrr bi sîr û tevlîhev be. Eger rûyê wan ê rastî derkeve holê wê her kesê henekê xwe bi wan bike. Ew êdî nikarin kesî bitirsînin. Bi vî awayî wê armancên komên ku ser berjewendiyên wan digirin jî têk biçin. Di nava gel de li ser vî mijarê gelek çîrok têne gotin.

Şaristanyê berê bi çîrokên wê yên mîtolojîk didin destpêkirinê. Yekdestdarên berhemê zêde yan jî klîkên sûdewar bêyî di nava van çîrokan de cih bigirin, bi darê zorê tenê çend caran dikarin talanê bikin. Ji bo bêne qebûl kirin û mayînde bibin, ji sedî sed pêdiviya wan bi mîtolojî, dîn û huqûqê heye. Di roja me ya îro de tevî van hêmanan hemûyan, sê S'yan ango seks, spor û seneatê populer dikin, bi medyayê pêşkêş dikin, civakan ji aliyê zêhnî û hisî ve çawa dixwazin welê ber didin wan û bi vî awayî hewl didin xwe bidin qebûl kirin û mayînde bikin.

Min hewl da, dîroka şaristanyê veqetînim sê demên sereke û her demê weke pêşnûmeyê pêşkêş bikim. Min bi hostayî anî ziman ku ez zêde guh nadim rêbazên 'zanistiyê', lê bi şertê ku pîrr bi sînor be, dikare bi feyde be û bi qasî têne dogmatîzekirin gefê li şensê jiyana azad dixwin. Min bi hostayî hewl da rêbaza şîroveya sosyolojîk 'bi zanistî, bi pozîtîvîzmê) bêyî dogmatîze bikim bi cih bînim. Şîroveyan min bi xetên sereke û gelek mînakên li her cure guftûgoyê vekirîne û bi vî awayî hatine pêşkêşkirin. Tevî ku min gelek caran dubare kiriye jî bi qasî hewce neke, ez ê bi baldarî rabim ji bo hînê vî dubarebûnê nebim.

Tevî ku min hewl da modernîteya kapîtalîst (şaristanî, bi medeniyetê re bi heman maneyê) weke moderntiya (hemdem) serdema nû (ji sedsala 16. P.Z. û heta roja me ya îro) ya fermî û serketin bi dest xistî analîz bikim, min hewl da serdema me bi temamî nekim malê kapîtalîzmê û di warê antî-modernîteyê de jî min rexneyên berfireh kirin. Tevî ku ez binavkirina modernîteyê ya civaknas Atony Giddens qebûl dikim jî ez şîroveya wî ya di warê 'sê nedomdar' de parve nakim. Sê nedomdar kapîtalîzm, dewleta netewe û îndustriyalîzm bûn. Min bi gelek mînak û şîroveyan berfireh anî ziman ku her sê nedomdar rîşên xwe diçin destpêka şaristanyê û bi pêşketina xwe ya ji wê demê ve bi modernîteya kapîtalîst gihiştin halê xwe yê herî bi hêz. Di vî beşî de ya ez ê bikim ev e; ez ê modernîteya fermî, tîkiliyên wê yên bi dewlet û desthilatdariyê re, nîşan bidim ku çawa hînê bi awayekî berçav şêwe û şikil digire.

- 1- Civaknasên pozîtîvîst di serî de A. Giddens û yên weke wî di her dema dîroka şaristanyê de û di tîpa xwe ya tekane de xwe bê hemta şîrove dikin û yeqîn dikin ew jî sosyolojiyê dikin. Mînak ji bo şaristaniya Ingilîz û dewleta wê weke şaristanî û dewleteke xweser bi nav dikin û ji bo vî jî xwe ji kirina hezaran lêkolîn û analîzî paşve nadin. Di deryayê de çiqas xîçik li cem van jî ewqas lêkolîn! Ya rastî di vî xebata bi navê zanist de bi şêweyekî ava bin kayê berevajîkirina zanistê heye. Eger em vî rewşê bişibînin rewşekê, em ê bibêjin; bi darê dikin ku daristanê wenda dikin! Em ê bi mîlyonan daran bixin ber lêkolînê û bi vî awayî daristanê bi nav bikin. Ji serî ve, diyar e ku ev rêbaz encameke rast nade. Lê belê bi deh hezaran ciwanî bi kar tînin ku ew bawer dikin civaknasiyê dikin û bi vî awayî karektera rastî ya sîstemê piştguh dikin û ya rastî ev jî polîtîkayêke xirab nîne. Civaknasî yan jî bi giştî mirov dikare weke sosyolojî bi nav bike, naveroka wê bi vî awayî vala û bê mane dikin.

Ya rast ew e ku dewleta Ingilîz, desthilatdarî û şaristaniya wê jî nûnerekî hegemonîk ê şaristaniya cemê mezin û sereke ye; ji pênc hezar salên bi xisletên xwe yê bingehîn ên kategorîk tê angî ji pêşketineke dewletê ya bi yekdestiya çîn-bajar-ekonomiyê tê; ji sedsala 10. ve çîna li dora bajaran berê weke arîstokrasî û qralan, ji sedsala 16. ve jî yekdestiya dewlet û ekonomiyê weke bûrjûvayê xwe li hev ba didin, xwe bi gelek kirasên îdeolojîk dinixumîne, xwe dike sîrr û dike ku neyê dîtin an jî xwe bi hezaran sembolan dixemilîne û dike ku bi zehmetî were fêhmkirin. Ez yeqîn dikim ku bi vê hevoka bi navkirinê dikare têkiliyên lihevgeriyayî û badayî yê Ingilîz ji hezaran lêkolînê çêtir rave dike. Rahibên Sumeran bi hezaran kevalên wan hene ku li ser wan bi tevgerên stêrkan civakê şîrove dikin, ma di cewherê xwe de çi cudahiya van ji şîroveyên deh hezaran rahibên zanistê yê modernîteya kapîtalîst heye. Angî ji aliyê komên bingehîn ên sûdperest ve ti cudahiya xwe nînin. Bi tenê ji aliyê rêbazên lêkolînê, zeman û mekan ve cihê ne.

Me eşkere û bi girîngî anî ziman ku cihêtiya zeman û mekan ji aliyê gerdûnê ve tê maneya çêbûna pêşketin û veguherînê. Civak jî di çarçoveya cihêtiya zeman û mekan de pêş dikevin û vediguherin. Hin caran dikare civak berepaş jî biberidin û biçin. Ez rewşên xweser rexne nakim; di gerdûnê de pêşketin û veguherîn xweser nînin. Her veguherîn tê maneya xweseriyê. Bi heman awayî xwe dubarekirin bi tenê qîmeteke xwe ya baweriyê ya dogmatîk heye. Di tevahiya bûyerên xwezayî de 'heman dubare' ya gotinan lîstikeke ziman e ku maneya xwe nîne.

Di çarçoveya vê maneyê de bêguman xweseriyên gelekî girîng ên modernîteya kapîtalîst hene. Ev xweserî li gorî binavkirinên Antony Giddens di sê qadên girîng de pêk hatine. Bi vî awayî wê weke 'nedomdar' bi navkirin an jî weke têgîn anîna ziman, dibe ku mirov hîn bike. Me kapîtalîzm di nava xweseriyên wê de bi taybetmendiyê wê şîrove kir û mînak da, lewma ezê dubare nekim. Lê mijara dewleta netewe ku bi awayekî berçav û huqûqî têgîna desthilatdariyê îfade dike, wê gelekî me hîn bike ku em bi cewherî û xulase bînin ziman.

- 2- Me gotibû yek ji mijarên herî zanista civakî behsa wê dike û di berevajîkirina cewherê wê de pêşbaziyê dikin desthilatdarî ye. Ya dibêjin rexneyeke qesdî nîne. Yek ji xisleta xweser û qabîliyeta modernîteya kapîtalîst ew e ku bi qasî ti şaristaniyê bi awayekî berfireh nekiribe, kiriye ku her ferd xwe bi desthilatdarî bihesibîne û bibîne. Mijara herî zêde divê mirov li ser rawest e, ev e. Civaknasê Fransewî M. Foucault herî zêde serê xwe li ser vê mijarê êşandiye, lê dîsa jî bi temamî ji heqê wê nehatiye der. Lenîn di 'Dewlet û Şoreşê' de xwest dewletê nas bike. Lê hînê li ser xwe bû, fêhmkir ku mijara herî zêde têde xapiyaye dewlet e. Jixwe hîç nexwest desthilatdariyê nas bike. Ev 'kevîrê avzûnkirî' yê zîlamê bi hêz û xasûk bi maskeyên cûrbicûr ên şaristaniyan heta roja me ya îro anî di avakirina sosyalîzmê de bi kar anî. Ew sosyalîzma diviyabû ku bi temamî bi modernîteya demokratîk bihata avakirin. Ev xebata bingehîn a civakî ji destpêkê ve bi 'desthilatdariya sosyalîst' hat pûçkirin û Lenîn ev fêhm nekir.

Ez gotineke M. Bakunin a tê vê maneyê gelekî manedar dibînim: 'Zîlamê herî demokrat taca desthilatdariyê deynin serê wî, wê di nava bîstûçar saetan de bibe dîktatorekî rezîl' yan jî 'wê exlaqê wî xira bibe'. Divê mirov sosyolojiya desthilatdariyê bike û ev kar hînê weke wezîfeyê bingehîn a zanistî li pêşiya me ji bo analîzkirinê radiwest e. Gelo desthilatdarî çi ye, gelo hewce dike nake? Ev mijarên civakî ne ku herî zêde nayên zanîn. Li gorî hin zêhniyetan û komên feydeya xwe di bin zêhniyeta xwe de vedişêrin, desthilatdariya mutleq çareseriyê mutleq e. Wer xuya ye ku fikra Asûr ev e: bi tevahî canê hedefê distîne. Yê desthilatdariya bi tevahî weke nexweşiyekê jî dibînin hene. Nexasim anarşîst û pasîfîst bi vî rengî li dabaşê dinêrin. Li gorî wan mîna mirov ji şewbê û webayê bireve divê ji her cure hêz û otorîteyê bireve. Ya rastî, ev têgihîştin şewbê berçav ê radestbûna desthilatdariyê ye.

Çareserî û binavkirina sîstema şaristaniya demokratîk ji aliyê wesifkirinê ve cihê ye. Mafê parastinê yê her koma civakî pîroz e. Li hemberî her cure êrîşa li ser hebûna komekê û nixrên bi

ser hebûna wê ve hebûna hêza parastinê ji bilî mafekî dest jê nayê berdan sedemeke hebûnê ye. Ez yeqîn dikim ku bi maneya klasîk wê ji hêza parastinê re desthilatdarî neyê gotin. Belkî jî li cihê ku mirov bibêje hêza parastina demokratîk yan jî otorîteya wê. Gul bi stiriyan xwe diparêze. Wexta mirov vê li ber çav bigire, ez hez dikim ku ji vê paradigmayê otorîteya demokratîk re bibêjim 'teoriya gulê'.

- a- Mirov desthilatdariyê di çarçoveya şaristaniyê de weke her cure xebatên civakî yên ji bo bi destxistina berhemê zêde û pîrîkirina wî fonksiyonel bike binavkirineke li cihê e. Ji xebatên îdeolojîk heta bi xebatên eskerî, ji çîrokên mirovan pê dixin xewê heta bi qîrîkirin, ji lîstikên kêfê heta rîtuêlên dînî bi tevahî tevgerên civakî eger bi kêra vedizîna berhemê zêde û nirxan tê di çarçoveya analîzên dawî de mirov dikare wan weke xebatên desthilatdariyê bi nav bike. Desthilatdarî di çarçoveya vê maneyê de qada xebateke berfireh a civakî ye. Nexasim di civakên şaristaniyê de desthilatdarî timî bi berfirehî û kûrahî li gorî rêjeya berhemê zêde bi meyla mezinbûnê radibe.

Eger em têgînên berhemê zêde û nirx zelal bikin wê çarçoveya desthilatdariyê baştir bê fêhmîkirin. Eger em çalakiya bi darê zorê ya desteserkirinê û bi sazîbûna wê ya li ser destketî, sermîyanê maddî û manewî û bi tevahî nirxên çandî yên kes û koman weke 'hunerê desthilatdariyê' bibînin, wê 'yê bi dest dixê' û 'yê bi dest dikeve' bi awayekî berçav zelal bibe. Tevî ku yê wê nîne, desthilatdarî timî hin tiştan bi darê zorê bi dest dixê, yê xwe dihesibîne, asîmîle dike, dike milkê xwe, dike welatîyê xwe û di rewşên berevajî de dîsa bi darê zorê diavêje, surgûn dike, bê welat dike, bê kar dihêle, bê mal dihêle, bi awayekî giştî ji aliyê maddî û manewî ve huner û çalakiya bê qîmetîkirinê ye. Eger mirov vê yekê bi tenê bi nirxan û berhemê zêde bi sînor bike, wê ev bibe helwesteke teng. Di vê mijarê de bi destxistina esasê e. Lê li ser vê rê bi hezaran nirxên din jî têne desteserkirin ku mirov ji van re bi giştî bibêje desthilatdarî rastir e.

Fonksiyona bîngehîn a demokratîk jî ew e ku yekser an jî ne yekser êrîş li hebûn û hebûna kom û kesên pêwendîdar hatibe kirin divê nirxên wan ên maddî û manewî biparêze, çavên xwe li bidestxistina wan negire, dîsa li wan vegeîne. Ango ji her alî ve bi fonksiyoneke pozîtîv a hewce, mafdar û dest jê nabe têkildar e. Otorîteya demokratîk di çarçoveya vê naverokê de hunerê ketina nava çalakiyê ye. Di cewherê xwe de jî mirov jêre weha bibêje rastir e: pêşgirtina li bidestxistinê û hunera çalakiya wê ye. Di warê bidestxistina welat û çalakiyên ji bo pêşgirtina bidestxistina welat de ji aliyê bi karanîna hêzê û hunerê wê (artêş-şer) de cihêtiyeke ontolojîk (hebûnî) heye. Herdu jî têgînên dijberî hev in. Di nava civakê de rewşên bi vî rengî bi têgînên bîngehîn ên dualîte yên weke qencî-xirabî, xêr-guneh, rast-çewt, heq-neheq, xweşik-krêt têne îfadekirin.

- b- Li gorî nêrînên li desthilatdariyê mirov wê dikare ji gelek aliyan ve dabeş û tasnîf bike.
- 1- Desthilatdariya Siyasî: Şêweyekî desthilatdariyê ye ku herî zêde tê bi karanîna. Fonksiyona birêvebirin û rêveberiya dewletê û yên li ser şopa wê (mînakên dewletê yên partî û civakên sîvîl esas digirin) îfade dike. Di dîrokê de herî zêde ev şêweyê desthilatdariyê hatiye bi karanîna, gelekî li ser hatiye rawestîna û herî zêde diyarker bû.
 - 2- Desthilatdariya Ekonomîk: Çalakiya bi rêvebirin û bidestxistina nirx û berhemê zêde ya hêzên yekdest îfade dike. Di tevahiya dîrokê de gelek şêweyên wê hatine meşandin.
 - 3- Desthilatdariya Civakî: Rêûresm û çalakiya hêzê ya beşên bîngehîn ên civakê li ser hevdu ava dikin îfade dike. Di vê de malbat, çîn, cinsiyet, koka etnîk û gelek cudahiyên din ên girîng hene. Divê mirov hinan ji wan cihê bigire dest û li ser bisekine. Di malbatê de bav,

di çînayetiye de ye berhemê zêde bi dest dixê, di cinsiyetê de mêr, di etnîsîteyê de etnîsîteya serdest desthilatdariyê temsîl dike.

- 4- Desthilatdariya Îdeolojîk: Bi maneya zêhniyeta rêveber e. Kes û komên di têkiliyên çand û zanistê de pêşketî ne, xwediyê desthilatdariya îdeolojîk in.
 - 5- Desthilatdariya Eskerî: Saziya herî zêde li rêza pêş bi desthilatdariyê re wekhev tê dîtin e. Di vî şeweyî de herî zêde desthilatdarî heye, herî zêde dijberê civakê ye, herî zêde dijberê mirovatiyê ye. Diya tevahiya desthilatdariyan e, ya rastî ew bavê tevahiya desthilatdariyan e.
 - 6- Desthilatdariya Neteweyî: Di çarçoveya netewe de desthilatdariya navendî îfade dike. Bi hostayî û nazenî hewl dide xwe weke yek û parçe nabe îfade bike. Mirov dikare jêre bibêje serweriya neteweyî ye.
 - 7- Desthilatdariya Global: Împaratorî yan jî pozîsyona modernîteya hegemon û şaristaniya serdest îfade dike. Di roja me ya îro de modernîteya kapîtalîst di rewşek welê de ye, vê desthilatdariya xwe bi pêşengiya DYE bi yekdestiya ekonomîk a global û dewletên netewe dimeşîne. Gelek şeweyên bi vî rengî yên desthilatdariyê mirov hînê jî dikare dabeş bike.
- 3- Desthilatdarî tevahiya têkiliyên dîrokî-civakî û saziyan e. Bi awayekî dîrokane li ser qad û şaneyên civakî yên sedema man û nemanê ne, bi cih dibe û hewl dide xwe bike rêûresmeke domdar. Rêûresm tê maneya bi sazîbûnê. Desthilatdarî pirr girîngiyê bi sazîbûnê didin û heta qadeke welê ye; têkiliyên civakî bi protokolê ve hatine girêdan. Pêwendîdarên wan, ew gelekî fonksiyonel kirine, ji lewra jî şewê û bi sazîbûnê pirr baş bi protokolên ve girê didin, ji ber ku temsîliyet û domdarî xwedî girîngiyeke man û nemanê ne. Mînak di avakirina desthilatdariyên siltanan, destguhertin, teslîmkirin û bi destxistina wan de xeml, sembol û protokolên mezin hatine lidarxistin. Ji cil û bergên wan heta bi xwarinên wan, ji zewacên wan heta bi mirinên wan her têkiliya wan beriya bi hezaran salan ji şeweyekî rêûresmê tê. Ji lewra jî her kes weke dixwaze bi hêzekê nikare bibe desthilatdar. Wê ji wan re bibêjin bû eşqiya yan jî despot. Ya rastî, rûyê herî xuya û rûyê eşkere ye desthilatdariyê eşqiya û despotîzm e. Lê ev saziya desthilatdariyê gelekî pîroz û bilind kirine, ji ber ku nexwestine bê gotin; 'kum ket xwarê serê keçel xuya kir'. Ji lewra jî ji bo rêzdarî û domdariya bi sazîbûyî ya desthilatdariyê bi dijwarî li ber van şeweyên desthilatdariyê radibin. Serwext in ku bi giranî bi saya van sembol û rêûresman desthilatdarî rewra dibe.

Min di parêznameyên xwe yên berê de desthilatdarî şibandibû guloka berfê. Ez niha vê teşbîha xwe ji nû ve bi bîr dixim. Yekdestdarên berjewendîperest ên civakên şaristaniyê yên xisletên dîrokî bi destxistine û li hev badayîne, ji serê çiyê mîna gulokeke berfê digindirin her diçe mezin û dijwar dibin. Ev desthilatdariyê îfade dikin. Dîrok jî xwedî pergala û nîzamekî ye ku bi vî awayê me destnîşankirî diherike.

- 4- Eger mirov desthilatdariyê bişîbîne nexweşiyê vedigire wê baştir were fêhmkirin. Ango desthilatdarî mîna şewbê ye, û vedigire. Ev nexweşiyê civakî ye; di destpêkê de 'zilamê bi hêz û xasûk' bi serê xwe nêçîr, paşê danehevên jîna dayikê desteserkirin. Ev nexweşî; pêşî di nîzama hiyarerşîk a bavik de rahîb (kesê xwediyê maneyê) + rêveber (kesê bi tecrûbeyên xwe civakê rêve dibe) + fermandarê eskerî (kesê hêzê yekdest digire) xwe bi sazî kir. Bi avabûna çîn û bajêr jî xwe kirin dewlet. Lê hema yekser divê ez bibêjim; çawa ku tê yeqînkirin, bi avabûna desthilatdariya dewletê re nîzama hiyarerşîk a bavik ku ji aliyê zilamê bi hêz û xasûk ve hatibû avakirin, ji holê ranebû.

Vê carê em dikarin desthilatdariyê weha formul bikin: desthilatdarî = zîlamê bi hêz û xasûk + baviktîya hiyarêşîk + dewlet. Ev sê saziyên hîmî, civaka desthilatdariyê îfade dike. Em ji vê nîzamê re ku ji gelek avahiyên qatê jêr û jor pêk hatiye, weke kategorî bi giştî jêre dibêjin şaristanî. Li qata zemîn ekonomî heye, li qatê jor jî konseya xwedayan heye. Sumeran şaristanî bi vî awayî ava kirin. Şêwe guherî, lê cewherê wê xwe her xurt kir û maneya xwe parast. Li qatê zemîn tevahiya dîrokê di serî de karker, serf û koleyan weke mirovên di berhemê zêde de hatin bi karanîn hebûn. Kesên xwedî pîşe yên weke cotkar, pîşekar û pîşesazên serbest jî li vî zemînî xwediyê çalakî û îcrayê ne. Li qatê jor jî xwedayên mîtolojîk, xwedayên bi tenê (carnan siltanên siya wan an jî pêxemberên qasidê wan, carnan jî şaman û rahib rûdinên), qanûn û fikrên rêveber (îdeaya Eflatûn) cih digirin.

Di serdemên destpêkê û navîn de desthilatdarî bi van saziyên bingehîn û xisletan bi şeweyê dewletê xwe îcra dikir, lê di serdema modernîteya kapîtalîst de tevahiya civakê li desthilatdariyê gerandin. Bi gotineke din; tevahiya civakê bi nexweşiya xwe desthilatdarî dihesibîne xistin. Bi rêya saziyên Antony Giddens ji wan re dibêje; 'nedomdar' desthilatî hat belavkirin û ev her çiqas nexweşiyek be jî ya rastî xweseriyeke modernîteya kapîtalîst e. Di vê mijarê de hin îdeolojî û sazî bi roleke diyarker radibin. Ez ê van xusûsan di beşê ji niha pê de bigirim dest û li ser rawestim.

Bêguman wexta desthilatdariyê bi tevahî civakê dixin ev nayê wê maneyê ku gelekî bi hêz bûye. Di heman demê de tê wê maneyê ku gelekî neçar e, belengaz e, di pêvajoya jihevdeketinê de nêzî qonaxa dawî û leza dawî bûye. Di her tiştekî de wexta tişt digihîje hedê xwe du tişt diqewimin: ya pêwendîdarî wî-wê di rewşa dawî de yan divê pê bike; yan jî yê-ya pêwendîdarî wî-wê tiştekî neke û ew tiştê birize. Mînak wexta sêv gihişt û baş sor bû, ya divê mirov bike wê ji çîqlê wê bike. Eger ev neyê kirin, wê piştî demekê sêvê birize, kurmî bibe, pûç bibe û biqede. Mînak belkî çor bû, lê ji bo desthilatdariyan li cih e. Jixwe diyardeya desthilatdariyê wexta bi modernîteya kapîtalîst tê avakirin nexweşiyek e, û mirov dikare wê weke gihiştiye asta rizînê bihesibîne. Bêhn pê ketiye, genî bûye. Bi gotina Bakunin desthilatdarî ewçend riziya ye ku mirovê herî bi exlaq û saxlem xwe pê bike wê nexweş bikeve.

Bi temamî weha tê gotin: 'Wexta mirov taca desthilatdariyê deyne serê mirovê herî demokrat wê di nava bîstûçar saetan de wê bike dîktatorekî herî rezîl.' Ev rast e. Desthilatdariya dirize weke tacekê deynin serê jina herî bindest, ew ê jî di nava bîstûçar saetan de bibe dîktator. Ji bo mirov pêşî li vê rizîn û nexweşiyê bigire bi tenê rêyek heye, ew jî avakirina sîstema modernîteya demokratîk e.

F- Modernîteya Kapîtalîst û Dewleta Netewe

Têgîna dewleta netewe bi qasî ku di tariyê de hatiye hiştin ewqasî jî yek ji wan têgînanê, herî zêde hatiye berevajîkirin. Bi îsrar ji diyarkirina rola wê ya sereke û fonksiyona wê ya rastî direvin. Mirov dikare bibêje; zêdetir bi armancên propagandîf tê bi karanîn. Bi taybetî hewl didin tîkiliya wê ontolojîk bi faşîzmê û milletgiriye re xuya neke. Çawa ku hewl didin tîkiliya tenik û zirav a modernîteya fermî bi faşîzm û milletgiriye re ji nedîtî ve tînen. Ev helwest bi tenê xweserî bûrjûvayên lîberal nîne. Sosyalîst jî di mijara dewleta netewe de yan parêzvan xuya dikin, yan jî mîna ku gelekî bê qîmet e, bi gotin û peyvên ji rêzê nêzîk dibin. Ya rastî, ji bo guhertin û tîgihîştina li serdema me, têgîna dewleta netewe tîgîneke kîlîf e. Herçiqas ez Antony Giddens kêmbibînim jî ji ber ku girîngiya wê destnîşan kiriye, ez vegotinên wî yên di vî warî de weke yên mijarê rohnî dikin qebûl dikim.

Heta vir min gelek mijar pêşkêş kirin. Bi awayekî mirov dikare wan ji bo binavkirin û fonksiyona dewleta netewe weke pêşamadekarî qebûl bike. Mirov sedemên derketina kapîtalîzmê, tîgînen modernîte, netewe û dewletê di asta pêşnûmeyê de be jî bi nav neke, wê diyarkirina rola dewleta netewe zêde bi kêr neyê. Min mijara Cihûyan jî bi xetên sereke û weke pêşnûme hewl da pêşkêş bikim bi sedema tîkiliya wê

dewleta netewe re heye. Ji bo jihevderxistina pirsgrîkên civakî yên roja me ya îro çawa ku analîzkirina dewleta netewe têgîneke kîlît e, her weha ji bo jihevderxistina mijara dewleta netewe jî mijara Cihûyan di çarçoveya şaristaniyan de weke dîrokî-civakî herî kêr divê bê binavkirin û ev yek têra xwe hîn dîke û weke mînak xwedî qîmetekê ye. Bêyî ku mirov dewleta netewe û mijara Cihûyan ji hev derxîne, hewl bide maneyê bide qirkirina Cihûyan wê ev yekê gelekî kêr û çewt, ango wê gelekî ne rast be. Trajediya Rojhilata Navêrast a îro têra xwe analîzên tene kirin piştrast dikin.

- 1- Dewleta netewe formê pêkhatina yekdestdariya kapîtalîst e. Li Hollanda û Ingilistanê hînê di sedsala 16. de ji bo şikandina armancên împaratoriye yên Franse û Spanyayê formekî dewletê yê pêdivî pê hebû şeweyê pêş dewleta netewe bû. Prensiya Hollandayê û Qraltiya Ingilistanê wê ber bi dewleta netewe ve biberidin û hewl bidin serdestiyê bi dest bixin. Bi Konsensusa Westphalia ya 1649'ê hemanê neteweyî di navbera dewletan de derket pêş û bi vî awayî gavê ber bi dewleta netewe ve tene avêtin bi lez dibin. Dewletan weke ekonomî-polîtîka merkantîlîzm kirin esas û ev bû hemanek faktora bazara neteweyî bi hêz û bi lez bike. Zimanê neteweyî, huner û xebatên dîrokê êdî bi dorgirtina dewletê hînê zêdetir cih girtin. Wer lê hat ku hin arîşeyên di qada navneteweyî de û şer bêyî milletgirî û desthilatdariyên tîpa dewletê ne mumkîn bûn bêne meşandin. Şerên Napolyon di vê de bi roleke pêşeng rabûn. Bêyî ku Franseyê bike dewleta netewe nikarîbû şer bimeşîne. Îdeologên Elman ên pêvajoyê ji nêz ve dişopandin, bi tevahî benên serê meselê ne, û ji milletgiriya Elman û dewleta wê ya netewe re hewce ne, di şexsê Napolyon de keşif kiribûn. Milletgiriya Elman a bi lez pêşdebirin, demek berî demekê di yekgirtina Elmanya û avakirina dewleta modernîteyê de bi rola qareseyekî rabû. Paşê pêvajoya wê Hîtlar biafirîne di serê sedsala 19. de wê gavên xwe yên destpêkê biavêje.

Ya rastî mijar zêdetir hûrûkûr e. Bi hîmên modernîteya kapîtalîst re (şaristaniyê) têkildar e. Ev tevgera ku di navenda xwe de lêgerîna li serketinê ya yekdestdarên ekonomîk dihevine, wê ne tenê pêşketina netewî berevajî bikira; neçar wê bi tevahî hemanên netewe dikin netewe bikirana milletgir. Bêyî ku dîn neteweyî bibe, zehmet bû ku serdestiya bazarê ya yekdestdariya ekonomîk pêk bihata. Neteweyîkirina huner û çandê jî bi heman awayî bi pozîsyona yekdestdaran re têkildar e. Neteweyîkirina şeran jî wê bibûya hêmana herî dawî û girîng. Neteweyîkirina van hemanan hemûyan ruhê neteweyî derxist holê û ev jî bi milletgiriye bi encam bû. Xebatên îdeologan ên li ser netewe û dewletê ji zû ve hîmên fikrî yên hewce dikirin amade kiribûn. Pîrr eşkere bû ku ev heman hemû ku li ser bazara neteweyî û li ser bazarê şerekî mezin dimeşand û xwe li ser dikuşt û ferz dikir kapîtalîzma yekdestdar bû.

- 2- Şoreşa îndustriyê ev pêvajoyê bi tevahî bi lez kirin. Piştî bazirganiya mezin pîşesaziye hînê pîrr berhemê zêde çêkir û bi vê xisleta xwe netewebûna bingehîn ava kir. Pîşesaziya neteweyî di çarçoveya netewe de ji bo kapîtalîstan hemûyan dihat maneya hînê zêde karê. Sedsala 19. ji vî alî ve diyarker e. Îndustriyalîzm weke îdeolojiyekê ji nêz ve bi netewebûyîne re têkildar e. Milletgirî di sedsala 19. de îdeolojiya herî nadîde û çalakgera siyasî bû û mirov nikare îndustriyalîzmê ji vê cihê bifikire. Bûrjûvaziya bazirgan weke hecm bi serê xwe nikare neteweyekî rake û hilgire. Merkantîlîzm bi serê xwe wêfê wê yê ekonomîya yekdest a karibe netewe li pey xwe bibe nîne. Bûrjûvaziya bi îndustriyên yekdestdar weke hecm gelekî berfireh bûbû êdî heqê xwe didît ku li ser navê netewe bipewaye. Dîroka xwe ji nû ve nivîsî. Meyla xwe ya felsefî zelal kir. Çanda neteweyî kir parçeyekî dîrokê. Mohra xwe li artêşa neteweyî û perwerdeya neteweyî xist. Pîşesaziya neteweyî bi bûrjûvaziya xwe di çarçoveya netewe de serketin û serdestiya kapîtalîzmê mayînde bû.

Têgîna jêre şoreşa bûrjûvaziye tê gotin, ji ber ku van pêvajoyan hemûyan di nava xwe de dihevine manedar e. Naxwe bi serê xwe tenê şoreşên Ingilîz, Franse û yên weke wan berevajiyê tê gotin şoreşên bi plan ên bûrjûvaziye nînin. Ya bûrjûvaziye kir ew bû ku zanîbû van şoreşan li

gorî berjewendiyên xwe bi kar bîne. Ji lewra şaş e ku mirov şoreşa îndustriyê weke serketina çîna bûrjûvaziyê bibîne. Ev şoreş jî encama danehevên mezin a dîrokê ye.

Bûrjûvaziya yekdestdar û egoîst di her qadê de çawa kir ev qad jî desteser kir û xwe û kara xwe ferz kir. Çawa ku ekonomî qadeke civakî ye, û hewcedariyê bi bûrjûvaziyê nabîne, pîşesazî jî qadeke ekonomiyê ye, û hewcedariyê bi bûrjûvaziyê nabîne. Ya yekdestdarên bazirgan kir ew bû ku li gorî bazirganiyê bi awayekî dîrokî dest danîn ser vê qada ku hîne zêde karê tîne. Xwediyên ti şoreşên rastî bûrjûvazî nînin. Çi teorîk, çi jî pratîk di amadekariyên şoreşa îndustriyê de bûrjûvazî nînin. Şoreşa îndustriyê ew e ku ekonomî di nava pêşketina rîtma dîrokî-ekonomî de yek ji gavavêtinên mezin û girîng e. Mîna şoreşa cotkariyê ya di dema neolîtîkê de ye. Di her dema dîrokê de hilberandina ekonomiyê pêş ketiye, cewherê wê yekdestiya ekonomiyê dewlet û hevkarên wê li ser deverên bi bereket dibin yekdestdarên nû yên çavsorî, çavkorî û bi îhtîras wexta hewce bibînin bêperwa hêzê bi kar tînin. Dewleta netewe ya esas di nava van yekdestdaran de hîmê xwe yê maddî dibîne. Nebîne û tab jî neke çêdike.

- 3- Nava salên sedsala 19. qonaxê werçerxê ya dîrokê ye. Yan dewleta netewe ya navendî ya bûrjûvaziyê bi ser bikeve yan jî tevgera konfederatîf a demokratîk a bi tevahî beşên civakê yên li derveyî yekdestên nû û arîstokrasiyê dimînin himbêz dike. Di Şoreşên Ingilîz ên sala 1640 û 1688, û Şoreşa Franse ya sala 1789'an de di nava hêzên serhildanê de cihêtiyê berçav xuya nake, lê ev herdu meyl û ekol bi rola esasî radibûn. Komîngêrên di Şoreşa Franseyê û Levelên di Şoreşa Ingilîz de nûnerên meyla demokratîk bûn. Ev meylên behsa wan têne kirin paşê têne tesfîyekirin. Şoreşên 1848'an bi temamî şoreşên gel bûn. Xebatên K. Marks û F. Engels ên heta 1848 yên Lîga Komînist û Manifestoyê li cih in, û gavên dîrokî ne. Kengî şoreş li bêbextiya bûrjûvaziyê rast hatin û bi her cure hêzên paşverû re li hev kirin ev têkçûna wan a pêşî ya stratejîk bû. Bihara gelan kurt ajot û dîsa zivistan reş hat. Şoreşgeriya bûrjûvaziyê jî bi berjewendiyên wê yên keliyê ve girêdayî bûn. Bi sereketibûya, wê desthilatdariya siyasî pîr zû bikira yekdestiya ekonomîk. Li şûna ku her tiştî ji dest bide, zanîbû yê di destên xwe de biparêze û qîma xwe bi destketiyên bi sînor bîne. Alîgirên berê yên qraltiyê û arîstokrasî jî negihîştibûn hevîyên xwe. Mîna hêzeke tewazunê dewleta netewe di vê pêvajoyê de wê bi hêz bibe. Navenda yekdestên ekonomîk û siyasî bi dewleta netewe re hev digirin û ev yek jî pêvajoya paşê diyar dike. Salên 1861 û 1871 bi awayekî fermî salên îlankirina dewletên Îtalî û Elman in. Paşê jî wê dor bihata îlankirina dewletên din ên netewe.

Pêla şoreşa nû kengî weke hevî dikirin nemeşiya, Marks xwe vekişand Londonê. Kapîtal xist ber lêkolînê. Ceribandina wî ya Enternasyonalê xebateke komeleyê bû. Komînistên Elman di navê de Marks û Engels jî kengî dewleta netewe ya navendî kirin esas wê wextê bi awayekî objektîv têkçûn qebûl kirin. Bi teoriyên krîz û pêsîrtengiyê li gorî ketina kapîtalîzm bername, rêxistin, stratejî û dersên taktîkî her çûn li dijî civakê, lê bi kapîtalîzmê re di nava qalibên heman modernîteyê de li hev kirin û bi vî awayî veguherîn tevgerê welê ya para xwe ji yekdestdarên ekonomîzm ji wan re tê gotin bigirin. Ekonomîzm, tê maneya qebûl kirina bernameya dewletên netewe û ekonomîya yekdestdarên pîşesaz. Şoreşa Sovyetê jî weke yên beriya xwe nikarîbû nebe destîkê dewleta kapîtalîzmê ya yekdestdar + dewleta netewe. Jixwe Şoreşa Çînê jî piştî aloziyê demdirêj nikarîbû xwe ji heman aqûbetê xilas bike û li ser heman rotayê dewleta netewe ya Çîn + kapîtalîzma yekdestdar a Çîn + bi yekdestdarên global re lihevkin.

Kategoriya em ji wan re şoreşên rizgariya neteweyî dibêjin ew şoreş in ku hîne zêdetir bi zêhniyeta modernîst re têkildar in, pîşesazî û dewleta netewe pîr zêde di bernameyên xwe de bi cih kirine. Herçiqas di nava wan de gelek mînakên sosyalîzma pêkhatî hebin jî bernameya wan a hevpar yek tişt e. Tevgera sedûpêncî salî bi navê sosyalîzma zanistî hat meşandin, sedema serketina wê ew bû ku nikarîbû bibe xwedî wê hêza ji modernîteya Rohnîbûnê bibihure û li şûna wê modernîteya demokratîk bi teorîk, programatik, stratejîk û taktîk pêk bîne. Ya rastî, ev

niyeta wê jî tinebû. Bi tevahî nîşane didin xuyakirin ku ev tevger xwedî karektereke bûrjûvaya piçûk e, asoya wê teng e, bi qasî ku bi serketinê serxweş dikeve bi xisletên ku wê bi hêsayî radestî sîstemê dike, dibe yek.

Anarşîstan ev pêvajoyên protesto kirine. Lê nexasim, tevî ku Bakunin, Proudhon û Kropotkin rexne û pêşniyarên girîng ên bernameyê kirin jî ji ber ku xwe bi rêxistin nekirin, ji aliyê îdeolojîk ve xwe teng hiştin û civak seresere nas kirin, her weha ji ber têgihîştinên wan ên çalakiyên ferdî nikarîbûn bibin alternatîfa siyasî. Destwerdana wan a li pêvajoya dîrokî serketina çav li rê bûn neanî. Herdu êkol jî qelsiyên wan ew bû ku felsefeya Rohnîbûnê weke hebû qebûlkirin û bi awayekî dogmatîk bi zanista pozîtîvîst girêdayî bûn. Serneketin zêdetir bi sedema îdeolojîk ve girêdayî bû.

Murray Bookchin dibêje; heta bi salên 1850 li Ewrûpayê meyla kedkarên gund û bajaran zêdetir ber bi konfederasyonê demokratîk heye, lê ji ber ku sosyalîstan xwe radestî têgihîştina dewleta netewe ya navendî kirin ev şens bi tevahî ji dest çû. Bookchin bi van gotinên xwe wer xuya dike ku bûyerên di qada civakî de diqewimin zêdetir nêzî rastiyê teşxîs kirine.

- 4- Wexta dewleta netewe ya Elman di sala 1870'yî de hat îlankirin, yê pêşî ev tehlûke mezin dît fîlozofê mezin Nietzsche bû. Ji lewra mirov Nietzsche weke pêxember muxalîf ê serdema kapîtalîst bi nav bike, li cih e. Di demekê de ku sosyal demokrat jî di navê de ji vê bûyerê li çepikan didan, wî şerma mezin a mirovatîyê têde didît. Ez ne şaş bim, xulaseya şîroveyan wî weha bû: 'Dewleta dibe Xwedê, ferd û kedkarên dibin morî, civaka xesandî û pîrekî.'

Rexneya Proudhon a li welatîbûnê hînê balkêştir e. Mîna ku ferdê roja me ya îro hê ji mêj ve dîtiye. Max Weber civak di bin bandora modernîteyê de weke 'civaka li pişt caxên hesinî hatiye girtin' bi nav dike. Binavkirin û şibandinên hînê xeternak di dinya romanî de hatine kirin. Kengî civak di feqa dewleta netewe de tê asêkirin şîroveyan bi heman rengî zêdetir dibin. Lê belê ev rexne û pêşbînî hemû ji bernameyê berçav a çareserî û azadiyê dûr in. Ji sedsala 16. heta dawiya sedsala 20'an gelan û rewşenbîran bi awayekî di dîrokê de ti carî neyê muqayesekirin li ber xwe dan. Gelek serketinên demborî jî bi dest xistin. Lê hegemonya global a di serdema yekdestdarên fînança kapîtalîzmê de hînê bi hemû heybeta xwe li ser piyane û ev yek jî nîşan dide ku meyla modernîteya demokratîk ji kêmasiyên mezin ên çareseriyê, li ser xeta bername, stratejî, rêxistin û çalakiyê ji çewtî û kêmasiyên xwe rizgar nebûye.

- 5- Divê mirov sê hêmanên sereke yê modernîteyê bi giraniyê yekdestê çareser bike û li ser vî hîmî hêmanên sereke yê modernîteya demokratîk bi entelektuel û rohnîbûneke mezin û her cure tevgera civakî bide meşandin û ev yek wezîfeyê her dema şarîstaniyê ye ku paşve nayê xistin û dest jê nayê berdan. Rexnekirina kapîtalîzmê ji hedê xwe zêdetir kêr û çewt hatibe kirin jî ji ber ku hatiye kirin, divê mirov berê tîr bide dewleta netewe û bi rexnekirina îndustriyalîzmê temam bike û ev yek di serdema sêyemîn a fînança yekdestdar de giraniya xwe ya di têkoşîna civaka demokratîk, wekhev û azad de diparêze. Em jî ya para me dikeve pêşkêş dikin.

Çi di pêkhatina dewleta netewe de, çi jî di domdarkirinê wê de wezîfeya zemqê ji aliyê her cure milletgiriyê ve tê meşandin û êdî zehmet nîne mirov vê tespîtê bike. Di vê rewşê de ez bala we dikîşînim ku em milletgiriyê weke hêmanekî îdeolojîk ê rola xwe ya xweser heye digirin dest. Dibe ku rastir be, mirov jêre bibêje, îdeolojiya pozîtîvîst-laîk dînî kirine. Di qonaxa derketina sîstemê de nêzîkbûnên pozîtîvîst û laîk herçiqas ji zêhniyeta modernîteya demokratîk dûr bin jî ji bo bihurîna ji dogmatîzma kevneşopiyê bi roleke erênî rabûn. Di pêşketina şîroveya zanistî de para wan heye. Lê belê sîstem, ji ber ku ji nivê sedsala 19. û pêve serketina xwe ya siyasî û aborî pêk anîbe jî û li aliyê din, ji ber tehdîta çalakiya demokratîk a dewam dike û weke ku li cem her şarîstaniyê hatiye dîtin, ji aliyê îdeolojîk ve ber bi dînîbûnê ve çû. Milletgiriyê jî bi zêdeyî bersiva vê pêdiviyê dida.

Piştî van daxuyaniyên pêş ên weke destpêkekê der barê dewleta netewe de, li ser girîngiya mijarê ceribandina analîzên hîne berçavtir û bi detaytir gelekî hewce ne, û mirov dikare gelekî jê hîn bibe.

a- Eger em bi awayekî berfireh bi nav bikin, em dikarin bibêjin; di dema modernîteya kapîtalîst de amûrên desthilatdariyê yê li tevahiya civakê belavbûne û di çarçoveya huqûqî de ji yekîtiya ferdên bi navê welatî re em dikarin dewleta netewe bibêjin. Di vir de têgîna diyarker, diyardeya desthilatdariyê ye ku li tevahiya civakê belav bûye. Meşrûiyeta tevahiya dewletê berê bi saziyên wan û kadroyên wan ve bi sînor bû. Bi dewleta netewe ji vî sînorî dibihur in. Cewherê dewleta netewe ew e ku welatî yan jî ferdên dewlet dixwaze wan li gorî berjewendiyên xwe yê ekonomîk, îdeolojîk û sazî çêke, mîna endamekî heq û wezîfeyên dewletê ne, wan bi dewletê ve dîkin. Yek ji mijarên sereke yê dewleta netewe girîngiyê pê dide çêkirina welatî ye. Ji bo vê yekê jî hewl dide ji gelek hêmanên weke îdeolojî, siyasî, ekonomî, huqûqî, çandî, eskerî, dînî, perwerdeyî, cinsî û medyayê sûd werbigire.

- 1- Amûrê herî bi tesîr ê îdeolojîk milletgirî ye. Di buhayê dînekî nû de ye. Milletgirî buhayeke welê ya pîrozîyê bi dewleta netewe dide ku wê weke 'Hebûna Xwedê ya li rûyê erdê' bi nav dike. Yek ji erk û wezîfeya dîne nû ew e ku divê mirov wer bi dewletê ve bê girêdan karibe xwe di rêya wê de bide kuştin û wê weke buhaya herî bilind qebûl bike.
- 2- Bandora hêz û balkêşiya desthilatdariya siyasî ji bo ferd bi welatî be gelekî tê bi karanîn. Nexasim partiyên siyasî bi roleke bi vê armancê radibin. Rêya herî kurt ji bo ferd diçe rêzdarî û ewlehiyê ew e ku divê bibêje; 'Dewlet a Min e'. Bi vê xwe dikare nêzî desthilatdariyê bike û xwe pê xweş bike.
- 3- Xisleta yekdestiya ekonomîk a dewletê bi şoreşa pîşesaziyê hîne berfireh dibe û ji ber ku yekdestdariya pîşesaziyê gelekî pêş dikeve, hema hema nêviyê civakê li saziyên dewletê weke karker-karmend têne bi cihkirin. Ev rewş bi serê xwe, dike ku beşekî mezin ê civakê ji bo bibe endamê dewleta netewe ango bibe welatî dixwe nava pêşbaziyê. Zehmet e ku mirov yekdestdarên ji wan re taybet têne gotin ji yekdestdarên dewleta netewe cihê bike. Di navbera herduyan de yekîtiyeke xurt û hevpariyek heye. Zehmet e ku mirov diyar bike, yekdestdariya dewletê ji ku dest pê dike û li ku diqede û di nava vê de cihê yekdestdariya taybetî çî ye. Yekdestdarên taybet ji nêvî zêdetir karê didin dewletê, lê dewlet jî mîna îltîzamên modern derfet û îmkanên bê sînor dide û ji wan re hêsan dike. Ji lewra şeweyê welatîkirina ferd a yekdestdarên taybet hin caran ji dewletê paşverûtir e. Ji ber ku bi bahaneya bê kar hiştinê çawa dixwaze were dikare bi hêsanî perwerde bike. Sendîka jî di demên xwe yê dawî de bi awayekî muhafezakar dewleta netewe parastin û ev jî têkiliya xwe bi van bûyeran re heye. Karkerî bi sosyalîzma pêkhatî re kirin ku bibe millîtanekî dewleta netewe.
- 4- Têkiliya welatîbûnê bi huqûqê re pirr berçav e. Her ferdê dixwaze karê xwe bimeşîne pêdiviya xwe bi nasnameyeke şênîyan heye. Jixwe nasname bi ser xwe tê maneya welatîbûna dewletê. Bi awayekî sembolîk endambûna dewletê îfade dike.
- 5- Serwextbûna li dewlet û desthilatdariyê ku tevahiya dîrokî zindî hatin hiştin ango rêûresma wan, eşkere ye ku di şewegirtina welatîbûnê de gelekî bi kêr hatine.
- 6- Di nava malbatê de bav weke nûnerê dewletê tê hiskirin û ev yek jî bandora cinsiyetê nîşan dide. Di nava malê de her mêr li hemberî jinê tê maneya dewletê. Bi vî awayî hiskirin ji aliyê tevahiya civakê jî mirov dikare qebûl bike. Dewleta netewe bi vî awayî hiskirinê hîne zêdetir perwerde kir û hewl dide kirasê wê li gorî xwe bibirre.

- 7- Saziya eskertiyê yek ji saziyên sereke yên dewletê ye. Li vê saziyê nixê bingehîn ên dewleta netewe weke nasnameya ferd li mejî û hisên wî têne kolan û niqirandin, û ji nû ve tê çêkirin. Her saziya weke vê ya dewleta netewe xwedî heman fonksiyonê ye. Lê ti ji wan nikare xwe bigihîne rola saziya eskertiyê.
- 8- Di pêvajoya dewleta netewe de dîn ji wan amûran e ku milletgiriya herî zêde bi kar aniyê û yekser ew kirine dîna dewleta netewe. Ji ber ku dîn hem neteweyî dikin, hem jî milletgirî dikin, di dema dewleta netewe de weke saziyê civakî herî zêde bi cewherê xwe re ne li hev dibe. Beşê civakê yê li derveyî milletgiriya sekuler dimîne bi milletgiriya dînî bi hebûna nû ya xwedayê berê bi zanibûn an jî xweber bi evdîtiya wî re dibe yek û bi awayekî îxaneta xwe ya hundirîn dike. Şerê dîn û laîkîtiya ji nêz ve bi vê îxanetê re têkildar e.
- 9- Perwerdeya ji dibistana seretayî heta zanîngehê ferd weke welatî amade dike û perwerde saziya herî bi bandor a modernîteyê ye. Bi saziyên eskerî re di vê mijarê de pêşbaziyê dike. Hedefa pêşî ya van saziyan ew e ku welatîyekî ji bo modernîteya kapîtalîst bi awayekî herî ehmeq bigihînin, nixê wê yê bi cihêwazî di tevahiya dîrokî-civakî, guherîn û veguherînê de pêkhatine, pêşî di parzûnkê dînî paşê jî di yê milletgiriya derbas bikin û dawiyê jî di teştî îdeolojiya fermî de distrên. Sofîtiya di vê mijarê de fersax bi fersax ji skolastîkiya serdema navîn bihuriye.
- 10- Medya amûrê herî bi tesîrê modernîzmê yê mejî û dil şuştinê ye. Ev cîhazên behsa wan têne kirin, ji derfetên teknolojiya ragihandinê sûd werdigirin û ji bo gihandina welatîyê dewleta netewe dixwaze rê hêsan dike. Nexasim sê S'yan, seks, spor û sînaetê populer dikin, naveroka wan pûç dikin û ji civakê re wan pêşkêş dikin, bi vî awayî di çêkirina welatîyê efonkêş, herî ehmeq û rezîl de medya bi roleke sereke radike. Ev rêbaz û amûrên ku em hîna jî bi sernavên sereke dikarin hejmara wan zêde bikin, bi awayekî di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin tîp û şêla welatîyekî gihandine. Hedefa bingehîn a jiyanê erebeyek + malbat (peyda kirina pîrek an jî zilamekî û çêkirina çend zarokan) + bibe xwediyê xaniyekî ku karibe rojane standart bixwe û vexwe. Maneya civakbûyîna ji bo xwestekên ferdî yê ji rêzê û rezîl bi hêsayî li aliyekî din têne hiştin. Ji ber ku bê bîr û hafîze hatiye kirin, ji dîrokê jî qut dibe. Ya yeqîn dike ku dîrok e, klîşeyên neteweyî yê milletgiriya ne. Bê felsefe ye, yan jî ji bilî feyde û sûdên herî piçûk, bawer nake ku felsefeyê bextewariyê hebe. Modern xuya dike, lê nava xwe pûç e, hundirê xwe vala ye, 'keriyekî welatîyan' yê ji bo armancên herî tarî (faşîzmê) hatiye amadekirin bazde û ferdê 'civaka girseyî' yan jî ya herî rast NE FERD li naverastê ye.

Di çûna faşîzmê de der barê rola ev tîpa welatî de gelek romanên hêja hatine nivîsandin. Di vê mijarê de gelek nivîskarên navdar hene. Nexasim ev romanên xwe dispêrin analîza qirkirinê mirov gelekî ji wan hîn dibe. Di demên dawiyê de bi bandora postmodernîzmê rexneyên li 'welatî' hatine kirin jî gelekî kêrhatî ne. Di serê astengiya bingehîn a li pêşîya modernîteya demokratîk de welatîyên bi vî rengî yê dewleta netewe û civaka wê wan hildiberîne tîn. Ji lewra yek ji wezîfeyên sereke ya demokratîkbûyîna ew e ku ev dewleta netewe û civakê wê ya ferdê ne ferd diweldîne ji hev derxîne û şaristaniya demokratîk a ferdên demokrat, azad û wekhev angoyê welatîya azad bigihîne ava bike.

- b- Pirr girîng e ku mirov tîkiliya ontolojîk a di navbera faşîzm û dewleta netewe de bibîne. Di mijara faşîzmê de yek ji çewtiya bingehîn ew e ku tîkiliya sîstematîk a bi dewleta netewe re ya hîç nabîne, nikare rave bike, yan jî wexta êdî tîr di kîs de hil nayê bi du gotinan jê dibihure. Lê ev analîza me ya di asta pêşnûmeyê de jî tîrê kiriye ku xizimtiya bi kok a îdeolojiya Rohnûbûnê (îdeolojiyên pozîtîvîst laîk jî di navê de) bi faşîzmê re eşkere daniye holê. Şêweyê

bingehîn ê desthilatdariya modernîteya fermî dewleta netewe ye, dînê wê yê nû jî milletgirî ye. Civakên li parzûnkê milletgiriya dewleta netewe hatibin xistin, ew civak in ku amade ne, timî faşîzmê hilberîn in. Mirov nikare faşîzmê bê dewleta netewe bifikire. Hemin mirov nikare dewleta netewe jî ji yekdestdariya ekonomîk a zêde xurtbûyî (bazirganî + pîşsazî + fîrans) cihê bifikire.

Zehmet nîne ku mirov kok û rîşên faşîzma Hîtler di îdeolojiya Elman de bibîne. Ji bo bûrjûvaziya Elman rêya bi tenê weke dewleta netewe xurtkirina yekdestdariyê bû. Tevahiya sedsala 19. hem di warê îdeolojîk hem jî di warê maddî de îdeolog û bûrjûvaziya Elman ji bo ev tîpa dewletê hilberînin gelekî xebitîn û ev yek tevahiya sedsala 19. karê wan ê herî girîng û serketina wan bû. Çîroka wê dirêj e. Ez di wê rewşê de nînim ku behs bikim. Bêguman di vê de para îdeolog û sermayedarên Cihû divê piçûk neyê dîtin. Li Elmanyayê di navbera Cihû û Cihûtiyê, milletgiriya Elman û faşîzma wê de têkiliyeke diyalektîk bi sedan lêkolînê piştrast kiriyê û helwesta me ya teorîk jî ev têkilî îspat kiriyê.

Modela Elman paşê ji tevahiya tevgerên dewleta netewe û milletgiriyan re bûye îlham. Di serî de sosyalîst, qelsiya bi tevahî antî-faşîstan ew bû ku nikarîbûn têkiliya sîstematîk a di navbera dewleta netewe + yekdestdarî (yekdestiya dewlet û taybet) + faşîzmê de bibînin. Ji vê jî zêdetir, nikarîbûn pêwendiya ontolojîk a di navbera modernîteya kapîtalîst û faşîzmê de ji hev derxin.

- c- Meseleya Yekîtiya Sovyetê û dewleta netewe mijareke din e ku hînê bi girîngî li benda çareseriyê ye. Hînê di dema Marks û Engels de çarçoveya têkoşîna bingehîn a ji bo çîna karker dewleta netewe ya navend Elman hatibû qebûlkirin û ev yek jî makeya tevahiya şaşiyên bû. Li Elmanyayê heta nivê sedsala 19. serhildanên gund û bajaran ên ji bo pêkhatinên konfederatîf ên demokratîk paşverû hatin dîtin û piştgiriya dewleta netewe ya navendî hat kirin ku ev bi xwe di nava fikrên Marks û Engels de cih digirin. Di vê mijarê de fikir û rexneyên Bakunin û Kropotkin hînê qîmeta xwe ya aktuel diparêzin. Ev tespîten Marks û Engels sedema bingehîn in ku Enternasyonala Yekemîn û Duyemîn weke ber biavêje pêk tên. Bi bûrjûvaziya pîşesaz a Elman re bi awayekî berçav hevgirtinek hatiye kirin heye. Jixwe ev xusûs bi awayekî pîr eşkere hatiye nivîsîn. Encam, di nava dewleta netewe de helîne. Çîroka sedûpencî salî ya Marksîzmê çîroka qurbanbûna vê şaşiyê ye.

Ezmûna Sovyetê û Çîna roja me ya îro mînak in ku vê piştrast dikin. Rûsya jî hînê negihîştibû salên 1920î rengê demokratîk ê Sovyetê bi dawî bibû. Li dawiyê tenê rêyek mabû ew jî bi modela dewleta netewe avakirina sosyalîzmê bû. Ji bo vê jî bi tevahî muxalîf hatin tesfîyekirin, gundîtiya ku hêza sereke ya demokratîk bû hat tinekirin û rewşenbîr hatin bédengkirin. Bi vê re ya derket holê 'Sosyalîzma Firewnan' bû. Modernîteya demokratîk nehatiye hişê mirovan. Ya rastî hatiye astengkirin. Mijara behsa wê tê kirin di demokrasiyê de dîsa bi awayekî beravêtî di salên 1990î de ji nû ve dikeve rojevê. Ez rast nabînim ku li hemberî faşîzma demê ya Hîtler bibêjim faşîzma Stalîn. Ew du tevgerên cihê ne ku ji çavkaniyên cihê tên. Lê mînaka Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS ezmûneke sosyalîzmê nîne û sosyalîzmeke bingehê xwe li ser şaristaniya demokratîk daneyne wê pêk neyê û ev ezmûneke dîrokî ye ku vê rastiyê bi bandor li pêş çavan radixîne.

Mao bi demokrasiyê re mijûl bûye. Rexnekirina Sovyetê girîng e. Şoreşa çandê piştrast dike ku hin tişt rast namesin. Lê belê ne asta têgihîştina Mao, ne jî amûr û rêbazên xwe spartibûnê di wê astê de nebûn ku ji ezmûna Sovyetê û nuqtaya Marksgir pê xapiyabûn bibihure. Çîna îro di vê mijarê de gelek tiştan rave dike.

Tevgerên Rizgariya Neteweyî ku pîrraniya wan li ser xeta sosyalîzma pêkhatî meşîyan, hînê ji serî ve bernameya xwe bi giranî dewleta netewe hesabandine. Ev modelên pêkanîn bi tenê bi hevkarîya DYE, YE, IMF, Bankeya Cîhanê û yekdestdarên kapîtalîst ên sereke li ser piya man, wexta mirov vê rastiye li ber çav bigire divê mirov li rewşa wan a her çû antî-demokratîk û muhafizekarbû matmayî nemîne.

Mînaka herî xemgîn sosyalîzma Baasî ya Seddamî bû. Ji bo yê dixwazîn fêhm bikin mînakek e ku di buhayê zêr de ye. 'Dewleta xweşhal' ya sosyal-demokratîk bi ti awayî ji dewleta netewe cihê nîne. Dîsa di vê mijarê de sosyal-demokratîk Elman ên ji dinyayê re pêşengiyê dikin bi ekonomîzma xwe bi qasî zirara Hîtler da dewleta wan a netewe jê zêdetir karê ji welatê xwe re tînin û bi vî awayî hînê cihê xwe yê zexm diparêzin. Lê di berdêla vê de jî tevgera demokratîk a dinyayê 'dixesînî' û dixin yedeka bûrjûvaziya xwe!

- d- Yek ji encamên xeternak ên dewleta netewe rê li ber vekir tevgera asîmîlasyon, tesfiye û hilweşandinê ya li ser mîrateya çandî ye ku di dîrokê de bi awayekî nedîtî kiriye. Yek ji xisleta herî zêde dewleta netewe destnîşan dike ew e ku xwe dispêre etnîsîteyê serdest û bi tevahî etnîsîteyên din tevî çanda wan a hezar salan (yek ziman, yek netewe, yek welat û yek dewlet slogana sereke ya Hîtler bû) tine dihesibîne û bi vê re wan tesfiye, asîmîle û hildiweşîne. Di dîrokê de ti hêza îdeolojîk û zordest serî li tevgerên bi vî rengî nedaye û ev yek bi şeweyê pêkhatina dewleta netewe ve têkildar e. Polîtîkayê çandê ye, bi yekê dest pê dike yek dişibe ya din, welatî û sazîyên yek dişibe ya din, ji yek rengî ne, yan bi tevahî ripîreş in, yan jî weke çoleke çilî spîne. Darwînîzm, ango biyolojîzm xwestine li ser civakê bi cih bînin. Yek ji gunehê xeternak ê pozîtîvîzmê kirî jî di vê qadê de ye. Yek ji pîvana beridandinê qebûl dike ku çandên herî bi hêz divê çandên din bihelîne. Bêguman wexta ev jî bê kirin wê beridandina mîlyon salan a mirov tine bê hesabandin an jî wê bê tinekirin.

Di roja me ya îro de her ku diçe çand pûç dibin, heybete xwe namînin, cazîbeya xwe kêmbûnê û êdî îlham nadin, ev bi tevahî ji ber tevgera dewleta netewe weke bûldozerekê li ser rêûresma çandî dimeşîne, pêk tê. Bi hezaran ziman, bi deh hezaran qebîle, eşîr, qewm, mîrateyên arkeolojîk, şeweyên cihê yê jiyane ango çand hemû bûn qurbanê vê polîtîka yek çandê ya qirkirinê. Diyar jî nîne ku wê ev qirkirina çandê li ku bisekine. Civaka netewe, ferdê netewe û dewleta netewe ya ji yek reng û şeweyî wê ne tenê faşîzmê hilberîne; wê jiyane jî bike mîna çolê û wê bike cinawirekî ku timî li hedefeke pêre şer bike bigere. Encam şerê dîn, ziman, etnîsîte û çandên din e ku kes nikare ji navê derkeve. Roja me ya îro bi van şeran diçelqe û tevlihev dibe. Hîtler destpêka vê çanda şer e, û sembola wê ye. Roja me ya îro rastiya vê sembolê di pratîkê de dibîne. Dîsa ji bo yê dixwazîn hîn bibin mînaka Iraqê di buhayê zêr de ye û bûyerên li vî welatî diqewimin li ber çavan e.

Dewleta netewe tevgera şer a eskerî û siyasî nîne ku mîna di Şerê Cîhanê yê Duyemîn de tenê bi dewlet û çandên derketine pêş re têbikoşe. Li dijî tevahiya rêûresma civakî-dîrokî, her pêkhatina nû ya cihê ya hêviyê bide ji bo paşerojê tevgera şer a girseyî ya civakî ye. Di mentiqê damezrandina dewleta netewe de, di hedefa wê ya ekonomîk, civakî û siyasî de yek netewe, yek dewlet, yek ziman û yek welat heye. Ev yekê hene wê timî hebûna xwe bi awayekî yek dewam bikin, carnan eşkere carnan veşartî, carnan bi awayekî xwînrij carnan jî bi awayekî demagojîk wê li her bereyî weke şerekî mayînde dewam bike û ji vî bêtir jî maneyek xwe ya din nîne!

- e- Dewleta netewe di qada siyasî de jî girîngiyê dide yek tîp û şeweyî. Çawa ku ji nasnameyên neteweyî yê cihê re cih nîne, her weha ji pêkhatinên siyasî yê cihê re cih tineye. Mebest ji dewleta navendî, bi gotineke din mebest ji dewleta weke avahiya unîter tê binavkirin ew e ku yek ji şertê bingehîn ê demokratîkbûnê li ser hîmê cihewaziyên xwe meşandina siyasî ye

derfet û îmkân dike. Ji ber ku vê yekê ji bo yekparebûna dewletê tehlûke dibîne. Di asta herî nizm de qebûlkirina erkan ji bo rêveberiyên xwecihî di vê çarçoveyê de bi şik û guman dibîne. Burokrasiya navendî hêza wê ya sereke û qurmê wê pêk tîne. Dewleta netewe ew dewlet e ku ji aliyê burokrasiya modern ve hatiye afirandin. Tevahiya civakê di qefesa ji caxên hesinî de di bin çavan de digire. Di mijara partî û civakên sîvîl de şertê wê yê bingehîn ew e ku divê tevgerên wan bi polîtîkayên dewletê re wekhev bin. Ji lewra di çarçoveya pîvana demokrasiyê pluralîzmê de ku dest jê nabe, pêşketina rêxistinîyên cihê yên ekonomîk, çandî, civakî û siyasî timî tehlûke dibîne û di bin çavan de digire, dişopîne. Rê nade ku bibin alternatîf û bi vî awayî derfet û îmkân nade ku di rêveberiyê de cih bigirin. Dewleta netewe, ji ber xisleta xwe ya pêkhatinê li dijî pluralîzma siyasî ye û ji ber vê yekê antî-demokratîk e. Di çarçoveya dewleta netewe de têgihîştinên demokrasî û sosyalîzmê ango sosyalîzma pêkhatî û yên din bi ti awayî pêş neketina wan û tesfîyebûna wan, me berê diyarkiribû ku yan ji ber parastina wan a dewleta netewe yan jî ji radestbûna wan a dewleta netewe tê. Eger dewleta netewe û demokrasî weke du avahiyên cihê bi awayekî bi pîvan li hev bikin, mirov dikare behsa avahiyeke li demokrasiyê vekirî bike.

- f- Dewleta netewe ne bi tenê yek tîp ferd diafirîne; di tevahiya yekparebûna civakê de jî yek tîp dinyayeke his û zêhniyetê empoze dike. Bi vî awayî desthilatdariya xwe hem li tevahiya civakê belav dike, hem jî civaka tek tîp û civaka dewleta netewe diafirîne. Hedefa wê avakirina civakeke korporatîf e, ango modela civaka faşîzmê ye. Divê mirov desthilatdarbûna civakê şaş fêhm neke. Berevajîya wê rast e. Dewleta netewe sazî û kesayetên xwe yên sîxur di tevahiya çavîyên civakê de bi cih dike û bi vî awayî hewl dide bi berfirehî û kûrahî desthilatdariya xwe xurt û zêde bike. Civaka weke kerîyan tê ajotin bi vê rêbazê tê çêkirin. Ango belavbûn û bi cihbûna desthilatdariyê li civakê tê wê maneyê ku li dijî tevahiya civakê şer tê îlankirin. Naxwe nayê wê maneyê ku civak bi xwe dibe desthilatdar. M. Foucault bi xwe girîngî bi vê mijarê dide. Mêrtiya li ser pîreka xwe serwer weke saziyeke sîxurtiyê bi vê rolê radibe. Civaka cinsiyetgir bi polîtîkayên seksê weke nexweşiyeye weba û vedigire li tevahiya civakê belav dibe û bi civakê re şer dike. Nexasim jin bi awayekî hûrûkûr tê kolekirin. Wexta ku yeqîn dike mîrbûyî azadiye wê wextê jîntî têkçûye. Hem jî têkçûneke hûrûkûr!

Di civakê de fonksiyona huner û sporê êdî di xizmeta dewletê de ye û saziyeke sîxur e ku bi civakê re şerekî dijwar dimeşîne. Nexasim bernameyên spor û çandê yên populer bi vê armancê bi awayekî berfireh têne bi karanîn. Sermayedarên global bi zanîn qadên seks, spor û sinaetê pûç kirine û ew bi awayekî bi tesîr kirine saziyên civakê yên sîxur û bi vî awayî di demên dawiyê de kirin ku qadên behsa wan têne kirin li hemberî civakê bibin tevgerên şer ên bi bandor û bi tesîr. Em wexta vê nirxandinê dikin, bêguman em çalakiyên cinsî, sportîf û hunerî bi hebûna wan a cewherî mehkûm nakin. Berevajî, qadên em li ser disekinin divê ji bo bexteweriya civakê di çarçoveyê berfireh de li ser hîmekî etîk di xizmeta civakê de bêne bi karanîn û ev yek jî ji wezîfeyên bingehîn ên şaristaniya demokratîk e.

Spor ji bo civakeke bi sihet amûrek e, lê di çarçoveya dewleta netewe de kirine amûrê şan û şerefa dewletê. Mîna ku di şer de bin, spor bi tenê kirine amûrekî şerê desthilatdariyê yê serketin û binketinê. Nexasim spora fûtbolê ji bo dewletên netewe weke yekdestdariyeke desthilatdariyê tê bi karanîn. Spor hem veguherandine dewleta netewe, hem jî li dijî civakê wergerandine qadeke şer a bi tesîr.

Hem dewlet, hem yekdestdarên taybet, hunerê di warê civakî de weke qadeke duyemîn a şer dibînin. Nexasim çanda popê û çanda erebeskê di êsîrgirtina çanda şabûnê ya civakê de bi roleke bi bandor radibin. Mîna ku artêşeke staran civakê gullebaran dikin. Hunerê klasîk ji pêş çav tê xistin, çanda gel populîze dikin û bi vê yekê wê ji fonksiyona wê ya esas a hezarê salan

dûr dikin û di îmhakirina wê de wê dikin amûrekî welê berevajî bi rolekê radibe. Seks an jî seksualîte bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin, kirine objeyeke bi civakê re şer dike. Ti amûr bi qasî seksualîteyê nikare di şer de li ser civakê bi tesîr bibe.

Ez hêvî dikim ku vê mijarê di Sosyolojiya Azadî û Kaosê de bi berfirehî guftûgo bikim, lê ez niha tenê dixwazim di nava kevanekê de têbînîyekê deynim û bibêjim; ji bo her zilamî çalakiya cinsî veguherandine çalakiyêke desthilatdariyê. Çalakiya cinsî ji fonksiyona wê ya biyolojîk a ji bo dewamkirina cins dîr xistine yan jî berevajî kirine û di qada civakî û siyasî de veguherandine fonksiyona belavbûn û zêdebûna bê sînora serweriya desthilatdariya mêr. Çalakiya cinsî veguherandine çalakiya desthilatdariyê. Di tevahiya şeweyên têkiliyên cinsî yê homo û hetero û hwd. de têkiliya desthilatdariyê bi roleke diyarker radibe. Tevî ku bi awayekî berfireh bingehe xwe yê dîrokî heye jî di ti şeweyê dewlet û civakan de bi qasî dewleta netewe û civaka wê bi awayekî sistematîzekirî, pîrbelav û bi armanca desthilatdariyê (ango bi armanca kolekirinê) bi kûrahî û berfireh zêde nehatiye bi cih anîn.

Dewleta netewe bi polîtîkayên seksualîteyê yê hem li hundir û hem jî li derveyê malbatê bi temamî dibe sedema jirêderketineke desthilatdariyê. Jin xwe weke metayeke seksê, mêr jî xwe dike amûrekî desthilatdariya cinsî û bi vî awayî hem xwe û hem jî civakê dixin nava buhraneke exlaqî û dikin qurbanê şerê desthilatdariyê.

Medya di van sê qadan de jî amûrê herî bi bandor ê şer e. Ti amûrî bi qasî medya di bin destê yekdestdarên de di şerê li hemberî civakê de bi roleke hilweşîner ranebûye. Bêguman wexta jî aliyê şaristaniya demokratîk ve jî were bi karanîn wê weke amûrekî pîr bi tesîr ê demokratîkbûnê bi rola xwe rabe.

Dewleta netewe polîtîkayên xwe yê nexweşxane û girtîxaneyan jî bi hostayî datîne û ji bo bi hêzkirina desthilatdariya xwe ya hundirîn û êsîrkirina civakê di roleke bi tesîr de wan bi kar tîne. Kesên ketibin ser rêya nexweşxane û girtîxaneyan, li hemberî desthilatdariyê ji aliyê maddî û manevî ve bi rewşeke welê re rûbirû ne ku dikarin gelek nîrxên xwe ji dest bidin.

Wexta ku dewleta netewe heta bi rehên zîro desthilatdariya xwe ferz dike, ya rastî êdî bi vê li xwe mikur tê ku gihiştîye dawîya dawiyê. Desthilatdariya gihiştîye vê astê rê li pêşiyê tine wê êdî li bin guhê erdê bikeve. Ya hewcedarî pê heye ew e ku divê mirov têgihiştina şaristaniya demokratîk a demokratîkbûnê, rêxistin û çalakiyê li tevahiya yekparebûna civakê ango tevahiya qadên wê belav bike, bi cih bîne.

- g- Ya esas dewleta netewe li ser çîna navîn dilîze. Ya navîn dixê hîmê çîneyetîya xwe. Herçiqas bi awayekî din ji aliyê teorîk ve pêşketina wê mumkîn be jî di pratîkê de pêk nayê. Dewleta netewe xwedayê modern ê çîna navîn e. Di xwestek û zêhniyeta xwe de timî xeyal dike ku wê rojekê bigihîje vî xwedayî û bijî. Bêguman wexta vê dike wezîfe û berjewendiyên xwe jî tedarîk dike. Çawa ku di serdema berê de civakê rûyê rastî yê xwedayan nizanîbû û ji wan îbadet dikirin, çîna navîn a modern a roja me ya îro jî ya rastî xwedayê xwe ango modernîteya kapîtalîst nas nake. Lê hay jê heye ku ji bilî wî ti rêyek din li pêşiyê tineye. Di nava burokrasiya wê de yan jî di nava yekdestdarên wê de wezîfegirtin (di çarçoveya pîşeyan de) tê maneya rizgarbûnê. Civakê bi tevahî jî xwe dihesibîne. Çîneke gelekî egoîst e. Lîberal jî çîna navîn weke yek jî şertê bingehe î demokratîyê dihesibînin. Lê belê berevajîya wê rast e. Çînen navîn ne demokrasî mîna kewareke faşîzmê ne ku lê alavên xwe dide ser hev. Çawa ku têkiliya faşîzm û dewleta netewe ji rengê avabûnê ye, têkiliya faşîzm û çîna navîn jî ji rengê avabûnê ango strukturel e. Şeweyê avabûnê yê têkiliya faşîzmê bi yekdestdariya kapîtalîzmê re vî hukmê der barê çîna navîn de naguherîne. H ebûna îstîsnayan bi tenê meyla esas piştrast dike.

Wexta ku demokrasiya lîberal a esas li ser çîna navîn dilîze, di lîstika herî mezin a demokrasîyê de li hemberî hêzên demokratîk bi ser dikeve û armanca wê ew e ku demokrasîyê pûç û nava wê vala bike. Bûrjûvaziya lîberal, demokratên lîberal di rewşa pêşketinê bi hêz ên demokratîk de dikarin weke bazkekî çepgir bi awayekî erênî rabin. Ya divê haya mirov jê hebe jirêderketina çîna navîn e. Li dijî têkoşîna civakê ya demokratîkbûyîne, kapîtalîzm di warê bi karanîna çîna navîn de têra xwe bûye xwedî tecrûbe û ezmûn. Tawîzan dide, xeyalan hişyar dike û bi vî awayî timî li hemberî zemînê jêrê civakê ditirsîne û polîtîka hundirîn dimeşîne. Di vê çarçoveyê de dewleta netewe şerê dijwar ê çîna navîn e. Dîsa di çarçoveya heman maneyê de dewleta netewe îlahê şerê çîna navîn e. Wer fêhm dike, wer xeyal dike, wer jêre îbade dike. Li hemberî vî xweda û şerê wî yê zêde kiriye, hêzên demokratîk jî neçarî çalakî û zêhnîyeta xwe biafirînin, wekî din jî ti rêya wan nîne. Li hemberî vî xwedayî rêya bi tenê ya mirov karibe pêde biçe ew e ku divê jiyana azad xwe bike rê û alternatîfa bi tenê ya pîroz!

- h- Wexta ku em dewleta netewe digirin dest û li ser radiwest in, wê gelekî bi kêr bê û me rohnî bike ku em modelên wê yên cihê yên di nava wê de nas bikin û em wê bi hin şeweyên dewletan re bidin ber hev. Gelekî girîng e ku mirov weke sazî û têgîn dewleta netewe bi cumhûriyetê re yek negire. Her cumhûriyet dewleta netewe nîne û heta qraliyet jî dikarin bibin dewleta netewe. Ji cumhûriyetan hin dikarin veguherin dewleta netewe. Cumhûriyet zêdetir li demokrasîyê vekiriye. Têkiliyên wê bi civakê re bi şewazê dewleta netewe nîne. Ji yekdestdaran zêdetir dûr disekine. Cumhûriyet rejîmeke hevgirtin û lihevkerîne ye, lê rejîma dewleta netewe yekalî xwe li ser civakê ferz dike û çawa bixwaze dewletê welê li hev çêdike. Rejîma cumhûriyetê di warên îttîfaqên xwe û tewazuna civakê de hay ji xwe heye û guh dide wan, lê rejîma dewleta netewe her cure îttîfaq û tewazunê hildiweşîne, yekbûnê ferz dike û otorîteya navendî her xurt dike; têgihiştin û nirxên cihê yên siyasî, civakî, ekonomîk û çandî dike hedefa xwe û hewl dide wan bihelîne. Cumhûriyet dikare parve bike. Gelek fikrên cihê, çand, etnîsîte, pêkhatinê siyasî, rêveberiyên xwecih û herêmî dikarin di bin banê cumhûriyet û komarê de cih bibînin, lê dewleta netewe weke pêkhatin û zêhnîyete li dijî van şeweyên rengên cihê û yekparebûnane.

Di modelgirtina dewleta netewe de bêtir behsa sê mînakên tê kirin.

Mînaka Franseyê modela pêşî ya dewleta netewe ye. Dewleta netewe li Franseyê ji dayik bûye. Afirîner û xwedayê wê Napolyon e. Nasnameya siyasî esas digire. Qada siyasî û huqûqî aktualîze dike û ji bo ber bi faşîzmeke tîpa Elman ve neçe zêdetir xwedî helwesteke kevneşopiyê ye. Di warê etnîsîte û nijada serdest de zêde çavnebar nîne. Her kesê çand û zimanê Fransî parve dike dikare di nava dewleta netewe ya Franse de cih bigire. Tirkan ji vê modelê îlham girtine. Li dinyayê yên dane ser vê rê hene.

Modela Elman çandê esas digire. Çanda xweserî neteweya Elman hem şertê welatbûnê û hem jî yê dewleta netewe ye. Dewleta netewe ya Elman ji ber ku li ser vî hîmê mezin dibe zêdetir meyldariya wê ber bi faşîzmê ve heye. Bandora xwe li dinyayê kiriye. Tirk jî ji vê piratîkê bi tesîr bûne. Elman ji vê modelê dibihurin.

Mînaka Ingilîz nermtirê wan e. Ingilîz ne weke Fransiyên li pey yekîtiya siyasî diçin, ne jî weke Elmanan yekîtiya çandî esas digirin. Di warê dewleta netewe de mînakeke welê pêşkêş dike ku zêdetir li pêkhatinê siyasî û çandî vekiriye.

- i- Ji bo mirov karibe pêşketin û veguherîna dewleta netewe fêhm bike, girîng e ku ji aliyê zeman ve bigire dest û li ser rawest e. Me gelek caran destnîşankir ku forma dewletê ya bingehîn a

modernîteya kapîtalîst e, û ji lewra mirov wê di nava rêveçûna dîrokê de negire dest nikare rola wê bi temamî fêhm bike.

Hollanda û Ingilistan ji bo armancên Spanya û Franseyê yê împaratoriye bişkinin li dewletên hînê bi tesîr geriyane û vê lêgerînê jî bi xwe re tîpa dewleta netewe xistiye rojevê. Hem ji aliyê siyasî û malî ve, hem jî nexasim ji aliyê jinûve avakirina artêşê ve, li hemberî avahiya berê ya eskerî û siyasî serdestiya wê zêdetir hat piştrastkirin. Berê pêşî di warê deryayê de serdestî bi dest xistin. Di dawiya sedsala 16. de serdestî ango hegemonya li deryayan ket destê Hollanda û Ingilistanê. Di serê 1700î de li Spanyayê bi Franseyê re di şerên xanedaniyê de serdestiya xwe piştrast kirin. Lê belê Franse û Avusturyayê armancên xwe yê der barê împaratoriye de bi ti awayî nediterikandin û ji vê yekê zirareke mezin dîtin. Şensê xwe yê ji bo bibin dewleta netewe ji dest didan. Her weha ji alî malî ve pêkhatinên dewletê bi berdêlên giran li ser wan rûnişt.

Hollanda û Ingilistanê li hemberî xwestek û armancên ji bo împaratoriye destek dan avakirina dewleta netewe. Nexasim polîtîkayeke gelekî bi bandor bû ku Dewleta Prûsyayê weke dewleteke netewe ya xurt derxistin pêşberî Avusturya û Franseyê. Polîtîkayeke din a bi bandor ew bû ku muxalifên Ewrûpayê hemû û di vê navberê de yê li ser şopa dewleta netewe timî palpiştiya wan kirin û bi vî awayî hevrikên xwe hilhilandin, bê taqetkirin. Ji ber ku hema hema bê îmkân bû ku bi dewletên netewe karîbûna. Peymana Westpahaliyayê encama van bûyeran bû. Ewrûpaya dewleta netewe li hemberî Ewrûpaya împaratoriye zemînê xwe berfireh dikir û serdestî bi dest dixist. Di Şoreşa Franseyê de armanca Ingilistanê ew bû ku qralê pêre li hev nedihat bixîne û dîsa muxalifan bixe rojevê. Destek dan her kesê bi qral re nakokiya wî hebû. Bi awayekî din mirov dikare bibêje ku Şoreş di çarçoveyê din de bi temamî nebe jî komployeke Ingilistanê bû. Lê qraliyê paşê bi Cumhûriyet û Napolyon hesabên der barê derbasbûna dewleta netewe de xira kirin. Ingilistan ji Napolyon hema hema xilas bû. Her weha polîtîka Prûsyayê jî diyarbû bi heman encamê re rûbirû bû.

Em mîna keke dişibe ya Napolyon di avakirina Komara Tirkîyê de dibînin. Wexta ku Ingilistanê li hemberî Îttîhadîyên Elmanî destek da muxalifên alîgirê Ingilîzan, hema mîna keke Napolyon xwe dubare bike, Mistefa Kemal Paşa karîbû xwe ji navê derxe. Hem alîgirên Elman û hem jî alîgirên Ingilîz wenda kirin. Gelek ezmûn û tecrûbeyên Ingilistanê yê bi heman rengî hene. Divê mirov van ezmûneyan hûrûkûr lêbikole. Her weha divê mirov ji bîr neke ku bi Masonan polîtîkayên xwe dimeşîne.

Serketina dewleta netewe di çarçoveya Ewrûpayê de di sala 1861'ê de li Îtalyayê û di sala 1871'ê de bi yekîtiya neteweyî ya Elmanyayê re bi hilata van herdu dewletên neteweyî misoger bû. Vê carê jî şerê hegemonyayê ket navbera Ingilistan û Elmanyayê. Salên navbera 1870-1914'an ango çilûpênc salan herdu alî li îttîfaq û hevgirtinê geriyane. Şerê Cîhanê yê Yekemîn derbê mezin li armancên hegemonîk ên Elmanyayê xistin. Şerê Cîhanê yê Duyemîn mîna şerekî tolhildanê bû. Encam bi awayekî dilêşane hilweşîna dewleta netewe ya Elmanyayê bû.

Rûsyayê bi Şoreşa Cotmehê di sala 1917'an de xwest valatiya hegemonyayê ya Elmanyayê tijî bike. Ji ber vê yekê, Sovyet bi lez veguherandin dewleta netewe. Lê belê hevgirtina Ingilistanê xwedî ezmûn bi DYE re, xwestekên Rûsyayê yê hegemonyayê mîna yê Franse û Elmanyayê pûç kir. Bi awayekî fermî jihevdeketina Sovyetê di sala 1989'an de dihat wê maneyê ku Sovyet jî îdîaya hegemonyayê dihat xwar. Hegemonya Ingilistanê ya sêsed salî bi salên 1945'an re di berdêla bibe hevgirtiyekî piçûk ê DYE'yê de ev hegemonîdariya xwe dewr kir. Sovyetê li dijî hegemonîdariya DYE'yê tevgerên rizgariya neteweyî destek kir û ev polîtîka encama şerê sar ê di navbera salên 1949-1989'an de bû. Şerê sar ê di navbera DYE û

YKSS'ê de ji bo dewletên netewe serdemeke zêrîn bû. Tengezariya di navbera wan de derketin û çêbûna gelek dewletên netewe amade kir. Pêvajoya dewletên netewe di sala 1914'an de li Ewrûpayê û di serê salên 1970'î de jî li gelemperiya dinyayê tamam bû. Şerê Cîhanê yê Duyemîn krîza pêşî û ciddî ya dewletên netewe yên Ewrûpayê bû. Yekîtiya Ewrûpayê weke berhemê vê krîzê derket holê.

Mijara divê bê rohnîkirin ew e ku modernîteya kapîtalîst çima dewleta netewe weke model pêşdebiriye. Tevahî vegotinên me ji bo ravekirina van sedeman bû û em dikarin lê zêde bikin û bibêjin; ev modelê bi hêsanî firsenda pêşketinê nedida şewazên mîna Împaratoriye. Eger împaratorî bi serketa, dibe ku şensê yekdestdarên kapîtalîst weke serdemên navîn bûna. Ji ber vê sedemê, ziravê xwe kirin devê xwe û li pêşiya çar armancên mezin ên împaratoriye rawestiyên. Spanya di navbera salên 1500-1600î de, Franse di navbera salên 1600-1870î de, Elmanya di navbera salên 1870-1945î de û Rûsya jî di navbera salên 1945-1990î de bi armanc û daxwaza împaratoriye rabûn, lê bi polîtîkayên dewleta netewe hatin pûçkirin. Divê mirov împaratoriye Osmanî û Avusturyayê jî li van zêde bike.

Herçiqas navê bûrjûvaya neteweyî hêjayî dewletên neteweyî bê dîtin jî rastiya xuya dike ew e ku dewleta netewe berhema yekdestdarên kapîtalîst ên bi pey sistemeke dinyayê ya navneteweyî ketine. Mînaka Tirkiyê ku xwe neteweparêzeke hişk dihesibîne jî bi erêkirina Ingilistanê û hevgerîna DYE'yê hat meşandin. Bê sistema kapîtalîst a navneteweyî, pêşketin û hilatina dewleta netewe mumkîn nîne. Dewletên netewe yên Sovyet û Çînê jî di nava vê de ne. Di damezrandin û li ser piya mayîna wê de yek ji sedemên sereke ew e ku bersiva herî baş a polîtîk garantiya karê ya sermayeyê didin. Kengî ev xisletên xwe ji dest dan, wê wextê hêdî hêdî hatin veguherandin û hebûna xwe pêşî Ingilistan û paşê jî di bin hegemonya DYE'yê de hewldan dewam bikin. Bê polîtîka sistema dinyayê ango modernîteya kapîtalîst û hegemondariya wê, ti dewleta netewe nikare demeke dirêj li ser piyan bimîne. Ji ber ku ev bi mentiqê sistemê re li hev nake. Ya pêre li hev neke jî yan wê pîr bi zehmetî bijî yan jî wê hilweşe. Yek ji mînakên ku vê gotina me piştrast dike ew e ku Sovyet û Çîn bi xwe jî ji bo karibin li ser piyan bimînin hewcedar bûn bi DYE'yê re li hev bikin.

Di vê rewşê de em dikarin dawîya trajîk a Seddam Husên jî baş fêhm bikin. Sistem nas nekir an nexwest nas bike. Ji bo li ser piyan bimana bi tenê şensekî wî hebû, ew jî diviyabû Iraq veguherandana sistemeke berfireh a demokratîk. Ji ber baweriya xwe ya xurt a bi xwedayê dewleta netewe ev şensa xwe bi kar neanî. Wexta li ber sêdarê bû û Qurana gotinên xwedayê berê têde nivisandî di destê xwe de digirt, eşkere bûbû ku li hemberî xwedayê nû yê sistemê xwedayê wî yê berê di hewara wî de nedihat û hêza xwedayê wî ya wî rizgar bike jî têrê nedikir. Lê xwedayê sistemê jî ango Levîathan di nava çirava Iraqê de têra xwe diperpîte. Li tevahiya cografya Rojhilata Naverast di rewşeke zehmet de ye.

Ewrûpa ji xwe re li xwedayekî nû digere. Heye ku wê ji xwe re xwedayekî hînê aştxwaz û cih dide huqûqê ava bike. Ewrûpayê di tevahiya dîroka xwe ya dewleta netewe û netewebûyîne ya çarsed salî de gelek şerên xeternak dît û di serî de şerê herî dawî Şerê Cîhanê yê Duyemîn weke nerazîbûna ji tevahiya şerên dîtine hewl dide Yekîtiya Ewrûpayê pêşde bibe. Aliyên gelekî texrîbker ên dewleta netewe ku derketin holê, bi rêbazên beridandinê li ser hîmê welatîbûneke nû ya Ewrûpayê di qada ekonomîk, civakî, siyasî û dîrokî de bi sazî, bawerî û fikrên nû hewl dide li dawiyê bihêle. Ev bi awayekî helwesta rexne li xwe girtinê ye. Ev pêvajoyeke ku divê mirov bi baldarî bişopîne û nikare ji destpêkê ve pêşbîniya wê bike ku wê çawa bi encam bibe. Dewletên Yekbûyî yên Emerîkayê DYE li Iraqê helwesta xwe ya li dijî dewleta netewe ya bi kêra wî nedihat bi awayekî hişk nîşan da; Seddam ê mîna Louisê 16.² ê

² Louis ê 16'an: Di Şoreşa Franseyê de bi gjyotinê hat kuştin.

şaristaniya dewleta netewe û rejîma wî xira kir. Dewletên Yekbûyî yên Emerîkayê dibe ku bi şêwazê xwe yê fedaratîf li şûna dewleta netewe, Iraqê ji nû ve ava bike.

DYE di navbera hegemonya û împaratoriye de asê bûye û ev yek jî piştrast dike ku di pêvajoyeke zehmet re derbas dibe. Îdarekirina dewletên netewe bi hegemonyayeke lawaz zehmet e. Mînak têkiliyên wê yên bi Tirkiyê re vê piştrast dikin. Heye ku weke împaratorî tecrîd bibe. Hilweşîna Romayê nehatiye ji bîrkin. Lê ji ber ku ji bilî wê hêzeke din nîne xwe li împaratoriye biceribîne, ev jî şensê wê zêde dike. Her tişt tinebûna rêyekê nîşan didin. Bi hegemonya dewleta netewe ya klasîk dikarîbû heta serê sedsala 21. bi zor û zehmetî hebûna xwe dewam bike. Yekîtiya Ewrûpayê YE gaveke pêşî ye, lê gaveke hînê tê avêtin, hînê pêk tê. Siberoja wê diyar nîne. Sîstema Neteweyên Yekbûyî NY mîna neynika dewleta netewe be, tengavbûn û asêbûnê nîşan dide. Ne cihê çareserkirina pîrsgirêkane, mîna cihê mezinkirina wan be. Nayê texmînkirin ku yekîtiyên din ên herêmî û parzemînî dewleta netewe ya bûye asteng li dawiyê bihêlin, lewma derfet û îmkanên çareseriyê hema bêjin xuya nakin. Dewleta netewe hem ji bo pîrsgirêkên hundir û hem jî ji bo yên derve, êdî ji mêj ve modeleke çareseriyê nîne. Jixwe di dema damezrandina wan de herçend li dijî dagirkerî û danehevên pêşî yên sermayeyê modelên li cih bin jî di roja me ya îro de hem ji ber ku pîrsgirêkên siyasî, femînîstîk, hawîrdor, etnîk, çandî, dîrokî û civakî yên ditepisînin ji nû ve serî radikin, hem jî ji ber ku modelek welê ne, li hemberî pîrsgirêkên navneteweyî bi rola asêkirinê radibin ku ev jî bi sedan mînak derketiyê holê.

Ji vî alî ve, ji pîrsgirêka Îsraîl-Filîstînê gelek ders hene bîne girtin. Herdu jî bi modela dewleta netewe ya hişk ve girêdayî ne. Ji bo çareserkirina pîrsgirêka Qudsê yan divê bajar parçe parçe bikin an jî divê heta dawiyê bi hev re şer bikin û hevdu tine bikin. Ji vê mînakê çêtir mînak nîne ku aliyê kor û çareserkerê sîstemê nîşan bide. Jixwe rewşa wê ya li Iraq, Afganistan û Lubnanê li ber çavan e. Heye ku di dorê de Îran û yên din hene. Ji ber ku ne adil û insanî, ne jî siyasî û demokratîk e, roj bi roj derdikeve holê ku şensê vê modelê tineye.

Dewleta netewe di salên 1970'î de bi qasî ku mezin bibe mezin bû û nexasim kengî Yekîtiya Komarên Sosyalîst ên Sovyetê YKSS ji hev belavbûn ket krîzeke kûr. Krîza wê, û ji ber ku bersiv neda pîrsgirêkên sîstemê û dîsa ji ber ku her çû li pêşîya sîstemê bû kelem, li cem yekdestdariya kapîtalîst qîmeta xwe ya berê nema. Modela Yekîtiya Ewrûpayê ji bo krîz bi beridandinê ango qonax bi qonax li dawiyê bimîne zêde hevî nade. Ev yek bi krîza giştî ya global a modernîteya kapîtalîst têkildar e. Rojhilata Naverast ew qad e ku rewşa bi krîz lê werdigere kaosê. Ya diqewime bi qasî Şerê Cîhanê yê Sêyemîn heye. Duyemîn Yekîtiyek Ewrûpayê û Projeya Rojhilata Naverast a Mezin li gorî rastiya herêmê di wê rewşê de nînin ku bersiv bidin û bibin çare. Heye ku rewşa kaosê dirêj bajo. Dibe ku sîstem bi kirasekî sexte yê demokrasiyê dewleta netewe ji nû ve li herêmê ava bike. Hêzên demokratîxwaz, azadîxwaz û wekhevîxwaz bi pêşdebirina şaristaniya demokratîk dikarin bersivê bidin vê yekê û ev bersiveke li cih e.

Ez ê di parêznameya xwe ya bi navê **Li Rojhilata Naverast Çanda Demokratîk û Li Kurdistanê Çareseriyê Medeniyeta Demokratîk** de hewl bidim projeya Konfederasyona Demokratîk a herêmê guftûgo bikim.

- j- Eger mirov dewleta netewe weke paradîgmayeke pîr bi kok aliyê wê yê epîstemolojîk (zanista zanînê) guftûgo neke wê gelekî kêmbimîne. Binavkirinên heta niha nîşan didin ku dewleta netewe ji dewletekê wêdetir xwe dispêre paradîgmayeke gelekî cihê. Xebatên Thomas Kuhn der barê epîstemolojiyê de girîngiya paradîgmayê nîşan didin. Xusûsa di vê mijarê de dixwazim der barê paradîgmayê de bibêjim; hêza mezin a dewleta netewe der barê berevajîkirinê de ye. Kesekî di nava rewşa civakî ya dewleta netewe de ghiştiye wê nêrîna wî

ya zanistî li rastiyan ji sedî nod dijber be. (Hemin ev texmînek min a hişkeber e.) Sedema vê yekê ya bingehîn ew e ku paradîgmaya dewletgir a neteweyî di şeweyê xwe yê avakirina welatiyan û xweberdana tevahiya çavîyên civakê de, têgihîştina xwe ya dîrok û civakê serwer û ava dike. Nemaze di pêkanîna dîroka netewe û dewletê de ku di zikhev de vê yekê dike, çawa ku awirê giştî yê li dîrokê înkâr dike, dîroka civak, dewlet û neteweyên din jî bi pirranî înkâr dike yan jî berevajî dike û ji bo pêkanîna dîroka xwe bi kar tîne.

Welatiyekî ji vê paradîgmayê derbas nebibe, nikare bibe zanyar ango bê îmkân nebe jî nikare xebatên zanistiyê bike, eger bike jî wê berevajî be û ji bo şîroveyên manedar bike wê nikaribe bibe xwedî hêz. Ya yekemîn, fanatîk e; di çarçoveya dewleta netewe de li her tiştî dinêre. Bi tevahî diyarde di şablona wî ya milletgir de bi cih nebin manedar nabin. Jixwe îmkân nîne ku civaknasiyê fêhm bike. Perspektîfa şoven a netewe îhtîmala bi destxistina zanistê kêmkirî û bi tenê wexta dikeve çarçoveya wê dikare fêhm bike. Ti diyarde, têkilî û bûyera naxwaze nikare jiberkirina wî xira bike. Texrîbata milletgiriya weke dîn bi temamî di vê nuqteyê de derdikeve pêşîya me. Tiştêkî ji milletgiriya wê re xizmet neke bi ti awayî jêre manedar nîne. Eleqeya xwe jêre nîne. Rewşa wê ya derûnî û zêhnî lê girtiye. Lewma rastiyan civakî yên li derveyî diyardeyên dewleta netewe îfade bikin weke dijberê wê xuya dikin. Ji ber vê, her tişt ê di qada rastiya civakî de divê bi berçavkên dewletgiriya netewe xuya bikin. Ev berçavka hespan be jî wisa ye. Ev berçavk nikare li objektîva felsefî û dîrokî bifikire. Di wê rewşê de nîne ku li zanistê jî serwest bibe. Hişkbûna zêhn jî bi serê xwe astengek e.

Li derveyî civaka dewleta netewe nikare civakên din bifikire. Di vê mijarê de hişkbûyîn yan çavdêriya objektîv berevajî dike, yan jî ber bi nêrîneke bê eleqe ve dibe. Ji ber ku ji dîndarê herî muhafezekar zêdetir bi paradîgmaya herî muhafezekar li yê din dinêre yan wî nabîne, yan jî weke dijmin dinêre. Cîhana dewleta netewe ji ber vê sedemê timî şer diafirîne. Heye ku mînakê Hitler di vî warî de mînakeke balkêş be. Yan Ewrûpa û dinyayê weke ew dibîne bibe yan jî wê nebe, tine bibe. Zehmet nîne ku mirov îspat bike, ev paradîgma çawa vediguhere şiddetê.

Şerên dînî jî eşkere ye ku bi paradîgmayên cuda re têkildar e. Şerên çavkaniya xwe milletgirî ne, gelekî zêdebûna wan bi paradîgmaya wan, bi nêrîna bingehîn a dewleta netewe serwerkirî re têkildar e. Mirov zanist û agahiyê rast fêhm neke, wê ev yekê, bi awayekî pirr xwezayî re veke ku mirov bibe xwedî agahiyên şaş û çewt. Ev yekê jî bi xwe re biryar û bi cihanînen şaş bîne.

Kîjan zanyarê hûrûkûr xwediyê nêrîna (paradîgma) dewleta netewe be, di serî de civaknasî (em ji bîr nekin ku bi tevahî zanistên din kokek xwe ya civakî hene) mirov nikare li bendê be; ew bibe xwediyê wê hêzê ku karibe şîroveyeke manedar bike.

Ev zêhniyet hewl dide her tiştî bi ‘min-ez’ îfade bike, dibêje; ‘sînoren min’, ‘civaka min’, ‘welatê min’ û di her tiştî de ‘ez’, bi vî awayî di nava egoîzm ango ezeziyeke mezin de noq dibe, xwe dinepixinê û mezin dike. Ji lewra em dikarin fêhm bikin ku ji vê kesayetê ti biryar, têkilî û hêza çalakiyê ya tekûz çênabe. Ji ber ku dewlet û civaka wî, bi aso û dîroka wî re, bi xwestek û berjewendiyên wî re dibin yek, di warê neteweyî û navneteweyî de hêviya aştî û piştgiriya jê nayê kirin.

Ev paradîgmaya ku me hewl da wê weke pêşnûmeyeke hişkeber pêşkêş bikin, em heta dernekevin derveyî nêrîna dewleta netewe, em nikarin zanistê ango bibin xwediyê biryar û têkiliyeke rast. Nîşane hemû didin xuyakirin ku atmosfereke demokratîk ji bo şoreşeke zanistî derfet û îmkân dide. Em ji agahiya dema 6000-4000 B.Z. (Kevana Bi Bereket) bigirin, ji Îyonya û Atûnaya 600-400 B.Z., ji sedsala 15. û pêve Ronasans, Reformasyon û Rohnbûna li

Ewrûpayê destpêkir, wê bê dîtin ku zanistên bi lez di van deman de pêşketine bi asta azadiyê ya civakan têkildar e. Tevî desteketiyên wê yên mezin, eger Ewrûpa hînê li dinyayê gelekî tê rexnekirin, ev ji ber egoîstiya wê ya berjewendîperest a dewleta netewe ye. Ji ber egoîstiya berjewendîperest a dewleta netewe, modernîte nikare ji pirsgirêkên roja me ya îro re çareseriyên bibîne. Çawa ku li tevahiya şerên girîng ên dûrî aqilan ên di van çarsed salên dawî de rê vekir.

Bi nêrîna şaristaniya demokratîk hilberandina zanistê şensekî gelekî mezin e. Nexasim di atmosfera krîz û kaosê de pêdiviya bi zanistê nû tenê bi serdestiya paradîgmaya civaka demokratîk safî dibe. Bêyî çareserkirina pirsgirêkên epîstemolojîk wê çareseriyên pratîk pêş nekevin, eger ev wisa ye, wê wextê divê paradîgmaya dewleta netewe were hilweşandin û paradîgmaya modernîteya demokratîk bi serkeve, ev yek wê mirov bigihîne hêza çareseriyê.

5- ZEMANÊ MODERNÎTEYA KAPÎTALÎST

Mirov dîroka şaristanyê weke serdema destpêkê, navîn û nû dabeşî sê beşan bike çewt nîne. Zêdetir îxtilaf li ser binavkirina naverokê ne. Ez yeqîn dikim ku naverok û şeweyê vegotinê yê ez di parêznameya xwe de bi kar tînim rohnî dike. Cihê nîqaşê ye ku mirov kapîtalîzmê weke şaristanî bigire dest an na. Di hîmê guftûgokirina min a şaristanyê de şaristanî yekpare ye, û weke 'çemê sereke' yan jî 'çemê mezin' diherike. Li guhera sêgoşe ya bajar, çîn û dewletê tevdigere. Şeweyê ev sêgoşe digire şeweyê şaristanyê jî diyar dike. Em şaristaniya Sumer û Misriyan weke şeweyê pêşî yê klasîk, dema Grek-Romen, Îslam û Xiristiyantiyê weke dema stewînê, dema şaristaniya Ewrûpayê jî weke dema jihevdeketin û kaosê bi nav bikin.

Aliyekî din ê divê ez cihê bikim, aliyê Şaristaniya Demokratîk e. Tevî ku di nava çemê sereke yê şaristanyê de cih digire jî mirov nikare weke heman rengî bigire dest û yek bihesibîne. Jixwe yekparebûna şaristanyê têra xwe yekparebûneke nakok e. Nakokiya bingeîn di navbera şaristaniya dewletê ya yekdestdar û şaristaniya demokratîk a civaka dewlet nebûyî de ye. Nakokiya di navbera şaristaniya dewletdar û şaristaniya demokrasîdar de herî baş em di dema serdema antîk de di navbera du bajarên Grek de dibînin: ango bajarê Spartayê yê bi qraltiyê dihat rêvebirin û bajarê Atînayê yê bi demokrasiyê dihat rêvebirin. Di dema pêşketina şaristaniya Ewrûpayê de gelek nakokiyê bi vî rengî çêbûn, qewimîn. Ji sedsala 14. heta nivê sedsala 19. gelek şerên di navbera dewlet û demokrasiyên bajaran de, ya rastî di navbera şaristanyên demokratîk û dewletan de diqewimin.

Yek ji kêmasiyên girîng ên Marksîzmê ew e ku vî şerî di çarçoveyê teng a çînî de dibîne. Şerê yekser ê çînan analîtîk e. Şerê berçav di nava gerdên civakî de pêk tên: di nava civaka dewletê û civakên demokratîk de diqewime. Encamên nêrîna di çarçoveyê teng a çînî de tene zanîn. Jixwe di nava çînan de ti car sînorên mutleq nabe ku bêne danîn û her roj di nava çînan de çûnûhatinek heye, ya girîng rewş wan a çandî û têgihîştinê ye. Çîna şaristaniya xwe nas neke yan jî nikaribe wê pêk bîne, jixwe di rewşa tînebûnê de ye. Têkoşîna çînî ya bê şaristanî nabe. Ji ezmûna Sovyetê jî tê zanîn ku têkoşîna çînî ya di nava şaristanyekê de çiqas çewtiyê xeternak e. Ji ber ku nikarîbû qalibên şaristaniya dewleta Ewrûpayê bişkîne, nikarîbû şaristanyê xweser a Sovyetê pêk bîne. Ji ber ku bi giranî qalibên modernîteya kapîtalîst kiribû esas, di dawîya dawî de nikarîbû ku nebe weke wan û li heman aqûbetê rast neyê. Di dîrokê de gelek rewşên bi vî rengî qewimîne. Eger tu bi sîlehên kesên din şer bike (şewazê jiyana şaristanyê), tu yê jî bibe mîna wan. Ji ber ku şoreş nikarin şeweyên xwe yên şaristanyê diyar bikin, rewşên bi vî rengî derdikevin holê.

Di çarçoveya vê maneyê de şaristaniya kapîtalîst têgîneke teng e. Lê mirov şaristanyê mîna ya Ewrûpayê ku di nava xwe de gelek hemanên xurt ên demokratîkbûnê dihewîne mîna ku şaristanyê

hevpar a du çînan (karker-kapîtalîst) nîşan bide wê ev yekê gelek şaşîyan bigire nava xwe. Li şûna şaristaniyeke bi tenê ya Ewrûpayê, belkî mirov weke Ewrûpaya demokratîk û kapîtalîst ji hev cihê bike wê zêdetir mirov jê hîn bibe. Yekîtiya Ewrûpaya îroyî hewl didin di navbera van herdu şaristaniyan de bi lihevkirinekê weke şaristaniyên Ewrûpayê pêşde bibin. Ezmûneke balkêş a hêjayî lêkolînê ye. Neçarmayîna Ewrûpayê şaristaniya dewletê ya hişk bi rêûresmên gelekî bi hêz ên demokratîk bi hêzên gelekî nerm ên mîna huqûq û mentiqê dixwe weznekê û ev yek bi binavkirina me ya dema dawiyê (rewşa şaristaniyê ya bi krîzan di zikhev de ye) ya şaristaniyê re (dewletdar) li hev dike. Pirrbûna şerên di çarsed salên dawî de îspateke din a avahiya bi krîz e. Ji bo gelek guftûgoyên der barê sîstemê de mirov sîstema Sovyetê jî weke mînakeke piştrastkirinê dikare qebûl bike. Avahiya Yekîtiya Ewrûpayê, guftogoyên der barê sîberoya wê de bi serê xwe bê bêyardariya modernîteyê û rizgarnebûna wê ji krîzê nîşan didin.

Şeweyê avahiya yekdestdariya kapîtalîst sedema bingehîn e ku em dibin xwediyê hukmekî bi vî rengî. Çawa ku Marks di Kapîtalê de piştrast kiriye, krîz bi sermayeyê, ango bi şeweyê avahiya yekdestiyê têkildar e. Daneheva sermayê û kar bê krîz bi sermayeyê. Çawa ku sermaye bê karê nasekine bê krîz jî nabe. Şoreş, demokratîkbûn û mafên mirovan her di rojevê de cih digirin, ev ne tenê ji ber pîrsgirêkên hundirîn in, ya rastî jî ber pêdiviya bi bersiveke ji bo krîzê ye. Ji ber rewşa dinyayê ya nayê rêvebirin e. Sermaya global di her dem û dewrana xwe de dinya rêve nebir; bi dinyayê re şer kir. Ji ber krîza di xwezaya wê de li gelemperiya dinyayê şer belav bûn. Bi derketina şaristaniyê re artêşa profesyonel a pêşî û şer her hebûn. Şaristaniya dewletê jî ber cewherê xwe serwerî civakê nebe nikare pêşde biçê û mezin bibe. Serwerî jî desthilatdarî ye. Desthilatdarî jî bê serdestî, ew jî bê zor pêk nayên. Ji ber vê, Hegel dîrok şibandîye 'selexaneyêke bi xwîn'.

Herdu şaristaniyên beriya kapîtalîzmê ji aliyê hejmara avahiyên bajar, çîn û dewletê ve cihê ne. Bajar piçûk in, çîn bi sînor in, dewlet hindik û piçûk in. Ji lewra şer hindik û demkurt bûn. Lê dîsa jî bi sedema ku şiddet karekerekî avahiya şaristaniyê ye, girîng e. Lê di kapîtalîzmê de bajar, çîn û dewlet bi tevahî civak daqurtandîye û bi vî jî nemaye, hawîrdorê, binerde û sererdê jî dadiqurtîne. Rewşên kaotîk hem xwe li civakê û hem jî li hawîrdorê ba didin. Wallerstein dibêje; kapîtalîzm piştî salên 1970î jî ber şeweyê pêkhatinê ketiye krîzê û hukim dike ku wê ev krîzê 25 heta 50î salî dewam bike. Wexta dibêje; encamê bi kalîteya zanist + rêxistin + çalakiyê diyar bibe, beşek ji diyarde û têkiliyan tîne ziman. Hîne xwe ji têgihîştina buhranê ya dem û dewranan a Marksîst xilas nekiriye. Li gorî min a rast ew e ku mirov tevahiya demên kapîtalîzmê bi buhran bibîne. Di vî beşê de bi kurtayî ez ê hewl bidim demên kapîtalîzmê dabeş bikim, hem şeweyê pêkhatina wê, rewşa wê ya bi krîz, hem jî pîrsgirêkên wê yê veguherînê di asta pêşnûmeyê de guftûgo bikim.

A- Kapîtalîzma Bazirgan a Yekdestdar

Qada herî kevin a sermayê bazirganî ye. Di dîrokê de li dora sîteya Êrûkê di dema 4000-3000 B.Z. de mirov dikare behsa serdemêke bazirganiyê bike. Em dizanin ku Asûriyan ji Anatolyayê heta bi Hindistanê koloniyên bazirganiyê ava kirine. Fenîkeyî qewmê pêşî ye ku karîbû koloniyên bazirganiyê yên pêşî li her devera Deryaspî ava bike. Di dema împratoriya Persan de ji aliyê bazirganiyê ve berfirehbûn û ewlekarî di çarçoveya globalbûna herî berfireh de ye. Di şaristaniya Greko-Romen de bazirganiyê bi tevahî bandora xwe dewam kiriye. Bê bazirganiyê li ser piya mayîna bajarên mezin zehmet e. Bajarê mezin tê maneya bazirganiya mezin. Şaristaniya Îslamê ya li Rojhilata Navrast hêzeke mezin a global e, li ser rêya diçe bazirganiya Rojava qonaxa dawî ya herî mezin e. Bi tevahî rêûresmên ji bo bazirganiyê hewce ne, mîna ku temam bûne. Hêmanên mîna pere, krêdî, banke, sened, bazar û çûnûhatinê, di şaristaniya Îslamê de weke argumanên kevin û nû bûne sektoreke herî zêde giraniya xwe hene. Bajarên bazirganiyê yên Îtalyayê ya esas rêûresma bazirganiya Îslam û Bîzansê wergirtine.

Di sedsala 13. de serdestiya di bazirganiyê de bi destê Îtalyayê derbasî parzemîna Ewrûpayê bû. Bajarên bazirganiyê yên Îtalyayê di salên navbera sedsala 13. û 16. de serdestiya xwe ya di bazirganiyê de dewam kirin. Ji sedsala 16. û pêve serdestî ket destê bajarên yekdestdar ên Hollanda û Ingilistanê. Serketina

bazirganiya kapîtalîzmê bi giranî ji vê sedsalê pêve bi destê paytextên van welatan London û Amsterdamê pêk hatiye. Di ser Atlantîkê û Pozê Hêvî re (Cape of Good Hope) keşfa Emerîkayê û Başûr-rojhilatê Asyayê û tevlibûna wan a nava rêyên bazirganiyê, yek ji şoreşên herî mezin ên bazirganiyê ye. Bi van rêyên nû re rêyên bazirganiyê yên Rojhilata Naverast ên weke rêûresmekê ji Rojhilat heta Rojava û ji Bakur heta Başûr dirêj dibûn û serdestiya wê li ser hebû, ji sedsala 16. ve derb xwar û qîmeta xwe ya berê nema. Şaristaniya Rojhilata Naverast ji sedsala 16'an ve her tim paşve ket û têkiliya wê ji nêz ve bi van rêyên nû re heye. Bi şoreşa îndustriyê re derba herî stratejîk xwar û heta roja me ya îro careke din nikarîbû xwe bide ser hev û bi ser xwe ve bê.

Daneheva pêşî ya sermaye herî mezin a Ewrûpayê di sedsalên 15. û 18. de bi roleke sereke radibe. Ji sedsala 10. pêve pişekariya bajêr mezin bû û hegemonya xwe ya pêşî li ser cotkariyê çêkir. Tevgera pişesaziye cara pêşî bi awayekî ciddî weke manîfakturê bû yekdestdar û belav bû, ev mezinbûna wê ya hecmî ji nêz ve têkiliya xwe bi hegemonîdariya yekdest a bazirganiyê re heye. Di dema xwe de şirketên herî mezin ên bazirganiyê yên Hollanda û Ingilistanê Kûmpanyayên Rojhilat û Rojavayê Hindê pozîsyona xwe ya pêşeng demeke dirêj dewam kirin. Amûrên bi tesîr ên sermayê weke banke, sened, krêdî, kaxiz, pere, muhasebe û pêşengeh di vê demê de bi awayekî xurt bi sazî dibin.

Di vê demê de em careke din dibînin ku di nava yekdestdariyên bazirganiya taybet û yekdestdariya dewletê de yekîtiyeke ba di ber re naçe heye. Ya rastî, mumkin nîne mirov bê dewletê behsa yekdestî, nexasim jî bi serê xwe behsa yekdestdariya bazirganiyê bike. Ji serdema destpêkê ya bazirganiyê heta serdema bazirganiya Ewrûpayê yekdestdariya dewletê her tim pêşeng bû. Ji bilî dewletê lîberalîzm dereweke mezin e. Maneya bingeîn a lîberalîzmê ew e ku dewletê bi temamî bixe xizmeta yekdestdariya ekonomîk û bi vî awayî dewleta siyasî bike dewleta ekonomîk. Lîberalîzma bê dewlet mîna baxçeyê bê xwedî ye. Di vê demê de giraniya bazirganiyê li ser dewletê, bi gotineke hînê rast; têkiliyên wê bi yekdestdariya bazirganiyê re bi roleke sereke radibin.

Ji ber vê sedemê, ji vê dema navbera sedsalên 15. û 18. re dema merkantîlîst tê gotin. Ya rastî, dewlet bi saya bazirganiyê bi ser xwe ve tê, budçeya xwe tîjî dike. Mirov dikare ji vê re milletgiriya bazirganiyê jî bibêje. Ji ya digire zêdetir difiroşe, û bi vê rê dibe dewleta herî serdest. Dewleta neteweyî weke dema mezinbûna monarşiyê jî tê zanîn. Di warê civakî de arîstokrasî dest diavêje bazirganiyê û arîstokratbûyîna bazirgan bi vê re di zikhev de çêdibe, bûrjûvazî weke çîna modern a nû di vê sedemê de dibe xwediyê rêûresmekê. Em ji îdeolojiya bûrjûvaziyê bigirin heta şewazê jiyana wê, ji têgihiştina wê ya modeyê heta mîmariya bajêr di gelek waran de reformên bi kok têne kirin.

Reformasyon û Rohnîbûn di vê sedemê de bûne. Lê mirov dema Reformasyon û Rohnîbûnê weke tevgerên bûrjûvaziyê bifikire mirovê gelekî bixape. Reformasyon di cewherê xwe de neteweyîkirina dîn e; ango şaxberdana neteweyî ye. Têkiliyeke xwe ya li ser sedeman bi bûrjûvaziyê re heye. Hedef ew e ku dogmayên dînî yên dema xwe temam kirî di nava şertên nû de bi nû ve dike. Tevgerê e ku dîn li gorî demê bi rêkûpêk dike. Ew jî parçeyekî şoreşa fikrê ye. Rohnîbûn şoreşeke fikrê ya berfirehtir e. Paradîgmayên fikrê yên berê bi giranî li dawiyê têne hiştin û paradîgmayên nû mohra xwe li demê dixin. Şewazên fikrê ji her alî ve bi nû ve dibin. Du qadên girîng, bi şoreşa zanist û felsefeyê ve têkildar in. Rasthatina li serdema bazirganiyê xweber e, lê ji ber karakterê çînî yê bûrjûvaziyê mirov dibîne xwedî lê derdikeve û dike malê xwe. Herdu qadan jî ji xwe re dike sermaye entelektuel. Girîngiyeke mezin a vê tevgera wê heye. Di berdêlê de navnîşaneke çînî ya rewa bi dest dixê. Karaktera yekdestdaran a kurtêlxur piştguh hatiye kirin, di vê de herî kêr bi qasî arîstokrasî û mutleqiyetê rola fikirdarên Rohnîbûnê jî heye. Ji ber ku bûrjûvazî çîneke nû ye pêk tê, zêde li ser encamên wê rê li ber veke nefikirîne, ji lewra jî bi tevahî kêmanî û neyênî kirine malê çînên berê. Karaktera çîna navîn mohra xwe li serdemê dixê û di vê de bûrjûvazî bi rola sereke radibe.

Bûrjûvazî, ji aliyê îdeolojîk ve destekê dide milletgiriya û vê jî ji bo li ser bazara neteweyî bibe yekdestdar dike. Ji bo raqîbên xwe tesfiye bike milletgirî bi roleke bi tesîr rabûye. Ji bo xwediyên sermayê yên ji

milliyet û neteweyên din li derve bihêle; bûye hîmê her cure dijminatîya nijadperestî, neteweyî û dînî. Milletgiriya beramberî hevdu sor kiriye. Li gelemperîya dinyayê li dijî Cihûtiyê hisên nefretê bi vê sedemê zêde bûne. Cihû êdî di rewşeke welê de ne; li pêşiya xirabî û armancên neteweyî êdî astengeke ciddî ne. Cihûyan li dijî vê bi şeweyekî parastina navneteweyî û xurtkirina dostaniyê, ji bo dijminên xwe tesfiye bikin rêxistinîya masontiyê çêkirin. Herçend koka vê rêxistinîyê bigihîje serdema navîn jî rola wê ya esasî di vê demê de girîng bûye. Di nava gelek tevgerên serhildêr de para wê çêbûye. Milletgiriya Cihûtiyê rê li Siyonîzmê vekirîye.

Têkiliya bazirganî û kolonyalîzmê mirov dikare bi serdema derketinê bi hev deyne û pêşketina wê ya piştre wexta mirov li ber çav digire, diviyabû di dema merkantîlîzmê de bi şeweyê çipkirinê pêşbiketa. Kolonyalîzma vê demê weke mêtîngeriya derdikeve pêşiya me. Du parzemînan di dîrokê de hîç kolonî nas nekirine, Emerîka, Avûstûralya û bi hezaran girav di vê demê de mêtîngeriya nas dikin. Bi tevahî parzemînan berê yê dinyayê, di serî de Efrîka û Asya, ji bo her yekî ji wan veguherînan parzemînan mêtinkariyê hema bêje ji nû ve keşif kirin. Bi vê armancê, xebatên mîna oryantalîzm (zanista şerqiyatê) û antropolojiyê (zanista mirov) destpêkirin. Mirov dikare vê weke mîna keke baş ji bo têkiliyên di navbera civaka nû û zanistê de bihesibîne. Teoriyên der barê nijada jor de derfetên pêşketinê di vê demê de bi dest xistine. Xwestine Darwînîzmê li ser civakê biciribînin. Xebatên dîrok û cografyayê bi paradîgmaya nû bi dest xistine û ev yek jî di çarçoveya heman armancan de hatiye kirin. Ev xebatên keşfê mîna dinyayê li kapîtalîzmê vekin hatine kirin.

Kolonîti yan jî mêtîngertiya encamên wê yê hîmê sistematîk hene, ya esas polîtîkayên belavbûnê yê yekdestdarên bazirganiyê ne. Ango şeweyên hîmê modern ên talanê ne. Kapîtalîzma bazirganiyê ya Ewrûpayê bi giranî li ser hîmê talana mêtinkariyê pêk hatiye. Wexta ku zîv û zêrên Emerîkayê dihatin talankirin, berhemên tevnê yê erzan bi buhayên nehatiye dîtin bûne amûrên girîng ên vê talanê. Bazirganiyê ne tenê di pêkhatina buhayên bê tewazun de, gelek demên buha yekalî hatiye destnîşankirin jî dîtîye. Kolonîti di empozekirina buhayan ji aliyê yekdestdarên bazirganiyê û di bedestxistina kareke zêde de bi rola sereke rabûye. Jixwe di hîmê kara bazirganî de cudahiya buhayan di navbera bazaran de yan jî bi rêbazên cûrbicûr ên stokkirina mal û tinebûna mal bi destxistina karê heye.

Fernand Braudel dibêje, di pêkhatina kapîtalîzmê de roleke diyarker a tevgerên spekulatîf ên bazirganiya mezin heye. Diyar dîke ku li bazarê rola guhertinê ya ji rêzê nîne ku ev xebatên ekonomîk ên normal in. Ekonomiyê bi pêşketina guhertinê dide destpêkirin. Hilberandina malê bi armanca bi karanîna ekonomî nayê hesabandin. Kengî tê ber pêvajoya guhertinê êdî ekonomiyê destpêkiriye. Li vê qadê kara bê kirin tineye. Di guhertinê de mirov dikare behsa kara aliyan bike. Li vir spekulasyon tineye. Ya rastî, spekulasyon li qadên mezin ên bazirganiyê ne. Jixwe weke mala kapîtalîzmê tê binavkirin. Cudahiya di nava buhayan de bi lîstina buhayan tê çêkirin. Ji lewra ekonomî nayê hesabandin û weke 'tiştêkî' ji derve hatibe ferzkirin pîr eşkere deşîfrekirina wê tê xwestin. Ji vir û pêve jî pîr zêde nayê binavkirin û ev jî weke kêmasiyeke mezin pirsên îşaretê çêdike.

F. Braudel haya xwe ji cudahiya di navbera dewlet û desthilatdariyê de heye. Bi qasî Marks nebe jî anga fonksiyona dewlet û desthilatdariyê bê qîmet nîşan nede jî çiqasî bi tesîre nikare diyar bike. Di Marksîzmê de wexta dewlet weke ekonomiya zêde û mezin tê binavkirin, carnan zêdetir nêzî rastiyê ye. Lê ev destnîşankirineke giştî ya ne berçav e. Ya rastî dewlet û desthilatdarî 'ekonomiya ne ekonomî ne.' Ango ekonomiyê weke qadeke lê berhemê zêde û nirx tîne vedizîn dibîne û li vê qadê yekdestdariya xwe datîne. Di çarçoveya vê maneyê de qada li jor ekonomiyê ye. Gelekî têkildar e. Bi tevahî mekanîzmayên wê ji bo bi rêbazên cûr bi cûr bi destxistina berhemê zêde û nirxan e. Cotkarî, bazirganî û pîşesazî di serê wan qadan de tîne ku yekdestdariya xwe lê datîne. Di serê rêbazan de jî bacgirtinê. Mînak bacên ne yekser tîne girtin yekser têkiliya yekdestdariya bazirganî û dewletê ye. Di vir de dewlet bi temamî bazirganek e. Li vir jî gotina ekonomiya gelekî zêde û mezin wêdetir, yekser bazirganek e. Para van bacan weke tê zanîn ew par e ku ji nivê hatina wê dibihure.

Dewlet her weha gundikên cotkarî û heywan xwedîkirinê, bazarên cotkaran û buhayên berhemên wan destnîşan dike, ji lewra dewlet bi temamî yekdestdariyeke ekonomîk e. Di lîteratura ekonomîya Ewrûpayê de tîkiliya ekonomiyê ya dewlet û desthilatdariyê timî şîlo tê hiştin. Hem sosyalîst hem jî lîberal tevî ku bi deh hezaran cild pirtûk derxistine jî hînê di wê rewşê de nînin ku vê qadê rohnî bikin. Marks dest ne avêt vê qadê yan jî temenê wî tîrê nekîr ji bo li ser vê qadê rawest e, lê destneavêtina wî ya vê qadê kêmasiyeke mezin e. Di vê alozî û tevliheviyê de para vê kêmasiyê mezin e.

Em divê mikur bînin ku di xwegihandina serketinê ya serdema bazirganiyê ya navbera sedsaal 15. û 18. de rola bingehîn a mekanîzmayên li derveyî ekonomiyê bûn. Baş e, wê wextê ekonomî nîne, çî ye? Bi giştî jî bilî desthilatdariyê, bi taybetî jî dewlet weke îfadeya wê ya huqûqî, ti hêz bê îmkân nebe jî zehmet e ku vê qadê li gorî dilê xwe bi kar bînin. Belkî jî mirov dikare behsa klîkên hêzê yên yekdestdar ên cûbicûr bike. Lê di encamê de ev hêz jî neçarînin bi desthilatdariyê yan jî bi dewletê re ya îfadeya berçav a desthilatdariyê ye, tîkildar bin. Carnan mirov dikarin ji vê qadê re bibêjin qadeke pereyî ye. Pere êdî jî amûrekî guhertinê yê nîrxê derketiye, ya rastî, herî kêr bi qasî şûr dikare bi rola hêzê rabe. Napolyon bê sedem di warê artêşê de negotiye 'pere, pere, pere'. Lê ev kîjan pere ye? Ev, ew pereyê ku bûye amûrê guhertina nîrxê nîne; ew ew pere ye ku ekonomî nîne. Ev pereyê bazirganiya mezin e, pereyê amûrê spekulasyonê ye. Pere di van qadan de bi temamî fermanî e, rêveber e. Bûrjûvazî jî ber ku li vê nuqteyê baş serwext bûye roleke girîng dide pere. Ji bo pere bibe fermanî dewamî yê hêza civakê, kirine ku civak bi kêra selexanevan hatibe parçeparçekirin. Civak û heta dewlet xistine halekî ku bê pereyan nikarin bijîn, nikarin dewam bikin.

Anîna civak û dewletê ya vê qonaxê belkî jî şoreşa rastî ya bûrjûvaziyê ye. Dewlet û civaka hewceyî pereyan tê wê maneyê ku êdî ketine bin fermana bûrjûvaziyê. Ji vê rewşê re ku mirov dikare bibêje şoreşa peyan jî di dîrokê de cara pêşî di vê dema Ewrûpayê de pêk hatiye. Mînak, êdî hewce nake ku karkerek weke kole û serfêkî bê girêdan. Jixwe wexta yewmîya xwe negire wê birçî bimîne. Birçîbûn wê wî mehkûmî pereyan bike. Karker xistine rewşekê ku ji bilî teslîmbûna pereyan ti çareya wî nîne. Ji lewra, ji bo peydakirin û rêvebirina karkeran, hewce nabînin weke xwediyên berê yên feodal û koledariya klasîk tevbigerin. Jixwe bi vî awayî hem mesref zêde diçe, hem jî zêde berpirsiyariyê dixwaze. Kapîtalîst jî hêza pere nîşan dide û bi vî awayî çawa dixwaze karkeran bi dest dixê û bi kar tîne.

Di mijara emfîayê de jî mirov dikare xusûsên bi heman rengî diyar bike. Emfîa weke mal, kirine ku bê pere nikare tevbigere. Her cure tevgera emfîayê tîkildarî pere ye. Hilberandin, barkirin û bi karanîna emfîayê bê pere mîmkîn nîne. Ev jî şoreşeke mezin a kapîtalîzmê ye: ango ekonomiyê dixê bin fermanî mutleq a pere. Ekonomî êdî di destê pere de mîna lîstokekê ye. Di ti serdemê de ekonomî evçend bi pere nehatiye girêdan. Li vir pere bi temamî mîna dewletekê ye. Ne tenê mîna wê, dewlet bi xwe! Û heta dewlet jî bi vî awayî bi pereyan girêdayî ye. Dewleta bê pere, karkerê bi pere xistiye rewşa mal û emfîayê. Paradoksî xuya bike jî dewleta dewletê ya rastî pere ye. Anîna dewletê ya vê rewşê, vedîtineke sedsaal 16. ya Hollanda û Ingilistanê ye. Dewleta bi hêz hatiye afirandin. Lê ew dewlet e ku bi pereyan ve hatiye girêdan. Dîroknas dibêjin; Franse jî ber ku di vî warî de bi serneketiye li hemberî Ingilistan û Hollandayê di şerê hegemonyayê de tîkçûye. Di mijara pere de em hinekî din li ser serdema finansê guftûgo bikin, em ê pê bêtir ber xwe bibînin.

Di pêşketina şaristaniya navbera sedsalên 15.-18. de bûrjûvaziya bazirgan weke aktorê herî girîng derdikeve holê û mirov dikare bandora wê li ser tevahiya civakê bi firehî guftûgo bike. Xisletên civaka bazirgan tîne zanîn. Weke kesên zêde pere û faîzûr, tefekar û banker bi awayekî gelekî neyên di bîra civakê de cih girtiye. Di serî de wêje, di gelek warên hunerê de van kesan weke yên derba herî xedar li exlaq xistine weke mijarekê di van sedsalan de gelekî li ser sekinî ne. Mîna vîrusek ketibe civakê. Her wê dikeritîne. Ji asta dejenerebûna giştî ya civakê berpirsiyar tê dîtin. Tîkiliyên berê yên germ û insanî li ser rûyê pere cemidîne. Yên pereyên wan tinebin di şerê jî bo jiyanê de tîkçûne. Her weha jî bo xwe mezin nîşan bide mîna berê hewcedarî bi textên zêr, sênîyên zîv, qesrên neqîşandî, îhtîşam, nîşandana hêza xwe, kincên rengîn û sofreyên luks nîne. Bila tenê cihêkî te ye tu tîde pereyan hilîne bes e. Êdî yê herî mezin tu

yî. Hatina vê astê pêşketina mirovatiyê nîne. Navê wê serdema nû be jî tiştêkî nû pêşkêş nake. Eger bibe nebe bi tenê dibe bibe destpêka krîza şaristaniyê. Ji bo kesekî hurmeta xwe ya li hemberî civakê heyî, ji vê rewşê xirabtir rewşeke krîtîk û piçûk bixîne tineye.

Sermaya bazirganiyê di vê demê de ji bo qadên din zêde xwedî xwestek xuya nake. Rêjeya kara wan têra wan nake. Ti qadeke din nikare bi kara bazirganiya mezin re serî bikişîne. Cotkarî û manîfaktur kengî nêzî kara bazirganiya mezin karê dikin dibin ji wan sektorên hînê bi wan re mijûl dibin. Naxwe derfeteke bi sînora pêşketinê dibînin.

Ji aliyê dîroka siyasî ve, dema em behsa wê dikin gelekî tevlihev û aloz derbas bûye. Ji bo bibin dewama Împaratoriya Mezin a Romayê Spanya, Franse û Avusturya pirr dijwar xwe li hev radikişînin û ji ber ku meylên wan ên şeweyê împaratoriyan berê hene, wê nikaribin xwe ji têkçûnê xilas bikin. Di vê de têkiliya pere-dewletê bi roleke girîng rabûye. Li pey hev a Hollanda û Ingilistan gihandiye hêza hegemonyayê hêza fermanîdar a pereyê bazirganiya mezin e. Wexta ku dewleta xwe bi krêdiyên bazirganî bi hêz kirin, bi xwe jî weke bazirganî tevgerandine. Dewlet û siyaseteke di warê karê de gav avêtîye heye. Hêza fermanîdar a pere, nexasim di avakirina artêşa deryayî û artêşên nû de ispatkirine. Di ekonomiya wan de serketina kapîtalîzmê hilberandina erzan e. Hilberandina erzan tê maneya serdestiya bazirganiyê. Bi vê jî raqîbên xwe ango dewleta bixwazin di qada navneteweyî de têk dibin. Jixwe bi pirranî jî di qada eskerî de têkçûne. Hollanda û Ingilistanê bi şoreşên komplowarî destwerdane û vê yekê jî serdestiya wan a siyasî piştrast kiriye. Serdestiya xwe bi mêtîngehên berê yê Spanî û Portekîzî yê destguherandin piştrast kirin, û li Asya û Afrîkayê jî bi destguhertinên bi heman rengî serdestiya wan a di bazirganiyê de li pey hev hatiye. Bi îttîfaqên li parzemîna Ewrûpayê Fransî bêtêr kirin, xwesteka Avûstûryayê ji bo avakirina Împaratoriya Elman şikandin, û zanîna ku çawa bixwazin Çartiya Rûs bi kar bînin. Ji împaratoriyan bi hêz ên wê demê Împaratoriya Osmanî xistin pêvajoya nîv-mêtîngehbûnê. Li hemberî şeweyê dewlet û hilberandina kapîtalîst serdema Osmanîyan weke xanedanên din derbas bûbû. Aqûbeta li benda Împaratoriyan Çîn û Hindê jî mêtîngeh û nîv-mêtîngehbûn bû. Pêvajoya tesfîyebûna şaristaniyên berê bi lez di rojê de dîrokê de bû. Ya nû tevî ku baş nedihat zanîna çiyê jî li ser navê pêşketinê her tişt bû. Mîna di her dîne nû de girêdan bi îmanê bû. Dîne xwe bazirganî, xwedayê xwe jî pere bû.

B- Serdema Îndustriyalîzmê û Şoreşa Pîşesaziyê

Bi pirranî pêvajoya îndustriyê û şoreşa pîşesaziyê wekhev tê dîtin. Lê tevahiya dîrokê îndustrî her hebû û heta verotina kevîrê pêşî jî îndustrî yan jî pîşesazî ye. Keşfa cotkariyê di qada xwe de şoreşeke pîşesaziyê ye. Zenaetkarî pîşesaziyek e. Der barê hilberînê de vedîtina her amûr, agahî û rêbazê di pîşesaziyê de pêşketinek e. Cînsê mirov bi tenê bi amûran kincan, cihûwar û debara xwe dike. Pîşesazî, ango bi amûran hilberandin xweserî mirov e.

Di dawîya sedsala 18. de li welatê hegemonîk ê Ewrûpayê Ingilistanê pêk hat, ya rastî diyardeya jêre pêşengî tê kirin, xelegeke girîng a nûbûnan e ku demeke dirêj dewam dikin. Gerandina çerxa makîneyan bi enerjîya bi hilm û dûkelê îfadeyeke sembolîk e. Naxwe hêza makîne û hilmê ji mêj ve dihat zanîn, dihat bi kar anîn. Li Hollanda û Ingilistanê pêşengiya di warê manîfaktur û cotkariyê de berê hatibû bi destxistin. Hilberandina herî erzan û girseyî dihat kirin. Ev jî şoreşa pîşesaziyê dihat hesibandin. Di serî de Franse û Îtalya jî di îndustriyê de ne kêmbûn. Erzantî û girseyetî avantajek bû. Di bîngehê hegemonîyê de ev diyarde heye. Girîngiya pîşesaziyê ku di sedsala 19. de gava mezin avêt, kar bû, ango ji bo sermaye bi dest bixwe û karê bike, li rêza pêş cih girt. Bûyera jêre şoreş hat gotin jî ew bû ku li gorî kara ji bazirganî û cotkariyê dihat, kara ji hilberandina pîşesaziyê hat bi lez mezin bû. Di dîrokê de hilberandina di warê pîşesaziyê de cara yekemîn pêşengî bi dest dixist. Di cewherê şoreşê de ev diyarde heye. Li gorî rêûresmê cotkarî û dezgevanî qadên hilberandinê bûn. Bazirganî li ser hilberandina zêde ya van herdu qadan bi şeweyê kirînufirotina metayê dihat kirin. Tevgera jêre ekonomî jî dihat gotin di cewherê xwe de ev bû.

Eger em bi tenê ji aliyê hilberandinê ve binêrin em nikarin zêde tiştekî ji şoreşa pîşesaziyê fêhm bikin. Çi ji aliyê cûrbicûriyê ve, çi jî ji aliyê pirraniyê ve em bi diyardeya hilberandinê ve rûbirû dibin. Û heta ku mirov dikare bibêje; mirovatî ji şoreşa cotkariyê mezintir şoreş nedît, ji alî dem û girîngiyê ve ti şoreş negihîşt şoreşa cotkariyê. Ji lewra girîngiya şoreşa pîşesaziyê di tiştekî din de ye. Ne di tiştekî de di gelek tiştan de ye.

- 1- Di dîrokê de cara pêşî hilberandina bajaran ji ya gundan dibihure. Pîşekarê hezar salan weke hilberînerê bi koka xwe bajarî timî weke alîkarê hilberînerê gundan bû. Bi gundan ve girêdayî bû. Ew nebûya jî gundan dikarîbû xwe dewam bikira. Şoreşa pîşesaziyê ya sedsala 19. piştî hezarê salan rêveçûna pêvajoyê berevajî kir. Eger em sedsalên 15.-19. di wezneyê de bihesibînin, sedsala 19. ev wezin timamî li aliyê pîşesaziyê giran kiriye. Ev rewş nû ye û wê gelek encamên girîng bi xwe re bîne.
- 2- Nûbûneke hînê girîngtir di qada civakî de ye. Civaka bajêr dikeve pêşiya civaka gundan. Civakên bajaran berê bi awayekî besît bi ser civaka gundan ve bûn, lê şoreşa pîşesaziyê hêza civaka bajêr bi awayekî nedîtî zêde kiriye. Civaka gundan êdî bi tevahî avahiyên xwe yên jor û jêr diket bin hukmê civaka bajêr. Mîna ku şeweyekî diyalektîka mêtîngehî di navbera gund û bajar de çêdibû. Civaka bajêr destpêkiriye êdî civaka gund dike mêtîngeh. Ji qada îdeolojîk bigirin heta qada amûrê hilberandinê, ji exlaqê wê bigirin heta bi qada hunerê bajêr gund bi awayekî eşkere ji xwe re dike mêtîngeh. Şoreşa zêhniyetê bi lez rê li serdestiya bajêr a li ser gund vedikir.
- 3- Ji aliyê çînî ve jî mirov dikare behsa veguherînan dîrokî bike. Bi şoreşa pîşesaziyê re bûrjûvazî tê astekê ku serdestiya xwe ya li hemberî tevahî çîn û tebeqeyan îlan dike. Bûrjûvaziyê çîna karker jî kir yêdeka xwe û bi dema feodal re li hemberî beşên ji pîşekariyê mayî xwe weke xwediyê paradîgmayê, yê dizane modern bijî, xwediyê bi tenê yê rastîyan û yê herî pêşketî; bi mîtolojî, dîn, felsefe û zanista xwe, ew civak, netewe û dîrok bi xwe bû. Yê din jixwe bûbûn mazî û yê mayî jî weke nîrxên divê li muzeyan bimînin bûn.
- 4- Zanist cara pêşî bi şoreşa pîşesaziyê re bi plan beşdar dibe. Teknîkên zanist û hilberandinê berê bi awayekî cihê her yek di cihoka xwe de diherikî, pêş diket. Bi şoreşa pîşesaziyê re cara pêşî dest dan hevdu. Zanist êdî ne armanc bû, ketibû rewşa amûrekî. Kengî zanist kirin amûr wê wextê bi awayekî ciddî ketin û serberjêrçûna civakê jî pîre destpêkir.
- 5- Kara ji pîşesaziyê ji rêjeya kara qadên din gelekî bihurî. Aktorên nû yê civakê pîşekar bûn. Pîşesazî di her qadê de dihat menaya serketina stratejîk û yê ev sîleh di destê xwe de digirt piştî wî nedihat erdê. Bazirganî jî serdestiya ji dest dabû. Cotkar jî êdî ketibûn rewşa rencberan.
- 6- Encamên şoreşa pîşesaziyê hînê girîngtir bûn. Ji aliyekî ve rê li dewleta neteweyê vekir, li aliyê din jî ber bi derve jî çûna ber bi emperyalîzmê ve destpêkir. Li gorî mêtîngeriya li ser rûyê dinyayê meşeke hînê sistêmkirî heye. Welat an jî welatên pîşesaz ên bi rola kilît radibin êdî wê duyemîn pêngava mezin a global li ser dinyayê ferz bikin. Mêtîngerî ku pêngava yekemîn bû, tevî ku bi zehmetiyan re rûbirû bû jî rêbazeke berhemdar a serdestiyê nebû. Mêtîngerî bi îxracê sermayeyê bi hevkarên xwecihî dihat taqwiyekirin. Emperyalîzma kapîtalîzmê li ser hîmê şoreşa pîşesaziyê xwedî îmkân xuya dikir.

Çawa ku tê dîtin, encamên şoreşa pîşesaziyê gelekî berfireh bûn. Encamên siyasî û civakî yê şoreşê herî kêr bi qasî encamên wê yê ekonomîk bi tesîr bûn. Ya serketina şaristaniya Ewropayê vebirî kir pêngavên pêşîsaziyê di sedsala 19. de bûn.

Di girtina dest a şoreşa îndustriyê de rexnekirina hin têngiştinan girîng e. Ya pêşî ew e ku şoreşa îndustriyê bi kapîtalîzmê re yek tê dîtin. Mîna ku îndustrî yekser encameke kapîtalîzmê tê fêhmkirin. Divê

mirov vê têgihîştinê bişkîne. Weke Ronesans, Reformasyon û Rohnîbûnê şoreşa îndustriyê jî pêvajoyeke xwe ya xweser a dîrokî û civakî heye. Ango encameke ketî ser hev a civakî dîrokî ye.

Bi giştî yekdestdariya dewletê, bi taybetî jî yekdestdarên kapîtalîst ew sazî ne ku timî hûrûkûr li ser nîrx û berhemên zêde radiwest in. Li çî deverê daneheveke zêde hebe, mîna qirakên berateyan yekser bêhna wê dikin û li ser dipiçikin. Divê mijarê bêvla wan gelekî nazik e, û baş bêhnê dike. Ne mumkin bû ku nehatana dîtin, çawa enerjî û makîne xwe bi xwe dixebitin û di warê hilberandinê de rê li çavkaniyê mezîn a karê vedikin. Di mijara pişesaziyê de ya sermayê kir ew bû ku ev herdu diyarde bi qadên berhemdar ên karê ve girê da.

Enerjî cara pêşî bû ku ji hêza milan rizgar dibû. Makîne têra xwe techîzkirîbûn ku bi rola milan rabin. Di warê çavkaniyên enerjîyên nû de ji bilî hilmê, ji komir, petrol, elektrîk û avê jî enerjî hat bi destxistin û ev yek şoreşeke rastî bû. Kengî sîstema makîneyan a xwe bi xwe dixebite bi cureyên nû yên enerjîyê re gihîşt hev êdî hilberandin mîna goleke biteqe zêde bû. Ev şeweyên makîne û enerjîyê yên heta roja me ya îro bi mîlyonan celebên xwe tînan nayê zanîn ku wê civakê û xwezayê bi vê lezê bi ku ve bibin, lê bi giranî heta roja me ya îro bandoreke neçê kirine, ji hev xistine, parçe û belav kirine. Sermayeyê ev yek weke firsêdeke mezîn a dîrokê nîrxand û şeweyên mezîn ên nedîtî yên desthilatdariyê li serê civak û xwezayê gerand û diguherîne. Civak û xweza bi êrîşên nedîtî yên sermayê re rûbirû ne. Parastina civak û xwezayê jî çîneyetî û têkoşîneke civakî wêdetir veguheriye pîrsgirêkeke ontolojîk ango pîrsgirêkeke man û hebûnê. Em bi çend mînakên bûyeran dikarin vê feraziya xwe berçav bikin.

- a- Bajar bi kansêr dibin, gund hildiweşin. Dualîteyên civak û xwezayê, hem di nava xwe de, hem jî di navbera xwe de ji şeweyekî jiyane tîne derxistin. Em bi bûyereke welê re rûbirû dibin; civaka nexweşketî û xwezaya ekolojîk êdî nabe ku dewam bikin. Civak ji şeweyekî hebûnê ango ontolojîk wêdetir vediguherînin parçeyekî çavîyê makîneya sîstema tehakum û mijokiyê. Bi şewazekî ku di ti dema şaristaniyê de nehatiye dîtin, ferd, civak û xweza berdan hevdu, xwezaya tîde wezna di navbera ekolojî û ferdiyetê de xira bûye weke tesîra êrîşên dijber ji civak û ekolojiya hawîrdorê tolê hiltîne. Ji aliyê bijîşkî ve bi sedan mînan piştrast bûye ku kansêra ferdî bi koka xwe bûyereke civakî ye. Em di vî warî de dikarin behsa cixarê bikin. Civak bi kansêrê ditamije û yek ji sedemên bîngêhî ê kansêrê cixarekêşiyê. (Modernîte cixare kişandinê sor dike û sektora tûtîne yek ji çavkaniya karê ya kapîtalîzmê ye) Em wexta vê li ber çav bigirin, em dikarin behsa kansêrbûna civakê bikin û wê bê fêhmîkirin ku ev têgîndanîneke rast e. Êdî kirine ku civak çarçoveyê jiyane nîne.

Gefa herî mezîn a îndustriyalîzmê ango îndustriyalîzma bi tenê ji bo karê tevdigere, gihiştîye asta dijberiya civakê bike. Yek ji mijarên Marksîzm tîde kêr maye ev mijar e. Ji ber şeweyê pêkhatina wê ya pozîtîvîst civaka îndustriyê weke diyardeyê îdeal nîşan dide û bêyî îttîraz bike qebûl dike û heta dixê şûna xwedê. Ji ber ku wer dihesibîne; çîna karker bêyî wê nabe û nikare bibe. Di cewherê teoriya wê de ev heye. Rexneyêke piçûk li îndustriyê nake, li hemberî vê, tevna fabrîke û makîneyan bê sînor mezîn dike. Mirov bi hêsayî dikare bibêje; di avakirina dîne bi navê îndustriyalîzmê de para Marksîstan jî herî kêr bi qasî ya kapîtalîstan heye. Îndustriyalîzm herî kêr bi qasî Levîathanê dewleta netewe niha ji mêj ve bûye Levîathanekî global.

Bajar bîngêhê tevîneka şaneyên kansêrbûna civakî pêk tîne. Em li ser dîrokçeya damezrandin û pozîsyona bajaran rawestiyabûn, lê tevî vê jî em neçar in tîkiliya bajaran bi pêşketina civakî re timûtim bigirin dest û li ser rawest in. Herçend bajar şeweyekî civakê be jî diyardeyê çînkirinê û bîryarê dewletbûnê ye. Bi giştî tî qebûlkirin ku ev sê diyardeyên bîngêhî tîne maneya şaristanîbûnê ango civakên çînî, dewletî û bajarî tîne maneya şaristaniyê. Bê sedem ji şaristaniyê re 'medeniyet' negotine. Gotîneke erebî ye, û tî maneya bajarî, ya xweserî bajar û jiyana bajar. Civilisation jî nêzî vê maneyê ye.

Li aliyê din, mirov bajar bi tenê weke diyardeyêke şaristaniyê bibîne wê ev yekê nêzîkbûneke teng be. Ne lazim e, bajar şaristanî û mekanê şaristaniyê be. Çawa ku gund diyardeyêke dîrokî ya damezrandina civakî ya jiyanê be, mirov dikare bajêr jî di heman çavçoveyê de şîrove bike. Bêguman civak neçar nîne timî di şikeftan û berqefan de bimana, dîsa neçar nebû ji gundan derneketa. Diviyabû jiyanê ji şikeft û gundan bibihure û mekanên wê bihata avakirin. Bajar di encama van lêgerînan de di dîrokê de cihê xwe dît. Di pêşketina mejiyê analîtîk de rola bajêr girîng e. Bajar weke mekanê civaka têkiliyên wê tevlihev û zêde di zikhev de mejiyê analîtîk ferz dike. Neçar dike. Pirsgirêkên civakê zêde dibin û divê çareserîya wan bi mejî bibe, ji lewra jî mirov fêhm dike ku çima beşê pêwendîdar ê mejî bi şeweyê analîtîk pêş ketiye. Jixwe civak bi xwe ev cureyê mejî ferz dike. Bajar jî wî derdixîne asta jor. Mirov dikare bajar weke mekanê hewcedariya hevbeş ê komên gundan jî bi nav bike.

Ev xusûs gelekî girîng e. Em felsefeya damezrandina bajêr di vê diyardeyê de dibînin. Em nikarin bajaran weke avahiyên bê gund bifikirin. Em dikarin vê têgihîştina ku gelekî belav e, û hînê nav lê nehatiye kirin weke bajarîtiyê binirxînin û di cewherê xwe de bajar li dijî gund bi cih dike. Felaket jî bi vê têgihîştinê re têkildar e. Bicihkirina bajar li dijî gund, ji têgihîştinekê wêdetir meylek e ku em di nava pêşketina dîrokî de wê nas dikin: bajar weke li dijî gund e, dibîne û bi nav dike. Ya rastî, di felsefeya damezrandina bajar û hîmê wê yê dîrokî de meyla çîneke teng û têgihîştina dewletdaran heye. Ev helwesta li dijî gund tê maneya berhemê zêde û desthilatdariyê ku di kêrhatîya şaristaniyê de cih girtiye. Di tevahiya dîrokê de ji ber helwesta vê têgihîştinê, gund piçûk hatiye dîtin, piçûk hatiye xistin, nezan, bê îdrak, ji nazîkbûnê bêpar û çor hatiye binavkirin. Dewlet û bajar li hemberî gund û jiyana li derveyî wan, ango bi pirranî li dijî eşîr û qebîleyên li derveyî bajaran mîna hevdu girtine. Nakokiyên di navbera civaka gund û bajar de bi awayekî neheq û bi awayekî bajar ji felsefeya rastî ya damezrandina wî dûr bixe, berevajî bike û bi pirsgirêk bike anî heta roja me ya îro.

Ya rastî mirov dikare bajar û gundan weke mekanên hevdu xwedî dikin (simbiyotîk), weke qadên jiyanê yê dest ji wan nabin di wezneyê de û li hev ava bike. Nemaze mirov dikare di navber herduyan de, bi giştî wezneyê ekolojîk di navbera şênîyên civaka bajar û şênîyên civaka gund de deyne û ev yekê herî îdeal bûya. Yek ji texrîbatên herî mezin ê şaristaniyê ew e ku bajar li dijî gundan mezin kiriye, weke navend û mekanekî mêtîngeh û serdestiyê hiştiye. Li ser vî hîmî rola bajêr berevajî kiriye. Ango bajar ji kêrhatîna wan a rastî anîne xwarê. Ji bo ev qad bigihîje felsefeya xwe ya rastî ya damezrandinê hewcedarî bi çalakiyêke mezin a civakî heye.

Encameke din ku em karin ji dîroka bajêr derxînin ew e; bêyî ku li têkiliya xwe ya bi hawîrdorê re binêre mîna ûra kansêrê belav û mezin dibe. Bersiva wê tineye ji bo pîrsa 'sînor û mekanê wê divê heta ku be?' Mentiqê bajêr ê hatiye berevajîkirin û şaristaniyên di bin vî mentiqê de gihîştine, berevajiyê tê zanîn, ne berhemekî aqil ên bê aqiliyê ne. Ya rastî, berhemê aqlê analîtîk e ku têkiliya xwe ji his û jiyanê qut e, û dişibe dengê ji tenekeyê tê. Ast û şaxên felaketê, bi awayekî muhtemel pêşî li wan nayên girtin îro hînê baştir tene fêhmkirin. Bajar dîsa jî di serdemên pêşî de avahiyên bi heybet bûn. Mirovên aqlê selîm hînê ewçend bemedabûn. Di şaristaniya Sumer û Misrê de nakokiyên bi civaka gund û xwezayê re hînê kêrhatîyên nebûn. Giraniya weznê hînê li aliyê civakên li derveyî bajaran bûn. Bajarên li derve û hundirê kelhan mezin dibûn ji aliyê zemînê xwe ve bi cotkariyê re yekpare bûn. Şênîyên wan kêrhatîyên ji sed hezaran dibihurîn. Belkî jî bi tenê çend paytext karîbûn bigihîjin wê astê. Qirêjkirina hawîrdorê di wê astê de nebû ku bibe pirsgirêk. Mîmariyêke wan a manedar hebû. Bi awayekî organîk hevdu temam dikir. Di şaristaniya Greko-Romen de perestgeh, bazar, meclîs, holên şanoyê û jîmnasyûm bi mîmariyêke bi pîvan û bi heybet bû. Sekû, bernig û baxçe, bi nîzama malê re bi awayekî yekparebûnê temam bikin li hev dikirin. Bermahiyên van bajaran hînê jî heyecan û aramiyêke kêrhatîyên dibûn. Diyar e ku mekanê behsa wan tene kirin, xwedî maneyêke felsefî û naverokêke pîrozîyê bûn.

Di serdema navîn de herçend yekparebûna bi bazirganiyê re xira bibe jî dewam kir. Bandora çanda manewî ya giraniya xwe hebû mîmariya dîni derxist pêş. Hecm û şênîyên wan ti carî negihîştin wê astê ku gefan li jiyane bixwin. Bi jiyana li derve û ya gundan re timî nêzî weznekê bûn. Bi giranî hevdu tamam dikirin. Girîngiya cotkariyê, pişekariya bajêr jî kir karekî pêşketî. Pişekar hewcedarî gundiyan, gundî jî hewcedarî pişekaran bûn. Ji nakokiyê wêdetir di navbera wan de yekparebûneke organîk hebû. Rîska wan a bi tenê felaketên weke erdhej, hişkesalî û şer bûn. Nîzama wan a kelhe û bircan heybeta xwe dewam dikirin. Bazirganiya mezin hînê di wê astê de nebû ku pişekar û gundan daqurtîne. Bazirganî weke sektoreke ekonomiyê normal li ser rêya xwe bû. Di navbera sedsalên 13. û 16. de bajarên Îtalyayê bi bandora Ronasansê jî nûnerên dawî yê vê demê ne. Venedîk, Cenova û Floransa mîna ku di navbera şaristaniya klasîk û şaristaniya serdema nû de bi rola pirê rabe û bigihîne hevdu.

Bi serdema nû re bajartiyê destpêkir maneyên nû di nava xwe de hewandin. Serweriya bazarê li asoyê xuya dikir. Bazirganiyê her ku diçû giraniya xwe nîşan dida. Wezna dîrokî hêdî hêdî ne li aliyê gund û jiyana li derveyî bajaran giran dibû. Mîmariyeke bajêr a li gorî pêdiviyên bazirgan derdiket pêş. Têkiliya di navbera jiyane û hawîrdorê de ji dest diçû, zêhniyeta karê her tişt destnîşan dikir. Di serî de Parîs, London, Amsterdam û Hambûrg bajarên dihatin avakirin mohra serdema nû û merkantîlîzmê li wan hebû. Bajarên serdema bazirganiyê hem ji têgihîştina bajarên klasîk cihê dibûn, hem jî nakokiyên xwe yê bi civaka gund û xwezayê re bi lez dida der. Bajar weke baregeha bingehîn a Levîathanê modern pençên xwe dirêjî tevahiya civak û qadên hawîrdorê dikir. Serdema îndustriyalîzmê mirina bajêr e. Aliyê herî balkêş jî ew e ku nexweşiya kansêrê ya biyolojîk jî bi giranî nexweşiyeke bajêr e. Ji sedî sed kansêr têkiliya xwe bi bajêr re heye ku çawa civaka xwe nexweş dixîne.

Şoreşa pişesaziyê ya bi sedsala 19. re bi lez pêş ket, pêşî li civakê li navenda lê ji dayik bû da. Avahiyên mezin ên pişesaziyê li bajaran kom bi kom zêde bûn, ev zêdebûna wan ne ku ji hewcedariyê bû, bi tenê ev ji hewcedariya ji karê bû. Li keviyên bajaran avahiyên bê serûber ji bo mayîna koleyên modern proleteran bû. Bajar xerîbê van meskenan bûn. Mêtîngêhbûna civakên li derveyî bajaran û gundan temsîl dikirin. Ji tevgera kolonîkirinê ya serdema bazirganiyê xeternaktir weke kolonîkirineke hundirîn bajarên bê serûber û li keviyan çêkirin. Çi xwedî kar, çi jî bê kar, deverên behsa wan tene kirin ji îndustriyê kewarên kedê bûn. Ji bo bazirgan kewar çi be, ji bo pişesazan jî keviyên bajaran û kolanên xizanan heman tişt e. Girêdayî vê diyardeyê gelek diyardeyên din ên ne li rê bi vê re çêkirin. Ji bo fabrîkeyan fabrîkokaan bajar dagir dikirin. Têgihîştina modela serdema klasîk hat ji bîrkirin. Bajar bûn navendên daqurtandina civakê. Di dawîya sedsala 19. de politîka bajêr a îndustriyalîzmê di bin tebeqeya mijê de bi zor û zehmet nefes digirt. Di dîrokê de cara pêşî bajarên bi mîlyonan bêne îfadekirin bejna xwe nîşan didan. Kesên ji mîmariyê fêhm bikin, baş dizanin ku ne mîlyon, bajarên di ser nîv mîlyonê re jî wê kêrhatî nebin. Wexta ku bajar bû mîlyon an jî jê wêdetir çû êdî asta krîza nexweşiyê derketiye holê.

Diyardeya jêre kansêrbûnê tê gotin ew e ku şaneyek bi şewazekî tevahiya bunyeyê zevt bike mezin dibe. Di rewşeke bi vî rengî de ji ber ku organên din ên hucreyê bi kêr nayên nexweş dimire. Mezinbûna bajêr jî ji bo civakê encamên bi heman rengî bi xwe re tîne. Aliyên civakî û dîrokî yê diyardeyan jî heye. Kengî aliyek weke aşûtê mezin bibe û bê, wê wextê kansêrbûnê destpêkiriye. Bajarên bûne mîlyon û tew ji bajarên ji deh mîlyonan bihurîne êdî ji civakbûnê derketine; ya girse jêre tê gotin êdî bûye civaka kerîyan. Çawa ku kerî gov û axuran tijî dikin, gotina herî baş a tijîbûna bajaran îfade bike jî axur e. Mirovên dibin mîna kerîyan axur û govan tijî dikin. Ji mêj ve mirov razî kirine ku tenê bibin kesên ji rêzê yê dixwin û vedixwin. Di axuran de jî kerî bi heman rengî ne. Wekî din jî li ber serê wan kerîyekî bê karan danîne. Bi vê jî tene aşkirin. Têgînên weke Navenda rêveberiyê, qesrên taybet û xaniyên bi baxçe li gorî ruhê bajêr li cih nînin. Mirov dikarin

navenda rêveberiyê li serê çiyê jî ava bikin. Xaniyên bi baxçe û bi koşk hewcedariya xwe bi bajêr nînin. Li her deverê dibe ku bêne avakirin.

Eger wisa be, wê wextê jî bajêr çî dimîne? Perestgeh, şano, meclîs, jîmnasyûm û bazarê jî zû ve şûna xwe jî mînakên sîmûltane re hiştine. Rastir e ku mirov jî deverên wisa re bibêje; deverên lê nefesa qelç tê stendin. Di vê rewşê de siberoja bajar diyar nîne. Ji bo xwedîkirina bajarekî deh mîlyon şênîyên xwe hene, divê civaka ekolojîk a herêmekê bimire. Bi tenê jî bo xwedîkirina vî bajarî komkujiya civak û hawîrdorê divê. Ji bo kuştina welatekî çend bajarên pênc deh mîlyonî têrê dikin. Qirêjkirina trafîkê ya hewayê bi serê xwe jî jî bo mirina bajarekî têrê dike. Piştî ku bajar jî rêjeya xwe bihurî maneya xwe jî nemaye. Li cihekî mane jî nemîne mirov nikare behsa jiyanê bike. Lê eger em nefes girtin û dayîne jiyan nahesibînin.

Bajar berê ew dever bûn ku li wan rastî dihatin keşîfkin û felsefe dihatin avakirin. Niha li bajarên îndustriyalîzmê yê hildiweşin jî sê S ; seks, spor û sînaet tevahiya naveroka wan hatiye pûçkirin û bajar kirine mîna axurên golikan. Ma ev mirina bajêr nîne çiyê?

- b- Aliyekî din ê îndustriyalîzmê ku tine dike, têkiliya jiyan-hawîrdorê ye. Bajar zêdetir jî hundir ve civak kansêr dike, lê îndustriyalîzm bi tevahî êrîşê dibe ser hawîrdora jiyanê. Polîtîka îndustriyalîzmê ya dewleta netewe ku hîne jî jî qîmeta xwe tiştêk kêmbûye, hewce dike ku bi tevahî çavkaniyên civak û welat peyrewên îndustriyê bin. Vê jî weke rê û polîtîkayeke welat pê radibe û pêş dikeve dibîne. Ya rastî, bi vê polîtîkayê ne welat radibe, pêş dikeve û dewlemend dibe, ne jî ti têkiliya xwe bi hêzbûnê ve nîne. Sedema bingeîn a vê yekê ew e ku sermaye di vê qadê de rêjeya herî zêde ya 'KAR'ê bi dest dixê. Îndustriyalîzm tevgerê rêveberiya karê ye. Bi têtînen weke sermayerazandin û pêşketinê armanca bingeîn vedişêrin. Eger kar hebe sermayerazandin û pêşketinê jî çêdibe. Naxwe bi ser xwe sermayerazandin û pêşketinê tiştêkî îfade nakin. Îndustriyalîzm bi hezaran carî jî milkiyetê zêdetir diziyêke mezin e. Hem jî ev dizî jî tevahiya welat û wezaya wê tê kirin.

Ez jî serî ve bibêjim ku em sermayerazandinê bi serê xwe naspêrin hilberandina fabrîkeyê. Mirov dikare modeleke fabrîkeyê û sermayerazandinê her tim li ser hîmê qenciya civak û hawîrdorê bi cih bîne. Ev bi serê xwe xirabiyê belav nakin. Kengî dikevin fermana karê rê li kansêrbûnê vedikin. Îndustriya jî bo karê jî bo pêdiviyên civakî nîne. Pîvana kara zêde jî hewcedarî û pêdiviyê nîne. Ew bi xwe mentiqê xwe heye. Eger qada pêdivî pê heye karê bike pêre eleqedar dibe. Naxwe jî mirinê re dihêle. Teknolojiyê heyî rast bêne pêşdebirin û bi cihanîn, ne bê karî û xizantî, ne jî nexweşî û bê perwerdeyî weke pîrsgirêkên civakî namînin. Ji van jî girîngtir, jî bo çavkaniyan bi fabrîke û teknîkê xirakirina hawîrdorê nayê qebûlkin.

Bi hezaran qadên ku bi hêsanî dikarin bersivê bidin pêdiviyên jî bo jiyanê girîng hene, lê belê jî ber ku li van qadan karê nabînin, wan bê kêr dihêlin. Ji bo karê carnan çavkaniyên bi mîlyonan salî bi zor û zehmetî beridîne û heta roja me ya îro hatine, bêtî ku li encamê bifikirin diqedînin. Polîtîkayên petrol, derya, daristan û kanan jî ber karê hawîrdorê kirine qadên mirin-manê. Ti diyarde nikare rûyê hov ê karê weke komkujiya hawîrdorê nîşan bide. Karkirin bi vî awayî dewam bike, ne çend sedsal, çend deh salên din wê felaketa hawîrdorê rabe ku vê yekê bi hezaran zanyar piştrast dikin.

Îndustriyalîzm jî bo mejiyê analîtîk serketineke super e. Lê bi awayekî xeternak jî têtqûna mejiyê hisî ye. Ew wehya xeternak a xwedayê herî kevn ku bi tevahî ruhber xistin xizmeta insên îndustriyalîzm bi xwe ye ku jî nû ve tê. Gotineke şaş e, mirov bibêje; xistin xizmeta insên. Ji bo komikek bi hêrsa karê radibe bi tevahî ruhber jî wan re tene qurbankirin. Wê wextê qurbankirina mirov bi xwe kengî bê kirin dibe meseleyekê demê. Ji bo mirov gotina xirab a di Pirtûkên Pîroz de bi awayekî li cih rave bike ti mînak bi qasî îndustriyalîzmê nabe emsalekî baş û li cih.

- c- Divê mirov îndustriyalîzmê weke pîrsgirêkeke hilberandinê nebîne. Yekdestdariya sermayê û hilberandina li ser karê hatiye avakirin maneya rastî didin. Îndustrî heta nekeve xizmeta yekdestdarên karê, mirov dikare pêdiviyên bingehîn ên civakî û şertên hawîrdorê li ber çav bigire, li gorî derfetên zanist û teknolojiyê her tim hilberandinê ango polîtîkayeke sermayerazandinê bihûne. Di cewherê meselê de zêde ferq nake ku bi makîneyan tê kirin an jî bê makîne tê kirin. Bi tenê yek jê bi lez hilberîne ya din jî hêdî, ewqas. Jixwe li vir a diyarker ew e ku şert bi pêdiviyên civakî, hawîrdor û ekolojiyê re li hev bikin. Lez û hêdîbûn bi ser xwe armanc nînin. Ango di hilberandinê de pêvajoya makîneyan bi serê xwe çê û xirab nîne. Ji sedsala 19. heta roja me ya îro li diyardeya bi navê îndustriyalîzmê herçiqasî karê mohra xwe li pêvajoyên bi makîne û bê makîne, bi tevahî sermayerazandinên bi lez û hêdî, hilberandin û bi karanîne xist, wê wextê her tişt dibe pîrsgirêk û kangren. Ji lewra bajêr anormal mezin bûn. Sîleh bi awayekî xeternak pêşketin. Artêşên dêw hatin avakirin. Li dinyayê şerê dijwar û xeternak qewimîn. Hawîrdor hat talankirin. Cinawirê jêre dewleta netewe tê gotin hat afirandin. Jiyan bi tevahî hat pûçkirin. Polîtîka hat tinekirin. Wexta ku kapîtalîzm weke yekdestdariyê mohra xwe li hilberandina bi makîneyan da, cinawirê bi navê îndustriyalîzmê bi awayekî ne rewşa jê çêbû. Nuqteya esas jî ev e.

Yekdestdariya dewletê berê di cotkariyê de, paşê jî di bazirganiyê de berhemê zêde zevt kir. Bi sedsala 19. re bi awayekî nedîtî bi hilberandina pîşesaziyê re, bêguman bi vedîtina makîne û enerjîyên nû yekdestdarî ava bû, kara di ti dema dîrokê de bi dest nehatiye xistin hat bi destxistin, bi gotineke din weke berdêla berhemê zêde sermaye hat bi destxistin. Wexta ku kar li ser îndustriyalîzmê tê ferzkirin her tişt ji rê derdikeve. Wê wextê karkirina bi îndustriyê û îndustriyalîzm têgînên gelekî ji hev cihê ne. Her weha îndustriyalîzm ekonomî jî nîne; yekdestdariya wê ekonomî ye; ya li ser hilberandina pîşesaziyê tê ferzkirin, dewlet an jî taybet ferq nake, yekdestdarî ye. Civak bi hezarê salan e ku bi keda destê xwe, bêyî ku li xwe xerîb bikeve weke xebatên ekonomîk li qadên hilberandinê çî fabrîke, çî dezgedar, çî gundikên cotkariyê û çî jî manîfaktur xebitî ye, û ev nayên guftûgokirin. Pîrsgirêk hilberandina li van qadan nîne. Dîsa pîrsgirêk guhertina li bazarê jî nîne. Kengî yekser dewlet an jî hin kesên li ser navê dewletê tevdigerin, ji der ve van qadên ji bo pêdiviyên mirovan dixin destê xwe û bi rêbazên bacgirtin, talan û karê zêdeyîyê didizin, ha wê wextê pîrsgirêkên mezin û ciddî yên ekonomîk û civakî derdikevin holê. Ji sedsala 19. heta roja me ya îro hilberandin piştî dema em jêre dibêjin şoreşa pîşesaziyê bi awayekî anormal bû qada karê û bi vê re di encama ferzkirina yekdestdaran de bi awayekî dijwar di serî de şerên neteweyî û çînî, civak hem di nava xwe de, hem bi civakên li derveyî xwe re û hem jî bi xwezayê re şerekî kûr dike. Civak bi qasî ku ti carê nebûye, dibe xwediyê desthilatdariya hukim dike. Herkes bi qirika herkesî digire. Bi awayekî din mirov bibêje; cinawirê Levîathan ê Hobbes 'şerê herkesî bi herkesî re' bi dawî nake. Berevajî vediguhere 'şerê herkesî bi herkesî re' bi xwezayê û bi xwe re. Ango civak dibe cinawir, cinawir dibe civak an jî ev dibe qonaxa dawiyê.

- d- Têgîna civaka pîşesaziyê jî bi serê xwe manedar nîne. Wexta yekdestdarên pîşesaziyê tene avakirin, civak hîne zêdetir bi emtîayê, ya bê guhertin jî bi hilberandinê, hilberandin jî bi pîşesaziyê ve tê girêdan. Pîşesaziya yekdestdar a kapîtalîzmê tê wê maneyê ku qadên din ên hilberandinê bi pîşesaziya yekdestdar ve tene girêdan. Di vê çarçoveyê de civaka pîşesaziyê dikare weke qonaxeke din a şaristaniyê manedar bibe. Mirov bibêje; qonaxeke bi vî rengî ya şaristaniyê mohra xwe li sedsala 19. xistiye, rastir e. Ji ber ku ji her demê zêdetir di vê demê de derfet û îmkanê vedizîna karê dîtin, mirov dikare ji vê demê re bibêje; serdema herî bi heybet a kapîtalîzmê. Hêrsa ji bo karê xwe li tevahiya civakê digerîne. Kapîtalîstbûyîn dibe armanca jiyanê û dikin şewazê xwezayî yê jiyanê. Ha di vê çarçoveyê de civaka pîşesaziyê cara pêşiyê diqewime. Di asta herî jor de kapîtalîstbûna civakê ye. Qral êdî tazî ye, ango cara pêşiyê ku kapîtalîstên li rêza pêş ên nû, lê ji yên berê cudatir, bi xeml û kincên xwe yên ji rêzê, komeke qral in, xwe weke welatiyan pêşkêş dikin. Qral jî pîr dibin, xwe ji rewşa xwe ya bi heybet û xemilandî dikin û bi awayekî ji rêzê êdî hene. Civaka pîşesaziyê di çarçoveya vê maneyê de civakeke qralên tazî ye.

Karkerê bi heqdestiyê ve hatiye girêdan di vê civakê de zêde dibe. Ji awirekî din mirov binêre ev çîneke ji civakê hatiye cihêkirin. Cudahiya xwe ji koletiya klasîk bi koletiya heqdestiyê ve hatiye girêdan. Ji aliyê etîk ve rast nîne ku mirov bibêje kîjan rast e, yan jî çewt e. Yek ji şaşiyên girîng ên Marksîstan ew bû ku di vê civakê de bûrjûvaziya pîşesaz û çîna karker pêşketî îlan kirin û mohra paşketî li beşê mayî yê civakê xistin. Herçî berevajî ya rast e. Yekîtiya çîna karker û pîşesaziyê dibe ku xisleteke modernîteyê be; lê ji aliyê wekhevîti, azadî û demokratîkbûnê di çarçoveya dewleta yekdestdar de ne. Xwediyê helwestek e ku zêdetir nêzî antî-civakbûnê ne. Sozdanîna rewşenbîran bi vê hevîrtina çîneyetî re li ser navê sosyalîzmê jirêderketineke bê şens e. Civaka yekdestdarên pîşesazkaran weke têgîn timî civaka xwedî şer îfade dike. Bê sedem dewleta netewe ne bûye şeweyê dewletê yê vê demê.

- e- Dewlet û siyaseta yekdestdariya pîşesaziyê dewleta netewe ye. Li ser hîmê milletgiriyeke herî zêde, bi tevahî civaka neteweyî bi dewletê ve tê kelandin. Dewleta netewe herî zêde di vê demê de hatiye îdealîze û realîzekirin. Sedema bingehîn a vê yekê, kara zêde ya sermayê û belavbûna wê ya li civakê ye. Ji bo kara xwe zêde bikin divê tevahiya civakê bi yekdestdarên pîşesaziyê ve girê bidin. Ev jî şerê navxweyî ye. Lê bi dewleta netewe ya bi milletgiriyeke zêde û dîsa bi desthilatdariyeke şidiyayî barkirî ev şerê hundirîn tê tepisandin û bi vî awayî nîzama kara zêde tê danîn. Di vê demê de weke sîstem hêdî hêdî pêşketina faşîzmê bûyereke xweser nîne. Bi milletgiriyeke bibe dîn civak dibe kerî û desthilatdarî li çeperên herî hûr belav dibe.

Modernîteya Rojava ya ji sêberan îndustrî, dewleta netewe û kapîtalîst pêk tê, ji ber vê naveroka xwe dibe şaristaniya herî xwînrij a vê serdemê. Ev modernîteya sêber a ketiye zikhev; hem di nava civakê de şer ango faşîzm, hem jî di navbera dewletan de şerên neteweyî, herêmî û cîhanî pêk tîne. Em timî dubare dikin, di bingehê vê de şeweyê pêkhatin û parvekirina karê heye. Wexta ku dewleta neteweye hedefa xwe ya sereke weke îndustrialîzm destnîşan dike, rengê xwe yê kapîtalîstbûyînê yan jî xwesteka xwe ya ji bo wê dixwe rojevê. Kapîtalîst wexta hedefa xwe ya siyasî weke dewleta netewe diyar dikin, dizanin ku dewleta netewe bi hevkelandina netewe bi milletgiriyeke mumkin dibe û eşkere dikin ku ev jî ji bo sîstema karê nîzamekî dewletê ye ku herî zêde hewcedarî pê heye. Kengî pîşesazî hem ji bo dewletê, hem jî ji bo kapîtalîzmê bû hedefa sereke, wê wextê çarenûsa sedsala 19. û 20. diyar dibe. Di pîşesaziyê de weke cotkariyê, weke manîfakturê serdemê hilberandinê ye. Xwe dispêre mîrateya şaristaniyê. Lê ti serdema hilberandinê bi qasî serdema pîşesaziyê kar û zêdekirina hêza desthilatdariyê nedaye yekdestdariya kapîtalîst û dewletê. Ji ber vê yekê, dewlet û kapîtalîst di pîşesaziyê de dikevin pêşbaziyê. Ne ku pîr zêde ferd û civakê difikirin an jî ji netewe re pîr bi hurmet in, ji ber derfet û îmkaneke dîrokî ya karê bi destxistine evçend bi çavkorî dibezin.

Civaka pîşesaziyê ji aliyê dîrokî ve ji nêz ve bi îdealên hegemonya û şer ve têkildar e. Franseyê çendîn zor da hevîrtina Hollanda û Ingilistanê van dewletan jî ji bo statuya xwe ya hegemonîk ji dest nedin dîsa xwe avêtin dawa hilberandina erzan. Dîrok nîşan dide ku eger pêşengiya şoreşa pîşesaziyê nebûya hegemonya Ingilistanê heye ku di serê sedsala 19. de, nexasim li hemberî Napolyon tîkbiçûya. Li ber serê Franseyê Çartiya Rûsyayê û DYE hino hino nû mezin dibin û tê gotin şensa wan a hegemonyayê heye. Piştî jî Elmanyayê beşdarî vê pêşbaziyê bibe. Şensê Ingilistanê, belkî jî çareya wê bi tenê şoreşa pîşesaziyê dimîne. Ev rewş careke din nîşan dide ku zarûret zorê dide afirîneriyê. Makîneyên bi dûkelê dixebitin û pêşketina makîneyên tevnê careke din çerxa dîrokê li gorî dilê Ingilistanê gerandin. Vedîtînen nû yên eskerî û siyasî bi hilberandina nû ya pîşesaziyê re bi lez û bi hêz dibin. Ev jî bi xwe re li pey hev serketînen eskerî tîne.

Wexta ku xelekên zincîrê hevdu temam kirin, êdî qetandina wan zehmet e. Têkçûna Napolyon tevî hin sedemên din, bi ihtîmaleke mezin encama şoreşa pîşesaziyê ye. Hegemonya Ingilistanê bi vê şoreşa pîşesaziyê bazkên diavêje bi nav sedsala 19. ji bo împaratoriya cîhanê. Sedsala 19. sedsala bi heybet a Ingilistanê ye. Di vê sedsalê de Ingilistan cara pêşî navnîşana 'Împaratoriya

Roj Lê Naçe Ava' bi dest dixê. Ev împaratoriyeke klasîk nîne. Mîna weke Roma û Osmaniyan nameşe. Gelek pêkhatinên siyasî yê di asta dewletan de di bin bandora wê de hene û ev ji bo împaratoriya wê kêmasiyek an jî zirarek nînin. Weke modeleke xweser ku gelek pêkhatinên siyasî di nava xwe de dihewîne, herçend her biçe qels bibe jî karîbûye heta roja me ya îro bi navê Koma Neteweyên Ingilîz (British Commonwealth of Nations) hebûna xwe dewam bike.

Îxracê şoreşa pîşesaziyê ya dinyayê li gorî şewazê her şaristanî pêş dikeve. Piştî xwe ispat dike, pêşî li Ewrûpaya Rojava û di dawiya sedsala 19. de li tevahiya Ewrûpayê belavbûna xwe dewam dike. Di serê sedsala 20. de gavavêtina xwe ya li tevahiya dinyayê bi lez dike. Yekdestdarên Ingilistan û Elmanyayê pêşengiya hevrikiya di navbera yekdestdarên pîşesaziyê de kirin û ji ber gavavêtinên bê tewazun du şerên mezin ên cîhanê û gelek şerên herêmî û xwecihî qewimîn. Careke din em dibînin ku kara pîşesaziyê yekdestî ye, yekdestî jî dewleta netewe ye, dewleta netewe jî şer e. Em wexta ku ji bîr nekin, tevahiya dewletên netewe bi şer hatine avakirin, mirov dîroka karê û bi destxistina herêmên îxracê pîşesazî û pîşesazîbûnê bi şewazekî bi tesîr di van şeran de dibîne. Eşkere ye ku di cewherê şer û dewletgiriya netewe de bi destxistina karê heye.

Dem a pîşesaziyê weke emperyalîzmê tê bi manekirin û ev jî bi îxracê kirina wê ya derve re têkildar e. Pîşesazî dikare li mêtîngeh û nîv-mêtîngehan, li qadên girêdayî û hewce jî hinekî pêş bikeve û dikare bibe sedema destpêkirina şerê hundir an jî derve. Şerên rizgariya neteweyî ku diyardeyeke xurt a sedsala 20. bûn di cewherê xwe de bi bernameya pîşesaziyê ya li qadên mêtîngeh û nîv-mêtîngeh re têkildar e. Statuya wan a pêşengiyê çî dibe bila bibe, hemûyan dewleta netewe, dewletên netewe jî pîşesazî kiribûn serê bernameya xwe û ev jî yek ji kevîrê çarqozî yê çûna ber bi kapîtalîzma dinyayê bû. Di vê çarçoveyê de Şoreşên Çîn û Rûsyayê bi analizên dawî şoreşên pîşesaziyê û dewleta netewe ne. Bûyer vê pêvajoyê bi tesîr piştrast dikan. Şerên rizgariya neteweyî bi rêbazên cihê hatibin meşandin jî herçê sedsala 20. bi giranî serdema pîşesaziya derveyî Ewrûpayê ye.

Ev serdem bi xetên sereke heta çaryeka dawî ya sedsala 20. bi tevahî giraniya xwe bi cih tê. Qonaxa piştê ew e ku Ewrûpa pîşesaziya jêre dibe bargiranî û zêde karê nayne (qirêjîya hawîrdorê û heqdestên zêde) îxracî dinyayê dike. Berê mal, di sedsala 19. de mal û sermaye, di sedsala 20. de jî mal, sermaye û pîşesazî bi mekanîzmeyê sêber îxracî dinyayê hat kirin. Herêmeke dinyayê ya pîşesazî nas nakiribe hema bêje nemaye. Bi vî awayî em dikarin bibêjin ku serdema pîşesaziyê giraniya xwe ya esas nemaye, ya rastî pîşesazî bi sermaye finansê dewam dike. Şaristaniya Ewrûpayê ya serdema xwe ya pêşî bi bazirganiyê û ya duyemîn jî bi şoreşa pîşesaziyê meşand, weke qonaxa sêyemîn di serdema xwe ya finansê global de ye. Serdema finansê bi giranî piştî salên 1970î destpêkiriye bi rola xwe ya pêşengiyê rabûye. Mijara beşa ji niha û pêve ye.

Her serdem a beriya xwe ji holê ranake, dixê dereceya duyemîn. Bazirganiyê di sedsala 19. de dewam kir. Lê li gorî pîşesaziyê di warê kar bi destxistinê de hêza xwe ya berê nema û di dereceya duyemîn de ma. Serdema finansê berî niha bi gelekî hîmê xwe danîbû. Komarên bajarên ên Îtalyayê şeweyekî komarên finansê bûn. Gelek qraliyet bi finansê bi xwe ve girêdan. Di serdema bazirganiyê de jî di warê karûbarên pereyan de, di warê deyn dayîn û stendinê de bi lez bûn û çûnûhatina wan zêde bû. Ji bo debarê krêdî gelekî baş bû. Lê di warê karê de sektorek bû ku li rêza sêyemîn cih digirt.

Rexnegîr û rexneyên li pîşesaziyê, kengî talankirina hawîrdorê bi awayekî berçav hat dîtin û rîskên vê talanê gihiştin asteke global, zêde bûn. Felaketên îndustriyalîzmê re li wan vedike êdî gelekî tene guftûgokirin ku mirovatî dikare çawa serî bi wan re derxîne. Felaketên behsa wan tene kirin, derketine asteke welê êdî nakokiyên wan bi jiyane re ji halê nayên rakirin. Zanist û teknîk bi

awayekî wisa bê berpirsiyarî tê bi karanîn êdî tê gutûgokirin ku mirov dikare weke qiyametê binirxîne.

Di bingehe tevahiya pirsgirêkan de têkiliyên karê û pîşesaziyê hene. Wexta ku herdu bê gem digihîjin hevdu, bihêlin pêşketinê, hatiye dîtin ku veguherîne guloka pirsgirêkan. Ji ber ku pîşesazî li tevahiya qadên civakê hukim dike û qadeke civakî ya veguherandibe mijara emfîyê nehiştiye, pirsgirêkên civakî gihand asteke nedîtî. Gelek pêşketinên çavkaniya xwe pîşesaziyê bi qasî ku bi xwezaya civakan re li hev nake, bi hawîrdorê re jî li hev nake. Hema hema bi tevahî gund û pêkhatinên li derveyî bajaran daqurtandiye û em niha nû bi encamên wê re rûbirû dibin. Dîsa encamên veguherîna dijberê bajêr hîna nû tîne dîtin. Ji bilî guftûgoyan der barê alternatîfan de tiştê li naverastê nîne. Hemin civakê bê pîşesazî nikaribe bijî. Lê wê nikaribe yên li ser navê pîşesaziyê tîne kirin jî rake. Antî-îndustrialîzm her biçe dikare bi hêz bibe. Xebatên der barê bajar û hawîrdorê de gelek ekolên di vî warî de girtine nava xwe. Di ketina qada siyasî de jî her diçe cih dibînin. Ev hewldan ji sînorê reforman nabihurin, ji lewra mirov nikare li bendê be ku ev hewldan tewazuna xirabûyî ya herdu xwezayan ji nû ve sererast bike, naxwe bendewariyek bi vî rengî wê safiktî û bergî nedîtin be. Heta ku di paradîgmaya heyî ya şaristaniyê de bin, wê nikaribin ji guhertinên şiklî bibihur in.

Neyênîyên şaristaniya pênc hezar salî bi xwe re tîne, belkî jî serdema pîşesaziyê bi tenê çend qatên din zêde kiriye. Ev fikrek e ku bi tevahî çavdêr li ser hemfikir in. Germbûna hewayê bi tenê yek ji wan mînakên e. Talan û hilweşandin ji texmînan jî wêdetir kûr û berfireh e. Ne tenê rexnekirina serdema pîşesaziyê, rexnekirina tevahiya şaristaniyê divê. Marksîstan û muxalîfên din pirsgirêk yan xistine çarçoveyê teng a ekonomîzma çînî yan jî xistine kategoriyên weke hawîrdorparêzî, çandparêzî û femînîzmê û vê yekê rê li ber hin encamên erênî vekiriye. Lê xwe nikarîbûne bigihînin bernameyê siyasî û çalakiya wê, ev jî herhal bi kêmasiyên wan ên bi kok ve têkildar e.

Ez her ku li ser alternatîfa şaristaniya demokratîk diponijim, ez dibînim ku ev hîlbijartineke bi îsabet û li cih e. Lê alternatîfên şaristaniya demokratîk ên bi kok bi bername û rexneyên berfireh, herî kême bi qasî wan bi rêxistin û çalakiyan bibe yek û kengî me bi paradîgmaya civaka demokratîk, wekhev, azad li jiyân û xwezayê temaşe kir, em ê karibin bi rêya xwe de bimeşin.

C- Serdema Fîransê-Fermandar Pere

Pere li ser civakê bû xwediyê hêza fermanê û bêguman ev yek bûyereke girîng e. Ev nuqte jî hev neyê derxistin, neyê vejinandin, wê fêhmkirina civakê kême bimîne. Pere belkî jî ji bo enerjîya di bedenê de pêk bîne mîna xwîna di demaran de diherike, nîrxek e, di jiyânê de ekonomî pê ditamîje û hînbûyê. Fenomeneke ciddî ya civakî ye ku divê bê fêhmkirin ka çawa gihiştiye vê astê û çiyê. Ev amûrekî ku nayê înkarkirin gelek qirêj pêve heye, di encama kîjan sedemên civakî û dîrokî de gihişt vê astê? Bi rastî di civakê de çî pêk tîne? Bi kê û kîjan kes û koman dide qezenckirin û bi kê dide wendakirin? Bêyî wî dibe, nabe, çî dikare li şûna wî cih bigire? Mirov dikare pirsan zêde bike.

Weke amûrê guhertinê pere, mirov dikare amûrê karekî besît fêhm bike. Dîsa jî divê mirov bi baldarî tevbigere. Çî guherîne? Di navbera du guherbaran de gelo pere weke amûrekî pîvanê dikare bi roleke adil rabe? Eşkere ye ku hîne di destpêkê de gelek zehmetiyan di nava xwe de dihewîne. Di meseleyê besît a danûstendinê ya sêv û hurmîyê de em bibêjin em ê yekê bi dudîyan bikin: ango sêvek bi du hurmîyan. Em bibêjin bila pere bi roleke bi vî rengî rabe. Çima yek bi dudîyan, bi sêsiyan an jî çima ne yek bi yekê? Wê wextê wê bi awayekî besît kedê bikeve nav meseleyê. Dibe ku pirs li pey hev bînin. Ya nîrx dide kedê çiyê? Mirov dikare bibêje kedeke din û bi vî awayî pirsan heta hetayî dugêsîna bike. Eşkere ye ku di mijara kirîn û firotinê de zehmet e ku pere bibe pîvaneke adil û li cih. Bi îhtîmaleke mezin wê hêz û îtîbara xwe ji vê bigire. Ji ber ku welê tê qebûlkirin tê pejirandin. Tewş e ku mirov di hîmê wî de li pîvanên weke

dad û nirxê bigere. Yên di zeman û mekan de amade bûne, ji bo karê xwe hêsan bikin gotine em navbeynkarekî hilbijêr in. Ji objeya weke navbeynkar dîtine gotine pere. Em bi vê kurteçîrokê hewl didin pere bidin naskirin. Lê em bi amûrekî welê yê navbeynkar re rûbirû ne, wexta dev ji statuya xwe ber dide û bi hin rolên din radibe, her tişt dikare tevlihev bibe.

Em bi mînakekê bikin ku bê fêhmkirin. Li gorî civakê, jinek bi mêrê xwe ve girêdayî be û li malekê bi awayekî tê gotin bi namûs bijî tê qebûlkin. Eger jin ji vê rewşê derkeve ango gelek mêran bîne mala xwe, yan jî berevajiyê wê zilam gelek jinan bîne malê, gelo wê rewşê çawa be? Herhal bi gotineke herî ji rêzê mirov dikare bibêje wê rewşê tevlihev bibe. Di meseleya pere de rewş hinekî din tevlihevtir e. Em bi mînaka xwe dewam bikin. Ji ber ku jin derdikeve derveyî pîvanên giştî yên tene qebûlkin, bi avêtina wê ya derve dikarin çareseriyekê bibînin. Lê di meseleya pereyan de dibe ku rewş evçend hêsan nebe. Yê pere di destê xwe de digire, eger bi namûs nebe, çiqas pere bikeve ser pereyê wî dikare bibêje; min qebûl e. Mîna di meseleya jinê de herçî civakê di vê qebûlkinê de pere nekiriye amûr. Bi ihtîmaleke xurt karîbûye bibêje; dayîna ser hev a pereyan bênamûsiya herî mezin e.

Li gorî bîrûbaweriya min, mesele bi vî awayî qewimiye. Di nava zeman û mekanekî gelekî bi sînora de ji bo hêsanî be, ev amûr hatiye qebûlkin û ti carî nehatiye qebûlkin ku li tevahiya zeman û mekan belav bibe. Li vir bûyereke mezin a sîstîmalê ango bi karanîna xirab heye. Dikare bibêje ti carî qebûl nake. Lê wê wextê jî mumkin e ku 'heta Xidir xemilî dawet betilî' bibe. Ango 'heta malxwê pê bihese mêvan binê beroşê bialês e.' Ha wê wextê jî hukmê xwe têrê nake. Ji lewra pere dikare bibe mîna fahişeyeke nedîtî ya karibe li gorî rewşê bilîze û dekûdolaban bigerîne. Dikare xwe ji yekê re bi yekê û ji yekê din re bi hezar dolarî bide bi kirê. Êdî li pêşiyê ti hêz nîne rawestî ne. Çawa ket vê rewşê? Em hinekî jî bi zimanê ekonomiyê hewl bidin vê rewşê bidin fêhmkirin.

Ekonomiyê bi guhertinê didin destpêkin, ev vegotin herçend zêde xwedî îfade nebe jî guhertin bi xwe hêmanekî girîng e ekonomiyê ye. Du tiştên bi hev tene guhertin ji wan re mal an jî met tê gotin. Civakê ji nirxa bi karanîne wêdetir hîne ti nirx nas nedikir, guhertina tiştêkî bi tiştêkî demeke dirêj weke exlaq rast nehat dîtin. Bi sîstema ku em jêre ekonomiya xelat û diyarîdayîne dibêjin girêdayî ma. Tiştêkî hildiberandin an jî objeyeke pîr qîmet pê didan weke diyarî didan. Çanda diyarî û xelatê mezinbûne îfade dike. Tiştê tê mezinkirin û bilindkirin, diyarî pêşkêşî wê-wî tê kirin. Bi vî awayî nirxê ya bi nirxê tê piştrastkirin û tê anorekirin. Objeyên mayî di jiyana rojane de tene bi karanîne. Bi çavekî baş li danehevê nanêrin. Komên mirovan karîbûn mîlyonan sal berê bi vî awayî debara xwe bikin. Bêyî guhertina mal, wijdan û exlaqê civakê bi ti awayî razî nedibû ku mal bi mal an jî bi pereyan biguherîne. Ji ber ku nedifikirî ku wê buha û berdêla nirxê hildiberîne hebe. Fikirkirina wê jî ji aliyê exlaqî ve rast nedidît. Belkî jî bi hestiyarî û têngiştina xwe ya exlaqî ev weke rêyeke bi hîle dihesiband.

Eger gava pêşî ya guhertinê gava pêşî ya ekonomiyê be, wê wextê wê ev gavavêtineke baş a nava ekonomiyê neyê hesibandin. Ji ber ku bêyî rêûresma resen gav hatiye avêtin. Mirov dikare weke feraziyê guhertinê weke nirxekî bingehîn ê têngiliyên ekonomiyê bihesibîne. Lê li gorî bîrûbaweriya min rast nîne mirov bi tenê weke nirxeke ferazî bihesibîne. Mirov dikare ji bilî guhertinê ekonomiyê bi sedemên din zanistî bike yan jî ji vê rastir mirov dikare ji guhertinê cihê û heta mîna pereyan mirov dikare hin şeweyên guhertinê yên xwe naspêrin navbeynkariyê ku bêne qebûlkin, peyda bike. Teorîk û piratîk di warê peydakirina van şeweyan de têra xwe rê dide afirandinê. Ya ji guhertinê girîngtir meseleya emtiyayê ye ku çawa bûye mal. Nirxê bi karanîne kengî bikeve guhertinê wê wextê weke emtiyabûn û malbûnê tê binavkirin. Di civakê de çêbûna diyardeya emtiyayê nêzî pêvajoya demên şaristaniyê ye. Sedema bingehîn a qebûlkirina bazirganiyê emtiya ye. Emtiya bi xwe di wê kêliyê de ku yê kesê destpêkê wî digire û ji dest derdixîne pêk tê. Wexta ji destderxistina wî qebûl dike, emtiya jî dest pê dike. Wexta ji aliyê din ve jî di berdêlê de tiştêkî din digire, pêvajoya emtiyayê temam dibe. Em dîsa mînakekê bidin. Em bifikirin ku xezaleke bi salan xwedî dike bi bizinekê diguhere. Ti car nayê ispatkirin ku ev guhertin adil û wekhev e. Ji ber ku wê ti carî neyê zanîn, çiqasî ked hatiye dayîn. Ji wê jî girîngtir, bizin û xezal ti carî wekhev nabin.

Bêguman em van analojîyan (mînakdanan) ji bo jihevderxistina nakokiyên mentiqê guhertinê didin. Û nakokiyên bi vî rengî her tim hene.

Eger em di çarçoveya qebûlkirina van nakokiyên de ji nû ve li mijara pere vegerin, em ê hînê baştir li hîleyên di nava wî de dihewin, hayil bibin. Wexta mirov civakan nas dike, nuqtetek heye divê mirov baş fêhm bike, ew jî ew e; diyardeyên civakî diyardeyên fizîkî nînin. H₂O, ji sedî sed nebe jî di şert û mercên dinyayê de timî molekula avê ye. Wekî din maneya xwe nîne. Civak jî pakêtek e ku mirov ji diyardeyan ava kiriye. Herçiqas di navê de gelek tiştên nediyar hebin. Civak a ava dike dikare biguherîne û ji nû ve ava bike. Wê wextê ev pîvan derdikeve: RASTIYÊN CIVAKÎ RASTIYÊN AVAKIRÎ NE; ango rastiye û xwedê û xwezayê dayî nînin. Eger wisa be; wê wextê pere jî rastiye e ku hatiye avakirin. Mijara guhertin û emtiyê jî rastiye feraziye ne ku hatine avakirin. Dayîna xwedê û xwezayê nînin.

Yek ji gunehê mezin ê pozîtîvîstan ew e ku rastiye civakî weke diyardeyên rastiye fizîkî xistine heman kategoriyê. Wexta ku hûn diyardeya civakî bi rastiye naguherin yek bigirin, hûn ê derî heta ser piştê li paradîmayên civakî yên di nava xwe de gelek nuqtayên mirov pê bixape dihewîne, vekin. Dema mirov ji vî alî ve bi awayekî pozîtîvîst li ekonomiyê binêre, ne mumkine ku van nuqtayên divê mirov ji wan dûr bisekine nebîne. Wexta mirov milletgiriyê weke îfadeyeke rastiya objektîv fêhm bike, herçiqas di rewşên cihê de bin jî ji aliyê felsefî ve Hîtler û Stalîn yek in, û hûn ê bikevin rewşa wan. Ev herdu jî ango pozîtîvîst hemû û materyalistên çor jî rastiye di civakê de weke rastiye mutleq dinirxînin û nikarin xwe ji vî xilas bikin. Sedema ku mijara pere gelekî nazik û girîng dike têgihîştina bi vî helwesta pozîtîvîst nêzî civakê dibe ye: ango pere bi temamî rastî dihesibîne. Ji lewra bi rêya wî destguhertin her diçe, dihele ku weke rastiyeke temam bê fêhmkin.

Bi guhertinê ketina pere ya ekonomiyê û di tevahiya dîrokê de pêşketina wî mijara me ya lêkolînê nîne. Lê di ekonomiyê de her ku diçe pere dibe tiştêkî welê dest jê nabe û ev jî tê wê maneyê tehlûkeyên di hinavê xwe de dihewîne mezin dibin. Em kengî tenê bi nakokiyê guhertinê ya di hinavê xwe de digire rûbirû bibin, em ê bibînin ku hêza guhertinê ya bê sînora pere bi destxistiye çiqasî rê li rewşên bêyom û bi tehlûke vedike. Hêsan nîne ku tiştêkî bibe rewşê berçav a hezaran nakokiyên. Bi vî rewşa xwe ya bi nakok di nava ekonomiyê de rêûrê tê digihîje serdema finansê û wexta tê digihîje serdema finansê bi tevahî rewşê xeternak rû dide û heta mirov vî rewşê bi tevahî nebîne û rabe civakê rave bike, mirov ê xwe bixapîne. Ya em jêre dibêjin rewşa xeternak ew e ku pere bi tehlûkeyên di hinavê xwe de gihîşt serdema xwe ya herî pêşketî. Ev rewş û sicîlek welê ye ku mîna mirov zordarekî xirab bike fermandarê artêşekê. Ev amûrê em behsa wî dikin, di destpêkê de kesên di civakê de amade ji bo kêliyêkê wî qebûl dikin û ev amûrê bi guman rewşa wî ya demborî her diçe diguhere û wî derdixînin mertebeya xwedê. Her weha hêza herî bi tesîr a fermanê jî di destê xwe de digire.

Heye ku gelekî balkêş be, mirov dîroka pêşketinê ya pere lêbikole. Tê gotin di dîrokê de pûlên zêrîn cara pêşî ji aliyê Kreuzûsê Lîdayî ve hatine derxistin. Tê gotin li bajarê Manîsayê Sardê yê gera zêran lê bi pîrsgirêk e, rûdinişt û ti belaya bi serî de nehate nemaye. Pere tiştêkî wisa ye, ne bê wî dibe, ne jî bi wî ango xwedî rewşê zehmet e. Ya tê zanîn ew e ku guhertina emtiyê û perebûnê dest dane hev pêşketine û weke kevîrê çarqozî yê ekonomiyê cih girtine. Ji sedan cureyên pûlan ên gihîştine heta roja me ya îro diyare ku şaristaniya Pers û Greko-Romen pere gelekî bi karanîne.

Di şaristaniya Îslamê de Riyal herî kêr bi qasî siltanan gihîştibû statuyêke muteber. Li bajaran textê pere qehîm û tekûz bû. Nexasim serrafên Cihû gelekî bi qîmet bûbûn. Serraf û bazirganên Ermenî û Cihûyan ji Ewrûpayê heta Hindistanê li ser rêyên bazirganiyê tevî bajaran xetere yekdestdariyê ya pere û bazirganiyê danî bûn. Tevî serweriya siyasî ev xeta kapîtal gelekî bi bandor bû. Siltan û mîreg gelekî bi xwe ve girêdabûn. Bandora wan a li Ewrûpa û Asyayê her ku diçû zêde dibû. Weke qewm ji Cihû û Ermeniyên nerazîbûna civakê her diçe zêde dibe û heye di vî de para vî rastiye hebe. Wexta ku mirov pogromên (qirkirinên wan) Cihû û Ermeniyên lêbikole divê mirov yek ji xusûsa bi girîngî li ber çav bigire ev e.

Bajarên Îtalyayê di nivê sedsala 13. de pêşengtiya pere û bazirganiyê ji cîhana Îslamî wergirtin. Nexasim Venedîk, Cenova û Floranse weke mûcîzeyeke rastî ya bazirganî pereyan pêk hatin. Bajarên behskirî heta sedsala 16. di serî de Ronensans ji her alî ve di pêşengiyê de ji Ewrûpayê re bajarên mîna stêrkan bûn. Bajarên Îtalyayê ne tenê Şoreşa Ronensansê kirin; ji mîmarên girîng ên şoreşa pere ne. Herçiqas peyrewên xwe yê pêşî di cîhana Îslamî de dîtibin jî gelekî bi kêr hatine. Bi tevahî argumanên pere yê modernîte destê wê jê nabe weke pereyê kaxizî, banke, sened, krêdî û muhasebe ji aliyê van bajarên ve hat pêşdebirin û bi sazîkirin. Di dîroka pere de rola van bûyer û pêşketinan gelek heye. Di pêşketina bazar û bazirganiyê de bi rola şoreşekê rabûn. Emtîatî û peretiyê leza xwe belkî jî sed qat zêdetir kirin. Di pêşketina serweriya pere de kevirê çarqozî bûn.

Civak hêdî hêdî ji tehekuma van amûran re amade dikirin. Bi qasî ku xuya dikir, yê dihatin kirin danûstendineke sûkî ya teknîkî bû. Bankeyê bûbûna cihê daneheva pereyan. Sened perçeyên kaxizê bûn ku diketin şûna pereyan. Pereyê kaxizî jî bi şeweyekî seneda giştî bû. Sivik bû, karûbar pê hêsan dibûn û bi lez dibûn. Krêdî jî ji bo muşteriyên di tengasiyê de pereyekî deyn bû ku di berdêla faîzeke munasip de dihat dayîn. Wê jî karûbar bi lez dikirin, pêşî li valamayîne digirt, nedihîşt eleqedarê wê bi keslandî rûnê, ji bo deynê xwe bide wî bi lez dikir û dixebitand ango bi roleke bi xêr radibû. Ew ji bo karên muhasebê învanterên zelalkirina kar-zirarê, lêcûn-hatinê dokumanter bûn. Mîna neynikê weke demî rewşa şîrket û kesan nîşan dida. Ev besît bûn, lê bi encamên xwe yê mirovan matmayî bihêlin şoreş bûn. Di serî de Sevîlla, Lîzbon, London, Amsterdam, Hambûrg, Lyon, Anvers û Parîsê, bajarên Ewrûpayê ev berhemên şoreşê yê bajarên Îtalyayê tevî berhemên Ronensansê bi lez veguhestin welatên xwe, li tevahiya parzemîna Ewrûpayê belav kirin û mezin kirin.

Me bi awayekî pêşnûme ji we re pêşkêş kiribû ku çawa bi sedsala 16. re Hollanda û Ingilistanê berê di cotkarî û bazirganiyê de, paşê jî di pîşesaziyê de bi alîkariya van berhemên şoreşê ber bi şoreşeke giştî ya kapîtalîst veguheftin. Kapîtal, kapîtalîst û kapîtalîzm pêlikên pêş ên selteneza pere ne. Her yek ji wan qralê rastî ne, xwe di ser van pêlikan re çip dikin: ango qralên tazî ne. Serdema bazirganiyê bi leza wê ya mezin re kara xwe ya gihişt rêjeyê mezin bi giranî deyndarê van amûrên pere û perebûnê bû. Serweriya pereyan bêdeng û gelekî di binî re pêşde diçû. Ne tenê bi qraliyê bi xwedatiyê jî radibû. Hem jî yekem car bê maske û bi zatê xwe. Serdema îndustriyê hem gelek tiştan deyndarê wê ye, hem jî gelek firsendên mezin danê. Di civakê de bazar, bajar, emtîa û bazirganî zêde nebûya şoreşa pîşesaziyê nebûya. Pere jî nebûya ev pêvajoyê bi tevahî pêk nedihat. Bi lezbûna pere û perebûnê bi rola xwîna di demarên mirov de digerin radibûn. Eger ew qut bûbûna organê nexebitîyana û wê ji kêrhatina xwe bûbûna. Ev jî bi mirina wan re hemwate bû.

Eger em tîkiliya fabrîkeyê û karker ji hev derxînin wê rewşê baştir bê fêhmkirin. Mumkin nîne ku mirov fabrîkeyê bi koleyê berê û gundiye serf bixebitîne. Tu heta mirovî ji efendî, senyor û axê qut neke karker çênabe. Bi temamî karkerî bi heqdesteke muqleq dibe. Heqdest jî bêyî pereyê dayîne çênabe. Ji sedî sed karker êdî mehkûmî pereyan dihat kirin. Pere êdî di wê astê de bû ku bêyî efendî û senyor dikarîbû koleyê nû bixe bin serweriyeke mutleq. Di desthilatdarbûnê de ev gaveke gelekî mezin bû. Bi vê rê, civaka nû ya pîşesaziyê cara pêşî dibû civaka herî mezin a serweriya pere bi temamî nas dikir. Ti civakên berê yê şaristaniyê serdestiya pere evçend nepejirandibûn. Di civaka îndustriyê de pere êdî çandek e. Her tişt li dora wî dibe xwedî mane. Bi qasî ku rê li xeyalên mezin vekir, her weha bêyî pereyan jî ti proje nikarin dest pê bikin. Bi tevahî malbat di warê pêdiviya pêdiviya bi pere ya mutleq de serwest in. Ji gundekî li quncikeke dinyayê heta bi bajarê herî pêşketî bi tevahî malbat vê dizanin. Her kes dibîne; ji bo karibe pêlavekê ji zarokê xwe re bikire û lampeya mala xwe vêxe, pêdivî bi pere heye. Her kes ji bo pereyan bi dest bixe neçar maye çi hewce be ji xwedayê xwe yê nû re pêşkêş bike.

Bi qasî xuya dikir, nirxa pîroz ked dihat firotin. Ev rewşek bû ku pere rê lê vedikir û mirov bi awayekî tîpîk pê dixapiya. Ya bi peran dihat firotin an jî mirov ji destê xwe derdixist bi tenê ked nebû. Beriya her tiştî ji bo mirov ew bi dest bixista hewcedarî bi bedeneke bi tendirustî, ji bo bedeneke bi tendirustî jî hewcedarî bi dayikekê û ji bo dayikekê jî hewcedarî bi jinekê heye. Ev 'ji bo' bêserûbinî dikarin dewam

bikin û biçin. Her weha diviyabû ked kêrhatî bûbûya. Ew nebûya nedihat firotin. Ji bo wê jî hewcedarî bi hoste, dezgehdar; ew jî hewcedarî bi ezmûna kar a hezar salan û keda wê heye. Heqdesteke besît (ziktêrkirin û hinekî zêdetir) listikek bû ji bo ev nixên pîroz bi tevahî ji dest bêne derxistin. Dîrok û civak dihat firotin. Mîrov û ferd bi vî awayî kiribûn amûr. Heta niha ti xwedayê civakî evqas li ser evdên xwe serdestî nekiribû.

Di dîroka pere de yek ji qonaxên girîng jî ew e ku madenên bi qîmet ên weke zêr û zîvan êdî ji berdêlnîşandanê xilas dibûn. Ev şoreşa mezin ango şoreşa pereyê reş di sala 1970î de pêk hat. Êdî pere bi temamî azad bûbû. Azadiya yekemîn, wexta bajarên azad ên Îtalyayê ew bi înrumanên weke krêdî, sened û kaxizê ve girêdabûn pêk hatibû. Şoreşa mezin a duyemîn jî kengî Dolarê DYE'yê ji zêr û zîv hatibû qutkirin pêk hatibû.

Bi vê şoreşê bi awayekî fermî serdema finansê destpêkir. Di binê pêşketina dîrokî de ku jêre pêngava mezin a sêyemîn a globalbûnê tê gotin ev diyarde heye. Çawa ku tê zanîn, pêngava mezin a kapîtalîzmê ya globalbûnê cara pêşî di serdema bazirganiyê de (sedsalên 15.-18. P.Z.) tevgerên mêtînghekirin û niv mêtînghekirinê bûn. Duyemîn tevgera mezin a globalbûnê di serdema pîşesaziyê de ango bi hesabekî kêmezêde ji serê sedsala 19. heta çaryeka dawiya sedsala 20. dema pêngava emperyalîzmê û şerên neteweyî û çînî yên ji ber wê rûdane. Ev demên behsa wan têne kirin li derdora çarsed salan dewam kirine û bê guman yek ji aktorên sereke yên van deman pere ye. Mîrov bi tevahî ji van deman re bigota dema pere wê şaş nebûya. Xwedayê mezin ê modernîteya kapîtalîst (Zeus, Jupîter) dewleta netewe, xwedayê şer û desthilatdariyê (Ares ve Mars), pere jî xwedayê nû yê ekonomiyê û serdema nû ye ku di dîrokê de bi giştî maneya wî ya hember nîne. Xwedayê hegemonya xwe daniye û xwedayên qedîm hemû tepisandine!

Xisleta bîngehîn a serdema finansê ew e ku saziya pereyan tevî înrumanên xwe hemûyan bû hêza sereke. Bi temamî yekdestdariyên bazirganî û pîşesaziyê xistiye kontrola xwe. Dewlet jî weke yekdestdariyê nexasim jî dewleta netewe gelekî baş bi xwe ve girêda, tamijand. Qatên bîngehîn ên ekonomiyê platformên hilberandin-guherandin û bikaranînê bi temamî xist bin destê pere. Di vî warî de amûrên hatin bi karanîn IMF, Bankeya Cîhanê, Rêxistina Navneteweyî ya Bazirganiyê; bi tevahî bankeyên navendî yên dinyayê, bankeyên global, senedên krêdiyan ên curbicur, piyase û borsa; bono û senedên tehwlê, kartên bikaranînê, qûrên dovîz û faîzan listeyeke dirêj a înrumanan. Bi saya van saziyan êdî pere bûye mîna xeyaleteke li naverastê. Ya rastî, li gorî hiyarerşiya berê ketiye şûna rêveberê malbata tede bav xwedî erk e, û li şûna wî ev saziyên xeşîm jî bi rola ewladê wî radibin. Lê bi tevahî jî tovên kalên xwe ango pereyan hildigirin û ev jî rastiyeke e.

Saziyên behsa wan tê kirin, di nava xwe de xwediyê tevneke xurt in. Heta dawiyê organîzekirî ne. Saniye bi saniye haya wan ji hev heye. Bandorê li hev dikin. Tevgerên wan weke kin, navîn û dirêj têne birêkûpêkirin. Li gorî modeyê mîrov ji tevgerên wan ên dema kin re bibêje 'pereyê germ' ji yên dema navîn re bibêje 'bon û tehwlê' û ji yên dema dirêj re jî bibêje 'senedên demdirêj' wê rastir be. Timûtîm dikarin nav û demê biguherin. Li gorî rastiya wan a avakirina civakê ev herî bi lez têne kirin. Amûrê bîngehîn ê muhasebeyê Dolar û Eûro ye. Ev diravên DYE û YE ne. Tevî ku hînê jî hewl didin sîstemê bi qabîliyet bikin jî ya rastî ev pêvajoyê temam bûye. Baş e, armanca bîngehîn kar wê di nava sîstema nû de çawa pêk bê?

Bi tevahî nakokî û têkiliyên dinyayê yên siyasî, civakî û ekonomîk barkirin vê sîstema nû ya ferazî ye. Ne tenê ev; argumanên îdeolojîk, akademîk û çandî jî ji wan dinyane ku ketine nav pençê vê sîstemê. Eger em hînê ji nêz ve li van rastiyan temaşe bikin, em ê karibin hêza xwe ya maneyê xurt bikin.

Diravê bîngehîn ê muhasebeyê dolar e (di yêdekê de Eûro heye) ev tê çî maneyê? Qadên lê dolar dikevin serhev û guhertinên qûran di navbera pereyên neteweyî de; bono û tehwlê, tevgerên hîsseyên senedan, guhertinên faîz û buhayan nakokî û têkiliyên kîjan dinyaya berçav ango kîjan şer û tifaqan nîşan didin? Gelo, heye ku ew Şerê Cîhanê yê Sêyemîn ku gelekî behsa wî tê kirin, bi giranî di nava vê dinyaya sembol

û feraziyan de diqewime? Şerên rastî yê em li rûyê erdê dibînin jî gelo cîhana feraziye carnan weke erdheja di terkên fayan ên dinyayê de xwe nîşanî me didin nebe?

Bi giştî herkes hemfikire ku DYE piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn bûye hêza hegemon. Diravê wê Dolar giraniya xwe ya li dinyayê encama vê hegemonya wê ye. Ya balkêş ew e ku kengî ev hegemonya derket asta herî jor, Dolar ji berdêlbûyîna zêr xilas kir. Eşkere ye ku ev bi awayekî bê berpirsiyariya hegemonya dinyayê ya bê hesêb nîşan dide. Baş tê zanîn ku DYE'yê ji salên 1980'yî ve qat bi qat ji trîlyonan zêdetir Dolar berda dinyayê. Ev bûyereke xeternak e. Ev tê wê maneyê ku bi tenê bi xebitandina çapxaneyê banknotan salekê bê berdêl dibe xwediyê trîlyon dolaran. Di ti dem û serdemê de pere evqasî xwe bi xwe mezin nekiriye. Ma ti amûrekî din heye ku bi qasî vê diyardeyê mikur bê û nîşan bide hegemonariyê xwe bi pereyan nîşan daye yan jî pere bi xwe hegemonar e? Eger em rewşa deyndar a tevahiya dewletên netewe li ber çav bigirin (pirr seyr e, dewleta netewe ya herî mezin a deyndar DYE bi xwe ye), em ê hêza xwe ya fêhmkirinê careke din zêde bikin ku çima pere bi temamî hegemon e. Lîstina pirr hindik a bi pereyan (daxistina faîz-buhayê, tevgerên bilindkirinê) ji aliyê Bankeya Navendî ya DYE'yê dinyayê bi dijarî dihejîne û ev jî nîşan dide ku sîstema finansê gelekî baş hatiye danîn û cih girtiye. Ango diyardeyên hêza pere nîşan bidin gelekî zêde bûne.

Têkiliya krîzan bi sîstemê re jî gelekî balkêş e. Krîzên li Asya, Rûsya û Emerîka Latîmî bi awayekî zincîrwarî weke demî û belawela pêk tên bi temamî di qada pereyan re derbas dibin. Piştî xwe di ekonomiya reel de nîşan didin. Krîzên berê jî li cîhana reel dest pê dikirin û li cîhana pereyan bi encam dibûn, lê krîzên serdema finansê berevajiyê vê yekê diqewimin. Ekonomiya reel ji bo herî dawiyê tê hiştin, lê çawa ku serwerê cîhana finansê dixwazin ew welat an jî blokên welatên din kengî stû ditewînin, hînê pirr giran nebûye bi dawî dikin. Eger mirov weke mînak li Rûsyayê binêre mirov dikare gelekî jê hîn bibe. Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS'ê bi awayekî fermî di sala 1991'ê de ji hev belav bûn, lê piştî her ku çû ew xistin pêvajoyeke giran a krîzê ya finansê. Di 1998'an de krîz derxistin asta herî jor û bilind.

Pirr balkêş e; di vê demê de, tê zanîn di çarçoveya bûyerên derketina ji Şamê de ez jî li Moskovayê bûm. Rayedarên Rûsyayê dixwestin ez bi lez ji Rûsyayê derkevim û ji bo min derxin digotin çi ji destê wan tê wê bikin. Şefê wan ê herî mezin ê Îstîxbaratê weha digot: 'Eger piştî 6 mehan bûya, wê her tiştê hêsan bûya. Me jî bi te re bi vî awayî nediya û nestandana.' Erê, krîza 1998'an Rûsya teslîm girtibû û rayedarên xwedî gotinê vî welatî bi devê xwe li vê rastiyê mikur dihatin. Gelekî baş tê bîra min. Serokwezîrê Îsraîlê Ariel Şaron û Wezîra Karê Derve ya DYE Madeline Albright ku operasyona der barê min de dimeşandin, bi lezûbez hatibûn Moskovayê û di berdêla deh mîlyon Dolarî de ez ji Rûsyayê dabûn avêtin. Bi vê armancê bi IMF re peymanek hatibû morkirin. Her weha di navbera Tirkîyê û Rûsyayê de jî di berdêla min de peymana 'Xeta Şîn' hatibû mohrkirin. Yek ji şertê Rûsyayê jî ev bû. Tevî ku DYE muxalefet kiribû. Piştî Rûsya ket xeta neolîberal a hegemonarê sîstemê dixwest, hêdî hêdî ji rewşa xwe ya bi felc xilas bû û bi ser sîstemê ve bû. Dişoreşek jî bi vî awayî pêk dihat; di serdema dişoreşên finansî û ferazî! Eger mirov rêvebirina dinya reel ji aliyê serdema finansê ve ji hev derxe mirov dikare gelekî tiştan jê hîn bibe.

- a- Serdema finansê dinya ekonomîk a reel rêve dibe û me gelek caran anî ziman ku têkiliya vê bi hêza pere ya bûye fermanar re heye. Para bêtir projeyên ji polîtîkayên sereke yê hegemonar re xizmetê bikin esas tene dîtin. Ekonomiya dinyayê li gorî serdema finansê wê çawa dîzayna wê bê kirin? Kîjan herêmê wê zêdetir li ser kîjan malan bisekine? Wê para wê çi be? Siyasetên bingeîn ên welatan wê çawa bêne bi rêkûpêkkirin, avahiyên wan ên civakî û siyasî wê çawa bêne nûkirin, deynên wan çawa bêne dayîn, divê çavkaniyên xwe çawa bi kar bînin? Her weha welatên ji wan re asî û çete dibêjin wê çawa serî li wan û ekonomiya wan bê tewandin? Welatên bloka berê ya YKSS'ê, Çîn û welatên din ên ji wan re dinya sêyemîn tê gotin wê çawa bi ser sîstema hegemonîk ve bikin? Bi Îsraîlê re têkiliyê çawa bêne danîn û sererastkirin? Bi tevahî welat, dewlet û gel weke dinya bi kîjan parametre û pîvanên giştî yê serdema finansê nû yê neolîberal li hev bikin, wê li

ser wî hîmî projeyan deynin pêşiya welat, şirket, devlet û kesan. Kengî li gorî van projeyan gelek şertên eskerî û siyasî jî pêve danîn wê finansman û însturmanên pereyî jî tekûz bikin. Yên guh nedîn jî wê krîz li ser wan bê ferzkirin heta biçin ber îflasê. Jixwe wexta serdema finansê tê gotin, mebest jê serdema bi şertan ji bo projeyan bi destxistina krêdiyê ye.

Sîstem li ser vî hîmî tê xebitandin. Ev kurtepêşnûmeya me pêşkêşkirî jî pirr eşkere nîşan dide ku di serdema finansê de kapîtalîzm ekonomî nîne. Lîstikên bi kaxizan bi qasî ku ne ekonomî ne, ew amûr in ku mirov dikare piştrast bike li ser ekonomiyê hatine ferzkirin. Di asta herî jor de karkirina yekdestdaran bi van kaxizan dibe. Ma ji vê zêdetir ekonomî nebûnek heye? Ti sektor û dem, nikare bi qasî serdem û sîstema finansê rave bike ku gelekî di ser serdema pîşesazî û bazirganiyê re belaş kar tê kirin. Di berdêla kûponên piçûk de hem her kes tevî karê tê kirin û bi vî awayî her kesî dikin hevparê gunehê sîstemê, hem jî sîstem bi vî awayî xwe xurt dike û rizgar dike. Serdema Fîsansê ji serdema îndustriyalîzmê zêdetir ne okonomiyê û li derveyî wê ye. Şêweyekî civak û çandê ye.

Eşkere ye ku em di asteke jor de bi yekdestdariyê pereyan re rûbirû ne. Em li qonaxê welê ya yekdestdariya super in, dewletan û heta weke dewlet DYE'yê jî di nava xwe de dihelîne. Gihiştîye hêzeke welê, bi tevahî pêvajoyên desthilatdariyê kontrol dike, pêşde dibe, xira dike û ji nû ve ava dike. Cewherê globalbûna nû ev e. Çawa ku tê zanîn serdema globalbûnê ragihandin nîne. Ekonomî û siyasî, û yekdestdariya siyasî bi awayekî ti mînakên wan nehatine dîtin di asta globalbûnê de ketine zikhev û ev yek cewherê serdema finansê pêk tîne. Bi tevahî îradeyên xwecihî, neteweyî, siyasî û ekonomîk dikevin kontrola hêzên super ên yekdestdarên global û serdema finansê vê îfade dike. Ev rewşeke nû ye, û divê mirov gelekî hûrûkûr li ser rawest e.

- b- Bandora wê ya li ser realîteya civakî bi temamî bi armanca fetihkirinê ye. Hedef civakeke pere û ferazî ye. Rêya herî bi tesîr a ji bo kapîtalîzekirina civakê, tevîkirina wê ya nava însturmanên weke bono, repo, tehvîl û senedên parane. Bi vî awayî, nexasim di serî de çîna navîn, bi tevahî civak bi cîhana finansê re dibe yek. Di berdêla kareke piçûk de wê dike hêza parastina pergale. Refleksên wê yên dijberî pergale bi giranî têne şikandin. Civaka xure û bi kar tîne, krêdiyên têne bi kar anîn, krediyên mîkro û bi hezaran cureyên krêdiyên projeyan dixwazin civakê teslîm bigirin. Rêbaz gelek hêsan e. Pêşî krîzan ferz dikin û bi vî awayî dinyayê nû ya bê karan li dinya bê karan zêde dikin. Çîna navîn hildiweşînin û dikin ku li ber wan bigire. Birçîtî û xizantiyê heta bi sînorê mirinê ferz dikin. Kaos û aloziyê kûr dikin. Piştî di berdêla şertan de ji bo ji nû ve avakirina civakê wê bi krêdiyan ve girê didin.

Berê hewl didan civakan bi şoreş û tevgerên rohnîbûn-çandî veguherînin. Niha bi rêbazên finansê yên hînê komple ne, bi pîlan in, destê xwe nadin agir û bi maşeyê encamê digirin an jî hewl didin bigirin. Dixwazin tevahiya civakan bi homojeniyê global ji nû ve ava bikin, ji bo bikin kerî û girse di kodikeke yekçandê re derbas dikin, û dikin bi qasî miqalê zere jî li ber sîstemê ranebe. Projeyên civakê bi awayekî li şûna şoreşên berê û utopyayan datînin. Êdî hewcedarî bi utopya û şoreşan nîne. Her tişt dikare bi proje bibe. Her weha finansor jî amade ne. Xuya ye ku civaka dijber, civaka sîmulakr, civaka ferazî û civaka yek zêhniyet ev e. Gelo ya ferz dikin faşîzm nîne? Gelo bi maskeyê nû ya di asta global de projeya bi cihanîne û dinya faşîzmê nîne? Divê mirov civaka serdema finansê ji her alî ve nas bike û bi nav bike.

- c- Polîtîkayên siyasî û dewletê yên serdema finansê bi yên serdema îndustriyê xwedî hinek nakokiyane. Îndustriyalîzm a esas li ser polîtîkayên milletgirî û dewleta netewe dimeşe. Dixwaze yekdestdaran biafirîne. Hewcedariya serdema finansê bi globalbûnê dibe sedem ku van yekdestdaran asteng bibîne. Ji ber ku kapîtalîzm weke sîstem û dinyayekê derdikeve yekdestdariya dewleta netewe heta dawiyê destek nake. Yekdestdarên dewleta netewe zêdetir xwe li hundir digirin û li pêşiya yekdestdarên dixwazin di asta global de tevbigerin dibin asteng.

Nexasim serdema finansê di asta global de îstrumanên xwe bi kar bîne dikare kara xwe zêde bike. Lê di vê rewşê de dewleta netewe li pêşiya wê kelem û astengeke ciddî ye. Yan wê li gorî rewşa xwe nû xwe bi rêkûpêk bike, yan jî wê hilweşe. Ji ber ku Koreya Bakur, Lîbya, Sûrî, Îran, Iraq û hwd. xwe li gorî rewşa nû xwe bi rêkûpêkirin hebûna xwe dewam dikin. Kengî Iraqê qebûl nekir, di asteke sembol de li xezeba serdema finansê rast hat. Ji lewra divê ya nû bê avakirin. Bi tevahî xira nake. Nexasim welatên mîna Brezîlya, Tirkîye, Arjantîn, Çîn, Hindistan û Rûsya dewlet netewe li cem wan gelekî xurt e, dixwazin wan bi krîzan terbiye bikin û ji nû ve wan bi sîstemê entegre bikin.

Ji vê jî girîngtir, yek standart dewleta netewe bi kûrahî li pêşiya globalbûnê jî asteng e. Globalbûn bi tîpa dewletên netewe yên xwedî unîteyên siyasî yên xwecihî razî nîne, bêtir bi tîpên dewletên qîma xwe bi desthilatiyeke girêdayî û çarçoveya xwe bi sînor tîne razî ye. Dewletên di asta navîn de mezin in, dixwaze bi unîteyên xwecihî veguherîne. Globalbûna serdema finansê û dewleta netewe wê demeke dirêj nakok bin. Di bunyeya wan de hêmanên antî-kapîtalîst ên bi sînor ve mecbûr dikin. Bi giştî dewleta klasîk û zêdetir jî kêmasiyên kûr ên dewleta netewe, dixwazin bi civaka sîvîl ku di cewherê xwe de bi temamî civaka sîvîl temsîl nake, bi sîstemeke tampon wan li dawiyê bihêlin û ji wan bibihurin. Civaka sîvîl ji naveroka wê ya demokratîk tê kirin û lîberalîzm ji bo nakokiya dewleta netewe kêmbike hewl dide wê bi kar tîne. Şaristaniya demokratîk qadek e ku civaka sîvîl û şaristaniya klasîk herî zêde xwe li ser li hev radikişînin. Demokratîkbûna civaka sîvîl pirsgirêkeke prensîbwarî ye, û divê ji hev bê derxistin û yek ji wezîfeyên bingeînê e siyaseta demokratîk e ku divê li ser xebatê kirin.

Ji aliyê îdeolojîk ve serdema finansê weke pirsgirêk û mijarên sereke yên dixê rojevê şerê şaristaniyan, radîkalîzm, terorîzm, jinûve avakirina dewletê, globalîzm û bilindkirina mîna dîn in. Teza şerê şaristaniyan ji du aliyên ve girîng e. Mîrov dikare li bendê be ku hêza hegemon a sîstemê şaristaniya endam e, ferz bike. Çawa ku tê gotin an jî hin derdor dibêjin şaristaniya spî, Anglo-Sakson Xirîstîyan nîne. Bi sosyalîzma reel xwestin şaristaniya sosyalîzmê biafirînin, lê vê nikarîbû ji modernîteya kapîtalîst bibihure û nikarîbûn taybetmendiyên bihurandinê jî nîşan bide, ji lewra jî ji nû ve bi ser sîstemê ve bû û ev rewşê kir ku mîna şaristaniyeke heyî krîza li dawiyê hatiye hiştin. Ji ber ku şerê di nava herdu blokan de şerê di navbera du şaristaniyan de nebû, herdu hêzên hegemonîk heman modernîte temsîl dikirin û ev yek bi jihevdeketina YKSS û kapîtalîstbûyîna Çînê derket holê.

Tevî ku qada dinya Îslamê jêre tê gotin qadeke şaristaniya kevn e, û statuya wê ya milletgiriya herêmî û her weha nakokiyên wê bi Îsraîlê re pirsgirêka şaristaniyan xistiye rojevê. Rojhilata Naverast di hersê serdemên kapîtalîzmê de jî bi ti awayî bi sîstemê re yekpare nabe. Dewleta netewe bihêlin ku wê çareseriyê bîne, berevajî pirsgirêkan kilît dike. Ji ber ku milletgiriya dînî hem li Erebiyê Suûdî, hem jî li Îrana Şîî tê mezinkirin û ji ber ku şiddet bi tevahî di jwariya xwe li ser karê tê hiştin û ji ber bandorên mayînde yên pirsgirêka Îsraîl-Filistînê guftûgoyên li ser şaristaniyê pirralî dike. Aliyek e nava şaristaniyê bi xwe ye. Aliyê din jî ew e ku herêm, gelên wê, daxwaza civakên mozaîk a xweparastinê, parastina nasnameyên xwe yên çandî û xwesteka wan a ji aloziya despotîk û dewleta netewe ango dewleta faşîst bû. Ji awirê din mirov dikare bibêje ev şerê di navbera şaristaniya demokratîk û şaristaniya despotîk a klasîk de li herêmê xwe nîşan dide. Wexta ku mirov ji vî awirî ve meseleya av û petrolê jî bibîne, eşkere ye ku mirov dikare li Rojhilata Naverast behsa pirsgirêkeke ciddî ya di navbera şaristaniyan de bike.

Radîkalîzm, di cewherê xwe de li dijî globalbûna serdema finansê nerazîbûneke dewletgir a netewe ye. Gavavêtinên îdeolojîk-polîtîk in, armanca wan bi rengên dînî û nijadî dewleta netewe zêdetir xwe li hundirê xwe bigire. Di her qadê de mînakên wê hene. Dînen animîzmê yên weke Îslam, Xirîstîyan, Hindû û Efrîka hene, li milê wê yê dîn jî di nav her dewleta netewe de bazkên wê yên radîkal hêmanên rastgir ên nijadperest-milletgir hene. Mînak hene gelek caran herdu alî

digihîjin hevdu. Li dijî globalbûnê şeweyê paşverû yê xwecihtiyê temsîl dikin. Li aliyê din, li dijî globalbûnê êkolên demokratîk, çandî û femînîst ên xwecihî û çepgirên nû nexasim bi kêmanî be jî li platformên mîna Forma Sosyal a Dinyayê têne cem hev û dikarin hêza xwe ji bo guftûgokirina şaristaniya demokratîk nîşan bidin. Bi îhtîmaleke mezin terorîzm tevgereke provokatîf a sîstemê ye. Gelek îşaretên bi hêz hene ku ji bo rewakirina desthilatdariya serdema finansê bahaneyên bi vî rengî bi zanebûn têne afirandin. Mînak El Qaîde hînê jî xisleta xwe ya mîna sîrrê dewam dike. Serdema finansê bi xwe xwediyê xisletên bi hêz ên terorîstî ye.

Têkiliyên civakî yên pere xira dike bi serê xwe pirsgerêkeke mezin a terorîzmê ye. Ti teror bi qasî hegemonya pereyan nikare civakê ji kokên wê yên kûr dûr bixîne û bi tesîr bibe. Sîstem ji bo hebûna xwe di tevahî qadên ekonomîk, civakî û siyasî de ava bike û dewam bike, bi giranî xebatên kirine dikeve çarçoveya terorê ku di dîrokê de mînakên wê kêmanî hatine dîtin. Dixwaze terora mezin bi hêmanên provokatîv veşêre. Bi destxistina pereyan ji pereyan li derveyî ekonomiya reel bi giranî pêk hatiye û di dîrokê de ev yek bi destê xasûk û bi hêz hatiye kirin û ev destê behsa wî tê kirin xwe kiriye sîstem û li ser serê civakê rûniştîye. Diziyên Çil Heramiyan ji sedî mîlyar û yekê diziyên yekdestdarên serdema finansê nake. Diziyên evçend berfireh bi temamî di sîstemên terorê de dikarin bêne kirin. Di vê çarçoveyê de diyardeya bi navê serdema ragihandinê bi tenê ji bo veşartina terora finansê hewce bû. Belkî jî bi vê armancê têgîna em jêre terora medyayê dibêjin bibe xwedî mane. Bi kurtûkurmancî, sîstem bi xwe di dîrokê de terorîstê herî mezin e, hatiye dinyayê û siberojê dîsa wê yê herî mezin be.

Mezinkirin û bilindkirina dîn di çarçoveya piştperdekirin û sergirtina mêtîngeriye de dikare maneyek xwe hebe. Şewazê mêtinkariyê ji bo xwe başrewa bike hewcedariya wê bi dîn heye. Di çarçoveya pêdiviyên civakî de li derveyî hilberandina berê hatibû hiştin û ev pêvajoyê bi serdema finansê gihişt asta herî jor. Bi awayekî girseyî bê kar hene. Bi zanistê zehmet e ku bê ravekirin, ji ber ku ev rewş ne yên qebûlkirinê ne, dîn dikare rewşê nerm bike û bide qebûlkirin û ya dibêji ev bi xwe ye. Zordestiya behsa wê tê kirin, çanda dîn bi xwe di binê vê zordestiyê de nîne; bûyera divê em nav lê bikin ew e ku ji nû ve dîn çêdibe. Wexta ku muhafezekar dibe ya her serdem dike muhafezekariya îdeolojîk e. Bi vî awayî civak, bi xelekên mîna kurtêlên ekonomîk, bi civaka kerî, bi şerên şaristaniyê, bi terorê û bi muhafezekariya dînî hişkehişk tê girêdan. Kengî bi qefesa hesinî û gelekî binçavkirinan civak neyê kontrolkirin, hêmanên îdeolojîk ên bi vî rengî bi ser ên berê ve têne kirin û wan dixin dewreyê.

Bi qasî ku xuya dike serdema herî bi hêz a kapîtalîzmê serdema finansê bi tevahî xisletên xwe hilweşînê îfade dike. Wer xuya dike ku potansiyela ji bo dewamkirina sîstemê qedandiye. Serdemek çiqasî pûç bibe, ewqasî hewcedariya xwe bi muhafezekariyê his dike. Ev hêza hewcedariyê nîne, ev bê hêzbûnê îfade dike. Hilberandin xebata bingehîn a mirov û civaka wî ye ku bê nikare bijî û debara xwe bike. Serdema finansê jî serdemek welê ye, mikur tê ku di vê serdemê de debara mirov nabe. Sîstemek e ku nikare hilberîne, ew sîstemeke bê kar e. Ya em dibînin jî ev e. Sîstemek evçend bi xebat û hilberandinê re nakok e, ji bo karibe bijî tenê rêyek wê heye ew jî teror e ku vê têgînê jî têra xwe berevajî dikin û bi provakasyonan dimeşînin.

Di serê salên 1980'î de Reagan û Thatcher ên li serê du hêzên hegemon ên sîstemê DYE û Ingilistanê bi êrîşên terorê yên li Nikaragua û Falklandê pêla terorê rakirin. Du desthilatdariyên darbekekar ên Pakistan û Tirkîyê jî alîkarên wan ên herî nêz bûn. Emerîka Latînî bi tevahî hatibû terorîzekirin. Bi pêşbazîya sîlehçêkirinê şerê stêrkan dewam kiriye û di encamê de Rûsya ji hêzeke hegemonîk daketiye xwarê. Li Çînê reformên Deng Siao Ping tawîzbûn dabûn sîstemê. Tawîzên bi şerê rizgariya neteweyî û dewleta refahê hatibûn bi desxistin jî bi dawî kirin û bahoza terorê ya serdema finansê li her qadê rakirin. Clinton ev yek hînê nerm lê bi polîtîkayên hînê bi tesîr meşand.

Rojhilata Naverast mabû bi tamamî nehatibû fetihkirin. Ew jî veguherandin girêkeke kor a pirsgirêkên çavkaniya xwe dîn, teror, radîkalîzm û şaristaniyê. Eger sîstem naxwaze paşve bikeve bi vî awayî yan jî bi awayekî dîn diviyabû fetha xwe tamam bikira. Her weha pirsgirêka petrolê heye ku bi qasî jiyânê girîng e. Petrol yek ji wan sektoran e ku serdema fînansê herî zêde li ser wê pîm dike. Tespîtkiribû ku sîstem bi qasî sedsalekî din hewcedariya xwe pê hebû. Pirsgirêka Erebi-Îsraîlê mîna şûrê Demokles li ser serê sîstemê dihêjîya. Îran a şî jî hînê weke tehlûkeyeke mezin li cihê xwe bû.

Li herêmê kapasîteya mezin a probleman ji Ingilistan û Franseyê mîras mabû. Ya rastî Şerê Cîhanê yê Yekemîn li herêmê neqediyabû. Darbe, serhildan, şerê hundirîn û gerilla bi tevahî nîşaneyên vê rewşê bûn. Bi tenê ji bo zêdekirina probleman sînor bi cedwelan hatibûn xêzkirin. Mîrov dikaribû texmîn bike ku DYE ji ber van pirsgirêkan demeke dirêj li pey projeyekê bû. Şerê sar, YKSS, Emerîka Latîni û pirsgirêkên bi Ewrûpayê re nebûna wê ji zû ve neçar bûbûya ji bo destwerdana herêmê. Pirsgirêkên navbuhurî, bi tamamî nebin jî di serê salên 1990î de ji bo sîstemê hinekî bi serûber dibûn. Pirsgirêka Rojhilata Naverast jî her diçû kangren dibû û dewam dikir. Yan wê bi tamamî destê xwe ji bikişanda yan jî wê bi tamamî destwerdanayê. Eger dest jê bikişanda wê petrol û Îsraîlê ji dest biçûya û wê şens bidiya Îranê ji bo bibe hêzeke hegemon. Jixwe Seddam hewesa wî hebû bibe Bismarckê Ereban.

Serdema bazirganiyê bi şerên mezin ên talanê hatibû meşandin. Serdeam pîşesaziyê jî du şerên mezin ên cîhanê û ji bilî şerên çînî yê navxweyî bi şerên rizgariya neteweyî têrûtîjî derbaskiribû. Fînans kapîtal jî veguherî şerê desthilatdariyê yê civakê bi tevahî civakê re. Yekdestdarê herî dawî yê şaristaniyê, eger bi tevahî Rojhilata Naverast ji dest bida, heye ku di binê kaosa avabûn û strukturalê de bimana. Jixwe rewşa diqewimî jî nêzîkê wê bû. Êdî şensê sîstemê bi giranî li gorî bûyerên li herêmê biqewimiyana wê diyar bibûya. Ji ber vê, û ji ber şertên xweser, bûyerên diqewimîn Şerê Cîhanê yê Sêyemîn bû. Jixwe bûyerên piştê dihatin ev yek piştrast dikirin.

Ez yeqîn dikim ku têkiliya stratejîk û krîtîk a vê pêvajoyê bi min re di demên pêş de wê eşkere were fêhmkirin. Jixwe mijar her ku diçe zelal dibe. Min bihîst ku wexta lîderê bi tesîrê Sûriyê Hafîz Esed bi lîderê bi tesîrê DYE Clinton re du caran hevdiîn pêk aniye, nêviyê rojeva wan der barê min de bûye. Hatibû fêhmkirin ku ez rewşê kilît dikim. Di nava Projeya Rojhilata Naverast a Mezin de roleke stratejîk a demdirêj dane Kurdan. Di çareserkirina pirsgirêkên herêmê yê bi fînans kapîtalê re Kurd û Kurdistanê weke beşê pê deriyê kelhê tê şikandin bêne bi karanîn. Di hin dem û dewranan de Ermenî û yê weke wan Helen, Asûrî û heta Cihû, Erebi û Filistinî ji bo van armancan hatibûn bi karanîn. Hêzên statukoparêz, dewletgirên zêde netewe, yê li şûna ku pirsgirêkên sîstemê çareser bikin li pêşîya wê dibin asteng û dev ji hewesa xwe ya hegemondariya herêmê bernadin, heye ku bi çoyê Kurd tesîr li wan bê kirin û ji hev bêne xistin.

Wer tê fêhmkirin ku ev pîlan ji salên 1970î ve hatiye amadekirin, û ez jî weke hêmanekî li bendê nebûn, lê weke hêmanekî rewşê kilît dike, ketim navê. Yan min ê guh bida gotinên wan û bi tamamî bibûma eskerekî wan, yan jî ez ê bihatama avêtin aliyekî dîn. Ez xwediyê wê kesayetiyê nebûm ku bibim eskerê wan. Ji lewra mirov dikare fêhm bike ku çima ez ê pêşîbûm ku avêtin aliyekî û bi hêsanî ez ji pêşîya xwe derxistin. Şerê Cîhanê yê Yekemîn kengî milîtanekî Sirp welîtextê Avûstûryayê kuşt destpêkiribû û hînê bi dijwarî wê dewam bikira. Lê ji bo Şerê Cîhanê yê Sêyemîn berevajî bi pîlanê tevahî hêzên rêxistinî yê sîstemê wê weke qurban ez ê bihatama hilbijartin. Dîrok xwe dubare dike bi awayekî xwe nûkirî û rewşên dişibin hev. Ev jî têra xwe bi tesî û balkêş e. Min di parêznameya xwe de ku ji doza min a li Dadgeha Îstînaf a Atînayê re şandibû, weha gotibû: 'Xweda Zeûs û alîkara wî Xwedawend Athena, bi destdana hev a Hades û Ares, Prometheus li zinarên Kafkasyayê li zincîran xistin û nêviyên mirovan ez jî mîna wî li zinarên Girava Îmraliyê li zincîran xistim.' Wer tê fêhmkirin ku ev nirxandin û şîroveya min jî hinekî kê m e.

Ji vê analîza min baş tê fêhmkirin ku xwedayekî rastî ez li zincîrê xistim. Ev çêlika piçûk a xwedê, di dehlîzên dîrokê de bi dizî hêdî hêdî mezin bû, dewlemend bû û bû xwedî pere, bi serdema kapîtalîzmê re jî derket ser rûyê erdê. Xwe wisa da qebûlîkirin, bi tevahî xwedayên serdemên berê ji naverastê rabûn, tinebûn. Qral bi erdê re hatin kaşkirin û serê wan hatin jêkirin. Demên herî xwînrij û mêtinkariyek dijwar a heta dakeve mejiyê mirov li ser mirovatîyê hat ferzkirin. Ser û binê erdê qirêj kir, hemû tevlihev kir. Bi rastî mirov û li derveyî wî ruhberên bê sînor tine kir.

Xwedabûna pere, diyaredeyeke welê ye ku ji rastiya xwe xeternaktir e. Eger bi van rêzên nivîsê min karîbûye ya ev sîstem xwe dispêre û li pey xwe dibe hinekî bînim ziman, ew diyardeya jêre bextewarî tê gotin belkî jî xelatek e ku bi tenê para min ketiye. Spînoza gotibû: 'Mane azadî ye.' Ez jî bawer dikim ku li derveyî vê azadî nîne. Bi qasî fêhmkirinê azadbûn, ji bo jiyane hêza min e. Xwedayê herî mezin ê serdema finansê, tevî hemû alîkar û xasûkên xwe, ez bi zinarên Îmraliyê ve girêdam. Lê li hemberî vê wê li serê çiyayên Zagros û Torosê ku di dîrokê de textê tevahiya xwedawend û xwedayên pîroz lê her hebû, wê yên meşaleyên azadiyê yên ti carî venemirin vêxistine bidîta.

Apollon xwedayê parastin û rohnîyê bû. Hinekî kêfa min jêre tê. Dionysos xwedayê eşq, gewzî û şerabê ye. Kêfa min hinekî ji çanda wî re jî tê. Ev herdu sûretên xwedayên kevin ên bi koka Zagros-Toros in ku derbasî Anatolyayê bûne. Eşkere ye ku nasnameya gelan a ji hezarê salan tên îfade dikin. Rohnî û gewzî îfadeyên herî xweş ên jiyane ne. Du xwedayên qedîm ên herêma me Gudea û Ellah jî ez li ser wan diponijim û hewl didim ji hev derxim. Ez dixwazim hîn bibim ku çima gelên me li hemberî Ellehpere bê rohnî û parastin û di nav êş û xwînê de hiştine û ji vê rewşê razî bûne. Ez gelekî kêxweşim ku ez weke gedeyekî eşqî herêmê, min gelên me ji bextê xwedayê pereyan ê kor, hîlekar û qelpezan re neterikandiye. Ez timî bawer dikim ku dostên min û civaka pêk tînin wê bi min re heta hetayî bextewar bimînin.

6- ENCAM

GELO ŞARISTANIYA DEWLETDAR DIKARE BI ŞARISTANIYA DEMOKRATÎK RE LI HEV BIKE?

Ez ê di vî beşî de hewl bidim parêznameya bi kurtî û xulase encamên wê pêşkêş bikim.

- 1- Eger em pêkhatina desthilatdariyê di tevahiya dîrokê de ji hev dernexînin em nikarin xebateke baş û têkûz a sosyolojîk bikin. Zanistên civakî yên dixwazin bi têgihîştina zanistên pozîtîvist ango bi paradîgmaya wê pêşde bibin bi temamî asê bûye. Naxwe em nikarin diyardeya mêtinkarî û şer a ev çend mezin bûye rave bikin. Nabe ku zanyarek herî kêr bi qasî alimekî dînî û exlaqparêzekî berpirsiyar nebe. Eger zanist ji mîtolojî, dîn û felsefeyê zêdetir xwediyê hêza maneyê ye û tevî ku şoreşa xwe di sedsala 17. de kiriye û serketina xwe îlan kiriye, çima nikarîbû ev serdestiya xwe li hemberî diyardeya şer û mêtinkariya nedîtî nîşan bide? Mirov dikare di desthilatdarbûna zanistê de vê yekê weke sedem nîşan bide. Zanista bibe desthilatdar azadiya xwe wenda dike.

Eger em zanistê weke şîroveya pêşketî ya maneyê bi nav bikin, em ê ev çend bi lez yekbûna wê bi desthilatdariyê re yan li ser navê zanistê weke têkçûnê yan jî em ê weke pirsgirêkeke ciddî ya bi navkirina zanistê fêhm bikin. Min xwest ez têkiliya vê pirsgirêkê bi pozîtîvîzmê re deynim. Tevî ku ew bi xwe gelekî rexne jî dike, pozîtîvîzm jî dîn û metafîzîkê jî paşdetir bi materyalîzmeke çor di zikhev de dîn û metafîzîkek e, û eşkere derketiye holê ku disîplînen ji wan re zanistên pozîtîvist tê gotin di asta bêberpirsiyariyê de diyar bûne. Ji ber ku li hemberî şer û mêtinkariyê tiştê nekirin. Jixwe pirsgirêka xwe nehesibandin. Piştî jî zanistên desthilatdariyê bûn. Ji vir encama divê em derxin ew e ku zanist hewcedarê şîroveyeke nû ya maneyê ye. Zanist hewcedariya xwe bi

şoreşeke nû ya paradîgmatîk heye. Min hêza xwe ya şîroveyê weke bi cihanîna qabîliyeta xwe ya maneyê di vê xebatê de ceriband. Encam bi vê ceribandîne re têkildar in.

- 2- Divê mirov desthilatdariyê weke rêûresmekê bifikire. Yek ji rêûresmên herî qedîm e. Bi tevahî yekparebûneke çalakiyan nîne ku rojane li ser civakê hukmê xwe yê hin tiştan biwelidîne nake. Divê mirov baş fêhm bike ku desthilatdarî bi serê xwe dewlet nîne. Yek ji hîmê wan şaşiyên ew e ku gelek caran tê kirin, desthilatdarî weke dewletê û şêweyên wê tê bi navkirin. Jixwe hin caran çalakiyên şeran ên zêde li ber çavan û beloq ku bi kirinên desthilatdariyê re dikin yek û pêşkêş dikin, ev yek ji şîroveyên herî opotunîst ên der barê desthilatdariyê de ne. Min di vê xebata xwe de têngîna ‘zilamê bi hêz û xasûk’ weke formekê bi kar anî. Çawa ku di nava piyaseyan de behsa ‘destekî veşartî’ tê kirin ev jî tiştêkî wisa ye. Lê ji bo mirov bingehe desthilatdariyê fêhm bike, ez yeqîn dikim ku di warê hînkirinê de qîmeteke xwe ya mezin heye. Hin caran derdikevin rûyê civakê û bi piranî di bin rûyê şekere yê civakê de têkiliyên desthilatdariyê datînin, yên van têkiliyan datînin û xwediyên van têkiliyan avakerên desthilatdariyê ne.

Desthilatdarî yek ji wan diyardeyê civakî ye ku her tim domdar e, û xwe zêde dike. Zilamê jin kedîkir belkî jî yek ji wan kesên pêşî ye ku di vê de herî zêde xwedî par e. Şamanîstan li ser hêza maneyê yekdestî ava kirin, bûn rahib û pêre nasnameya dînî bi destxistin û di pîrozkirina hêza eşkere ya desthilatdariyê û dayîna wê ya xisleta esrarenî de bi tesîr bûn. Mirov dikare bi tevahî têngîna xwedabûnê û mîtolojiyên desthilatdariyê bi vê grûbê ve girê bide. Vegotina dînî û mîtolojîk bi piranî di avakirin û rewakirina desthilatdariyê de pîr bi tesîr e. Di rejîma bavan a hiyarerşîk de sêberiya rahib + rêveber + fermanî ew kom e ku ji bo di nava civakê de zemînê desthilatdariyê bi awayekî berfireh pêk bê, bi roleke girîng radibe. Di textdanîna pêşî ya desthilatdariyê de ew afirînerên vê rêûresmê sembolîze dikin. Ji vê demê nîşaneyên bi hêz ên desthilatdariyê mane û bi têngîna weke xwedayetî, text, bilindbûn, jihevqutbûna mirov û xwedê, piçûkxistina xwedawendan û evdîtîyê tene îfadekirin.

- 3- Desthilatdariya dewletê, şêweyêkî berçav û mayînde yê desthilatdariyê ye, li ser zemînê hiyarerşîk û kedîkirina jinê û kolekirina evdîtîyê pêk tê. Ev yek, bi rêkûpêkirina têkiliyên desthilatdariyê yên di civakê de berfirehbûyî, gihandina asteke diyar a berpirsiyariyê û hîne zêdetir bi tesîr û ekonomîk bi karanîna wê îfade dike. Desthilatdarî di nava xwe de dewletê dihevine. Lê ji dewletê zêdetir jî di nava xwe de dihevine. Dewlet di dîrokê de ji wan saziyane ku xwe herî zêde kirin têngîna jî wan saziyên yekdar e ku dîrokê ji xwe dide destpêkirinê. Di çarçoveya analîzên dawî de mirov dikare bibêje; hêza ekonomîk a civakê ya zêde dibe nahêle bikeve rojeva siyaseta demokratîk û weke hêza desthilatdariyê hewl dide yekdestdariya xwe ava bike û bi vî awayî hewl dide berhem û nîrxên zêde desteser bike. Ji bilî vê her tiştê bi dewletê re têkildar e, weke mîtolojî, felsefe, dîn, zanist, şer û siyasat hemê bi vê armanca bingehe re têkiliya xwe hene. Eger dewlet komînîst be jî encam naguhere. Dewlet û desthilatdarî di civakê de fermî dibin û rewabûna xwe pêşde dibin.

Çalakî, şer û vegotinên civakî dikarin manedar bibînin ji wan mijarane ku herî zêde kesên li ser navê dewletê tevdigerin pêre têkildar dibin. Dewlet ji aliyê huqûqî ve yekparebûna rêzik û pîvanan e. Rewşa bi pîvanan a rêûresmê ya bi hêzê palpiştiya wê tê kirin, dikare weke binavkirina dewletekê were bi karanîn. Di vê çarçoveyê de mirov dikare weke tevahiya têkiliyên neberçav ên pêşketî jî qebûl bike. Herçiqaş dewlet weke dîn, despotî, qralî, împaratorî, komarî, mutlaqiyet, neteweyî, çînî, etnîkî, huqûqî, laîk, demokratîk û civakî jî were bi navkirin û ji aliyê şiklî ve cihê bin jî di cewherê xwe de bi rêkûpêkirineke desthilatdariyê ne. Berçavbûyîna têkiliyan e. Kengî bajar ji aliyê civakî ve tevlîhev bibin û di warê çînî de dabeş bibin, dewlet û desthilatdarî jî di pêkanîna xwe de bi rolên sereke radibin. Lê nabe ku mirov bajar bi tenê bi dewletê re yek bibîne.

- 4- Hûrûkûrbûna dewletê li ser bajêr û di vê çarçoveyê de serdestiya wê bi awayekî berfireh li ser civakê şaristaniyê îfade dike. Rêvebirina dewletê ya bajêr hewldaneke ciddî ya şaristaniyê ye. Gotineke din a berdêla şaristaniyê tê 'medeniyet' jixwe bajarî ye, û wesfên weke bajarî ve maneyê rave dikin. Hin xisletên şaristaniyê hene ji dewletê dibihur in. Têkiliyeke xwe ya xurt bi zeman û mekan re heye. Di nava xwe de hejmareke zêde etnîsîte, qewm, netewe, dîn, bawerî û fikran dihewîne. Dewlet kakilê şaristaniyê ye. Lê her tiştê wê nîne. Bajar jî ji bo dewletê mekanekî bingehîn e. Lê bajar jî bi tenê dewlet û heta desthilatdarî nîne. Şaristanî li mekan û zemanên cihê dikarin pîrr bibin. Mîna şaristaniyên Misr, Sumer, Pers, Greko-Romen, Xirîstîyan, Îslam, Hind, Çîn, Aztek û Ewrûpayê. Di hemûyan de tiştên weke hev bajar, bajarî û çînayetî ye. Têkiliyên şaristaniyan di nava xwe de û di navbera xwe de li gorî naveroka wan ên yekdestdariya siyasî û ekonomîk dikarin şerane û aştîyane bin. Wexta ji ya para wan dikeve razî bibin, dikarin ve weke parvekirineke adil qebûl bikin û li hev bînin. Eger razî nebin, şaristanî ango dewlet weke amûreke dadê herî zêde serî li şer didin. Di navbera şer, şiddet, şaristanî, dewlet, dad û huqûqê de têkiliyeke xurt heye. Di cewherê xwe de civak û ferd li ser navê wan xwedî li çalakiyên wan derdikevin an jî kom û kesên din xwedî li çalakiyên wan ên ekonomîk, siyasî û îdeolojîk derdikevin. Şaristanî bi tevahî yekparebûna têkiliyên van rêûresm, sazî û pîvanan e. Dibe ku carnar li gorî pêkhatina şeweyê berhemê zêde û çînê jî bêne îfadekirin. Mîna şaristaniyên koledar, feodal û kapîtalîst. Jina kedîkirî + hiyareşîya bavikan + dewlet + şaristanî = yekparebûna desthilatdariya ketiye serhevdu formule dike ku çiqas têkiliya hêzeke komple nîşan dide.
- 5- Şaristaniya demokratîk an jî medeniyet, ji şaristaniya dewletdar cihê kategoriyeke civakî ye. Çi formên civakî yê berî dewletdarî û şaristaniyê, çi jî pêkhatinên dewletê yê li derveyî dewletê mane, armanca wê ye ku bike têgîn. Dewletan tevahiya dîrokê xwe bi civakê re timî yek dîtin û bi taybetî ev kirin. Di serê vegotinên xwe yê îdeolojîk de timî anîn ziman ku civakbûneke bê dewlet çênabe. Eger tu bibêjî, civak ji dewletê cihê ye û nakokiyên xwe yê bingehîn pêre hene, wê ji van gotinên te xwediyên dewletê nerazî bibin û bala tîrên wan bikişên ser vegotinên te. Lê gelekî girîng e ku mirov bibêje; dewlet di cewherê xwe de yekdestdariyeke teng e, armanca wê ya bingehîn karên gelemperiyê ango palûteya civakî nîne û vê ji xwe re weke qilifekî xwe pê veşêre bi kar tîne.

Bêguman civak piştî qonaxa komina destpêkê tevlihev bûye û gelek karên civakê yê hevpar divê bêne rêvebirin derketine holê. Dewletê bi demê re ev kar kirine armanca rewabûna xwe û bi vî awayî civak li derve hiştîye, lê demokrasî pêşniyar dike ku karên behsa wan tene kirin ji aliyê civakê bêne kirin an jî demokrasî ji bo ev yek bibe bi kêr tê. Di bingehê ji hev cihêbûna şaristaniya dewletê û şaristaniya demokratîk de ev diyarde heye. Ev diyarde bi qasî manûnemanê girîng e. Kengî civak der barê karê xwe de bûn xwedî gotin û çalakî mirov dikare behsa demokratîkbûna wan bike. Naxwe kengî ji karên wan ên hevpar bi pirranî dewletê yan jî komên din bi cih anîn wê qabîliyet, azadî, wekhevî û têgihîştina xwe wenda bikin. Kom û ferdên nikaribin xwe çalak bikin û bidin axaftin, nikarin bi qabîliyet û serwest bibin, nikarin azad û wekhev bijîn. Cihêtiya diyardeyî ev çend rê li encamên girîng vedike.

Yek ji diyardeyên bingehîn ên der barê civakê de divê mirov bibêje ew e; nîzama komin a klan û qebîleyan e ku berî milyonan salan jiyane. Em rewşa destpêkê ya demokrasîyê dikarin di vê nîzama komin de bibînin. Çawa ku dewlet kakilê şaristaniyê ye, nîzama komin a destpêkê jî kakilê şaristaniya demokratîk e. Ev diyardeya bi serê xwe jî nîşan dide ku bingehê demokratîk çiqas bi hêz e. Dîroka nivîskî timî behsa şaristaniya dewletdar dike. Nabêje ku civakan çawa bi milyonan salan bi nîzama komin jiyane, karûbarê xwe meşandine. Tu dibêjî qey ev nakeve çarçoveya dîrokê. Lê diviyabû dîroka rastî ev bûya. Ji ber ku cinsê mirov hem ji aliyê mekan ve û hem jî ji aliyê zeman ve herî demê dirêj û li hawîrdoreke berfireh nîzama komin jiyaye û ev civakê bi xwe îfade dike. Civak esas bi xwe ev e. Dewlet û şaristanî gelekî piştê tîrê û li hev çêkirîne. Mîna xemleke hewce nake weke giraniyekê ketiye ser civaka bingehîn. Eger dewlet û şaristanî nebûna jî

wê civakê hebûna xwe dewam bikira. Jixwe dewam kiriye jî. Lê civak mehkûm kirine bi awayekî berevajî, çeloxwarî, bi xwîn û mêtinkarî dewam bike.

Em wexta li zimanê nivîskî û dewletdar ê civakê dinêrin, em dibînin ku termînolojiya tê bi karanîn bi tevahî zimanê derew, hîle, zilm û zordestiyê ye. Cîhaneke welê ya forman diafirînin, mîna ku ji civakan re jiyaneke bê zordestî û mêtinkarî, bê evdîtî û koletî mumkin nîne. Ji forman ber bi reelê ve çûn ango rewşa herikîna xwezayî ango civak weke potansiyela demokratîk di zarokatiya jiyana xwe de li zincîrê têne xistin. Rewşa awarte ev e, ango şaristaniya zincîrkirî. Ji bo gavavêtina demokratîk sedemên me yên bi hêz hene û divê em wan weha rêz bikin; vê şaristaniyê bombeya atomê teqandiye, di temenê xwe yê pênc hezar salî de bi tenê sêsed salî di nava aştiyê de maye wekî din timî şer kiriye, hawîrdor xira kiriye û bi tevahî pirsgirêkên civakî kangren kiriye. Ji tevahiya van pirsgirêkan ev şaristanî berpirsiyar e, û divê mirov vê bîne ziman. Ya awarte ango ne asayî ew e ku şaristaniya dewletdar weke dêwan mezin dibe û li hemberî vê şaristaniya demokratîk bejinhîst dimîne. Di hinavê tevahiya civakan de ev nakokiya sereke heye. Bi demokrasiyê pêş neketin, nexweşiyê şaristaniya dewletdar, bêgotin û bêçalakî ye. Rewşa civakan a gewz û bi evîn, divê herî kêr bi qasî rewşa wan a herî kêr bi êş, xemgîn û bê evîn asayî bê qebûlîkirin. Ha şaristaniya demokratîk ew civaka ber bi şaristaniya gewz û bi evîn diçe îfade dike. Ev ne tenê alternatîfek e, ev jiyaneke azad e ku bi awayekî xwezayî li xwezaya cinsê mirov rûdinê, bi mejiyê wî yê analîtîk û hisî re dibe yek.

- 6- Çawa ku tê zanîn, nîzama sermayedariyê berhemê kapîtalîzma çarsed salên dawiyê nîne, berhemê şaristaniya dewletdar a pênc hezar salî ye. Berhemê zêde yê bi cotkariyê derket holê bingehê maddî yê pêkhatinê sermayê ye. Rêxistîniya xwe ya destpêkê di zemînê perestgehan de meşandiye. Di vê sîstemê de li qatê jor xwedê ango rêveberê jor hebû, li qatê navîn hêza rewaker rahib ango alîkarê rêveberê jor; qasidê tîkiliyên evedan û civakan hebû, li qatê jêr jî koleyên bi nanozîkê dixebitîn hebûn. Vê sîstemê heta roja me ya îro timî xwe mezin kir, pîrr kir, cihê kir û li xwe zêde kir û hat. Li gor analîza dawî bajarbûn, çîneyetî û dewletbûn berhemên berhemê zêde ne. Civak berhemê zêde pîrr dike û timî li ser vî hîmî kar dabe dike, qonax bi qonax dike, bi hêzê techîz dike, dixê pozîsyona êrîş û parastinê û ev hemû diyardeya şaristaniyê îfade dikin û ev yek jî tîkiliya wê ya bi sermayê re eşkere nîşan dide. Di çarçoveya maneyêke teng de xwe weke ekonomiyêke di demên kin de pîrr dike bi nav dike û di çarçoveya maneyêke fireh de xwepîrrkirina wê xwediyê heman maneyê ye. Çawa ku zêdebûna rojane ya bazirgan sermaye be, berhemê zêde yê yekdestdarê axê ango dewleta cotkariyê jî bi hêsanî mirov dikare weke sermayê bi nav bike.

Dîrok nîşan dide ku serdema bazirganiyê ji şaristaniyê hînê demdirêjtir e, û ji serdema Ûrûkê B.Z. 4000 salî heta roja me ya îro ango şeş hezar salî ye. Şaristaniya bazirganiyê li gorî şaristaniya cotkariyê di dereceya duyemîn de maye, û ji aliyê dem û mekanê ve car caran rê li şaristaniyên bi heybet ên bajarên vekirî ye, lê di nava civakan de zêde eleqe nedîtiye. Di vê de karektera wê ya di karê de îstîsmarker bi roleke girîng radibe. Zêdetir di goşeyên tenha û dehlîzên dîroka civakî de ji xwe re cih dîtiye. Di tevahiya serdemên şaristaniyê de mezinbûna xwe misêwa dewam kiriye. Sektora bazirganiyê di dîrokê de cara pêşî P.Z. di navbera sedsalên 13.-16. de li bajarên Îtalyayê, di navbera sedsalên 15.-18. de li tevahiya bajarên Ewrûpayê dibe hêzeke hegemonîk û di derketina şaristaniya Ewrûpayê de bi roleke bingehîn radibe. Tevî ku di civaka nû de dibe aktor, platforma siyasî jî dixê bin bandora xwe. Talanên mêtinkariyê û yekdestdarên mezin ên bazirganiyê di zêdebûna sermayê de bi roleke diyarker radibin. Zanîbû çawa tevgerên Ronesans, Reformasyon û Rohnîbûnê bixê bin bandora xwe.

Di sedsala 19. de bi şoreşa pîşesaziyê re îndustrî bû qada bingehîn a kara sermayê. Kengî hilberandin, gera sermayê û bi karanîna mal ket kontrola yekdestdarên pîşesaziyê, ev yek bû asta herî jor a şaristaniya Ewrûpayê. Vê rewşê li hundir rê li çîneyetiyê, li derve jî rê li şerên rizgariya

neteweyî vekir. Îdeolojiya hegemon a sîstemê herdu tevgerên berxwedanê di berdêla tawîzên hundirîn ên sîstemê de bê tesîr kirine. Di dawîya sedsala 20. de di serî de pîrsgirêkên hawîrdor û bajaran, krîzên îndustriyalîzmê rê li wan vekirine êdî xwedî karakterê avabûnê ne. Encama vê jî serdema finansê bû. Ev serdema ku sermaye ji hilberînê û pere jî ji rezervên xwe yên zêr xilas bûye û bi temamî bê serûbinî bûye, veguheriye krîza topyekûn a pêvajoya şaristaniyê. Potansiyela civakî ya sermayê qediyaye û xwe weke sîstemên ferazî bi nû ve dike û hewl dide dewam bike. Nîzama kar-sermayê ya ketiye rewşa xwe dispêre qeytkirina kaxizan, misêwa hewl dide biceribîne civakê bi krîzan bê refleks bihêle. Diyardeya jêre pêngava global a sêyemîn tê gotin, ya rastî qonaxa sêyemîn û dawî ya şaristaniyê ye ku ev asta pêşîntengiyê ji ber şeweyê avakirinê îfade dike.

Em li cih dibînin ku em serdema kapîtalîzmê weke krîza civakî bi nav bikin. Me weke tezeke bingehîn destnîşankir ku ji kapîtalîzmê re şaristaniya ekonomîk tê gotin, lê ew ekonomî nîne, yekdestdariyeke hêzê ye, ji derve tê xwe ferz dike û nabe rewşa bê qebûlîkirin. Li ser diyardeyê mîna civakê ya ji yekparebûna koman pêk hatiye, hêzeke mîna kapîtalîzmê herî egoîst, berjewendîperest û şerûd serdestiya xwe çêkiriye û ev jî di dîrokê de rewşeke 'awarte' ango ev jî dikare rewşeke bi krîz îfade bike. Serdema finansê dihêle ku ev rastî ji gelek aliyan ve û di her parçeyê civakê de xwe nîşan bide. Eger sîstem misêwa terorê diafirîne, beşê mezin ê civakê bê kar dihêle, karkeriyê jî weke şeweyekî bêkariyê bi kar tîne, rê li civaka girse û keriyên vedike; sînaet, seks û sporê dike îndustrî, û desthilatdariyê bi heta demarên zîro yê civakên belav dike, ev hemû nîşan didin sîstem xilas bûye, qediyaye. Hewa û atmosfereke welê hatiye afirandin ku mîna tevahiya dîrokê û paşeroj bi tenê li ser hîmê sermayê dikare hebe.

Sektora jêre medya jî tê gotin, rola wê ya sereke ew e ku ev civaka ferazî û sîmulakr mîna rastî be nîşan bide. Civaka divê bijî û pêk bê jî misêwa bê ber, xeyalî û utopîk tê nîşandan û li derveyî rojevê tê hiştin. Ne weke ku tê zanîn, sermaye ekonomî ye, berevajî li serê ekonomiyê piçikiye û bûye bela, ew têra xwe ji rê derxistiye, li şûna maddeyên pêdivî bi wan heye ketiye wan qadan ku têde kara xwe mîna gidîş û lodan zêde kiriye, ev yek bi çavsofî û çavkorî kiriye, ji ber ku ew nîzamekî şiddetê û yekdestdariyeke hêzê ye.

- 7- Berevajî nîzama sermayê, ekonomî qada tedarikkirina pêdiviyên maddî yên civakê ye. Demeke dirêj li sînorê nîrxê bi karanîne maye û ev jî tîkiliya xwe bi nîzama komin re heye. Yekparebûna civakî bi awayekî jiyana herkesî misoger bike bi şeweyê pîvanekê tê rêvebirin. Ev yek li gorî xwezaya mirov e. Hilberandin ti carî ji bo karê nehatiye kirin. Piştî dudiliyeke demdirêj ango ekonomiya diyariyan, weke encama dabeşkirina kar di nava civakê de, ekonomiya malguhertinê karîbûye ji xwe re di nava civakê de cih bibîne. Li nîrxê bi karanîne zêdekirî nîrxê guhertinê bi armanca karê nîne. Pêdiviyên pîrçure zêde dibin û li ser hîmê hewcedariya beramber bi hev heyî di hinavê wê de heye. Tîkiliya metabûyîn, bazar û pere di destpêkê de bi armanca karê nîne, ev armanca bi mebesta tedarikkirina hewcedariya bi pîrçuretî û pêdiviya beramber bi hev heye, pêk tê. Diyardeya jêre ekonomiya bazarê tê gotin weke tê zanîn ekonomiya sermaye-karê nîne, ekonomiyek e ku têra xwe têde guhertin heye. Bazirganî eger di berdêla hewldana ger an jî gerandina mal de bibe û parek di berdêla vê de bê girtin wê bibe xebateke ekonomîk a kêrhatî û hewcedarî pê heye. Eger buhayên malan li derveyî reqabeta yekdestdaran li bazarê diyar bibe wê wextê mirov dikare bibêje nebze ekonomiyê li bazarê lê dide. Pere bi tenê guhertinê hêsan dike. Esnafên piçûk û xwediyê her cureyê pîşeyan, eger pêvajoya bazarê îstîsmar nekin, weke hêmanên ekonomîk ên hewcedarî bi wan hene û dikarin bi kêr bînin rol bigirin. Kengî ku pêdiviyên mirovan weke xwarin û vexwarin, lixwekirina kincan, cih û war, çûnûhatin, şahî û her wekî din dabeşî sektorên cihê bibe, ev hemû nîşaneyên pêşketina aboriyê ne. Bi tevahî hewldanên der barê van sektoran de mirov dikare weke xebatên ekonomîk manedar bibîne. Mirov van xusûsan bi tevahî ji bo civakê bi hêsanî dikare fêhm bike, bi qîmet in, û etîk in.

Diyardeya bi nerazîbûn û li ber rabûneke mezin hat pêşwazîkirin û di tevahiya dîrokê de weke xirab, krêt, zordarî, zilm, neheqî û divê nebe hat dîtin, ji derve li ser ekonomiyê hat ferzkirin an cebren û bi zorê, yan jî bi rêbazên xasûk weke tinebûn, stok, lîstina bi buhayan û nîrxên peran ferzkirinên yekdestdaran in. Ji sazkirina vê nîzama yekdest re bi giştî nîzama kar-sermaye tê gotin. Li gorî pîvana wê bivê nevē divê hinek pirr zêde karê bikin, beşê mezin jî ango bê kar, xizan û kesên li sînore birçîtiyê tene ragirtin jî muhtacê nîzama sermayê bêne kirin. Sedema nîşan jî dide ew e ku wexta keysa bi destxistinê ya mezin bê dayîn wê pêşbaziye destpê bike û ev yekê jî ekonomiyê pêşde bibe. Ev dereweke mezin e, û ev jî ji rewşa wan kesên îro li serê serdema finansê rûdinên û ti təkiliya wan bi ekonomiyê re nîne (ji bilî mijarên spekulatîf ên mîna borsa, faîz, qûr) tê fêhmkirin. Têkilîdanîna van kesan bi ekonomiyê re bi krîzê re heman tişt e. Ji bilî karê ti tişt wan eleqedar nake.

Bi saya disîplîneke zanistê ya berevajîker a bi navê ekonomîk-polîtîk xebatên ekonomiyê yên rastî li derveyî rojevê, li derveyî ekonomiyê tene hiştin û xebatên ne ekonomîne weke xebat û pîroziyên ekonomiyê (dîsa mijarên spekulatîf ên weke borsa, faîz û qûr) yên dest ji wan nabe tene nîşandan. Hewl didin wê weke ekonomiya di asta bilind de bidin qebûlkirin. Yekdestdarên hêzê êşkere û li ber çavan a ekonomiyê weke ne ekonomî, ya ne ekonomî jî û heta ya dijberê ekonomiyê weke ekonomiya asta bilind û pîroziyên ekonomiyê dikarin bidin qebûlkirin. Eger were pirsîn pirsgirêka bingeîn a ekonomiyê çiyê wê bersiva wê ew be ku divê mirov wê ji vê yekdestdariya dizekan xilas bike. Ji bo ekonomiyê rastî pêk bê, divê mirov wê ji ya ne ekonomî û ji ya bi destên yekdestdaran ji derve tê ferzkirin û dijberiya ekonomiyê ye, xwe rizgar bike. Divê mirov xwe ji lîstikên spekulatîfê qûr, borsa û faîzê yên di bin navê nûçeyên ekonomiyê de xilas bike; ekonomiya rastî ew e ku bi rêkûpêk bersivê dide pêdiviyên û mirov bi hêsayî bi teknîkeke dost a zirarê nade hawîrdorê xwe digihîne wan û bi vî awayî hildiberîne, dabeş dike û bi kar tîne. Ji bo avakirina ekonomiyê bi vî rengî em dikarin bi nav bikin gava pêşî ya divê em biavêjin ew e ku divê em bi rêxistin, bi bername û bi plan xwe ji ya ne ekonomiyê xilas bikin.

- 8- Li hemberî barbariyên serdema kapîtalîst qebûle û ezbetên xwestibûn wan li ber mêtinkarî û niv-mêtinkariyê stûwendî bikin li ber xwe dan û serî rakirin. Qebûleyên Çermsoran ên li Bakurê Emerîkayê û şaristaniya Aztek a li Başûrê Emerîkayê heta dawiyê li ber dan. Şaristaniyên Asya û Efrîkayê, qewm û qebûleyên wan, şaristaniyên Çîn, Hindistan û Hebeşîstanê bi hezaran qebûleyî timî serhildan û berxwedanên xwe dewam kirin. Hîne bi awayekî serwext û rêxistinî, pirranî jî bi şeweyê tevgerên rizgariya neteweyî yên sedsala 20., kêmbê û hinekî xapîyayî bin jî serketinên gelekî girîng bi dest xistin. Di hundir de hişyarkerên mezin jî pêvajoya proleterbûnê bi xwe bû. Çawa ku tê zanîn di piyaseyê de bi awayekî azad firotina keda xwe mirov ji serfî û niv-koletiyê xilas nake; berevajî, mehkûmiyeteke gelekî zalimane ya koletiyekê ye, ji bilî heqdestekê ti çareya xwe nîne. Bi qasî peyde nekirina kar, timî heqdesta kêmbê, karakterê rejîma nû ya zordan nîşan dide gelekî ji ya berê xirabtire.

Bi tevahî serhildanên mezin ên li dijî kapîtalîzmê ji bo karkerên bi vî rengî nebin çebûn. Ev serhildan ji bo karkertiyek wisa nebe, têkoşîn hatin meşandin. Bi danasîneke şaş gotina 'Bijî têkoşîna karkeran' û gotina 'Bijî koletî' yek tişt e. Ya rast û ya jiyan jî destekê dide ew e ku divê mirov li ber mehkûmetiya bi heqdestê rabe. Ev serhildanên niv-dezgehdaran û niv-gundiyan ku weke lod û gidîşan mezin bû, timî bi dîroka kapîtalîzmê re di zikhev de ne. Rewşenbîrên ji paşeroja nîzama feodal bê hêvî bûn û texmîn nedikirin ku wê nîzama nû ya paşerojê çawa be, misêwa li welatekî rojê geriyên. Utopiyagerên pêşî ti carî xeber ji kapîtalîzmê nedan. Berevajî, li dijî vê kabûsê bi paşerojê tijî hêvî rabûn û xeyal be jî xwe paşve nedan ji bo di vî warî de projeyên xwe pêşkêş bikin. Serdema gavavêtina kapîtalîzmê di heman demê de di serî de Saint Simon, Campanella, Fourier, Erasmus û gelek utopyagerên mezin û nifşekî qehremanan ji bo wekhevî, azadî û nîzama komin têkoşîyan.

Bi pêşengiya K. Marks û F. Engels cara pêşî li dijî kapîtalîzmê ala têkoşîneke bingehê xwe zanist hat hildan. Herçiqas di hinavê wê de şaşî û kêmasiyên girîng hebûn jî di bin navê sosyalîzma zanistî de dijberiyêke sîstemê ya sedûpêncî sal bajo û bibe xewneke xeternak a kapîtalîzmê pêk hat. Qehremaniyên gelekî mezin hatin nîşandan. Çeperên gelekî girîng hatin bi destxistin. Heftê salan bû îdeolojiya fermî ya YKSSê. Parzemîna Çînê rakir ser piyan. Ji tevgerên rizgariya neteweyî bû îlham. Bê şensiya vê tevgera li dijî sîstemê ew bû ku nikarîbû modernîteya kapîtalîz jî hev derxîne û nikarîbû bi awayekî radîkal xwe ji wê qut bike. Paradîgmaya wê ya zanistî pozîtîvîst bû. Şaredariya dewletdar û rêûresma desthilatdariya ya di şaristaniya kapîtalîst de dewam kir pîrr zêde fêhm nekirin. Lê dîsa jî ji zû ve heq kirin ku bibin yek ji kevîrê çarqozî yê şaristaniya demokratîk.

Divê mirov antî-kapîtalîstiya anarşîstan ti carî piçûk nebîne. Di serî de Proudhon, Bakunin, Kropotkin û yên weke wan şoreşgerên gelekî hostebûn; rexne li sîstemê dikirin û hewl didan wê bi demokrasiya komin re bikin yek. Azadî û komin gelek tiştan deyndarê wan e. Tevgera anarşîstan jî nikarîbû bi temamî bingehê desthilatdarî û şaristanî li ser bilind dibû bibîne, nikarîbû qalibên modernîteyê bişkîne û wan jî kapîtalîzm bi tenê weke sîstemeke ekonomiyê dîtin. Xalên me jimartin kêmasiyên wan ên bingehîn bûn û nuqteyên sereke bûn ku têde xapiyabûn.

Tevgera ciwan-rewşenbîran a di sala 1968'an de ji nişkê ve derket pêş, di ketina serdema finansê de tevgera herî mezin a protestoyê bû. Herçend aliyê wê yê utopîk li pêştir bû jî li dijî serdema herî qirêj û tarî bû meşaleya azadî û rohnîyê. Piştî tevgerên çandî, femînîst û hawîrdor-ekolojîk pêşketin bi perspektîfên xwe yên pêşî yên antî-modernîst rêyeke nû vekirin. Bêyî xwe bispêrin desthilatdariyê vegotina têkoşîna wekhevî, azadî û demokratîyê xurt kirin. Li dijî sermayedariya global gav û navê civaka global weke dijberên sîstemê hat bihîstin, bi rexneyên der barê rabihuriyê de li xwe kirin cara pêşî bi awayekî bi rêkûpêk bi têgihîstîneke dîrokî û civakî xwe xurtkirin, bi veqetîneke temam ji şaristaniya kapîtalîst û bi yekbûna bi şaristaniya demokratîk re karîbûn li ser rêya azadî, wekhevî û kominalîzmê pêşde biçin.

- 9- Şoreşên di sedsala 19. û 20. de ji ber ku di mijara desthilatdarî û rewşa ya berçav a modern dewleta netewe de xapiyan bi ser neketin. Di çareserkirina pîrsgirêkên civakî de weke xelesa bingehîn xwe gihandina desthilatdariyê didîtin. Di bernameyên wan de hedefa pêşî xwegihandina desthilatdariyê dihat nîşandan. Bi tevahî şeweyên têkoşîna wan bi vê perspektîfê ve hatibû girêdan. Lê jixwe desthilatdarî bi xwe azad nebûn, ne wekhevî û antî-demokratîzm bû. Amûr xwediyê wan xisletên kevneşopiyê ne ku dikare her şoreşgerê herî li ser xwe jî nexweş bixîne. Jixwe der barê desthilatdariya amûrê rizgariyê dihesibandin ti analîza wan dîrokî-civakî tine bû. Qet neanîn ziman ku di tevahiya dîrokê de desthilatdarî çawa pêk hat, di kîjan qonaxan re derbas bû, têkiliya wê bi dewlet û ekonomiyê re çi bû, di nava şaristaniyan de bi kîjan rolan rabû û di nava civakê de çawa cih girt. Bawer dikirin ku bikeve destê şoreşgeran wê weke 'çoyekî bi sêhr' bi ku ve bibe wê ew deverê veguherîne buhuştê. Bi kîjan pîrsgirêkê bikin wê biketa rê û çareser bibûya. Şêwazê dîktatoriyê jî dikarîbû bal bikişanda. Li hemberî dîktatoriya bûrjûvayê dîktatoriya proleteriyê hatibû îlankirin. Ji vê çêtir mirov xwe bi xwe nedixist feqê. Têkoşîna qehremanan a sedûpêncî salî di geravên desthilatdariyê de xeniqîn çûn. Di dawiyê de amûrê weke desthilatdariyê di destê wê de ma hat fêhmkirin ku mekanîzma kapîtalîzmê ya herî paşverû, antî-demokratîk, ne azadî û ne wekhevî ye. Lê gelek tişt ji dest çûbûn. Nexweşiyêke desthilatdariyê ya mîna di dîroka Xiristîyantîyê de xwe dubare kiribû.

Nêzîkbûna ji dewleta netewe re hînê rewşeke bi felaket bû. Ev Levîethanê modernîteyê yê herî milletgir, cinsiyetparêz, dîndar û bi zanistê hatiye strandin ji bo têkoşîna weke hîm û çarçoveyêke rast dihat qebûlkirin. Li hemberî Konfederalîzma Demokratîk dewleta netewe ya navendî weke amûrekî pîrsgirêkan çareser dike û pêşverû ye hat qebûlkirin ango weke armanceke rast hat pêşkêşkirin. Nava desthilatdariyê bi milletgiriya yekreng, civaka cinsiyetparêz, dîndariya fanatîk û

zanista pozîtîvîst hatibû tijî kirin û nepixandin. Dewleta netewe ya hat fêhmkirin ku di dîrokê de welatîyê herî sosret afirandî, civak bi tevahî di nava dewletê de heland û di encamê de bir faşîzmê bi ti awayî ji hev nehatiye derxistin û analîzkirin. Ev amûra ku desthilatdariyê dawerivand heta çeperên civakê kengî bû terciha sosyalîzma zanistî jî çarenûsa sosyalîzmê diyar bû. Jihevdeketina fermî di sala 1989'an de formalîteyek bû. Kengî xisleta demokratîk a Sovyetê di serê Şoreşa Cotmehê de hat wendakirin, diyar bûbû ku ya biwelide wê sosyalîzm, lê wê kapîtalîzm be. Rizgariya neteweyî ya hêviya wê dihat kirin neda ku ev jî têkiliya xwe ji nêz ve bi vî şeweyê desthilatdariyê hebû. Amûrekî ku bingehê tepisandina azadî, wekhevî û demokrasiyê bû, wê çawa pê azadî, demokrasî û wekhevî bihata avakirin? Ji ber ku demokrasî weke amûrekî desthilatdariyê sist dike dihat dîtin hînê di destpêka desthilatdariyê de ji dewreyê hatibû derxistin.

Dewleta netewe weke proto-faşîzmê di ser dewlemendiyên civakan tevahiya dîrokê bi destxistî re weke bûldozerekê derbas bû û hêviyên paşerojê di tariyê de difetisand. Li dawiyê tenê dewleta netewe ya xwe kirî xwedê dima ku xwe bi dînekî milletgiriya pozîtîvîst a pûtperest diparast, xwe rastiya bi tenê didît û ava dikir, bê hest û zalimek e ku dikarîbû serî li qirkirinê bide. Di dîroka pênc hezar salî ya sermayê de cara pêşî ekonomî, siyaset, civak û îdeolojî di yek pota û kodikê de hat helandin û ev hêza yekdestdariyê ya jê hat bidestxistin bingehê pirsgirêkan tevan e. Eşkere bû ku heta dewleta netewe weke têgîn û pratîk li dawiyê nehata hiştin wê têkoşîna sosyalîzmê xwe ji xapandinê wêdetir neçûyana. Îndustriyalîzm jî weke cewiyê dewleta netewe neyê analîzkirin di serî de kanserbûna bajêr wê rê li hilweşîna hawîrdorê neyê girtin. Îndustriyalîzma ku weke hedefeke şoreşger tê nîşandan şeweyekî kara zêde ye yekdestdariya dewletê ye. Hebe nebe mirov dikare weke sosyalîzma firewnan maneyekê bidiyê. Heta jihevdeketinê YKSS, di roja me ya îro de jî sosyalîzma Çînê, weke pratîkvanên herî çor ên îndustriyalîzmê, bûn ji wan rejîman ku herî zêde sîstema kapîtalîst xwedî kirin. Herdu jî bi awayekî pîr hişk bûn dewleta netewe û modernîteya îndustriyalîzmê ku ev jî serketina kapîtalîzma lîberal bû.

Sîstema xwe weke serdema finansê ekonomîk nîşan dide, ji bo mirov wê fêhm bike, divê timî berevajî bixwîne. Heye ku mirov ji vê rêbazê gelekî hîn bibe. Wexta ku ew finans dibêje; divê mirov desthilatdariyeke heta çeperên civakê belavbûyî fêhm bike, wexta ew ekonomî dibêje divê mirov a li derveyê ekonomiyê û dijberiya wê fêhm bike, wexta ew neolîberalîzm dibêje, divê mirov muhafezekariyeke hişk fêhm bike û ev yekê jî me bigihîne şîroveyan hînê rastir.

Yekdestdariya finans, îndustriyalîzm û dewleta netewe ew amûr in ku ne tenê modernîteya kapîtalîst bi wan hewl didin pêşî li jihevdeketina avahiya şaristaniya pênc hezar salî bigirin. Ji bo karibin xwe bi awayekî mayînde ji nû ve ava bikin wê alternatîfên xwe neçarî gavavêtinên kêr û şaş bikin, di nava xwe de wan kedî bikin, bê tesîr bikin û wan weke sîlehê bi kar bînin.

- 10- Di tevahiya dîrokê de beşên civakî yên xizan û demokratîk di têkoşîna xwe de 'hespê şaş' hilbijartine. Wer bawer dikirin ku tenê bi sîlehên dijminên xwe karin dijminên xwe têk bibin. Li gorî karaktera xwe ya azadîxwaz, wekhevîxwaz û demokratîk nikarîbûn sîlehan çêkin. Çêkiribana jî di rewşa serketin an serneketina wan de bi hêsanî dikarîbûn dest ji wan bikişînin. Sîlehên pêşketî yên dijberên wan ji wan re hêsan bûn. Ne tenê amûrên wan ên eskerî, ji avakirina wan a xwedayan heta cil û bergên wan, ji mîmariya wan heta bi şewazê wan ên aqil, ji şeweyê wan ên mêtinkariyê heta bi hûnandina wan a desthilatdariyê, sazî û zêhniyeta şaristaniya berê hatiye avakirin weke heyî hemû dewr girtin. Yan jî di nava wan de heliyan û bûn ew bi xwe. Eger mirov û dijberên xwe heman hespî hilbijêrin encam ev e.

Serek qebîleyên Semîtîk û Aryenîk ên ji çar aliyên ve êrîş birin ser şaristaniya Sumeran, yan weke heyî çûn serê sazî û zêhniyeta Sumeran an jî di navê de bûn evd û çûn. Qehremaniyên destanwarî yên hezarê salan ên qebîle û êlan ku hînê jî awazên wan li ber dahol û zirneyan dilê me dihejinin, bi vî awayî badilhewa çûn.

Apîrûyên êrîş birin ser şaristaniya Misrê piraniya wan bûn kole û ji wan kêman di nava burokrasiya qesrê de cih girtin û jê wêdetir jî neçûn. Em qebîleyeke Îbraniyan nas dikin; hem ji Sumer-Babîlan, hem ji şaristaniya Misriyan mîras mayî. Ew jî hem bûn bela serê xwe hem jî bûn bela serê dinyayê. Ne bi temamî bûn kole, ne jî bi temamî azad bûn.

Êlên Med û Skîtan bi qasî sêsed salan li hemberî împaratoriya Asûr li ber xwe dan û êrîş kirin. Di encamê de li kopiyên xwe li împaratoriya Êrartû û Persan rê vekirin. Serdarên wan ên eskerî bi pirranî bûn evd û nikarî xwe ji vê xilas bikin. Li dijî şaristaniya Greko-Romen ji derve berxwedan û êrîşên Keltîk, Nordîk, Gotîk û Hûnîkan, û di hundir de jî serhildanên koleyan û berxwedana Xirîstiyanan a weke partiyeke tevahiya xizanên bi koka xwe etnîk bûn, tevahiya pêncsed salan li pey hev misêwa dewam kir. Serketina hat bi destxistin ji kopyayêke rengmirî ya taca Romayê ji xemla serê hin qebîle û papatîyê wêdetir neçû. Bîranînên bi mîlyonan têkoşerên avêtin ber şêran, hatin şewitandin û li çarmîxê hatin xistin di nava hesabên sar ên şaristaniyê de qeşagirtin û man.

Qewm û binemalên Helen, Çerkez, Asûrî, Ermenî, Kurd, Tirk û Ereban tevahiya heftsed salan li ber xwe dan û êrîş birin ser şaristaniya Sasanî û Bîzansan û mîratxwirên wan, di encamê de li dawiyê kopiyên tacên rengmirî yê siltanan û bi mîlyonan qebîleyên xizan, bendeyên axayan û kole man.

Jixwe çî bi serê wan kesên li hemberî şaristaniya kapîtalîst a Ewrûpayê li ber xwe dan û serî rakirin min bi firehî diyarkiribû.

Di serdema neolîtîk de komên mezin ên şoreşger nîzama wan a komin tijî pîrozî bûn. Bi tevahî şaristaniyan ji aliyê maddî û manevî ve mîrasa vê serdemê xwarin xwarin neqedandin û ev rewşa dilên me, dilê min xemgîn dike. Divê em dîroka van êrîşkerî û têkoşeriyên destanwarî û bi heybet dîroka xwe bihesibînin ango 'dîroka şaristaniya demokratîk'. Lê divê em vê dîroka hatiye jibîrkirin û hatiye desteserkirin baş ji hev derxînin binivîsin û xwedî lê derkevin. Divê em xwedî dernekevin li dîroka evdên li qesran û xwediyên tacên rengmirî yê çavberdan xemlên tacên şaristaniyê, bi qebîle û hemû etnîsîteyan, bi keda qewmên xizan, bi berxwedan û serhildanên wan, bi zanyartî û qehremantiya wan re îxanet kirine. Em heta van ji hev nekin, em nikarin dîroka şaristaniya demokratîk binivîsin. Ev dîrok heta neyê nivîsandin wê têkoşîna rojane ya azadiyê, wekhevîyê û demokrasiyê bi awayekî serketî neyê meşandin. Dîrok kok e. Her giha li ser koka xwe hêşîn dibe. Çawa ku ruhberê li ser xwe ranebe nikare xwe dewam bike, cinsê mirov jî bi dîroka xwe ya civakî ranebe nikare rêyeke jiyane ya bi anor û azad hilbijêre.

Dîroka şaristaniya serwer ji ber ku xwe bi tenê qebûl dike, teza dîrokeke din nabe esasê wê ye. Mirov heta xwe ji vê têgihîştina dîrokê ya dogmatîk û reduksiyonîst qut neke, têgihîştina li dîroka civakî-demokratîk çênabe. Bila kes yeqîn neke ku sazî, têkilî û bûyerên dîroka şaristaniya demokratîk tinene yan jî kêman in. Berevajî ev dîroka bi materyalên herî dewlemend tijî ye. Herî kêman bi qasî dîroka şaristaniyê mîtolojî, dîn, felsefe, zanist, huner, zanyar, hozan û nivîskarê wê hene. Bi tenê em bi zanîbin bi paradîgmaya xwe binêrin, ji hev bikin, hilbijêrin û bizanîbin binivîsin! Ez nabêjim ku mirov ji zêhniyet, sazî û sîlehên dijmin û hevrikên xwe sîd wernagire. Lê bi qasî ku mirov jê sîdê bigire, divê zêhniyeta xwe, sazî û sîlehên xwe çêbike û esas bigire, naxwe mirovê nikaribe xwe li ber zêhniyet, sazî û sîlehên wan ji têkçûnê xilas bike û mirovê nikaribe xwe xilas bike ji destê wan ji bo nebe weke wan.

- 11- Weke encam, mirov ji tevahiya van tez û analîzên min divê hukmekî weha dernexîne 'şaristanî bêyî ku li hev bikin heta hevdu tine bikin û serketinê bi dest bixin şer dikin'. Çavkaniya hukmên bi vî rengî têgihîştina diyalektîkî ya tine dike ye, û weke min di têgihîştina xwe ya felsefî de jî hewl dabû rave bikim, ez wê li gorî diyalektîka herîkîna gerdûnî li cih nabînim. Herçiqas seriyên

hevdu tine bikin hebin jî ya esas ew e ku beramber bi hev girêdayî ne, û hevdu xwedî dikin ango têkiliyeke simbiyotîk e. Di xwezaya civakê de zêdetir ev cewherê diyalektîkê dimeşe. Ji bo civakan jiyânên hevbeş esas in; li hev dikin, bêyî ku hevdu tine bikin, beramber hevdu xwedî dikin. Der barê vê xwezayê de dîrok û aktualîte têra xwe nîşan dide. Şêweyên têkiliyê yên tinekirinê û zêde ye din çêdike, rewşên îstîsnayî ne. Çawa ku di cîhana heywanan de şêr îstîsna ne.

Şaristaniya dewletdar û şaristaniya demokratîk bi hev re û bêyî ku hevdu tine bikin dikarin li hevdu bikin. Ji bo vê jî şertê pêşî ew e ku şaristanî nasnameyên hevdu nas bikin û bi rêz bin. Eger aliyek li ser aliyê din nasnameya xwe bi zorê yan bi hin avantajên di destên wê de yan jî bi pêşengiya xwe hewl bide pê bide qebûlîkirin, ev li hev kirin nîne, rêbaza tinekirinê ye. Di tevahiya dîrokê de ev rêbaz derdikeve pêşîya me û di roja me ya îro de jî heta bi çeperên civakan belav bûye. Ev rêbaz a şer û desthilatdariyê ye. Ewrûpa, hinekî jî DYE weke hêzên hegemon ên sîstema kapîtalîst ji rêbaza şer-desthilatdariyê ya tevahiya çarsed salan hat pêkanîn dersên hewce girtine û bêyî ku bi tevahî dewleta netewe (Ji ber ku sedema bingehîn a şerê hundir û derve rêxistinîyên bi vî rengî yên desthilatdariyê ne) hilweşînin, hewl didin bi şêweyên yekîtiyên federal ji nû ve ava bikin. Wexta vê yekê jî dike, argumanên weke mafê mirovan, civaka sîvîl û demokratîkbûnê jî tevî dike. Eşkere ye ku dixwazin dewleta netewe ji şêweyê wê ye hişk daxînin û nerm bikin, ango dixwazin dewletê bînin astekê zêdetir bi roleke çareserker rabe. Li Rûsya û Çînê jî hewldanên bi heman rengî hene. Dewletên mîna Koreya Bakur, Iraq, Sûrî, Tirkî, Îran û welatên weke wan ên di hişkbûnê de israr dikin li helwestên hişk rast tînin. Iraq ji bo bibe numûne û êbret hedef hat nîşandan. Êdî dixwazin ji vê rewşa kaotîk dibe û ji krîzê bi kêm xisarekê û hindik birînan derkevin.

Tê guftûgokirin ku gelo sîstem mîna Romayê bûye xwedî împaratoriyeke. Bêguman ji Romayê bi tesîrtir xwediyê rêveberiyêke global e. Çi hegemonîk, çi jî împaratorî be, hêza û îradeyê xwediyê giraniyêke ye ku cih ji nîqaşê re nahêle. Timî wê hewl bide sîstema xwe restore bike û li ser piyan bihêle. Nîzamên parzemînî yên mîna Yekîtiya Ewrûpayê ji bo Asya, Efrîka û Emerîkayê jî di rojevê de ne. Ji bo Rojhilata Naverast Projeya Rojhilata Naverast a Mezin pêşde dibin. Difikirin ku Neteweyên Yekbûyî NY reforme bikin. Ji nû ve sererastkirinên civakî, çandî û ekonomîk misêwa di rojevê de ne. Ango li hemberî me û sîstema şaristaniyê ya em di nava wê de tene ajotin, herçend di serdema xwe ya herî kaotîk de be jî vala nasekine.

Eger bê pirsîn ku gelo refleksa wê ya lihevhatinê heye yan na, ez ê bibêjim vê rêbazê jî hiç kêma nake. Jixwe di dîroka xwe de rêbaza misêwa serî lê dide û encamê jê digire ev rêbaz e. Sîstem ên hemberî wê çiqasî bê însiyatîfa rêxistin, têgihîştin û azadiyê be, her tim ji pêvajoyên lihevkatîne serketî derketiye. Di mînaka sosyalîzma pêkhatî de bi vê rêbazê di serî de YKSS û Çînê bê tesîr kiriye. Modernîzmê qelsiyên wan dewleta netewe, îndustriyalîzm û pozîtîvîzm bi kar anî û ev serketin bi dest xist. Rizgariya neteweyî û sosyal-demokrat hîne bi hêsanî asîmîle û bê tesîr kir. Tevgerên mîna anarşîst, femînîst, ekolojîst û hin tevgerên radîkal jî karîbû marjînal bike.

Tevî van hemû nîşaneyan jî hêza sîstemê her tişt nîne. Ji vê jî wêdetir di dema xwe ya herî qels de ye. Eger bereya şaristaniya demokratîk, destketiyên hîne dixwaze, yê hewce û heq kirine nikare bi dest bixe, sedema wê ya bingehîn ew e ku şoreşa paradîgmaya pêdivî pê heye (nêzîkbûna zanistî ya bingehîn) hîne bi temamî nekiriye û nikarîbûye xwe bigihîne bernameyêke temam, rêxistin û hêza çalakiyê. Ev ne ew hedef in ku mirov nikaribe bi dest bixe û nikaribe xwe bigihîne wan. Tevgera şaristaniya demokratîk dikare xwedî li nasnameya xwe ya rastî xwedî derkeve ango li azadî, wekhevî û demokrasîyê, dikare analîzên xwe yê dîrokî-civakî bike û bi vî awayî şêweyên xwe yê bername, rêxistin û çalakiyê yê di asta dinya, herêm û xwecihî de ava bike. Konfederalîzma Demokratîk a Dinyayê; ji bo Asya, Efrîka, Ewrûpa û Avûstûralyayê weke konfederalîzmên demokratîk ên herêmî dikarin di rojevê de cih bigirin. Nexasim ji bo Rojhilata

Naverast, projeya Konfederalîzma Demokratîk a Rojhilata Naverast ji bo derketina ji rewşa kaotîk a heyî dikare bibe xebateke manedar.

Divê mirov xwe ji helwestên taktîk ên weke 'yan hemû yan jî hîç' dûr bigire, dîsa helwestên weke heta dawiyê şoreş an jî şer û dijberê wan helwesta Hz. Îsa heta dawiyê aşîfî, li hemberî diyardeya desthilatdariyê ya komplîke û kevneşopiyê nikarin bi tesîr û serketî bibin. Divê mirov berxwedan, serhildan û xebatên avakirinê bike şeweyekî jiyanê, bêyî ku însiyatîfa azadiyê ji dest berde bi tevahiya hêzên sîstemê re li her cihî û demê li hev bike, ev rêbazek e ku wê zêdetir pêşde bibe û bi ser bixe. Lê divê ez dubara bikim ku şaristaniya demokratîk nasnameya me ye û mirov dikare li hev bike, lê bi ŞERTÊ ku divê em zanibin xwe di nava şaristaniya dewletdar de ti car nehêlinin, ji dest nedin, xwe ava bikin û biparêzin.

- 12- Di encamê de ez dixwazim çend xûsûsan li ser şeweyê nivîsîna xwe diyar bikim. Wexta min destpêkiribû, min anîbû ziman ku ez ê rêbaza bikaranîna kategoriyên mîtolojî, dînî, felsefî û zanistî di nava hev de bi kar bînim. Ez yeqîn dikim ku ez di vî warî de hinekî jî serketî bûm.

Em nikarin dest ji vegotina mîtolojîk berdin. Nexasim berî dîrokê, dîroka neolîtîk, serdema destpêkê û şaristaniya demokratîk beşekî mezin mîtolojîk e. Di vegotinên zanyar û efsaneyan de xwe tînin ziman. Eger ji aliyê civakî ve bi awayekî serketî ji hev bêne derxistin wê vegotina dîrokê ji sedî sed bi hêz û rengîn bikin. Divê ne ku weke hene, pêwîste mirov wan bixe ber şîroveya sosyolojîk û ji sedî sed fikra dînî jî armugumanekî vegotina dîrokî ye ku dest jê nabe. Dîrok heta rêjeyeke girîng bi dogmayên dînî hatiye veşartin. Sedemên wê yekê gelek in. Dîsa bûyerên civakî jî bi pirranî di dîn de bi vegotineke xweser cih digirin. Eger bi helwesteke dîrokî-civakî mirov wan bigire dest çavkaniyeye mezin in, ji bo agahdarkirinê.

Eşkere ye ku dîrok bê felsefe nayê nivîsîn. Tevî ku ew bi xwe metafîzîkeke çor e, teza dibêje 'pozîtîvîzm tenê bi diyardeyan dîrokê vedibêje' beredayî ye. Pozîtîvîzma ku dîn û fikra fermî ya kapîtalîzmê ye, mîna ku sermaye dîrokê nîne û her tişt ji nişkê ve ji ezmên bi zembîlê daketiye Ewrûpayê nîşan dide, ya rastî ev helwest bi xwe jî mîtolojîk e. Wexta ku dînî dibin serdema modernîzmê ya pûtperestiya objektîv temsîl dikin. Ji lewra ji bo vegotina civakî-dîrokî gelekî zêde bi karanîna felsefeyê, çavkaniyek e ku dest jê nabe.

Ji helwesta zanistî armanca min ew e; şeweyên vegotinê yê bi giranî ne sêbjektîv, ne jî objektîv e. Haya min ji wekhevî û şibandina hiskirin û diyardeyê heye. Rêbaza min a zanistî, ji ber ku min bi tevahî çavkaniyên behsa wan kir di zikhev de bi karanîne, dikare weke 'şîrovekariyê' jî bê nirxandin. Ji şewazê min ê analîzê gelekî baş tê fêhmkirin ku min giraniya xwe nedaye objektîvîteyê û min hewce pê nedîtiye. Gelek kesên di mijarê de xwedîgotin wê bi hêsanî karibin bibînin ku ez zêde bi nava sêbjektîvîzmê ve neçûme.

Min xwest, ez bêyî ku cudahiya obje-sêbjeyê înkâr bikim jê bibihurim û misêwa hêza şîroveyê pêş bixim, di vê çarçoveyê de eger bi awayekî çor min nikarîbû têrê bikim û kêmasiyên min hebin dixwazim bêne bexşandin. Eger bê fêhmkirin ku min hêz daye hêza maneyê ya her kesê bi civakê re pêwendîdar, ez ê xwe bextewar bihesibînim.

Ji ber trajediyên sedûpêncî salî
yên ‘sosyalîzma pêkhatî’,
rêçeteyên bi dehan şoreşên
rizgariya neteweyî û
sosyal-demokratan di nav hesabên
qeşayî yên sermaye finansê de
heliyan; ji bo hêza me ya şîrovevî
ya hosteyane bi giştî der barê
şaristaniyê û bi taybetî jî der barê
şaristaniya kapîtalîst de divê bi
sosyolojiya azadiyê ya der barê
jiyana azad de bibe yek da ku em
ji bo dozên azadiyê yên mezin
nexapîn û nexapînin.